

Ideološki prijepori u radničkom pokretu u Osijeku (1918.-1939.)

Rajković, Ana

Doctoral thesis / Disertacija

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:259746>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ana Rajković

IDEOLOŠKI PRIJEPORI U RADNIČKOM POKRETU U OSIJEKU (1918.-1939.)

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2020.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ana Rajković

IDEOLOŠKI PRIJEPORI U RADNIČKOM POKRETU U OSIJEKU (1918.-1939.)

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Tvrтко Jakovina

Zagreb, 2020.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Ana Rajković

**Ideological controversies within the
workers' movement in Osijek,
1918-1939**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: PH. D. Tvrтко Jakovina

Zagreb, 2020.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1. 1. Prostor i vrijeme	13
1. 2. Arhivski izvori i metodologija	17
1. 3. Radnički pokret u jugoslavenskoj historiografiji	24
2. IDEOLOŠKO FORMIRANJE RADNIČKOGA POKRETA DO 1918. GODINE	33
2. 1. Ideologija kao subverzivno semantičko područje	33
2. 2. Društveno-politički kontekst razvoja radničkoga pokreta u okvirima socijaldemokratskih stranaka	35
2. 3. Početak raslojavanja i stvaranje temeljnih ideoloških koncepata	38
3. OBNOVA RADNIČKOGA POKRETA U OSIJEKU DO KREIRANJA KONAČNE RADNIČKE DIHOTOMIJE.....	47
3. 1. Društveno-politička obilježja obnove radničkoga pokreta u međunarodnom kontekstu	47
3. 2. „Lažna demokracija“ te obnova radničkoga pokreta i početci njegove diferencijacije u Osijeku (1918. - 1919.)	54
3. 3. Ideološki koncepti osječkoga radništva u okvirima radničke štampe	67
3. 3. 1. Indikatori raskola u stranačkom tisku	68
3. 4. Temeljne točke prijepora: odnos prema ministerijalizmu i nacionalnom pitanju te agrarnoj reformi.....	73
3. 5. Kongresi ujedinjenja – stvaranje dvojne paradigme	79
3. 5. 2. Kongres u Novom Sadu – osnivanje Jugoslavenske socijaldemokratske stranke (JSDS, 1919.)	84
3. 6. Razvoj boljševičke paradigme - utjecaj jugoslavenskih „oktobaraca“ i Mađarske Sovjetske Republike	88
3. 7. „Afera aprilskih letaka“ (1919.)	97
3. 8. Socijaldemokratski princip u odnosu na revolucionarni model dolaska na vlast.....	103
3. 9. Lokalni izbori 1920. godine i prikaz odnosa socijaldemokrata i komunista.....	107
3. 10. Osnivanje KPJ i SPJ te konačno definiranje idejnoga smjera lijeve i desne struje..	115
4. OBLICI DJELOVANJA I POKUŠAJI SURADNJE IZMEĐU KOMUNISTA I SOCIJALDEMOKRATA.....	125
4. 1. Donošenje <i>Obznane</i> i njezine posljedice.....	125
4. 2. Ideološko normiranje - socijalfašisti i socijalpatrioti	131
4. 3. Pokušaji stvaranja jedinstvenoga fronta	134
4. 4. Legalno djelovanje (mimikrija komunista) i sindikalni sukobi.....	139
4. 5. Sukobi unutar SPJ (1925. - 1929.)	149

4. 6. Redefiniranje komunističke politike: preuzimanje socijaldemokratskog modela.....	153
4. 6. 1. Suradnja nezavisnih radnika s građanskom strankom.....	157
4. 7. (Ne)uspjesi na izborima	162
4. 8. Štampa kao ideološki front.....	172
4. 9. Reakcija radničke klase na atentat u skupštini 1928. godine	177
5. POKUŠAJI NADILAŽENJA IDELOŠKIH PRIJEPORA	178
5. 1. Šestojanuarska diktatura i radnički pokret	178
5. 2. Rad osječke Podružnice ORS tijekom 1930-ih	187
5. 3. Razlika u praksi	194
5. 4. Prodor komunističke ideologije u URSSJ i stvaranje opozicije.....	197
5. 5. Sukobi unutar URSSJ i ORS	200
5. 6. Ideološko djelovanje u kulturnim ustanovama te njegovo širenje pod krinkom predavanja o alkoholizmu	205
5. 7. Komunistička politika zagovaranja zajedničkoga djelovanja: socijaldemokratski skepticizam.....	209
5. 8. Potiskivanje socijaldemokrata i komunista te kraj njihovog djelovanja	219
6. ZAKLJUČAK.....	228
POPIS SKRAĆENICA	233
POPIS IZVORA I LITERATURE	234

Bilješke o mentoru

Tvrtko Jakovina rođen je 2. ožujka 1972. godine u Požegi. Diplomirao je i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Pohađao je i University of Kansas, bio Fulbright Visiting Researcher na Georgetown University u Washingtonu, usavršavao se na Boston Collegeu. Magistrirao je na Katholieke Universiteit Leuven u Belgiji. Voditelj je Poslijediplomskog studija Diplomacija Zagrebačkog sveučilišta i Ministarstva vanjskih i europskih poslova, višegodišnji je gost-predavač na Istituto per l'Europa centro-orientale e balcanica, Sveučilišta u Bologni. Od 2010. godine bio je član Savjeta za vanjsku politiku i međunarodne odnose Predsjednika Republike Hrvatske Ive Josipovića. Zamjenik je predsjednika Upravnog odbora Centra Miko Tripalo. Napisao je knjige: *Socijalizam na američkoj pšenici* (MH, 2002), *Američki komunistički saveznik; Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.-1955.* (Profil/Srednja Europa, 2003), *Treća strana Hladnog rata* (Fraktura, 2011.), *Trenuci katarze. Prijelomni događaji XX stoljeća* (Fraktura, 2013.). Dobitnik je nagrade Kiklop (2013.) za knjigu *Trenuci katarze: prijelomni događaji XX. stoljeća*. Redoviti je profesor svjetske povijesti 20. stoljeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Sažetak

U povijesnom smislu radnički se pokret većinom vezao uz socijaldemokratske stranke, unutar kojih se već krajem 19. stoljeća javila struja koja je pod utjecajem njemačkoga teoretičara Eduarda Bernstaina počela preispitivati temeljne marksističke postulate. Navedeno je pak generiralo jačanje lijeve struje unutar socijaldemokratskih stranka, koje su se nakon Prvoga svjetskoga rata izdvojile te se strukturno formirale u okviru komunističkih partija dok je dominantna struja, uvjetno nazvana *desna* zadržala stare socijaldemokratske političke obrasce. Ovakva događanja imala su svoj odraz i u Socijaldemokratskoj stranci Hrvatske i Slavonije, odnosno u radničkom pokretu na području Kraljevine SHS, a kasnije Kraljevine Jugoslavije. Tako je neposredno nakon Prvoga svjetskoga rata došlo do idejne diferencijacije radničkoga pokreta na području Jugoslavije što je uvjetovalo stvaranje ideoloških prijepora u međuratnom razdoblju. Sukladno navedenom cilj je rada istražiti socijaldemokratsku i komunističku struju u okviru njihovih ideoloških prijepora. Navedeni cilj proizlazi iz tri temeljne teze. Prva se odnosi na činjenicu da je socijaldemokratska struja gotovo u potpunosti marginalizirana u jugoslavenskoj historiografiji, na temelju premise kako nije imala veliki utjecaj na radništvo. Treća se teza odnosi na historiografsku manjkavost pri obradi osječkoga radničkoga pokreta. Naime, ona je tek fragmentarno obrađena te do sada nije objavljena niti jedna monografija o radničkom pokretu na području grada Osijeka. Ovo se odnosi na tezu kako Osijek predstavlja iznimku od pravila jer je on jedan od rijetkih gradova u kojemu su socijaldemokrati imali određeni utjecaj na radništvo. Pri analizi navedenoga koriste se istraživačke metode koje, između ostaloga, imaju za cilj odrediti važnost diskursa pri kreiranju navedenih sukoba. Tako se, rad oslanja na teorijske koncepte nizozemskoga istraživača Teuna A. van Dijka, odnosno na njegove diskursne modele koji se koriste pri analizi sadržaja stranačke štampe, a koja nam uvelike pomaže pri rekonstrukciji i analizi ideoloških postulata navedenih struja. Na tragu navedenoga u radu je zaključeno kako je socijaldemokratska struja imala značajnu ulogu u osječkom radničkom pokretu, pogotovo se vrijeme ekonomske krize. Ovo se nalazi u određenoj suprotnosti s dosadašnjim istraživanjima koji su marginalizirali socijaldemokratsku struju, inzistirajući na njezinoj slaboj političkoj djelatnosti, ignorirajući pri tome njezin sindikalni potencijal.

Ključne riječi: radnički pokret, socijaldemokrati, komunisti, ideologija, diskurs, Osijek, Kraljevina SHS, Kraljevna Jugoslavija, Eduard Bernstein, jugoslavenska historiografija

Summary

The history of the labour movement was marked with a range of ideological disputes which resulted in great turmoil and emergence of various factions. In this way, various ideologies were created, such as anarchism, social democracy, communism, etc. Most workers' ideologies were founded by theoreticians such as Mikhail Bakunin, Karl Marx or Louis Auguste Blanqui. This led to antagonism between certain factions. In the end, the Marxist faction won, which was formed in the social democratic parties of The Second International. However, towards the end of the 19th century, there were new ideological conflicts, primarily regarding the revision of certain Marxist theses which were presented by Eduard Bernstein, a German theoretician. Accordingly, a radical faction was slowly formed in social democratic parties, which did not accept Bernstein's thesis that Marx might have been wrong in some of his predictions. Within this context, a conflict broke out between the right wing (Eduard Bernstein) and the left wing (Vladimir Lenin, Rosa Luxemburg) in the social democratic parties. The conflict escalated after World War I, triggered by a range of various social and political elements, and the division into the right and left faction became more pronounced. That is the reason why the period between the two world wars was marked with a fierce fight for dominance over the labour movement and false accusations of its betrayal in almost all European countries, especially in Germany. The above mentioned indicates that labour movement has always been closely associated with ideological issues. Moreover, these ideological issues have, to a great extent, marked its entire development, which can also be detected in the example of the labour movement in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which later became the Kingdom of Yugoslavia. According to everything that has been said above, this paper presents an analysis of the construction of social democratic and communist paradigm, based on the primary (archive) sources (newspapers, police reports, proclamations) as well as secondary sources. Within the given context, the paper analyses the ideological features of these factions, placing special emphasis on the research on the relationship between ideology and discourse.

The introductory part of the paper presents time- and space-related determinants with the aim of contextualizing the micro level of Slavonian region; that is, by placing the events into a wider social and political context in order to explain the circumstances in which ideological confrontation occurred. Apart from that, special emphasis was placed on insufficiently investigated labour movement in the Osijek region within the context of wide representation of this research area in the Yugoslav history.

The introductory part of the paper also presents a detailed overview of archive sources and methodology, which form the theoretical background. As far as archive sources are concerned, they have been divided into four groups. Special emphasis is placed on the archive material collected by the Party archive which was active since 1962 within the Historical Archive of Osijek. It is very important to mention its substantial collection of memoirs. Furthermore, the introductory part also contains an overview of the existing historical narrative related to the labour movement, in the context of its excessive production in the Yugoslav framework. Stress is placed on the Marxist primacy in these types of research, which is also a part of the standard discourse. Accordingly, it is stated that, among other things, this fact leads to a need to redefine the existing narrative and to establish new research patterns, not only in terms of re-articulation, but also in terms of research on the influence which the social democratic faction had on workers, regardless of the commonly accepted beliefs about its marginal role. As far as the methodological part of the paper is concerned, it relies on theoretical postulates of a Dutch theoretician, T. A. van Dijk, and Jorge Larrain and Jeniffer Sayer. Still, the greater part of the paper has been put in the framework of relationships between ideology, discourse and politics, with the aim of determining the way in which these elements have shaped ideological disputes among workers in Osijek.

The second part of the paper presents an overview of the beginning of ideological stratification within the labour movement towards the end of the 19th century. At that time ideology was approached as a subversive semantic field which had, from its very start, been a bone of contention among politicians and philosophers. After a brief review of the genesis of ideology from “false consciousness” to Bernstein’s redefinition of Marxist relationship to ideology, the paper presents social and political context of labour movement development in extremely repressive regimes, which were predominant at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. These regimes have tried, in various ways, to prevent the homogenisation of the movement. Regardless of that, political organization of workers took place nevertheless, mostly in terms of establishment of social democratic parties which were fighting for their right to legal activities, freedom of assembly and freedom of the press. Due to these struggles, these parties managed to transcend the illegal framework of action, and their representatives were elected to parliaments, which was an incentive to Eduard Bernstein, a German theoretician, to present an overview of the basic Marxist postulates in his book *The Preconditions of Socialism*. At a discourse level, this created various terms and notions such as *revisionism* and *Bernsteinism*, which became a label for a new direction within the labour movement, in comparison with the dominant Marxist faction. The basis of this new idea was evolutionary

socialism, which implied a gradual creation of society which will enable the transition into a new social form – communism. The proponents of this idea emphasized parliamentary work and waiting for opportunities which would enable the establishment of the socialist society. Contrary to that, a more radical, left faction emerged, which believed that the policy of waiting could benefit the workers' bureaucrats eager to obtain better political status. This faction was led by Vladimir Lenin, Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, etc. Since party leaders more or less accepted this idea, the left wing gradually organized small groups of radical workers, or professional revolutionaries, who supported strikes, rebellions, etc. All this faced the labour movement with a dilemma – which way to go: towards reform or towards revolution? This precisely was a bone of contention and it contributed to the final division of the labour movement after World War I.

The third part of the paper, relying on the social and political context of the post-war society, presents an analysis of the basic features of the labour movement in the period between the two world wars, spurred by the success of the October Revolution in Russia. An overview of strikes in Austria, Great Britain and Germany is presented, with special emphasis placed on the Peace Conference and the attitude of the Osijek press towards a new policy created by the *peacemakers*. This section of the paper is to a great extent based on the local workers' press, which was intense and very critical immediately after the war. Apart from the above mentioned, its stance towards the newly created state and the situation in the city was very critical, since in the city itself, the attitude to the press had not changed till the Monarchy was established. In that context the workers pointed out that soldiers were beating people in the streets and that looting, censorship and money lending were still flourishing. It can be concluded that the press turned out to be a very valuable source for research on labour movement, primarily in terms of the obvious division among workers after the October Revolution and revolutionary turmoil in Germany and Hungary. On the other hand, it is precisely the press that provides us with an insight into the ideological apparatus of the social democrats and communists. Moreover, it shaped certain forms of discourse, which were among the most suitable means in clashes between the two factions. Also, based on the available press, a discourse of the Osijek social democrats (*The Socialist, The Fight, The Workers' Papers, The Workers' Press, The Workers' Newspapers*) and communists (*The Workers' Newspapers, The Workers' Word, The Word of the Workers and Peasants*) was analysed, within the framework of the discourse models presented by van Dijk.

Each defined model is followed by an example of its application in social and democratic press, and then in the communist press as well. In this way it is possible to

reconstruct the structure of ideological discourse and at the same time establish its level of significance for particular type of politics. In addition, the basic source of dispute in this period was the attitude to ministerialism. The communists were strictly and openly against participation in the state structures, while social democrats firstly accepted positions in the People's Council bodies, and after that in the government itself, which helped communists create discourse patterns in which they equalized the governmental structures with the social democrats and in that way attempted to gain authority among workers, presenting themselves as the only political option which protects the interest of workers. Finally, this period witnessed the division of the labour movement, which was a reflection of the events taking place across Europe. In Germany, a number of workers separated from the social democratic party within the Spartacus League, which supported the revolutionary model of taking over the government (a coup), though not as revolutionary as in Russia. This has to a great extent influenced the state of the labour movement, including that in Yugoslavia and in Osijek, which led to two congresses. The first one, the congress of unification, was organized by the left wing in Belgrade (April 20-23, 1919) and during this congress The Socialist Workers' Party of Yugoslavia was founded. Shortly after that, the right wing founded the united social democratic party known as The Yugoslav Social Democratic Party, in Novi Sad (June 21-22, 1919). It should be mentioned that at this stage, neither of these two parties was clearly defined. Both wings would define their political goals during the congresses which would be organized later on. Regardless of this fact, the left faction, following the Belgrade congress, accepted the revolutionary model of taking over the power. This orientation was mostly influenced by the people who had returned from Russia and by the establishment of the Hungarian Soviet Republic. Moreover, in the light of these events, a bolshevik coup was attempted in Osijek, which the press referred to as "The Affair of April Pamphlets". This method was strongly opposed by social democrats, who claimed that there were no conditions in the country to organize a social revolution and that the communist faction was introducing purely political dogmatism. This attitude was influenced by Bernstein's evolutionary socialism and the fact that social democrats took over the power in Germany through elections. Moreover, the local social democrats cited Bernstein, especially Korać in the context of revolution, pointing out it was a form of historical atavism not applicable to the current situation. The real power ratio was shown in the Constituent Assembly elections held in 1920, in which communists won significantly more votes than social democrats. After these elections the Communist Party of Yugoslavia, or the Yugoslav Social Democratic Party, was founded.

The fourth part of the paper presents an analysis of ideological disputes in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, placing special emphasis on the *Proclamation* and its effect on both factions. *The Proclamation* itself did not forbid the activities performed by social democrats, which enabled communists to create discourse models in which they presented themselves as victims, trying to draw empathy of people for their ideology. In accordance with the imposed air of illegal activities, communists developed various ways of action – from forming illegal cells to resorting to terrorist methods (the assassination of Minister Drašković). Since a great majority of communists did not accept these methods, they attempted to form legal organizations, such as Independent Union and Independent Workers' Party, which was banned a year later. Due to these circumstances, the ideological conflict was placed in the union framework. That is how a front was created between the Central Workers' Alliance, which was closely related to Social Democratic Party of Yugoslavia, and Independent Unions, which were actually a union wing of the banned Party. In Osijek, some physical conflicts were recorded, especially in the context of ownership of the Workers' Hall. On the other hand, the second front was emerging, which was a result of a demand by some social democrats for cooperation with the communist unions. The party leading structure was strongly opposed to this. Conflicts were not rare among communist members, especially in terms of the attitude to the national issues and advancement of certain social democratic models. The aforementioned was particularly evident in the City authority elections (1927), when Independent Workers agreed to cooperate with the civic parties. These were extraordinary circumstances, since the city had been run by a commesariat which had the aim of enabling the National Radical Party to come to power. The political parties in the city used all these circumstances to emphasize the communist pragmatism and ideological concepts. Although they did not manage to cooperate successfully, this episode was quite significant in ideological context, since it showed that ideology was not a hermeneutic discipline and that it was subject to various solutions which are sometimes completely contradictory to its fundamental postulates. Having taken into consideration the aforementioned importance of the press, this part also presents an analysis of the communist *Workers and Peasants' Word*, which had, in the period of its illegal activities, served as an ideological basis of the conflict with social democrats. This press, among other things, published a text by Edo Dürr, in which the author called the Osijek social democrats (Ivan Galovac, Stevo Klas and Eduard Fleischer) “a provoking gang of police spies”. This example is used for an analysis of new lexical compounds which were formed by communists, such as *police socialists* and *police fascist*, which also pointed to the fact that social democrats cooperated with the repressive state apparatus and were therefore considered the enemies of the

working class. This part of paper also presents different ways in which communist ideas entered the world of young people and the attempt of the authorities to suppress them. Also, it presents an analysis of the repeated development of revolutionary discourse in the context of an extremely delicate situation which arose following the assassination of Stjepan Radić in the parliament (1928), and more pronounced totalitarian tendencies of King Alexander. It should be noted that proclaiming a revolution was pursuant to the Communist International's orders regarding rebellion, since the general belief was that revolutionary tendencies in Europe were on an increase.

The fifth section of the paper presents an elaboration of the ways in which revolution was proclaimed within International day, and which also included struggle against social democrats. The above mentioned implies that a new state, The Kingdom of Yugoslavia, was a certain trigger for strengthening the revolutionary aspect of the party. On the other hand, even in the new social order and despite the ban imposed by The Socialist Party of Yugoslavia, social democrats worked within the framework of unions and continued to support the evolutionary socialism policy. They collaborated with the local authorities, primarily attempting to reduce the unemployment rate which was high in Osijek, as a result of the Great depression. In that context, we analyse the activities of the Osijek branch of the General Workers' Alliance, which was associated with interpellations in the City government, and the impact of the economic crisis on the workers in Osijek. While the social democrats were trying to negotiate the best working conditions possible and improve the position of the working class, most communists were arrested and put in prisons (also called "the apartments") because of the support they were giving to revolution. After being released from prison they realised they could not continue supporting the old policy. That is how the communist idea penetrated the social democrats' unions, which caused conflict between the General Workers' Alliance and United Federation of Workers' Unions of Yugoslavia. The General Workers' Alliance was strongly opposed to the acceptance of communist members, claiming they were to blame for the political split in the movement and that they could only additionally aggravate the position of workers. Due to these conflicts, the nationalist-oriented Croatian Workers' Alliance was gaining strength. It was also closely associated with the Croatian Peasant Party. Under these circumstances, the communist ideology started spreading in quite a creative way. They worked within the Esperanto society and held lectures on alcoholism in which they presented their ideological postulates, trying to work outside the framework of illegal activities. Still, the most obvious demonstration of communist activities was the support they were giving to internationalism by organizing volunteers for Spanish Civil War (1936-1939). Moreover, they started incorporating theses on

the need for common action against fascism into their ideology. Social democrats were once again sceptical about this, believing that communists wanted to gain advantage in terms of creating ideological dominance. The authorities were afraid that communist ideas would spread, so the Department for National Defence, like in other countries, initiated establishment of anti-Marxist clubs. The purpose of these clubs was collective and organized opposition to the ideas of communist internationalism. The Anti-Marxist Committee in Osijek was established in 1937, led by Kamilo Firinger. By the order of the city police chief, all anti-communist material was delivered to him. It is interesting to note that the city police leadership considered the work of this Committee confidential, since it could have been related to the regime and political nature. Parallel to this, the Croatian Workers' Alliance grew in strength, and it slowly started suppressing the classical workers' ideology. However, in line with their support of unique policy against fascism, the communists redefined their original attitude to the Croatian Workers' Alliance. Now they were creating a policy which assumed cooperation with this union, instead of confrontation. The Croatian Workers' Alliance refused this cooperation and continued creating negative policy regarding communists. After the General Workers' Alliance had been dissolved (1937), and illegal communist activities were continued, the Croatian Workers' Alliance assumed greater influence which culminated in the creation of the Banate of Croatia (1939). In this way, the social democrats became more passive, while the communists resorted to revolutionary actions through which they managed to gain not only dominance within the labour movement, but also dominance in all social and political issues.

In the concluding part of the paper a thesis is proposed that, despite the dominant belief regarding the marginal role of the social democratic faction, Osijek is an example which proves that this faction was not completely marginalized and that, despite a lower number of members it still did play a significant role among workers, especially during the economic crisis in the 1930s. It also states that history of the labour movement creates an opportunity for interdisciplinary research, mostly in terms of associating linguistics (i.e. discourse plan) with ideology and politics. It should be pointed out that language was transformed in the process of creating ideological disputes and became its important element. That can further be supported with newly coined words (*social fascist, etc.*), which became the dominant ideological instruments in conflicts and in the fight for dominance over the working class.

Apart from this, it is also stressed that this field of research creates new possibilities for analysis of social democracy in Croatia in the period between the two wars, not only based on the press, but also on the basis of various documents, such as those of Božidar Adžija (*Capitalism and socialism*) or Slavko Henč (*What is the general, equal, direct, secret and*

proportional electoral right?). It is in a way contradictory to the dominant thesis of Yugoslav historiography which claims that social democracy did not create opportunities for numerous analyses, due to its limited party activities. In the conclusion, it is also pointed out that the history of labour movement and its ideology should be updated, taking into consideration the current situation in which many theoreticians quote Karl Marx, emphasizing the need for going back to the early days of the labour movement with the aim of finding a way for its further activities.

Keywords: labor movement, social democrats, communists, ideology, discourses, "April leaf affairs", evolutionary socialism, general workers' union, economic crisis, anti-Marxist clubs

1. UVOD

Završetak Prvoga svjetskog rata označio je početak nove etape u povijesti dugogodišnjega sukoba među različitim strujama unutar radničkoga pokreta. Naime, nakon što se pokret već krajem 19. stoljeća obračunao sa svojom anarhističkom strujom, u međuratnome razdoblju dolazi do kulminacije sukoba između njegove lijeve/revolucionarne i desne/reformističke struje. Nakon Prvoga svjetskog rata dolazi do formalnoga odvajanja lijeve struje i njezinoga stranačkog organiziranja. Na ovo je snažno utjecala Oktobarska revolucija u Rusiji,¹ te dolazak na vlast Ruske komunističke partije (boljševika), čija je politika postala idejna vodilja svim radničkim/komunističkim partijama koje su se tada počele osnivati.

Začetak ovoga ideološkog previranja, javlja se već krajem 19. stoljeća kod ondašnjih socijaldemokratskih stranaka u trenutku kada je marksistička teorija, koja je bila dominantna do početka 20. stoljeća, počela pokazivati određene manjkavosti. Prema ovoj teoriji, smatralo se kako će uslijed razvoja kapitalističkih odnosa, koji se temelje na eksploataciji radnika doći do krize koja će rezultirati borbom između radnika i buržoazije te konačnom pobjedom proletarijata. Sukladno shvaćanju kako je cijela ljudska povijest zapravo povijest klasne borbe, marksisti su smatrali kako će sukob među navedenim klasama rezultirati revolucionarnim ujedinjenjem radnika u najrazvijenijim zemljama. Prema takvom tumačenju propast buržoazije, odnosno krupne industrije „i pobjeda proletarijata podjednako su neizbježne“². Međutim, već su i sami teoretičari marksizma u svojim kasnijim radovima došli do zaključka kako revolucija možda više i nije prijeko potrebna radništvu.

Tako je krajem 19. stoljeća došlo do stvaranja različitih struja unutar radničkoga pokreta koje su počele izazivati dominirajući marksistički narativ. Unutar takvih heterogenih procesa izdvojio se jedan dio marksističkih mislilaca čija će se revizija marksizma nazvati revizionizam ili evolucijski socijalizam, a koja će se pak kasnije definirati kao socijaldemokracija. Njezini će je protivnici unutar radničkoga pokreta nazvati reformizmom ili desnom strujom³. Ovu skupinu

¹ Nakon što je u Rusiji za vrijeme Februarske revolucije srušen carizam te uspostavljena Parlamentarna vlada na čelu s A. F. Kerenskim (1881.–1970.), došlo je do izbora za Ustavotvornu skupštinu koji su održani potkraj studenoga 1917. godine. Boljševici su prema rezultatima dobili svega devet i pol milijuna glasova od ukupno trideset i šest milijuna, uslijed toga Sovjet narodnih komesara (uspostavljen nakon Februarske revolucije) svrgnuo je skupštinu te je „parlamentarnoj republici nova vlast suprotstavila 'diktaturu proletarijata', koju je pomoglo stvaranje Čeke i osnivanje Crvene armije“ (Pierre Renouvin, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb, Naprijed, 1965., 484.)

² Karl Marx; Friedrich Engels, *Manifest Komunističke partije*, August Cesarec, Zagreb, 1974., 51.

³ U ovom će se radu, radi lakšega razumijevanja, koristiti termin socijaldemokracija, a koji će obuhvatiti i značenje evolucijskog socijalizma te revizionizma. Potrebno je napomenuti kako se često u literaturi perpetuiraju termini „revizionizam“ i „reformizam“ kojima se označava socijaldemokratski diskurs unatoč njihovoj teorijskoj razlici. (Usp: Karl Kautsky, „The Social Revolution“, dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1902/socrev/>, 20. III. 2015.)

predvodio je njemački teoretičar i socijaldemokrat Eduard Bernstein (1850.–1932.) koji je, reinterpretrirajući odnos klasnih snaga, predstavio nove radničke i socijalističke postulate. Teorija revizionizma predstavljena je u Bernsteinovoj knjizi *Pretpostavke socijalizma i zadaće socijaldemokracije (Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie)*⁴. Njegova revizija, između ostaloga, sastoji se u odbacivanju klasne borbe. Pripadnici Bernsteinove struje uvidjeli su kako radnici u razvijenim kapitalističkim zemljama, poput Engleske, nisu postajali revolucionarniji, pa se nije niti nazirala klasna borba koja bi rezultirala propašću tadašnjih društveno-političkih odnosa. Sukladno tomu, u jednom dijelu radništva dolazi do napuštanja revolucije kao načina „skidanja okova“ te prihvaćanja parlamentarnoga djelovanja kao načina postupnog/evolucijskog ostvarivanja socijalizma.⁵

Navedeni su ideološki prijepori rezultirali sve izraženijim sukobima unutar ondašnjih socijaldemokratskih stranaka što je rezultiralo stvaranjem *lijeve* i *desne* struje. Diskrepancijski se proces ponajprije javio na diskursnoj razini. Naime, lijeva struja radničkoga pokreta počela se koristiti terminima, kao što su „reformizam“, „revizionizam“ „desničari“ i „ministerijalizam“⁶ kako bi istaknula kompromisnu stranu jednoga dijela socijaldemokratskih stranaka. S druge pak strane, desna je struja, u odnosu na pripadnike radikalne struje, kreirala termine kao što su „ljevičari“ i „radikali“. Zajednička karakteristika lijevim strujama, prema pisanju Marjana Britovšeka, bila je „to što su se zauzimale za organizovanje političkih masovnih akcija, za uvođenje odlučnije revolucionarne taktike i za napuštanje isključivo parlamentarnih oblika borbe“.⁷ Naime, dok su socijaldemokrati prihvaćali postojeće državne okvire, sudjelujući u radu vlada i parlamenata, jedan dio unutar navedenih stranaka protivio se takvoj politici, tvrdeći kako postojeći sustav treba mijenjati, a ne sudjelovati u njemu. Na taj je način kreiran dvostruki diskurs unutar radničkoga pokreta koji je s vremenom postajao sve izraženiji. Obje su se skupine uzajamno optuživale zbog izdaje socijalističke ideje odnosno potrebi, ovisno o kutu promatranja, redefiniranja samoga marksizma. Ova ideološko-politička borba obilježila je međuratni radnički pokret i nastavila se do današnjih dana. Važno je naglasiti

⁴ Eduard Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart, 1899. Knjiga je objavljena 1907. godine i na engleskom jeziku pod naslovom *Evolutionary Socialism*.

⁵ Na ovakve teze izrazito kritički reagirala je Rosa Luxemburg u spisu „Reform or Revolution“, dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1900/reform-revolution/>, 22. XI. 2016.).

⁶ Pojam *ministerijalizam* nastao je 1889. godine kada je francuski socijalist Alexandre Millerand (1859. – 1943.) postao članom vlade Waldeck-Rousseau zajedno s Marquisom de Galliffetom, a koji je bio odgovoran za represiju koja je uslijedila nakon Pariške komune (1871.) (VIDI: Edib Hasanagić, „Prvi kongres Komunističke partije Jugoslavije, *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, (ur. Ljubinka Krešić), Rad, Beograd, 1964., 591. - 629.)

⁷ Marjan Britovšek, „Radnički pokret u periodu između Prve i Druge internacionale“, *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, (ur. Ljubinka Krešić), Rad, Beograd, 1964., 281–331.

kako se su se istovremeno obje struje pozivale na Marxa optužujući se međusobno za pogrešno interpretiranje njihovih misli.

Svojevrsna prijelomna točka koja je označila konačnu diferencijaciju pokreta, zbila se na početku Prvoga svjetskoga rata kada je većina tadašnjih socijaldemokratskih stranaka u parlamentima glasala za ratne kredite, koji su omogućili početak rata. Ova je politika dovela do toga da je lijeva struja radničkoga pokreta kreirala narativ, koji još postoji i u suvremenim analizama ovoga pokreta, a odnosi se na činjenicu da su socijaldemokratske stranke tako „izdale“ temeljni radnički postulat, tj. proleterski internacionalizam. Okosnicu ove optužbe, čini argument da su, podržavanjem rata socijaldemokrati okrenuli „drugove jedne protiv drugih“.⁸

Tijekom 1920-ih i 1930-ih godina došlo je do kulminacije sukoba unutar radničkog pokreta između njegove lijeve, revolucionarne, i desne, odnosno reformističke struje⁹. Zato nakon Prvoga svjetskog rata dolazi do izdvajanja lijeve struje, koja institucionalizira svoju ideologiju osnivanjem političkih stranaka koje se zovu *komunističke partije*. Potaknute dolaskom SKP(b) na vlast, počinje prevladavati termin „boljševizam“¹⁰ koji postupno zamjenjuje ranije terminološke oznake (radikalac; revolucionar) te postaje sinonimom za revolucionarnu struju. Uslijed ovoga dolazi i do pristupanja komunističkih partija Kominterni te zalaganja za beskompromisnu borbu protiv, kako je Vladimir Iljič Uljanov Lenjin (1870.-1924.) nazvao, „socijalističkih izdajica“, odnosno socijaldemokrata. Boljševici socijaldemokrate počinju nazvati „socijalpatriotima“ ne bi li se dodatno naglasila izdaja iskonske socijalističke ideje.

⁸ Jedini koji nisu dali podršku ratnim kreditima bili su ruski boljševici, bugarski (tesni) te srpski socijaldemokrati kao i dio njemačkih socijalista na čelu s Rosom Luxemburg i Karlom Liebknechtom.

⁹ Donald Sassoon, „Socijalizam u dvadesetom stoljeću. Povijesna refleksija“, Michael Freedon (ur.), *Političke ideologije. Novi prikazi*, Algoritam, Zagreb, 2006., 75–98.

Prije analize koncepta socijaldemokracije potrebno je istaknuti „jednu metodološku i terminološku distinkciju preko koje se olako prelazi, a koja je važna za ovaj pristup: povezanost i različitost pojmova (1) socijalne demokracije kao društvenog odnosa i (2) socijaldemokracije kao politički organizirane, stranačke konstelacije“.

(Antun Vujić, *Hrvatska i ljevica. Prilog socijaldemokratskom gledištu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2014., 20.)
Potrebno je istaknuti kako se u ovom radu analizira politički koncept, odnosno socijaldemokracija kao stranačka konstelacija.

¹⁰ Boljševizam se tumači kao Lenjinov nauk koji je nastao iz potrebe stvaranja novoga ljudskoga društva, koje će imati svoja posebna politička i gospodarska načela, a koja počivaju na materijalističkoj filozofiji. Inače, termin „boljševik“ (većina) nastao je 1903. godine, a označavao je pripadnike koji su na II. kongresu Ruske socijaldemokratske radničke partije (RSDRP) podržali Lenjinovu revolucionarnu viziju. Manjina, na čelu s Julijem Maratovim, koja se usprotivila Lenjinu, nazvana je menjševici (manjina). (Detaljnije o boljševizmu: Leopold H. Haimson, *Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*, Beacon Press, Boston, 1966.; Michael David Fox, *Revolution of the Mind: Higher Learning among the Bolsheviks, 1918. – 1929.*, New York, Cornell University Press, 1997.; Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, Arc Manor, Rockville 2008.; Anthony Read, *The World on Fire: 1919 and the Battle with Bolshevism*, W.W. Norton & Company, New York, 2008.

O utjecaju revizionizma u širem kontekstu radničkoga pokreta, pisao je i hrvatski filozof Predrag Vranicki koji smatra da je njemački revizionizam, a posebno Bernsteinov imao „internacionalno značenje već i zbog toga što je njemačka socijaldemokracija zauzimala u Drugoj internacionali vodeće mjesto (...) nije čudo da su na pojavu njemačkog revizionizma reagirali i marksisti drugih nacionalnosti“.¹¹ Sukladno tomu, navedeni procesi svojevrsnog rastakanja međunarodnoga radničkoga pokreta preneseni su na područje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Hrvatske, pa i na slavonsku mikrorazinu. S obzirom na to da je Osijek (uz Slavonski Brod) bio najveće industrijsko središte Slavonije upravo je unutar njegovoga radništva došlo do raskola.

Na području Hrvatske radnički pokret do 1918. godine djelovao je pod okriljem Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije (1894.). Među najistaknutije stranačke članove ubrajaju se Vitomir Korać,¹² Vilim Bukšeg,¹³ Slavko Henč.¹⁴ Ovo stranačko vodstvo, aktivno je sudjelovalo u stranačkim prijeporima, koji su se javili početkom 20. stoljeća, kada je vrh stranke došao u sukob s dijelom slavonskoga radništva, koje je predvodio Miloš Krpan.¹⁵

Najeklatantniji primjer ideološkoga previranja u Osijeku, neposredno nakon Prvoga svjetskoga rata, vidljiv je kroz radnička glasila o čemu će i biti riječi u ovom radu. Naime, s ciljem pregrupiranja samih radnika, ali i s ciljem omasovljivanja pojedinih struja, u poslijeratnom razdoblju došlo je do izdavanja brojnih radničkih glasila. Na tragu toga, Magdalena Najbar-Agičić ističe kako su političke stranke na prostoru cijele države izdavale

¹¹ Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, knj. I., Liber/Naprijed, Zagreb, 1978., 316.

¹² Vitomir Korać (1877. – 1941.) bio je, između ostalog, urednik *Slobode* te član ugarsko-hrvatske sekcije Međunarodnog biroa u Bruxellesu, a ujedno i prvi socijalistički predstavnik koji je izabran u Hrvatski sabor. Nakon raskola na lijevu i desnu struju, kao predstavnik socijaldemokrata, ulazi u prvu vladu Stojana Protića u kojoj postaje ministrom socijalne politike. Kasnije je sudjelovao i u vladi Ljubomira Davidovića kao ministar narodnoga zdravlja. (Vidi: „Vitomir Korać“, *Hrvatski biografski leksikon*, *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=239>, 14. XII. 2018.)

¹³ Vilim Bukšeg (1874. – 1924.) bio je istaknuti socijaldemokrat koji je obavljao niz važnih funkcija. Tako je između ostaloga bio urednik *Slobodne riječi* te tajnik Međustrukovnog vijeća. Uz Vitomira Koraća, bio je najizrazitiji socijaldemokratski protivnik komunističke struje u međuratnoj Jugoslaviji. (Vidi: Vilim Bukšeg, *Hrvatski biografski leksikon*, *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3111>, 14. XII. 2018.)

¹⁴ Slavko Henč (1879. – 1955.) je veći dio svoga djelovanja proveo u Osijeku gdje je bio ravnatelj Okružnog ureda za osiguranje radnika u Osijeku (do 1918). Ujedno je i bio pokretač lista *Volksrecht* (Glas naroda). God. 1907. i 1919. gradski je vijećnik u Osijeku, a 1919. kao „desni socijalist“ imenovan je članom Privremenoga narodnoga predstavništva u Beogradu. (dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7451>). Kroničar osječkog radničkog pokreta Lavoslav Kraus, prilično ironično, naziva ga „malograđanskim materijalistom“ i oportunistom, koji je za vrijeme Prvoga svjetskoga rata izrađivao klope koje su seljaci nosili, uslijed nedostatka gume, optužujući ga da se na taj način za vrijeme rata obogatio. (HR-DAOS-1182, kut. 1, biografski zapisi Lavoslava Krausa).

¹⁵ Miloš Krpan (1862. – 1931.) bio je jedan od radničkih prvaka u Slavoniji te utemeljitelj anarhizma u Hrvatskoj; tijekom svoga djelovanja objavio je niz članaka u *Hrvatskom braniku*, *Slobodi*, *Posavskoj Hrvatskoj*, itd. Stajao je na principima revolucionarnoga krila unutar radničkoga pokreta. Početkom 20. stoljeća pokušao je osnovati anarhističku komunu u selu Duboviku, u blizini Slavonskoga Broda. (Vidi: Miloš Krpan, *Izabrani spisi*, (ur. Dejan Dedić), DAF, Zagreb, 2010.)

svoja glasila.¹⁶ Upravo je posredstvom štampe projicirana dvostrukost diskursa koja je dominirala u međuratnom razdoblju unutar radničkoga pokreta. Novinske su stranice bile *mjesto obračuna* između komunističke i socijaldemokratske struje radničkoga pokreta. Glasila su radikalaca bila *Radničke novine*, *Socijalističko glasilo*, *Male novine*, *Radničko glasilo*, *Radnička riječ*, *Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)* i *mjesnog radničkog sindikalnog vijeća za Osijek* te *Riječ radnika i seljaka*. S druge je strane, *Socijalno-demokratsko glasilo* do pokretanja *Borbe*, *Socijalno demokratskoga glasila* (1920.) bilo jedino glasilo socijaldemokrata u Osijeku, koje je istupalo protiv socijalne revolucije i diktature proletarijata. Nakon toga uslijed će intenzivnija novinska djelatnost ovdašnjih socijaldemokrata, prvenstveno u smislu pokretanja *Radničkoga lista Glasila Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku* (1921.) zatim *Radničke štampe Organa Centralnoga radničkoga sindikalnog odbora Jugoslavije* (1922.) te *Radničkih novina Glasila Socijalističke Partije Jugoslavije* (1923.). Potrebno je istaknuti kako su se naslovi pojedinih novina bili isti. Tako je, npr. socijaldemokratska *Borba* imala isto ime kao kasnije hrvatsko komunističko glasilo *Borba*.¹⁷ Inače, isti naziv imalo je i glasilo beogradskih marksista urednika Triše Kaclerovića koje je izlazilo 1923. godine.

Nedugo nakon obnove radničke štampe u Osijeku, koja je prestala izlaziti početkom Prvoga svjetskoga rata¹⁸, došlo je do konačnoga raskola koji je zahvatio cjelokupni tadašnji europski radnički pokret. Stanislava Koprivica napominje da je dugotrajni proces raslojavanja u međunarodnom radničkom pokretu, odnosno u socijaldemokratskim partijama organiziranim u Drugoj internacionali, koji je započeo u vezi s odnosom prema Prvom svjetskom ratu, a kulminirao na pitanju odnosa prema ruskoj revoluciji, odnosno prema revoluciji proletarijata uopće, zahvatio i socijaldemokratske stranke u jugoslavenskim zemljama¹⁹. Svaka je struja, lijeva/radikalna i desna/reformistička, organizirala zasebne kongrese. „Radikalni“ dio pokreta na svojoj „konferenciji ujedinjenja“ održanoj u Beogradu sredinom travnja 1919. godine, proglasio je ujedinjenje lijeve struje, dok je „reformistička“ struja svoj kongres održala u lipnju iste godine u Novom Sadu. Tom su prilikom obje struje osnovale nove stranke. Tako su se ljevičari ujedinili u Socijalističku radničku partiju

¹⁶ Magdalena Najbar-Agičić, *Povijest novinarstva. Kratki pregled*, Sveučilište Sjever, Zagreb, 2015., 139.

¹⁷ List je izlazio u Zagrebu od 1923. do 1929. godine kada je zabranjen uslijed proglašenja Šestojanuarske diktature.

¹⁸ Inače, ban Ivan Skerlec je krajem srpnja 1914. donio odluku o zabrani izlaska socijalističkih novina, poput *Slobodne riječi* i *Narodnog jedinstva* dok je u Slavoniji zabranjen izlazak *Volksrechta* te *Svjetlosti*. („Zabranjeno izlaženje novina“, *Narodna obrana*, (Osijek), br. 171., 28. VII. 1914., XIII.)

¹⁹ Stanislava Koprivica-Oštrić, „Programi radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919.–1929. (poredbena analiza)“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, br. 7–8./1970., 219.–254.

Jugoslavije (komunista) (dalje: SRPJ(k), a „desničari“ u Ujedinjenu socijaldemokratsku stranku Jugoslavije.²⁰ Premda je cilj objiju struja bio zapravo ujedinjenje radnika u jedinstvenu stranku, rezultat je bio suprotan u odnosu na proklamirani cilj. Unatoč pozivanju na jedinstvo, oba su kongresa zapravo manifestirala raskol radničkoga pokreta i početak oštrih ideoloških prijepora. Kako bi napravili odmak od stigme iz 1914. godine, kada su socijaldemokrati stali uz politiku nacionalnih vlada, napustili su terminološku oznaku „socijaldemokracija“. Počeli su se identificirati kao „socijalisti“. Sukladno tomu, i njihova stranka neće nositi socijaldemokratski predznak, nego će ju njezini članovi nazvati Socijalističkom partijom Jugoslavije (dalje SPJ). S druge strane, pripadnici nekadašnje lijeve struje unutar socijaldemokratskih stranaka, preuzeli su naziv „komunisti“ kao svoju identifikacijsku kategoriju, te su 1920. godine u Vukovaru stranku preimenovali u Komunističku partiju Jugoslavije (dalje: KPJ). Na taj je način upravo i na razini pojma naglašen raskol i produbljenje ideoloških sukoba. Uzevši u obzir navedeno, u radu je određena pažnja posvećena analizi diskursnih modela kao instrumentariju koji je dominirao prijeporima između ove dvije struje.

Ovdje se valja nakratko zadržati na nominacijskim oznakama za komunističku struju. Naime, postavlja se pitanje kako možemo govoriti o komunističkom djelovanju, ako uzmemo u obzir činjenicu da je KPJ proglašenjem *Obznane* u prosincu 1920. godine zabranjeno djelovanje, a s druge strane, unatoč tomu možemo analizirati isto. Radi se o sljedećem. Iako je KPJ i njezinom sindikalnom krilu, Centralnom radničkom sindikalnom vijeću Jugoslavije (dalje: CRSVJ), bilo zabranjeno djelovanje, komunisti su pronašli dvojaku mogućnost nastavka agitacije. Jedna se odnosila na izgradnju ilegalne mreže (podrazumijevala je tajne sastanke, izdavanje novina i sl.), a druga je podrazumijevala izgradnju legalnih organizacija, u čijim se programima nisu iznosili revolucionarni ciljevi, čime su mogli steći status legalnosti. Jedna od takvih bili su i Nezavisni sindikati (nominalno zamijenio CRSVJ), Nezavisna radnička partija (radilo se zapravo o KPJ), Radnički blok radnika i seljaka, Internacionalna crvena pomoć i sl. Najveću ulogu nakon *Obznane* u razdoblju do 1929. godine imali su upravo Nezavisni sindikati, stoga se i u izvorima za pripadnike komunističke struje, mimo očitoga naziva „komunista“ koristi naziv i „nezavisni radnici“. Zbog toga će se i u ovom radu za cijelo međuratno razdoblje pri osvrtu na komunističku struju koristiti termin „komunist“ i njegove izvedenice, odnosno nezavisni radnici.

Pri obradi odnosa navedenih struja, valja istaknuti još nekoliko važnih elemenata. Jedan od najvažnijih svakako je odnos vlasti prema pripadnicima dviju suprotstavljenih struja. I dok

²⁰ „Na posao“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 8., 13. VI. 1919., I.

je KPJ bila zabranjena, socijaldemokratskoj stranci je u Kraljevstvu, odnosno Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenca, (dalje Kraljevina SHS²¹) dopušteno političko i sindikalno djelovanje. Neki su njezini članovi poput Vitomira Koraća ili Vilima Bukšega obavljali različite poslove unutar državnih institucija. Neki od socijaldemokrata bili su pak ministri dok su neki na lokalnim razinama bili na čelu raznih državnih poduzeća. Tako je osječki socijaldemokrat Ivan Galovac bio na čelu Pogrebnoga društva, dok je Luka Arandžević bio gradski zastupnik. Uvođenjem Šestojanuarske diktature i SPJ je bila zabranjena, ali je njezina sindikalna djelatnost i dalje ostala legalna.

Razlike između ovih dviju struja također se očitavala u metodama djelovanja. Naime, komunisti su na kongresu u Beogradu, kada je i osnovana SRPJ(k), pristupili Komunističkoj internacionali (Kominterni). Time su na tragu teze kako se klasne borbe proletarijata i buržoazije razvijaju u velike socijalne revolucije, prihvatili koncept socijalističke revolucije. Sukladno navedenom, prvi sekretar Centralnoga partijskog odbora SRPJ(k) Filip Filipović, osvrćući se na revolucionarna događanja u Rusiji, navodi kako „logika revolucije primorava njene tvorce da se late oružja protiv buržoazije“ smatrajući kako na taj način proletarijat „baca rukavicu međunarodnom imperijalizmu“²². Takav je stav bio u potpunoj kontradiktornosti idejama socijaldemokrata, koji su revoluciju i diktaturu proletarijata, na tragu Eduarda Bernsteina, interpretirali kao povijesni atavizam²³.

Potrebno je naglasiti kako se proučavanjem sekundarne literature o radničkom pokretu dolazi do činjenica da je socijaldemokracija u jugoslavenskim historiografskim okvirima prešućivana. Međutim, unatoč njezinom omanjem utjecaju u širem-društveno političkom kontekstu, ona je ipak posjedovala određeni utjecaj među radnicima, i to prvenstveno putem radničkih institucija. Ovo posebno vrijedi za grad Osijek. Naime, u literaturi se upravo ovaj grad ističe kao rijetko mjesto u kojemu su socijaldemokrati imali svoje aktivne stranačke strukture. Zbog toga potrebno je i redefinirati navedenu tezu, jer koliko god socijaldemokrati imali ograničeno djelovanje te mali utjecaj, oni su ipak bili aktivni, prvenstveno putem radničkih komora te državnih institucija. Potonje se najbolje očitovalo prilikom velike ekonomske krize kada su socijaldemokrati u osječkom Gradskom poglavarstvu brojnim interpelacijama nastojali poboljšati uvjete života nezaposlenim radnicima.

²¹ „U prvoprosinačkom aktu novonastala država se naziva Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Međutim, prvim članom Vidovdanskog ustava utvrđen joj je naziv Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije*, P.I.P. Naklada Pavičić, Zagreb, 2003., 63.).

²² Filip Filipović, *Izabrani spisi*, (ur. Najdan Pašić), knj. II., Kultura, Beograd, 1962., 452.

²³ Eduard Bernstein, *Evolutionary Socialism*, dostupno na:

<https://www.marxists.org/reference/archive/berstein/works/1899/evsoc/ch03-1.htm>, 22. VIII. 2017.

Istraživački je cilj ovog rada interpretacijom do sada neistraženoga arhivskoga gradiva kao i korpusa do sada objavljenih izvora, časopisa te radničkih i građanskih glasila, načiniti analizu socijaldemokratske i komunističke paradigme u radničkome pokretu grada Osijeka u međuratnom razdoblju (1918.–1939.). Unatoč, iznimnoj istraživačkoj zastupljenosti radničkoga pokreta u okvirima jugoslavenske historiografije, Osijek u ovom razdoblju nije bio predmet posebnoga istraživanja,²⁴ ako izuzmemo diplomski rad *Radnički pokret u Osijeku 1919. – 1921.* osječkog profesora povijesti Dušana Plećaša. Neistraženost je ovoga dijela osječke povijesti samo po sebi teško razumljivo i objašnjivo, tim više jer je 1961. u Slavonskom Brodu osnovan Centar za povijest Slavonije i Baranje čija je temeljna djelatnost bila upravo u istraživanju radničkoga pokreta na području Slavonije. Premda sačuvani dokumenti ukazuju na suradnju Partijskoga odjela Povijesnoga arhiva u Osijeku s direktorom ove slavonskobrodske institucije Zdravkom Krnićem, s ciljem objavljivanja monografije o radničkom pokretu u Osijeku, do njezinoga izdavanja nikada nije došlo. Nastojanje pisanja monografije predstavlja samo nepotpisani rukopis. U knjižnici današnjega Državnog arhiva u Osijeku čuva se rukopis pod nazivom *Povijest radničkog pokreta u Osijeku i okolice (1867. – 1945.)*. Istraživanjem fonda Lavoslava Krausa²⁵ pronađeni su brojni dokumenti, među kojima i recenzije navedenoga rukopisa, koji potvrđuju da se radi o Krausovom rukopisu. Rukopis obuhvaća razdoblje od pojave radničke klase u Slavoniji do kraja Drugog svjetskog rata. Najveći se dio rada odnosi upravo na međuratno razdoblje, a pruža iznimno vrijedan uvid u ideološki aspekt osječkoga radništva u razdoblju između dva svjetska rata.

U smislu historiografskog pristupa radničkome pokretu u Osijeku, valja istaknuti da su sukladno uobičajenoj praksi, pojedina poduzeća u proteklom stoljeću izdavala svoje monografije povodom različitih obljetnica. Tako su, između ostaloga, objavljene monografije

²⁴ Za razliku od ostalih gradova čiji je radnički pokret bio itekako zastupljen u jugoslavenskoj historiografiji. Tako je Josip Cazi napisao nekoliko publikacija vezanih uz razvoj radničkoga pokreta u Vukovaru (*Vukovar u klasnoj borbi: od prvih radničkih organizacija do socijalističke revolucije: 1895. – 1941.*, Savez sindikata Jugoslavije, Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb, 1955.).

Tematski je najviše zastupljen Slavonski Brod čiji su radnički pokret, između ostalih, posebno istraživali povjesničari, poput Ivana Kovačevića (*Radnički pokret u Slavonskom Brodu, 1873.–1914.*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1976.) te Dragiše Jovića i Mile Konjevića (*Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata, 1918 – 1941*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1974.).

²⁵ Lavoslav Kraus (1897., Osijek – 1984., Beograd), stomatolog; kroničar radničkoga pokreta u Osijeku; sudjelovao je u Prvom svjetskom ratu na talijanskom i ruskom bojištu. Nakon pada Mađarske Sovjetske Republike vraća se u Osijek te se aktivno uključuje u radnički pokret, ponajprije kao suradnik *Radničke riječi*. Kao općinski liječnik u Našicama održavao je partijsku vezu s Božidarem Maslarićem te je pisao „internacionalni pregled“ za partijsko glasilo *Riječ radnika i seljaka*. Godine 1961. umirovljen je te odlikovan, između ostaloga, Ordenom za hrabrost. (Vidi: „Lavoslav Kraus“, *Hrvatski biografski leksikon, Lekiskografski zavod Miroslav Krleža*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10915>, 14. XII. 2018.)

„Elektroslavonije“²⁶, „IPK Osijek“²⁷, „Slobode“²⁸, „Tvornice šećera i Kandita Osijek“²⁹, itd. Također tu su i zbornici skupova Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (današnja HAZU) koji sadržajno donose radove u kojima su zastupljena poduzeća sa širega osječkog područja, poput zbornika iz 1978. godine naslovljenog „Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja“ ili pak skupni prikazi razvoja industrije na području grada³⁰. Međutim, u navedenim izdanjima predstavljeni su faktografski podatci vezani uz poduzeća, njihov povijesni razvoj i sl. U njima nije zastupljen ideološki aspekt razvoja radnika, tj. njihova društveno-politička angažiranost u smislu prijepora, kojima je radnički pokret obilježen. Unatoč tomu, i dalje ostaje prilično neobična činjenica kako unatoč iznimnoj razvijenosti, aktivnosti te brojnosti, ali i utjecaju koji je osječki radnički pokret imao, partijska historiografija nije zabilježila njegov povijest razvoj. Ovdje je također potrebno napomenuti kako postoji i određena manjkavost historiografskih tekstova koji se bavi širom društveno-političkom analizom grada Osijeka u međuratnom razdoblju. Tako Anamarija Lukić ističe da je grad Osijek tek djelomično istražen u radovima Dragiše Jovića, Zdravka Dizdara te Sofije Božić.³¹

Ova disertacija uglavnom prati kronološki razvoj zbivanja, ali se ovaj princip nije mogao uvijek primijeniti zbog tematskoga preklapanja.

Uvodna se poglavlja odnose na predstavljanje arhivskih izvora te metodološkoga pristupa. Veći dio toga dijela čini predstavljanje radničkoga pokreta u dosadašnjoj historiografiji.

U drugom dijelu rada predstavlja se kratki pregled početka ideološkoga formiranja radničkoga pokreta do 1918. godine.

Treći dio rada odnosi se na razdoblje između 1918. i 1921. godine unutar kojega je došlo do stvaranja navedenih ideologijskih paradigmi. Poseban je naglasak stavljen na odnos socijaldemokrata i komunista prilikom održavanja oblasnih izbora 1920. godine. Osim navedenoga, ovaj dio rada obuhvaća i analizu utjecaja proglašenja Mađarske Sovjetske Republike (1919.) na razvoj revolucionarnoga diskursa u Osijeku pri čemu se posebno koriste

²⁶ Vladimir Stanić, (ur.), *Elektroslavonija: elektroprivredno poduzeće Slavonije i Baranje Osijek 1926. – 1976.*, Osijek, 1976.;

²⁷ *SOUR Industrijsko poljoprivredni kombinat Osijek: povodom 25. obljetnice Kombinata*, Zagreb, 1985.

²⁸ *Pedest godina tvornica keksa i kruha Sloboda Osijek: 1922. – 1972.*, Čakovec, 1972.

²⁹ Josip Manc, (ur.), *Tvornica šećera i kandita Osijek: 1906. – 1980.*, RO Tvornica šećera i kandita, Osijek, 1980.

³⁰ Barbara Medanić, *Uvjeti i rezultati poslovanja osječke privrede kroz proteklo trogodišnje razdoblje (1967. – 1969.)*, Općinsko sindikalno vijeće, Osijek, 1979.; Zlata Živaković-Kerže, *Plan proizvodnje i organiziranost poljoprivrednika na području Slavonsko-baranjske regije u 1982. godini*, Zadružni savez Slavonije i Baranje, Osijek, 1982, itd.

³¹ Anamarija Lukić, *Vjekoslav Hengl – urbana politika i gradska vlast u Osijeku, 1920. – 1934.*, doktorska disertacija, 3.

svjedočanstva Lavoslava Krausa. Nasuprot ovoj analizi postavlja se socijaldemokratsko stajalište u pogledu revolucije kao povijesnoga atavizma. U ovom je dijelu također predstavljena i društveno-politička situacija u kojoj je došlo do obnove poslijeratnoga pokreta.

Četvrti dio rada obuhvaća razdoblje od *Obznane* (1920.) do proglašenja Kraljevine Jugoslavije (1929.). U tom okviru pristupa se analizi odnosa gradskih vlasti prema socijaldemokratima, odnosno komunistima. Ovaj se dio rada odnosi na redefiniranje politike pojedinih socijaldemokrata, odnosno komunista kao i na djelovanje Međunarodnog sindikalnog odbora Jugoslavije (MSOJ) Ž poznatijeg pod nazivom Nezavisni sindikati unutar kojih su se ponajviše manifestirali prijepori između ovih dviju struja. Najveći dio pak čini dio o gradskim izborima održanim 1927. godine, a koji se analiziraju u kontekstu suradnje komunista (nezavisnih radnika) s građanskim strankama. Ovdje se naglasak stavlja na ideološki zaokret jer je došlo do napuštanja temeljnoga komunističkog principa, tj. odudaranja od proklamirane politike nesuradnje s građanskim strankama, koja je do ovog trenutka definirana kao izdaja temeljnih radničkih principa. U ovom je dijelu rada obrađen i početak komunističkoga prodiranja u URSSJ.

U petom dijelu rada ideološki prijepori između socijaldemokrata i komunista analiziraju se u društveno-političkom kontekstu Kraljevine Jugoslavije (1929.-1939). Pri tome se pokušaj suradnje između socijaldemokrata i komunista promatra u širem okviru koji je uvjetovan redefiniranjem Kominternine politike prema kojoj se napušta prethodno Lenjinovo i Staljinovo shvaćanje socijaldemokrata kao „buržujskih priljepaka“. U tom su razdoblju osječke vlasti i dalje vodile borbu protiv komunista, pogotovo u smislu osnivanja klubova za suzbijanje marksizma koje je u Osijeku vodio Kamilo Firinger. Posljednje poglavlje odnosi se na uspostavu Banovine Hrvatske te jačanje Hrvatskoga radničkoga saveza. U takvim uvjetima socijaldemokrati se u potpunosti pasiviziraju dok komunisti, iako su gotovo u potpunosti preuzeli prevlast nad URSSJ, uslijed njegove zabrane, ponovno prelaze u potpunu ilegalu i time gube stečeni utjecaj.

Ovo moje istraživanje treba pridonijeti rasvjetljavanju ideološkoga razvoja radničkoga pokreta u Osijeku, odnosno razradi teze kako je u navedenome razdoblju, unatoč represivnome državnom okviru, radnički pokret bio itekako razvijen u smislu žustrih ideoloških rasprava. Upravo u navedenom ističe se važnost proučavanja ideoloških prijepora u gradu Osijeku. Naime, analizirajući predizborne aktivnosti socijaldemokrata za Narodnu skupštinu 1923. godine, Dragiša Jović navodi kako je jedino „osječka organizacija imala dovoljan broj

sposobnih članova koji su govorili na predizbornim skupovima dok su u ostalim mjestima uglavnom govorili predstavnici rukovodstva iz Zagreba“³².

Nadalje, premda je u historiografiji dugo vremena prevladavala praksa unutar koje se socijaldemokraciji isključivo pristupalo, koristeći termin kao što je „reformizam“, potrebno je također, ne samo redefinirati do sada utvrđeni historiografski narativ, nego i promijeniti ustaljene terminološke oznake koje su jednim dijelom bile u službi pobjede u ovom ideološkom sukobu. Potreba ovog koraka očituje se u činjenici kako je, izuzev nekoliko naslova, povijest socijaldemokracije u potpunosti marginalizirana u hrvatskoj historiografiji. Dosadašnja historiografija uglavnom je ignorirala učinke socijaldemokratske politike reducirajući je uglavnom na *podupiranje buržoazije* te *cijepanje radničkoga pokreta*. Međutim, SPJ radila je na donošenju brojnih zakona među kojima i na onom o Zaštiti radnika, Zakonu o socijalnom osiguranje te Zakonu o inspekciji rada. Također su osnivali ustanove socijalnoga osiguranja te radničke komore. Zalagali su se za uvođenje mjera protiv nezaposlenosti, za javno utvrđivanje minimalnih nadnica te su osnovali brojna radnička društva za sport i kulturu. Na tragu navedenoga, potrebno je uvelike redefinirati dosadašnji reducirajući historiografski narativ koji je ovu struju prikazivao u isključivo binarnom odnosu s komunističkom strujom, definirajući je pri tome kao *socijalfašističku* ili *socijalsocijalističku* politiku.

U analizi ideoloških prijevora pozornost će biti usmjerena na prethodno navedene metode kojima su se ove struje koristile kao načinima pomoću kojih su provodile svoju politiku, odnosom državne vlasti prema pripadnicima socijaldemokratske, odnosno komunističke Partije kao i samim djelovanjem pojedinih pripadnika osječkoga radničkoga pokreta poput Božidara Maslarića ili Ede Dürra.

Osim navedenoga, u radu se između ostalog nastoji odgovoriti na sljedeća pitanja: Koja su obilježja komunističke, a koja socijaldemokratske struje u radničkom pokretu u Slavoniji? Koji su društveno-politički uvjeti vladali u Osijeku u međuratnom razdoblju? Tko su pristaše socijaldemokratske, a tko su nositelji komunističke ideje? Koji su načini djelovanja socijaldemokrata, odnosno komunista? Kakvo je ideološko opredjeljenje prevladavalo u sindikatima i kakav je bio odnos vlasti prema navedenim strujama. S ciljem kontekstualizacije teme, u radu se također daje prikaz šire društveno-političke situacije međuratnoga razdoblja koji je temeljen na arhivskoj građi, prvenstveno tisku te relevantnoj literaturi.

S jedne je strane vremenski okvir rada određen krajem Prvoga svjetskog rata (1918.), koji je doveo do ponovnoga organiziranja radničkoga pokreta, tj. Općega radničkoga saveza (dalje:

³² Dragiša Jović, *Radnički pokret u Slavoniji (1918.–1929.)*, Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1985., 384.–385.

ORS), čije je djelovanje tijekom rata na ovom prostoru bilo zabranjeno. Drugo je određenje 1939. godina kada dolazi do uspostave Banovine Hrvatske, što je dovelo do administrativnoga preuređenja, ali nije promijenio represivni odnos vlasti prema radničkome pokretu. Time je dodatno aktivirano značenje Hrvatskoga radničkog saveza kao organizacije unutar koje je naglašavano nacionalno gledište radničkoga pokreta nasuprot internacionalističkome karakteru socijalista.

Pri tome se u međuratnom razdoblju posebno ističu, kao predstavnici socijaldemokratske struje, između ostalih, Vitimir Korać, Dragiša Lapčević,³³ Živko Topalović,³⁴ Nedeljko Divac,³⁵ Jovo Jakšić³⁶ i Bogdan Krekić.³⁷ Najznačajniji predstavnici ove struje na području Osijeka bili su Ivan Galovac i Marko Leitner³⁸. Istodobno među istaknutim pripadnicima komunističke struje na državnoj razini svakako je potrebno izdvojiti Đuru Đakovića,³⁹ Mošu

³³ Dragiša Lapčević (1867. - 1939.) bio je prvi predsjednik Srpske socijaldemokratske stranke te ujedno jedan od rijetkih socijaldemokrata koji su se usprotivili početku Prvoga svjetskog rata. Povukao iz SPJ zbog nezadovoljstva njezinim vodstvom. („Dragiša Lapčević“, dostupno na: http://www.yuope.com/zines/republika/arhiva/99/222/222_28.html, 22. II. 2019.)

³⁴ Živko Topalović (1886. - 1972.) je napustio SRPJ(k) nedugo nakon njezinoga osnivanja te se pridružio socijaldemokratskoj struji. Bio je jedan od najdugovječnijih socijaldemokrata, dok se u Drugom svjetskom ratu nije pridružio četničkom pokretu. (Vidi: Milan Milošević, „Istorijski portreti“, dostupno na: https://www.vreme.com/arhiva_html/496/09.html, 22. II. 2019.)

³⁵ Nedeljko Divac (1883. - 1964.) početkom 20. stoljeća, uz Simu Markovića, bio je glavni ideolog u Srpskoj socijaldemokratskoj partiji. Od 1906. godine postaje suradnikom socijalističkoga časopisa *Život*. Zanimljivo je napomenuti kako je tada kritizirao revizionističke marksiste i socijaldemokrate. Pri tome je socijaldemokrate smatrao nedorečenima i proturječnima. Međutim, nakon Prvoga svjetskoga rata ipak se priklanja socijaldemokratskoj struji. (Usp: Relja Knežević, „Direktaši: Revolucionarno-socijalistička struja unutar Srpske socijaldemokratske partije 1906. - 1912.“, *Tokovi istorije*, 2/2014., 55-82.)

³⁶ Jovo Jakšić (1893. - 1971.) nakon kongresa u Vukovar pristupa socijaldemokratskoj struji te postaje članom SPJ. Bio je sekretar Oblasnoga odbora Socijalističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu. Zalagao se za promjenu politike prema komunistima, odnosno za zbližavanje dviju struja radničkoga pokreta. (Vidi: Lavoslav Kraus, *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, Glas Slavonije, Osijek, 1973., 271.; Milan Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918. - 1929.*, Institut za suvremenu istoriju, Narodna knjiga, Beograd, 1979., 31.)

³⁷ Bogdan Krekić bio je jedan od vođa socijaldemokratske struje u Hrvatskoj. Napisao je niz članaka i radova o radničkoj klasi, poput *Radnička klasa i socijalan politika* (1928.), *Radnička nadnica* (1934.) te *Radnički štrajkovi* 1936. (1936.). Jedno je vrijeme bio na čelu Saveza željezničara Jugoslavije te *Općeg radničkog saveza*.

³⁸ Osječki odvjetnik Marko Leitner izabran je u Gradsko poglavarstvo na ponovljenim izborima u srpnju 1920. godine. Zastupao je Ivana Galovca, Stevu Klasa te Eduarda Fleichera u tužbi protiv Ede Dürra (1926.) Zanimljivo je napomenuti da je isticao kako poništenje komunističkih mandata na izborima 1920. godine nije u skladu sa zakonom te da je tom odlikom komunistička struja oštećena. Unatoč pripadnosti socijaldemokratskoj struji početkom srpnja 1932. optužen je po *Zakonu o zaštiti javne bezbednosti*. Sudbeni stol osudio ga je na 15 dana zatvora i 600 dinara novčane kazne te uvjetno godinu dana zbog vrijeđanja policijskih činovnika jer je u jednom postupku izгона njegovih klijenata ustvrdio da je djelovanje policijskoga činovnika antisemitski motivirano. (HR-DAOS-2103, kut. 28, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Dr. Marko Leitner optužen po Zakonu o zaštiti javne bezbednosti“, 13. VII. 1932.)

³⁹ Đuro Đaković (1886. - 1929.) jedan je od osnivača KPJ te organizacijski tajnik CK KPJ. Bio je opunomoćenik Kominterne za provedbu Otvorenoga pisma. Uhićen je s Nikolom Hećimovićem, tajnikom Crvene pomoći, nakon čega su obojica ubijeni tijekom isceniranoga bijega na jugoslavensko-austrijskoj granici. (Vidi: (Ubavka Vukošević, prir.) *Đuro Đaković. Život i djelo*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavosnki Brod, 1979.)

Pijadu⁴⁰ i druge. Komunističke su principe na osječkoj mikrooazini, u ovo vrijeme zastupali, između ostalih, Božidar Maslarić,⁴¹ Edo Dür,⁴² te Lavoslav Kraus.

1. 1. Prostor i vrijeme

Teritorijalno ustrojstvo Kraljevine SHS bilo je iznimno osjetljivo pitanje pogotovo nakon donošenja Vidovdanskoga ustava (1921.), odnosno 1922. godine i donošenja Uredbe o podjeli zemlje na oblasti te Zakon o općoj upravi, na temelju kojih je država podijeljena na 33 oblasti. Hrvatske su zemlje tom odlukom podijeljene na 5 oblasti: Osječku (Osijek), Zagrebačku (Zagreb), Primorsku-krajišku (Karlovac), Dubrovačku (Dubrovnik) te Splitsku (Split) dok je istočni dio Hrvatske bio uključene u Srijemsku oblast sa središtem u Vukovaru. Krajem je iste godine došlo je do imenovanja velikih župana koji su postavljeni na čelo svake oblasti. Na temelju navedene Uredbe, Osijek je iz slobodnoga kraljevskog grada prvog reda (podjela koja je bila na snazi u Austro-Ugarskoj Monarhiji), postao središte Osječke oblasti. Ova je oblast teritorijalno obuhvaćala dotadašnju Virovitičku, Požešku i dio Bjelovarsko-križevačke županije. Pod njezinom upravom bilo je šest gradova (Brod na Savi, Bjelovar, Virovitica, Koprivnica, Slavonska Požega te Osijek) te devetnaest srezova ili kotareva (Bjelovar, Brod na Savi, Daruvar, Donji Miholjac, Đakovo, Đurđevac, Garešnica, Grubišno Polje, Koprivnica, Kutina, Našice, Nova Gradiška, Novska, Osijek, Pakrac, Požega, Slatina, Valpovo i Virovitica). Na čelu oblasti bio je veliki župan. U razdoblju Kraljevine SHS do 1929. dužnost su velikih župana u Osječkoj oblasti obavljali Fran Gabrek i Ljudevit Gaj.

Navedeno je teritorijalno ustrojstvo bilo na snazi sve do proglašenja Šestojanuarske diktature 1929. te novog Ustava. Kralj je 3. listopada iste godine donio *Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja*. Tim je Zakonom osnovano devet banovina: Dravska (Ljubljana), Savska (Zagreb), Vrbaska (Banja Luka), Primorska (Split), Drinska (Sarajevo), Zetska (Cetinje), Vardarska (Skoplje), Moravska (Niš) te Dunavska (Novi Sad).⁴³ U sklopu

⁴⁰ Moša Pijade (1890.-1957.) bio je član KPJ od njezinog osnutka. Sudjelovao je u antifašističkoj borbi te je kasnije postao predsjednik Skupštine FNRJ. („Moša Pijade“, *Narodni heroji Jugoslavije*, http://www.znaci.net/00001/10_209.htm, 20. II. 2019.)

⁴¹ Božidar Maslarić (1895.-1963.) se nakon završetka Prvoga svjetskog rata pridružuje komunističkom pokretu, te završava studij matematike i fizike. Bio je iznimno aktivan u osječkom radničkom pokretu sve do 1928. godine kada je protjeran iz grada. Nakon toga odlazi u Moskvu, a zatim u Španjolski građanski rat. (Vidi: Božidar Maslarić, *Moskva, Madrid, Moskva*, Prosvjeta, Zagreb, 1952.)

⁴² Edo Dür (? - 1946.) je najaktivniji bio tijekom 1927. godine, kada je objavljivao niz tekstova u *Riječi radnika i seljaka*. Nakon frakcionaških borbi, povlači se iz radničkoga pokreta. Godine 1946. počinio je samoubojstvo u Osijeku iz za sada nepoznatih razloga. (HR-DAOS-1182, kut. 1, biografija Ede Dürra)

⁴³ Ljubo Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., 30.-31.

novoga uređenja, Osječka je oblast postala dijelom Savske banovine. Ovakva je podjela ukinuta 1939. kada je osnovana Banovina Hrvatska.

Što se tiče broja stanovnika, grad je rastao, pa je između 1921. i 1931. godine broj stanovnika u Osijeku porastao za 5.852 što govori i određenoj propulzivnosti osječkog gospodarstva.⁴⁴ Prema objavljenim podacima, grad Osijek je krajem 1920. imao 34.485 stanovnika.⁴⁵ Ovakav demografski rast može se interpretirati u širem društvenom kontekstu. Naime, s početnih je dvanaest milijuna stanovnika Kraljevina SHS/Kraljevina Jugoslavija već 1931. godine dosegla broj od gotovo četrnaest milijuna stanovnika. Zanimljivo je primijetiti da je u tome izuzetak, u odnosu na ostale gradove bio drugi slavonski grad, radi se o Brodu na Savi (današnji Slavonski Brod). Rast je također vidljiv i ako usporedimo broj stanovnika s onim iz 1910. godine kada je Osijek imao 28.505 ljudi.⁴⁶

U pogledu socijalne i ekonomske strukture, u sastavu gradskog stanovništva širenjem industrije rastao je udio radništva. Tako je Osijek brojio 7.564 radnika, a ako tomu pridodamo i ostale kategorije dobiva se broj od 9.556 radnika, odnosno 56% aktivnoga stanovništva.⁴⁷ U kategoriju radnika, između ostaloga, ulazili su tvornički radnici, kočijaši, mužačice, nadničari, ložači, sluge, klesari, stolari i drugi.

Veliki utjecaj na društveno-političku sliku Osijeka imali su i nacionalni elementi, ako se uzme u obzir da je u Osijeku vladala etnička raznolikost. Naime, u Osijeku su, uz Hrvate, značajne etničke skupine činili Nijemci, Srbi, Mađari, Židovi i drugi narodi. Određenu društvenu i političku ulogu do 1918. godine imali su Židovi te Nijemci, koji su „od konstitutivnog naroda postali nacionalna manjina“ te su bili degradirani, ponajprije u smislu uskrate biračkoga prava.⁴⁸ Što se tiče demografske strukture, poseban odraz na nju imala je vladina *Naredba o izgonu stranaca* iz svibnja 1919. godine prema kojoj je došlo do smanjivanja broja Nijemaca. Utjecaj njemačkoga stanovništva na razvoj grada bio je ranije velik, o čemu svjedoči i činjenica kako se tijekom 19. stoljeća razvio *essekerski* govor, koji je u osnovi bio njemački jezik, ali koji je s vremenom doživio permutaciju s mađarskim i hrvatskim te se uvelike razlikovao od samoga njemačkog jezika. Dodatni udar na njemačku manjinu predstavljala je ranije donesena odluka koja je pejorativno u tisku nazvana, *zabrana*

⁴⁴ Vera Erl, „Socijalna i ekonomska struktura stanovništva“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku/Gradsko poglavarstvo Osijek, Školska knjiga, d.d., Osijek, 1996., 301–304.

⁴⁵ Dragiša Jović, „Hrvatska zajednica u političkom životu Slavonije, Srijema i Baranje 1919.-1929. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 32/2000, br. 2., 235.-255.

⁴⁶ Luka Pejić, *Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa*, doktorska disertacija, 40.

⁴⁷ V. Erl, „Socijalna i ekonomska struktura stanovništva“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 301–304.

⁴⁸ A. Lukić, „Vjekoslav Hengl – urbana politika i gradska vlast u Osijeku, 1920. – 1934.“, 14.-15.

švapčarenja, a odnosila se na zabranu upotrebe njemačkog jezika. Naime, Prema Naredbi s početka 1919. godine veliki župan Tončić donio je odluku prema kojoj svatko tko bude zatečen u javnom lokalnu ili ulici da govori njemačkim jezikom, bit će uhićen.⁴⁹

Inače, dio osječkog građanstvo okupljen u Narodnu građansku zajednicu uputio je krajem srpnja 1919. godine načelniku Pinteroviću dopis u kojemu istražava brigu zbog širenja boljševičkog terora. Prema njima, glavni uzrok ovoga su stranci za koje ovim putem traže da im se naredi da napuste grad.⁵⁰ Stanje u Osijeku u pogledu odnosa prema strancima najbolje oslikava pismo jednog Mađara upućeno Mjesnom odboru Narodnog vijeća u kojemu navodi kako se gradom proširilo mišljenje da je on „mađarski element“ iako već 30 godina živi u Osijeku. Kako bi osigurao svoj ostanak u gradu navodi kako je sretan zbog ishoda rata. Također piše da je svjestan da je mađarska politika iskorištavala svoj nadmoćni položaj na štetu Hrvatske. Nadalje daje časnu riječ da će ostati iskren i odan građanin nove države. Međutim u odgovoru Mjesnog odbora koji je stigao početkom studenog navodi se kako mu ovaj organ ne može ništa zajamčiti te kako bi bilo najbolje u njegovom vlastitom interesu da napusti grad.

Ovdje je potrebno napomenuti kako se ista praksa odvijala i u Beču, pa su tako ovdašnje novine prenijele vijest o tome kako je bečko redarstvo izgnalo 700 osoba iz grada, a koje su većinom bili pripadnici mađarske aristokracije ili su pak bili pod sumnjom za širenje komunističkih ideja.⁵¹ Slične su se tedencije pojavile i na jugoslavenskom području. *Radničke* su *novine* krajem listopada 1918. donijele vijest kako se u Osijeku javio „pokret protiv švapčarenja“. Kao razlog zabrane naveo se veliki „narodni gnjev“ do kojega bi moglo doći zbog govora na njemačkom jeziku.⁵² „Zabrana švapčarenja“ pogađala je veliki dio stanovništva u Slavoniji, posebno u Osijeku. Naime, prema podacima koje nekoliko godina ranije objavile županijke vlasti čak 74% stanovnika ovoga grada znalo je njemački jezik.⁵³

Prema *Radničkim novinama* čak 30% radnika u Osijeku nije govorilo hrvatskim nego isključivo njemačkim jezikom.⁵⁴ Tako je tijekom 1919. ponovno najavljeno izlaženje radničkoga lista na njemačkom jeziku *Volksrecht* koji se trebao izdati početkom svibnja te

⁴⁹ „Iz uprave – Naredba“, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 4., 15. II. 1919., XXVIII.

⁵⁰ HR-DAOS-6, kut. 5783, Prezidijalni spisi za 1919. godinu

⁵¹ „Progon stranaca iz Beča“, *Narodna obrana* (Osijek), br. 76., 27. IV. 1919., XVIII.

⁵² „Razno“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 18., 24. XII. 1918., I.

⁵³ „Osijek i njemački jezik“, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br.18., 1. IX. 1916., XXV.

⁵⁴ Sukladno tomu, osječki su radnici već na kongresu Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije (1894.) iznijeli zahtjev za osnivanjem radničkog lista na njemačkom jeziku. Međutim do izlaženja lista došlo je tek 1907. godine kada počinje izlaziti *Volksrecht* (Glas naroda). Naime, nakon što je Josip Lang podnio molbu za izdavanje samoga lista, izdana mu je uredovna svjedodžba. List je u početku izlazio petkom, a od veljače 1908. godine izlazi svakoga četvrtka kada na mjesto glavnog urednika dolazi Slavko Henč. (HR-DAOS-10, kut. 4, Izdavanje radničkoga lista *Volksrecht*, 5621/1908.).

godine.⁵⁵ Što se tiče same nacionalne strukture grada Osijeka Anamarija Lukić ističe da su najbrojnije etničke skupine činili Hrvati, Nijemci, Srbi, Židovi, Mađari i Rusini.⁵⁶ Ovdje valja istaknuti da je broj Nijemaca konstantno opadao kako zbog asimilacije tako i zbog sve manje zaštite prava nacionalnih manjina. Prema podacima kreiranom po kriteriju materinjeg jezika u Osijeku je 1921. godine bilo 20.215 Hrvata i Srba, 620 Slovenaca, 10.077 Nijemaca te 2731 Židova.⁵⁷

Budući da su Srbi imali jaku političku pozadinu u Radikalnoj stranci i njezinom službenom glasilu *Straži*, bili su prilično aktivni u političkom životu Osijeka, posebno tijekom lokalnih izbora 1927. godine kada je ova stranka, uz potporu službene vlast, pokušala doći na vlast u gradu. Za razliku od Nijemaca, Srbi su imali veći utjecaj u gradu te su time direktno upravljali gradskom politikom.

Poseban je utjecaj na gradski razvoj imalo povećano osnivanje poduzeća. Tako 1919. godine u Osijeku dolazi do osnivanja *Gospodarske zadruge za proizvodnju žeste*, a koja je s radom započela 1923. godine. U tvornici je radilo 50 radnika⁵⁸. S druge strane, *Osječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva d.d.*, koja je utemeljena 1911. godine, u razdoblju nakon 1918. godine također započinje sa širenjem. Godine 1920. dolazi do osnivanja i *Osječke industrije mesnate robe i mast d.d.*⁵⁹ Međutim, treba imati na umu „Iako na prvi pogled broj novoosnovanih tvornica ukazuje na nagli poslijeratni razvoj Osijeka (...) valja uočiti da je većina tih 'tvornica' bila poluzanatskog karaktera s malobrojnou radnom snagom i primitivnim tehnikama“.⁶⁰ Ovakva ekspanzija jenjava već 1924. godine, tako da neke industrijske grane zapadaju u tešku situaciju. „Ovo se u velikoj mjeri odnosi na prehrambeno-poljoprivrednu industriju (...) koje su radile samo s dijelom svoga proizvodnog kapaciteta“.⁶¹ Inače, u Osijeku je upravo prehrambena industrija bila najstarija i najbolje razvijena⁶². Veliki udar na radnike imala je i gospodarska kriza 1930-ih godina. Tada gradske vlasti organiziraju prehranu za nezaposleno radništvo, te osiguravaju i prenočišta za njih.

⁵⁵ „Naša štampa“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 16., 17. IV. 1919., II.

⁵⁶ Anamarija Lukić, *Vjekoslav Hengl – urbana politika i gradska vlast u Osijeku, 1920. – 1934.*, doktorska disertacija, 16.

⁵⁷ Isto, 17.

⁵⁸ Zlata Živaković-Kerže, „Gospodarski razvoj“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku/Gradsko poglavarstvo Osijek, Školska knjiga, d.d., Osijek, 1996., 287–298.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto; Zlata Živaković-Kerže; Gabriela Dobsai, *KAROLINA Od Pillerovog paromlinskog društva, karoline, SLOBODE do Kraš grupe*, Osijek 2017., 38–67.

⁶¹ Zdenka Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. – 1941.* godine, (prir. Mira Kolar-Dimitrijević), AGM, Zagreb, 2005., 79.

⁶² Z. Živaković-Kerže, „Gospodarski razvoj“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 287.–298.

1. 2. Arhivski izvori i metodologija

Arhivska građa, vezana uz radnički pokret grada Osijeka može se podijeliti u četiri grupe. Prva se grupa sastoji od građe Fonda Državnoga arhiva u Osijeku-Osijek⁶³ u kojoj se, između ostaloga, nalaze i zapisnici Komisije za historiju Saveza komunista Jugoslavije (dalje: SKJ).

Drugu grupu izvora predstavlja niz zapisnika s radničkih skupština, elaborati o stanju pokreta, izvještaji redarstvenoga povjereništva te drugo gradivo na temelju kojega je u ovom radu oblikovan korpus podataka potrebnih za analizu ideološkoga usmjerenja slavonskih radnika u navedenome razdoblju. Ovi se dokumenti nalaze u više različitih fondova o kojima će kasnije biti riječi.

Treću grupu čini većina dokumenata pohranjena u Fondu memoarske građe⁶⁴ koja se ponajprije odnosi na zapise Lavoslava Krausa kao i niza kratkih biografskih crtica koje su pripadnici radničkog pokreta slali Arhivu kao svoj doprinos usustavljanju građe o radničkome pokretu. U ovom su Fondu dokumenti i zabilježena sjećanja sudionika radničkoga pokreta te Oktobarske revolucije, u oblike djelovanja ilegalnih partijskih ćelija kao i u načine rješavanja ideoloških prijepora.

U četvrtu grupu ulazi tisak koji se jednim dijelom čuva u Državnome arhivu u Osijeku, u Muzeju Slavonije u Osijeku, knjižnici Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskoga instituta za povijest u Slavanskom Brodu te Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu kao i u Hrvatskom državnom arhivu.

Bitno je istaknuti da se glavnina arhivskoga gradiva za potrebe ovoga istraživanja nalazi u Državnom arhivu u Osijeku, u Zbirici dokumenata radničkoga pokreta,⁶⁵ Fondu Lavoslava Krausa⁶⁶ te Fondu memoarske građe. Unutar navedenih fondova mogu se, prije svega, pronaći podatci o odnosu vlasti prema radničkome pokretu, biografski podatci, kartoteke uhićenih radnika, popisi članova ilegalnih komunističkih ćelija, tjeralice, niz teorijskih spisa koji se odnose na „moralnosti“ komunističke struje kao i podatci o štrajkovima.

Osim navedenih fondova dio ovog rada temelji se i na Fondu Gradskoga poglavarstva Osijeka⁶⁷ u kojem se nalaze iznimno vrijedni spisi vezani za sjednice Gradskoga poglavarstva tijekom 1920. godine na kojima su nakon provedenih izbora u ožujku te godine sudjelovali i predstavnici komunističke struje. Unutar toga Fonda nalaze se također podatci o štrajkovima radnika u slavonskim, odnosno osječkim tvornicama.

⁶³ Dalje: HR-DAOS-1841

⁶⁴ Dalje: HR-DAOS-499

⁶⁵ Dalje: HR-DAOS-2103

⁶⁶ Dalje: HR-DAOS-1182

⁶⁷ Dalje: HR-DAOS-10

Uzimajući u obzir navedenu zastupljenost istraživanja radničkoga pokreta u jugoslavenskoj historiografiji, nakon 1945. godine vlasti su uložile veliki trud u sakupljanje građe i objavljivanje različitih publikacija te istraživanja s ciljem detaljne rekonstrukcije razvoja pokreta. Sukladno tomu Magdalena Najbar-Agičić, pišući o partijskoj historiografiji, navodi kako je upravo sakupljanje i priređivanje građe obilježilo cijelo prvo razdoblje partijske historiografije.⁶⁸ Ovdje je vrlo bitno naglasiti da ista autorica navodi kako postoji određeni problem u vezi primarne građe vezane uz radnički pokret u međuratnom razdoblju prije svega u smislu njezina nedostatka.⁶⁹ Tako ista autorica navodi primjer grada Kutine za koji od 1919. godine, pa nadalje ne postoji „čvrsta partijska dokumentacija“. Ista se situacija može primijeniti i na grad Osijek. Iz toga je razloga otežana usporedba određenih izvora, napose zapisa Lavoslava Krausa s ostalim dokumentima.

Inicijalnu fazu istraživanja tijekom 1950-ih godina provodile su tada oformljene komisije za historiju. Tako je u svibnju 1957. Kotarski komitet Komunističke partije Hrvatske (dalje KPH) oformio Partijski odjel koji je od 1962. godine djelovao u sastavu tadašnjega Historijskoga arhiva u Osijeku, navodi Ante Vukadin. Valja istaknuti kako je Republička Komisija za historiju, između ostalih, bila najzadovoljnija radom kotarske komisije u Osijeku. Naime, Osijek je istican kao poseban primjer jer je kako je navedeno, grupa u sastavu Arhiva osnovala partijski arhiv gdje se sređivala i pohranjivala dokumentacija o historiji partije.⁷⁰

„Postavši integralni dio Historijskog arhiva, na sebe je preuzeo obavezu zaštite, preuzimanja, sređivanja i kompletne obrade arhivskih fondova svih društveno-političkih organizacija na području nadležnosti Arhiva u Osijeku.“⁷¹ Podatci o radu toga Odjela sačuvani su u Fondu Državnoga arhiva u Osijeku, točnije u Odjelu za sređivanje i obradu arhivskoga gradiva društvenih službi, osobnih i obiteljskih fondova i zbirke matičnih knjiga. Analiza dokumenata toga fonda omogućuje uvid u način sakupljanja građe tijekom 1950-ih i 1960-ih godina na temelju koje je najvećim dijelom i nastala Zbirka radničkoga pokreta,⁷² ali i na poteškoće s kojima su se susretali rukovoditelji toga Odjela.

Često su zaposlenici Partijskoga odjela upućivali pisma bivšim sudionicima radničkoga pokreta sa zamolbom da zapišu svoja sjećanja. Tako je npr. Raviojla Jocović-Odavić početkom svibnja 1968. poslala pismo Petru Ramljaku u Dubrovnik u kojemu navodi: „Cijenjeni druž

⁶⁸ Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945. – 1960.*, Ibis grafika, Zagreb, 2019., 428.

⁶⁹ Isto, 437., 439.

⁷⁰ Isto, 436.

⁷¹ Ante Vukadin, „Arhivska građa društveno-političkih organizacija“, *Vodič Historijskog arhiva u Osijeku*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1987., 64.-75.

⁷² Dalje: HR-DAOS-2103

Ramljak, obraćam Vam se s molbom da kao jedan od učesnika naprednoga radničkog pokreta izložite svoja sjećanja za period svoga aktivnog rada u Osijeku. (...) Pošto ste Vi aktivno radili u Osijeku i bili ste vezani za rad ulične ćelije Donji grad 1923. – 1926. Radi toga Vas molimo da budete naš suradnik te da napišete svoja sjećanja za navedeni period“. U pismu Jocović-Odavić još navodi da bi bilo poželjno da se što iscrpnije dobiju podatci o radu i osnivanju te ćelije kao i o njenome kadrovskom sastavu, vezama s komitetom i njenim konkretnim radom.⁷³

Tadašnji su rukovoditelji Odjela prikupljanja građe itekako bili svjesni određenih nedostataka kreiranja historijskoga narativa na temelju takve građe. U dokumentu koji nosi naziv „Utvrđivanje sistema rada na prikupljanju memoarske gradje“ navodi se sljedeće: „Iako memoarska gradja, kao izvor za pisanje historije, svojom vjerodostojnošću zaostaje za pisanim dokumentima, ona ipak u prilikama, kada dokumenata ima malo ili ih uopće nema, ima veliki značaj. U prvom slučaju ona je dopunski, a u drugom jedini izvor“.⁷⁴ Valja istaknuti kako je već u ovo vrijeme istican problem nedostatka izvorne građe, posebno za međuratno razdoblje. Ovaj je problem istaknuo jedan od sakupljača Milutin Grozdanić koji je naveo da za Slavoniju postoje dokumenti o štrajkovima, ali koje nisu predvodili komunisti.⁷⁵ Oskudnost dokumentacije utvrđena je i u drugim krajevima, poput Gospića, Kutine ili Varaždina.⁷⁶

Posebno su značajni spisi koji se nalaze u Fondu toga Odjela, a koji su iznimno vrijedni za ovu temu. To je skup materijala koji se odnose na „partijsko vaspitanje“. U navedenim se dokumentima daju naputci za ideološko formiranje partijskoga članstva, unutar kojega članovi trebaju istupati protiv neprijatelja kojemu je cilj diskreditacija Lenjinove i Staljinove politike. Odjel je čuvao iznimno vrijednu i rijetku građu, među kojom se posebno ističe tiskano izdanje sovjetske *Pravde*. U zapisu o radu Partijskoga odjela navodi se da se intenzivno radilo na sakupljanju građe te da je sakupljeno oko 200.000 dokumenata. Također se napominje kako je velika pomoć, pri sakupljanju građe pružila Historijska komisija Općinskog i Historijska komisija Kotarskoga komiteta.⁷⁷

Prema Inventarnom popisu iz 1965. Odjel je, između ostalog, posjedovao originalne dokumente i prijepise policije u Osijeku, dokumente vojnih vlasti, kao i radničkih organizacija. Postojala je, također, i zbirka fotografija iz „historije radničkoga pokreta Osijeka i okoline

⁷³ HR-DAOS-1841 kut. 1, pismo Raviojle Jocović-Odavić upućeno Petru Ramljaku, 7. V. 1968.

⁷⁴ HR-DAOS-1841, kut 1, dokument „Utvrđivanje sistema rada na prikupljanju memoarske gradje“.

⁷⁵ M. Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945. – 1960.*, 437.

⁷⁶ Isto, 439.

⁷⁷ HR-DAOS-1841, kut 1, zapis o radu Partijskog odjela, nema nadnevk.

1918." kao i dokumenti Okružnoga komiteta Osijek, zatim razni materijali vezani uz, kako se u dokumentu navodi „neprijateljske organizacije“ poput Kulturbanda⁷⁸ i sl.

Iznimno vrijedan izvor za ovaj rad predstavlja memoarska građa odnosno rukopisne ostavštine na temelju koje se može izvršiti rekonstrukcija stvaranja dviju struja unutar radničkoga pokreta. Ovdje je potrebno naglasiti kako je ovoj vrsti građe potrebno iznimno obazrivo pristupiti jer je nastala kao rezultat osobnoga sudjelovanja, između ostaloga, Lavoslava Krausa i Zdenka Hasa u međuratnom radničkome pokretu u Osijeku. Prilikom analize iste te građe svakako je potrebno prethodno se konzultirati s određenim komparativnim materijalom kako bi se upotpunio određeni događaj ili prikaz. Ovaj se materijal najvećim dijelom odnosi na formiranje partijskih ćelija te na konspirativno djelovanje, kao i na odnos vlasti prema pripadnicima pokreta te frakcionaškim borbama. Istraživanju ovog dijela radničkoga pokreta veliki doprinos pruža već spomenuti iznimno vrijedan korpus rukopisa Lavoslava Krausa.

U brojnim dokumentima, poput prethodno napomenutoga „Utvrđivanje sistema rada na prikupljanju memoarske gradje“, ističe se manjak arhivskoga gradiva koji se odnosi na međuratno razdoblje. Zbog ilegalnoga djelovanja radničkoga pokreta brojni dokumenti morali su se uništavati. Dijelom su tako sami pripadnici uništavali određene dokumente u strahu od progona, a dijelom su ih uništavale vlasti s ciljem suzbijanja radničkih ideologija. Unatoč tomu, Zbirka dokumenata radničkoga pokreta sadrži veliki broj dokumenata i prijepisa iz navedenoga razdoblja, koji su se prikupili tijekom 1950-ih i 1960-ih godina. Valja naglasiti kako kvantitativno prevladavaju prijepisi koje je na daktilografskoj mašini izrađivao Partijski odjel. Zbirka sadrži nekoliko desetaka uvezanih tomova prijepisa različitih novina poput *Hrvatskoga lista*⁷⁹ te gotovo svih radničkih novina kako s područja Osijeka tako i šire. *Hrvatski list*, predstavlja neizostavan izvor za analizu ovoga razdoblja prije svega zbog tema koje je obrađivao te kontinuiranosti izlaženja. Važno je istaknuti da je Partijski odjel napravio kompletan prijepis svih novinskih članaka ovoga lista u međuratnome razdoblju koji se odnose na radnički pokret. U okviru prethodno postavljene teze kako je socijaldemokratska struja bila gotovo posve zanemarena u historiografiji, možemo interpretirati i činjenicu kako se među opsežnom građom prijepisa različitih tiskovina ne nalaze niti jedne socijaldemokratske novine. Zato sam analizirala navedene novine s ciljem što cjelovitijeg prikaza ideoloških prijepora

⁷⁸ HR-DAOS-1841, kut 1, pregled građe Odjela za historiju SKJ i radničkoga pokreta, 23. III. 1965.

⁷⁹ Novine su počele izlaziti 1920. godine pod uredništvom Luje Vicea, prvo kao dvotjednik, a od listopada 1920. kao dnevnik. Predstavljale su glasilo Hrvatske zajednice. Godine 1945. prestaju izlaziti.

među osječkim radništvom, ali isto tako kako bih time otvorila prostor za daljnja istraživanja na ovom području.

Osim prijepisa, ova Zbirka sadrži i brojne preslike. Tako je, između ostaloga, Centar za naučnu i tehničku dokumentaciju, pri Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu 1960. godine snimio, a potom i dostavio, Partijskom odjelu cjelokupno izdanje *Riječi radnika i seljaka* iz 1927. i 1928. godine. Dokumenti Zbirke dokumenata radničkoga pokreta do sada nisu bili u potpunosti arhivski obrađeni. Dakle, većina od njih ne sadrži cjelokupne arhivske oznake. Zbog toga, prilikom korištenja ove obilne građe, navodi se tek nadnevak, te broj kutije kao tehničke jedinice, koje mogu pomoći pri nekim budućim istraživanjima.

Vidljivo je, kako je vrijeme odmicalo, da su neke novine mijenjale svoju prvobitnu agitacijsku zadaću. Tako neke u svojim početnim brojevima, neposredno nakon završetka Prvoga svjetskog rata, određuju kao svoju temeljnu zadaću poticanje radnika na organizaciju i borbu protiv kapitalizma. Međutim, navedenu agendu s vremenom zamjenjuje poziv na unutarstranačku borbu. Već nakon 1920. godine nastaje praznina, prijašnja glasila povremeno zamjenjuju tiskovine poput socijaldemokratskih *Radničkih novina* (1923.) ili pak jedan broj *Republikanskoga bloka radnika i seljaka* (1925.). Ova se praznina donekle popunjava tek 1927. godine kada u Osijeku počinje izlaziti *Riječ radnika i seljaka*.

U radu su također korištene tiskovine poput *Obzora* i *Hrvatske obrane* kako bi se pružio ukupan okvir zbivanja. Ove tiskovine sadržavaju različite elemente koji su itekako bitni za analizu društvenih i političkih odnosa u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji. Rubrike poput „iz svijeta“ ili „Kraljevina SHS“ pružaju nam uvid, ne samo u političku poziciju koju su određene novine zastupale, nego i njihov odnos prema socijalnim, ekonomskim ili političkim pitanjima te prema samome radničkom pokretu.

Zaključujući prikaz izvora, potrebno je istaknuti njihov obilan kvantitativan aspekt, ali isto tako i njihovu neujednačenost u kvalitativnom smislu. Sukladno je tomu cjelokupna građa podvrgnuta kritičkoj analizi s ciljem uočavanja nedostataka određenoga gradiva kako bi se što je više moguće izbjegnule jednostrane interpretacije te osigurala vjerna rekonstrukcija pojedinih događaja.

Što se tiče pristupa ideologiji, ona je u radu analitički i interpretativno konceptualizirana kao sinteza diskursa i prakse s time da je veći analitički naglasak stavljen na diskursnu razinu. U tom smislu, oslanjam se na teorijske koncepte nizozemskoga teoretičara T. A. van Dijka i

Jennifer Sayer.⁸⁰ Što se pak tiče samoga teorijskoga pristupa ideologiji, on se analizira u okviru teza Boa Strátha,⁸¹ čija se istraživanja, između ostaloga, odnose i na socijaldemokratsko reinterpretiranje ideologije koje je činilo dio evolucijskoga socijalizma.

T. A. van Dijk ističe da se politička ideologija očituje u političkome diskursu unutar kojega se naglašavaju „naše dobre strane“ i „njihove loše strane“. Naime, ideologija se nalazi u suodnosu s diskursom i politikom. Takav odnos rezultira ideološkom reprodukcijom u tekstu i govoru. Na tragu ovoga, Van Dijk je izradio model ideološkoga diskursa, koji sadrži ukupno dvadeset sedam paradigmatških struktura unutar kojih se proučavaju ideološki/diskursni modeli određene skupine. Međutim ovdje ćemo analizirati samo određene modele,⁸² odnosno one koji se manifestiraju u štampi, a to su: opis aktera (*actor description*), autoritarnost (*authority*), toposi ograničavanja (*burden/topos*), komparacija (*comparison*), konsenzualnost (*consensus*), kontrafaktičnost (*counterfactuals*), opovrgavanje (*disclaimers*), egzemplarnost (*example/illustration*), generalizacija (*generalization*), impliciranje (*implication*), ironizacija (*irony*), leksikalizacija (*lexicalization*), metaforizacija (*metaphore*), negativna heteroprezentacija (*negativne other-presentation*), normativnost (*norm expression*), kvantifikacija (*number game*), polarizacija mi-oni (*polarization us-them*), pozitivna samoprezentacija (*positive self-presentation*), pretpostavljanje (*presupposition*), neodređenost (*vagueness*) te viktimizacija (*victimization*)⁸³. U okviru ove teorijske paradigme, u radu će se prvo pristupiti analizi socijaldemokratskoga diskursa, a zatim komunističkog. Prije predstavljanja analitičkoga modela potrebno je naglasiti kako vrlo često u ideološkome diskursu može doći do perpetuiranja određenih modela. Tako ćemo, npr. vidjeti prilikom analize negativne heteroprezentacije (*negativne other-presentation*) i njezina perpetuiranja s modelom toposa ograničavanja (*burden topos*).

Ideološkim prijeporima pristupit će se na tragu interpretacije britanskog teoretičara Terryja Eagletona, koji ideologiju tumači kao *ujedinjavajuću snagu*.⁸⁴ Naime, upravo je

⁸⁰ Jennifer Sayer, „Ideology: The Bridge Between Theory and Practice“, *Community Development in Theory and Practice: An International Reader*, (ur. Craig, Gary; Popple, Keith; Shaw, Mae), Spoksmen, Nottingham, 2008., 149–158.

⁸¹ Bo Stráth, „Ideology and conceptual History“, *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, (ur. Michael Freedon, Lyman Sargent, Marc Stears), Oxford University Press, Oxford, 2013.

⁸² Osim gore navedenih modela, van Dijk također navodi: eufemizam (*euphemism*), uzdizanje vlastite nacije (*national self-glorification*) te populističnost (*populism*), kategorizaciju (*categorization*), činjeničnost (*evidentiality*) te hiperbolizaciju (*hyperbole*). Razlog zašto potonji modeli nisu analizirani u radu, proizlazi iz činjenice kako se ova tri modela ne ostvaruju ili se pak ostvaruju tek u manjoj mjeri, u analiziranoj radničkoj štampi, stoga ih nije bilo niti moguće analizirati.

⁸³ T.A. van Dijk, „Politics, Ideology, and Discourse“, dostupno na: <http://www.discourses.org/OldArticles/Politics,%20Ideology%20and%20Discourse.pdf>, 20. X. 2016.

⁸⁴ Terry Eagleton, *Ideology: An I Introduction*, Verso, London/New York, 1991., 187.

ideologija predstavljala poveznicu među pripadnicima navedenih struja koji su na njezinim temeljima gradili svoje djelovanje. Na taj je način radništvo povezivalo samu ideologiju s društvenom praksom, pružajući, s jedne strane, njezinim pristašama strukturu i koheziju, a s druge strane legitimaciju njihovoga političkoga i društvenoga djelovanja. Potonje se u radu potkrepljuje s obilnim arhivskim materijalom te radničkim tiskom koji se uvelike oslanjao na komunističku ideologiju dok se socijaldemokratski tisak pozivao na Eduarda Bernsteina i njegov evolucijski socijalizam. Naime, brojne su komunističke tiskovine imale posebne rubrike pod nazivom „Izvaci iz Marksova socijalističkog nauka“ unutar kojih su se radnicima predstavljale Marxove temeljne ideje poput oslobađanja proletarijata, historijskoga materijalizma i sl.

U navedenoj je analizi važno istaknuti kako će se razlike između socijaldemokrata i komunista većim dijelom pokazati unutar teorijskoga koncepta, a koji se temelji na marksističkoj teoriji prvenstveno političkoj i filozofskoj. U tom kontekstu posebna se pažnja, između ostaloga, posvetila analizi odnosa struja prema revoluciji, diktaturi proletarijata, etapama razvoja komunističkoga društva i odnosu prema parlamentu.

Što se tiče prakse, ona je predstavljena pomoću modela kojega je uspostavila Jennifer Sayer.⁸⁵ Ova teoretičarka ideologiju promatra u njezinom odnosu prema konkretnome djelovanju, tj. praksi. Navedeni je odnos Sayer definirala kao „mehanizam premošćivanja“. Tako sam i ja, ideologiju shvaćenu kao mehanizam premošćivanja u doktorskom radu, između ostaloga, analizirala u okviru socijaldemokratskoga odnosa prema parlamentu. Analiza se temelji na premisi prema kojoj je socijaldemokratska struja parlament interpretirala kao instrument kojim će radnička klasa ostvariti svoja prava što je onda rezultiralo shvaćanjem parlamentarnoga rada kao „mehanizma premošćivanja“ pomoću kojega će radnici osvojiti vlast. U radu se pod direktnim utjecajem konceptualnoga modela Jennifer Sayer, postulira ministerijalizam kao most između teorije i prakse. Sukladno tomu, pojava ministerijalizma interpretira se u teorijskom okviru koji je uspostavio Bernstein, a prema kojemu je potrebna međuklasna suradnja u društvu kako bi proletarijat stekao političku moć. Također će se u tom kontekstu analizirati teze slavonskih socijaldemokrata poput *mi smo pristaše parlamentarne akcije, a zbacujemo teror* ili pak teze *kako socijalizam dolazi ekonomskim razvitkom*.

⁸⁵ Sayer je u prethodno navedenom radu, kreirala koncept prema kojemu ideologija čini mehanizam premošćivanja (*bridging mechanism*) od stvaranja misli/ideje do same prakse/realizacije te misli, odnosno ideje. Sayer smatra kako svaki član društva, svjesno ili nesvjesno, sudjeluje u oblikovanju ideologije. Svoju je tezu razvila na primjeru društvenoga rada, koji predstavlja svojevrsni *case study*, na temelju kojega je pokazala kako ovaj oblik aktivnosti zapravo predstavlja produkt ranije razvijenih spoznaja, misli i ideja te kako su čovjekove aktivnosti, unutar društvenoga rada, uvjetovane određenim ideološkim postavkama.

Naposljetku ovog dijela valja istaknuti kako je vrlo teško izvršiti komparaciju odnosa osječkih socijaldemokrata s onim na ostalom hrvatskom području iz razloga zato što je Osijek predstavljalo jedino veće središte u kojemu su u manje-više jednakoj mjeri egzistirale obje struje. Ova se analiza može primijeniti tek na prve izbore (1920.) što je u radu i analizirano, ali ne i za ostalo razdoblje. Tako tek možemo ustvrditi da je najbliža Osijeku u smislu postojanja dviju struja bila Požega, nakon što su vlasti radnički dom predale u ruke socijaldemokratima, koji su se prema dopisu velikog župana vrlo jasno izjasnili protiv komunizma.⁸⁶ Ipak, i ovdje su socijaldemokrati pokazali slabljenje već na izborima za Ustavotvornu skupštinu kada na području Županije požeške nisu dobili niti jedan glas za razliku od komunista koji su u Požeškoj i Virovitičkoj županiji dobili tri mandata.⁸⁷

Inače, valja istaknuti da su tijekom dvadesetih godina jedino u Slavoniji socijaldemokrati i komunisti imali svoja glasila⁸⁸ iz čega djelomično i proizlazi problem komparacije Osijeka s ostalim gradovima na hrvatskom području.

1. 3. Radnički pokret u jugoslavenskoj historiografiji

Kako je navedeno, radnički je pokret kao tema bio iznimno zastupljen u jugoslavenskoj historiografiji. U prilog je navedenoj tezi važno istaknuti da je Institut za međunarodni radnički pokret u Beogradu⁸⁹ bio treći po veličini, u svijetu nakon arhiva u Amsterdamu i Moskvi. O važnosti ovog aspekta znanstvenoistraživačkoga rada, u okvirima jugoslavenske historiografije, svjedoči i činjenica kako je od kraja 1950-ih godina, u svakoj republici, došlo do osnivanja instituta za proučavanje radničkoga pokreta. Tako je 1958. godine započeo s radom Institut za proučavanje istorije radničkoga pokreta u Sarajevu, a u Beogradu je 1965. godine od Zavoda za prikupljanje i obradu dokumenata o razvoju radničkoga pokreta Srbije, nastao Institut za istoriju radničkoga pokreta Srbije (danas nosi naziv Institut za noviju istoriju Srbije). U Zagrebu je 1961. osnovan Institut za historiju radničkoga pokreta koji od 1965. nosi naziv Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.⁹⁰ Unutar toga Instituta uspostavljene su tri sekcije. Sekcija za radnički pokret do 1918. godine, Sekcija za radnički pokret između dva rata i Sekcija

⁸⁶ Vidi: Srećko Ljubljanić, *Radnički pokret u Požeškoj kotlini*, Historijski arhiv – Slavenska Požega, 1961.

⁸⁷ Vitomir Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, knj. I., Radnička komora Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1929., 281.

⁸⁸ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 43.

⁸⁹ Početkom je devedesetih Institut preimenovan u Institut za europske studije.

⁹⁰ Do osnivanja Instituta, na prostoru Hrvatske, povijest radničkoga pokreta istraživala se u Historijskom odjeljenju CK SKH, odnosno Arhivu za historiju radničkoga pokreta u Zagrebu.

za razdoblje 1941.-1945. Utemeljene su također i tri studijske grupe i to za ekonomsku povijest, za kulturnu povijest te za povijest marksističke misli.⁹¹

Prema podacima, koje je objavio Vlado Oštrić krajem 1960-ih godina, na području SFRJ izlazilo je devet časopisa i zbornika radova koji su objavljivali rezultate provedenih istraživanja isključivo vezanih uz radnički pokret⁹². Sukladno tomu, nastao je veliki korpus tekstova koji obrađuje različite elemente samoga pokreta od odnosa prema nacionalnome pitanju do kulturno-umjetničke djelatnosti. Unatoč tomu, osječki ogranak radničkoga pokreta, niti u jednom aspektu, kako je prethodno istaknuto, nije bio predmet samostalnoga istraživanja, nego je činio tek fragment opsežnijih studija izuzev knjige *Prvomajske proslave u Osijeku*⁹³ Dušana Plećaša, odnosno njegova diplomskoga rada *Radnički pokret u Osijeku 1919.- 1921.*

Iako postoji određen broj tekstova na temu osječkoga radništva, većina se odnosi na razdoblje do 1914. godine.⁹⁴ Naime, ovo je razdoblje, kako navodi Najbar-Agičić prevladavalo u historijskim istraživanjima profesionalnih povjesničara.⁹⁵ Ivo Mažuran je u knjizi *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867. – 1894.* predstavio prijepise i preslike arhivskih dokumenata,⁹⁶ koji su iznimno važni za proučavanje inicijalne faze razvoja osječkoga radništva. Ovdje je potrebno osvrnuti se na prethodno spomenutoga Krausa, koji je, kako je navedeno, osim što je bio aktivni član radničkoga pokreta u ovom razdoblju, također i izuzetno aktivno sudjelovao u prikupljanju građe vezene uz osječki radnički pokret. U prilog tomu govori i činjenica kako je Kraus kontaktirao mnoge sudionike pokreta, kao i članove njihovih obitelji. Između ostaloga, stupio je u kontakt sa snahom osječkoga socijaldemokrata Slavka Henča. U arhivskome materijalu pronađeno je pismo u kojemu Henčova snaha, Marija Henč, odgovara na upite vezane uz Slavkovu djelatnost. Pri tome je istaknula da se njezinome svezku „politika

⁹¹ Ivan Jelić; Marijan Rastić, „Organizacija znanstvenoistraživačkog rada na povijesti radničkog pokreta, KPJ, NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1., 2/1970., 251–263.

⁹² Vlado Oštrić, „Tokovi revolucije, zbornik istorijskih radova I i II 1967, III 1968.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1., 2/1970., 221–225.

⁹³ Dušan Plećaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, Revija-časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, Osijek, 1973.

⁹⁴ Vlado Oštrić, „Sudjelovanje osječkih socijalista u osnivanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije“, *Materijali naučnog skupa Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama – Osijek 1867.*, (gl. ur. Zdravko Krnić), Slavonski Brod, 1969., 117–154.; Nikola Kosanović, „Radnički pokret u Osijeku i Slavoniji od dolaska na vlast Khuen-Hedervarya do osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, *Materijali naučnog skupa Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama – Osijek 1867.*, (gl. ur. Zdravko Krnić), Slavonski Brod, 1969., 105–117.; Ravijola Odavić-Jocović, „Organiziranje prvog strukovnog sindikata krojača u Osijeku“, *Materijali naučnog skupa Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama – Osijek 1867.*, (gl. ur. Zdravko Krnić), Slavonski Brod, 1969., 467–475.

⁹⁵ M. Najbar-Agičić, *U skladu sa marksizmom ii činjenicama? Hrvatska historiografija 1945. – 1960.*, 378.

⁹⁶ Ivo Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867. – 1894.*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1967. Knjiga je nastala, kako Mažuran navodi u Predgovoru, na poticaj Odbora za proslavu 100-godišnjice radničkog pokreta u Osijeku.

zgodila“.⁹⁷ Također naglašava da se on u načelu nije slagao s načinom na koji je kod nas građen komunizam. Henčova politika bila je u skladu sa socijaldemokratskim shvaćanjem kako se „komunizam izgrađuje postepno kroz socijalizam“, a ne „udarnički“.⁹⁸ Pismo otkriva da je Henč napisao roman *Kroz moj život*, koji je u rukopisu Marija poštom poslala Krausu.

Potrebno je navesti da su vladale prepirke prilikom rekonstruiranja određenih historiografskih narativa u smislu feljtona koji su tijekom 1960-ih i 1970-ih objavljeni u *Glasu Slavonije*. Tako je krajem 1966. u osječkom dnevnom listu *Glas Slavonije* Kraus objavljivao niz feljtona⁹⁹ u kojima se osvrnuo na određene netočnosti vezane za interpretaciju i faktografiju, o djelovanju Božidara Maslarića, prozivajući pri tome Savu Kržavca, novinara iz Beograda, koji je u ediciji *Likovi revolucionara*, napisao tekst o Maslariću, a koji prema Krausu obiluje netočnim podacima. Osim na Kržavca, u navedenom kontekstu, osvrnuo se i na Grozdanića, točnije na njegov tekst „Netočnosti u jednoj biografiji“ objavljen u *Borbi*.¹⁰⁰ Ova polemika nastavljena je i u potonjim brojevima *Glasa Slavonije* u kojima Grozdanić odgovara na napomene u kojem kritizira Krausa jer je, kako navodi, u svome tekstu „pretencioznog naziva“ izostavio izrazito bitne podatke vezane uz Maslarićev lik poput njegovoga djelovanja u Španjolskoj ili u oslobođenoj socijalističkoj Jugoslaviji.¹⁰¹ U nastavku feljtona iznio je tvrdnju kako Kraus nije mogao dati pravi prikaz Božidara Maslarića jer za „obradu (...) biografije (...) nije imao na raspolaganju potreban dokumentirani izvorni materijal“.¹⁰²

Rijedak primjer poučavanja ideoloških odnosa unutar radničkoga pokreta, predstavlja rad Vujice Kovačeva, *Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije (1917.-1919.)*.¹⁰³ Međutim, uzimajući u obzir vremenski kontekst, Kovačev rad predstavlja tek jedan dio ove problematike. Najveći prilog proučavanju socijaldemokratske ideje dao je Toma Milenković u monografiji *Socijalistička partija Jugoslavije (1921.-1929.)* unutar koje, između ostaloga ističe, kako se većina istraživanja koja se odnose na radnički pokret bave isključivo „istorijom revolucionarnog radničkog pokreta (...) dok je reformistički pokret postao

⁹⁷ HR-DAOS-1182, kut, 14, pismo Marije Henč upućeno Lavoslavu Krausu, nema nadnevka.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Objavljivani su od 28. IX. do 4. X. 1966. godine.

¹⁰⁰ „Pravi lik Božidara Maslarića“, (Osijek), br. 6., 599., *Glas Slavonije*, 28. IX. 1966., XXIII.

¹⁰¹ „Pravi lik Božidara Maslarića. Milutin Grozdanić iz Zagreba odgovara na tvrdnje koje je u svom feljtonu iznio dr. Lavoslav Kraus“, (Osijek), br. 6788., *Glas Slavonije*, 13. V. 1967., XXIV.

¹⁰² „Pravi lik Božidara Maslarića. Milutin Grozdanić iz Zagreba odgovara na tvrdnje koje je u svom feljtonu iznio dr. Lavoslav Kraus“, (Osijek), br. 6789., 14. V. 1967., XXIV.

¹⁰³ Vidi: Vujica Kovačev, „Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917. – 1919.“, *Istorija radničkoga pokreta*, 3/1966., 7.-58., Isti, „Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917. – 1919.“, *Istorija radničkog pokreta*, 4/1967., 73.-119.

zapostavljen“.¹⁰⁴ Milenković je autor i nekoliko članaka o razvoju SPJ. Svakako treba spomenuti članak „Socijalreformistički pravac u radničkom pokretu jugoslavenskih zemalja (od sredine 1917. do 2. avgusta 1921.)“¹⁰⁵ koji sadržava određeni vremenski deficit kao i „Pregled razvitka socijaldemokratskog pokreta u Europi za vreme prvog svetskog rata“.¹⁰⁶ Osim navedenoga autora, svakako je potrebno istaknuti i Vladu Strugara, koji je obrađivao odnos socijaldemokrata prema stvaranju Kraljevstva/Kraljevine SHS.¹⁰⁷ U tom smislu knjiga bosanskohercegovačkog povjesničara Ibrahima Karabegović, *Reformistički pravac u radničkim pokretu Bosne i Hercegovine 1919.-1941.*, predstavlja iznimno vrijedan izvor za proučavanja treće struje radničkoga pokreta, kao i njezinog suodnosa s komunističkom strujom.¹⁰⁸

Od najznačajnijih povjesničara, koji su istraživali radnički pokret na slavonskom području svakako treba istaknuti Ivana Kovačevića,¹⁰⁹ Dragišu Jovića, Milu Konjevića,¹¹⁰ Ivana Očaka¹¹¹ te Vladu Oštrića¹¹² i Bosiljku Janjatović.¹¹³ Potrebno je istaknuti i povjesničarke Mirjanu Gross¹¹⁴ i Cvetu Knapič-Krhen¹¹⁵ koje su se bavile radničkim pokretom u širem

¹⁰⁴ Toma Milenković, *Socijalistička parija Jugoslavije (1921. – 1929.)*, Institut za savremenu istoriju i NIP Exportpress, Beograd, 1974., 9.

¹⁰⁵ Toma Milenković, „Socijalreformistički pokret u jugoslovenskim zemljama (1917—1929)“, *Zbornik radova „Politički život Jugoslavije 1914. – 1945.“*, Beograd, 1973.

¹⁰⁶ Toma Milenković, „Pregled razvitka socijaldemokratskog pokreta u Europi za vreme prvog svetskog rata“, *Zbornik radova XII*, Beograd, 1972., 199–228.; „Prilog istoriji socijaldemokratskog pokreta u Europi (1919. – 1929.)“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, knj. 9., Beograd, 1974.

¹⁰⁷ Vlado Strugar, *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, Rad, Beograd, 1965.; Isti, *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914. – 1918.*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1963.

¹⁰⁸ Ibrahim Karabegović, *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919.-1941.*, Svjetlost, Sarajevo, 1979.

¹⁰⁹ Ivan Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1976.; *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867. – 1914.*, Institut za savremenu historiju, Beograd, 1972.

¹¹⁰ Dragiša Jović, *Radnički pokret u Slavoniji (1918–1929)*, Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1985.; Dragiša Jović; Mile Konjević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata (1918. – 1941.)*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1974.

¹¹¹ Ivan Očak, *U borbi za ideje Oktobra. Jugoslavenski povratnici iz sovjetske Rusije (1918. – 1921.)*, Stvarnost, Zagreb, 1976.

¹¹² Vlado Oštrić, „Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine“, *Povijesni prilozi*, br. 2., 2/1983., 11–62.; „Sudjelovanje osječkih socijalista u osnivanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije“, *Materijali naučnog skupa Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama – Osijek 1867.*, (gl. ur. Zdravko Krnić), Slavonski Brod, 1969., 117–154.

¹¹³ Bosiljka Janjatović, *Sindikalni pokret u Jugoslaviji do 1941.*, Sindikalna škola Hrvatske „Josip Cazi“, Zagreb, 1984.; *Povijest sindikalnog pokreta tekstilno-odjevnih radnika Hrvatske 1919. – 1941.*, Radničke novine, Zagreb, 1988.; *Kožarsko-prerađivački radnici u sindikalnom pokretu Hrvatske*, Republički sindikalni odbor Sindikata radnika u industriji tekstila, kože, gume i obuće Hrvatske/Radničke novine, Zagreb, 1989.

¹¹⁴ Mirjana Gross, *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1957.; Ista, *Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890. – 1905.*, (disertacija); „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, *Historijski zbornik*, 8/1955., br. 1–4, str. 1–39; „Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890. – 1902.“, *Historijski zbornik*, 9/1958., 1–4, str. 1–29.

¹¹⁵ Cveteta Knapič-Krhen, „Jugoslavenska radnička društva u Austriji i pokušaj osnivanja Saveza jugoslavenskih radničkih društva u inozemstvu“, *Migracijske teme*, 4/1988., br. 1–2; 39–48.; „Radnički pokret u Osijeku prema vijestima objavljenim u 'Slobodi' 1892. – 1902.“, *Materijali naučnog skupa Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama – Osijek 1867.*, (gl. ur. Zdravko Krnić), Slavonski Brod, 1969., 155–159.

društveno-političkom kontekstu. Važno je napomenuti kako su se navedeni povjesničar bavili prvenstveno organizacijskom, odnosno sindikalnom poviješću dok su ideološke komponente pokreta, pogotovo one s kraja 19. stoljeća, bile tek postavljane oko margina istraživanja. Većina istraživanja poklanjala je najveću pažnju partijskim sindikatima. Tako je, npr. rad Općega radničkoga saveza (dalje: ORS) tijekom 1930-ih godina, gotovo u potpunosti zanemaren. Iznimno važna knjiga za proučavanje problematike razvoja radničkoga pokreta je i *Socijalistički i radnički pokret i Komunistička partija Jugoslavije (1867. – 1941.)*¹¹⁶ koja daje pregled razvoja pokreta i njegove ideologije od osnivanja Prvoga radničkoga društva u Osijeku do početka 1940-ih godina.

Prilikom osvrta na historiografiju koja se bavila temama vezanim uz radnički pokret, valja imati na umu činjenicu da je ta historiografija u svojoj početnoj fazi bila propagandistička i paradigmatička u kojoj se na institucionalnoj razini težilo stvaranju službene historije Partije te na drugu fazu, koja nastupa početkom 1960-ih godina i podrazumijeva kritičan pristup dotadašnjem narativu.¹¹⁷ Na sličnom je tragu i Branimir Janković koji piše kako je razvidno da od navedenog vremena zagovaranje marksizma nije više bilo tako izričito kao u prijašnjim razdobljima već da je ono ovisilo, između ostaloga, o instituciji iz koje su povjesničari dolazili, razdobljima kojima su se bavili i sl.¹¹⁸

Veliki dio sekundarne građe, kako međunarodne tako i domaće, nastao je kao produkt djelovanja samih sudionika ideološkoga sukoba u radničkome pokretu. U tom kontekstu, posebnu važnost predstavljaju knjige *Ortodoksni marksizam i revizionizam*¹¹⁹ te *The Social Revolution: Reform and Revolution, the Day After the Revolution*¹²⁰ češko-austrijskoga teoretičara i predstavnika reformističke struje¹²¹ Karla Kautskog. Veliki dio tekstova dostupan je na internetskoj stranici *The Eduard Bernstein Internet Archive*¹²² kao i niz članaka i analiza teoretičara pokreta koji su objedinjeni na internetskoj stranici *Marxists Internet Archive*.¹²³

¹¹⁶ Žarko Protić; Milan Vesović; Milan Matić; *Socijalistički i radnički pokret i Komunistička partija Jugoslavije (1867. – 1941.)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1972.

¹¹⁷ M. Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945. – 1960.*, 496.

¹¹⁸ Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same. Preobrazba hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Srednja Europa, Zagreb, 2016., 57.

¹¹⁹ Karl Kautsky, *Ortodoksni marksizam i revizionizam*, Globus, Zagreb, 1979.; usp: Paul Blackledge, „Karl Kautsky and Marxist Historiography“, *Science & Society*, 70/2006., br. 3., 337. – 359.

¹²⁰ Karl Kautsky, *The Social Revolution: Reform and Revolution, the Day After the Revolution*, Whitefish, 2009.

¹²¹ Potrebno je napomenuti kako su se razvila dva pravca u smislu revidiranja postavki Karla Marxa i Friedricha Engelsa. Tako se s jedne strane razvio pravac nazvan reformizam na čijem je čelu bio Karl Kautsky, a drugi se pravac nazvao revizionizam na čelu s Eduardom Bernsteinom. Temeljnu razliku između revizionizma (Eduard Bernstein) te reformizma (Karl Kautsky) činio je različit pristup klasnoj borbi. Naime, prema Bernsteinu, Marx je pogriješio u predviđanju zaoštavanja sukoba između klasa i postupnoj proletarizaciji za razliku od Kautskog koji je smatrao da se klasni sukobi ipak zaoštavaju.

¹²² <https://www.marxists.org/reference/archive/bernstein/>.

¹²³ <https://www.marxists.org>.

Osim nedostatka literature koja se bavi ideološkim sukobima, u sekundarnim izvorima prevladava i nedostatak istraživanja socijaldemokracije. Na tragu toga kreiran je prilično jednoobrazni i pejorativni narativ unutar kojega se socijaldemokrati, između ostaloga nazivaju i „gadovi, na kojima su se kao na prostitutkama izredali svi mogući režimi koji su im dobro platili, upropašćivali radničke žene i djevojke“.¹²⁴ Unatoč navedenom, Kraus je tijekom 1960-ih godina istaknuo potrebu magnetofonskoga snimanja te prikupljanja građe, ističući kako je nužno potražiti sve stare aktiviste socijaldemokracije i cetrumaše te ih snimiti „kako ne bi bilo kasno i kako nas sljedeće godine ne bi optužile“.¹²⁵ Međutim, vladalo je mišljenje kako socijaldemokracija nije dala vrijedan doprinos te kako se socijaldemokrati, poput Henča, ne mogu niti uspoređivati s djelovanjem jednoga Božidara Maslarića.¹²⁶

Drugi važan razlog oskudnoj historiografskoj zastupljenosti socijaldemokratske struje ima i manjak autentičnih izvora socijaldemokratske struje poput zapisnika sa skupština, raznih izvješća i sl. U nedostatku takve građe, vrlo korisna mogu biti izdanja knjižica koje su socijaldemokrati objavljivali. Božidar Adžija je 1920. objavio publikaciju „Kapitalizam i socijalizam“ u kojoj, između ostaloga, ukazuje na potrebu stvaranja proleterske svijesti te daje kratki presjek povijesti kapitalizma, imperijalizma te teorijskih postavki socijalizma, kao i njegove gospodarske ciljeve.¹²⁷ Druga bitna publikacija, na temelju koje se može izvršiti analiza jugoslavenske socijaldemokracije u međuratnom razdoblju, svakako je knjižica Vitomira Koraća, *Ciljevi i putevi socijalne demokracije* unutra koje se, između ostaloga, postavljaju zahtjevi za slobodnu riječ i udruživanje, socijalnu ravnopravnost spolova, narodnom prosvjetom, itd.¹²⁸ Iako se radi o oskudnim materijalima u kojima su načelno izneseni teorijski obrasci, oni nam itekako mogu predstavljati polaznu točku za daljnje proučavanje zanemarene socijaldemokratske struje u međuratnome razdoblju. Ovdje svakako valja spomenuti tekstove Mije Radoševića¹²⁹ koji su objavljivani u *Novoj istini* ili pak tekstovi Slavka Henča. Ovdje svakako valja istaknuti Henčovu knjižicu iz 1907. godine pod nazivom „Što je to sveopće, jednako, izravno, tajno i proporcionalno izborno pravo?“ u kojoj objašnjava važnost zastupanja radničke klase u saboru.¹³⁰

¹²⁴ Ognjen Prica, *Izabrani spisi*, (ur. Nusret Seferović), Kultura, Beograd, 1960., 26.

¹²⁵ HR-DAOS-1182, kut. 4, pismo Lavoslava Krausa upućeno gen. Nikoli Kajiću u Institut za historiju radničkoga pokreta u Zagrebu, 8. IV. 1962.

Zanimljivo je napomenuti kako se u jednom dokumentu ističe nezadovoljstvo što nema više sjećanja iz krugova socijaldemokracije jer su sve „historijske karike socijaldemokracije (...) komunistički pokret – Narodnooslobodilačka borba – izgradnja socijalizma, međusobno dijalektički povezani“.

¹²⁶ HR-DAOS-1182, kut. 4, primjedbe recenzenta na tekst Lavoslava Krausa.

¹²⁷ Božidar Adžija, *Kapitalizam i socijalizam*, Naša Snaga, Zagreb, 1920.

¹²⁸ Vitomir Korać, *Ciljevi i putevi socijalne demokracije*, Naša Snaga, Zagreb, 1912.

¹²⁹ Mijo Radošević, „Marksizam, panslavizam i jugoslavenstvo“, Nova istina, (Zagreb), br.

¹³⁰ Slavko Henč, „Što je to sveopće, jednako, izravno, tajno i proporcionalno izborno pravo“, Osijek, 1907.

Do 1990-ih godina jedini trag o postojanju socijaldemokratske struje bila je omanja knjižnica *Socijalna demokracija u Hrvatskoj 1894. – 1919.*¹³¹ Dušana Plećaša. Unutar nje se ne tematizira posebno ideološki sukob, nego se tek navodi kako je nakon Prvoga svjetskoga rata došlo do raskola na lijevu i desnu struju. O deficitarnosti istraživanja socijaldemokracije u jugoslavenskoj historiografiji svjedoči i članak Bogumila Hrabaka iz 1972. godine u kojemu autor na početku navodi sljedeće: „javlja se potreba da se neki važniji, prelomni momenti sasvim podrobno obrade, pre svega na materijalima samih socijaldemokratskih stranaka“.¹³²

U suvremenim historografskim okvirima stvari se polako mijenjaju. U tom kontekstu možemo promatrati i pojavu mlađe generacije povjesničara, koja nakon gotovo dvadesetogodišnje pauze, ponovno ove teme vraća u historiografski fokus. Ovdje se ponajprije misli na radove Luke Pejića¹³³, koji je ujedno i napravio prvu sintezu povijesti anarhističke struje u radničkom pokretu u Hrvatskoj te Matka Globačnika,¹³⁴ koji se, između ostaloga bavi i previranjima unutar socijaldemokratske stranke do 1914. godine. Ipak kako navode pojedini autori „novija literatura posvećena ovoj temi iznimno je oskudna, štoviše, gotovo nepostojeća“¹³⁵ što naravno uvelike otežava detaljnu rekonstrukciju nastanka i razvoja različitih struja unutar radničkog pokreta.

U ovom je kontekstu iznimno važna knjiga Antuna Vujića *Hrvatska i ljevica. Prilog socijaldemokratskom gledištu.*¹³⁶ Iako knjiga u potpunosti ne pripada historiografiji, ona zasigurno pruža vrijedan uvid u povijest socijaldemokracije na hrvatskim prostorima.

Rijedak prikaz povijesti s pozicije političara i aktivista socijaldemokrata pruža Vitomir Korać, koji je u razdoblju od tri godine objavio knjigu u tri toma naziva *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*¹³⁷ u kojoj zastupa socijaldemokratske teze interpretirajući revolucionarni put osvajanja vlasti kao primitivno shvaćanje.

¹³¹ Dušan Plećaš, *Socijalna demokracija 1894. – 1919.*, Izdavača: Socijaldemokratska partija Hrvatske, Zagreb, 1994.

¹³² Bogumil Hrabak, „Socijaldemokrati Hrvatske, Slavonije, Srema i Istre u 'prevratu' 1918. godine“, *Zbornik Historijskoga instituta Slavonije*, 9/1972., 111. – 156.

¹³³ Luka Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj. Fragmenti subverzije*, DAF, Zagreb, 2016.; Isti, „Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu 19. u 20. stoljeće u Osijeku i okolici“, *Historijski zbornik*, br. 2., 70/2017., 411.-438.; Isti: „Godine revolta: Štrajkovi radnika slavonske drvnoprerađivačke industrije 1905.-1907.“, u: *Slavonske šume kroz povijest*, (ur. Dinko Župan i Robert Skenderović), Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2017.

¹³⁴ Matko Globačnik, *Hrvatska socijaldemokracija u Prvom svjetskom ratu*, Srednja Europa, Zagreb, 2018.

¹³⁵ Karlo Držaić, *Povijest i ideologija Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije na prijelazu iz Habsburške Monarhije u monarhističku Jugoslaviju*, diplomski rad, 3.

¹³⁶ Antun Vujić, *Hrvatska i ljevica. Prilog socijaldemokratskom gledištu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2014.

¹³⁷ Vitomir Korać, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, knj. I., II., i III., Radnička komora Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1929., 1930., 1933.

Disertacija se također prije svega oslanja na autore poput Donalda Sassoon, ¹³⁸ Predraga Vranickoga ¹³⁹ i Stefana Bergera ¹⁴⁰. Ovdje je posebno važno izdvojiti njemačku povjesničarku Evu Rosenhaft koja u knjizi *Beating the Fascist? The German Communists and Political Violence 1919.-1933.*, između ostaloga, istražuje odnos između revolucionarne i socijaldemokratske struje u okvirima njemačkoga međuratnoga radničkog pokreta, kao i njegov odnos prema Nationalsocijalističkoj stranci. ¹⁴¹ Upravo naglašavanje istraživačkoga pitanja na dihotomiji komunističke i socijaldemokratske struje može biti i svojevrsni putokaz budućim domaćim istraživačima.

O društvenim i političkim odnosima u ovom razdoblju postoji raznovrsna građa. O tome su pisali: Zdenka Šimoničić-Bobetko, ¹⁴² Hrvoje Matković, ¹⁴³ Ferdo Čulinović ¹⁴⁴ i Ivo Goldstein. ¹⁴⁵

Što se tiče predstavljanja međunarodnih okolnosti rad se oslanja na autore Pierrea Renouvina, ¹⁴⁶ Iana Kershawa ¹⁴⁷ i Margaret MacMillan ¹⁴⁸ te na onodobne osječke novine od kojih je većina sadržavala rubriku „vijesti iz svijeta“.

Pri kraju osvrtu literaturu korištenu u ovom radu, treba istaknuti činjenicu da se u posljednjih nekoliko godina ponovno intenzivnije objavljuju knjige koje propituje povijest radničkog pokreta i njegove ideje, ali i njegovo značenje u suvremenom svijetu. Naime, izdavačke kuće poput Haymarket Booksa ili pak Leftbooksa nude izuzetno bogatu literaturu za analizu kretanja radničkoga pokreta s ciljem nadilaženja ustaljenih interpretacija utemeljenih na starim diskurzivnim strategijama. ¹⁴⁹ Sukladno tomu, autori se ponovno vraćaju starim socijalističkim utemeljiteljima, Robertu Owenu propitujući opravdanost tih pionirskih ideja o

¹³⁸ Donald Sassoon, *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*, The New Press, New York, 1996.; „Socijalizam u dvadesetom stoljeću. Povijesna refleksija“, Političke ideologije. Novi prikazi, ur: Michale Freeden, Moderna vremena, Zagreb, 2006.), 75–98.

¹³⁹ Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, knj. I., II., Liber/Naprijed, Zagreb, 1978.

¹⁴⁰ Berger, Stefan, *Social Democracy and the Working Class: In Nineteenth and Twentieth Century*, Routledge, Abingdon, 1999.

¹⁴¹ Eva Rosenhaft, *Beating the Fascist? The German Communists and Political Violence 1919. – 1933.*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

¹⁴² Zdenka Šimoničić-Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918. – 1941.*, (prir. Mira Kolar Dimitrijević), Hrvatski institut za povijest/AGM, Zagreb 1997.

¹⁴³ Hrvoje Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada Pavičić, Zagreb 1999.; *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.

¹⁴⁴ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I., II., Zagreb, Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1961.

¹⁴⁵ Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003.

¹⁴⁶ Pierre Renouvin, *Evropska kriza i prvi svjetski rat*, Naprijed, Zagreb, 1965.

¹⁴⁷ Ian Kershaw, *Do pakla i nazad. Eurpoa 1914. – 1949.*, Fraktura, Zagreb, 2017.

¹⁴⁸ Margaret MacMillan, *Mirotvorci. Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008.

¹⁴⁹ Usp: Paul Mason, *Postkapitalizam*, Moderna vremena, Zagreb, 2016.

uređenim radničkim društvima, kao i reinterpretacije ideološke borbe unutar radničkoga pokreta.

2. IDEOLOŠKO FORMIRANJE RADNIČKOGA POKRETA DO 1918. GODINE

2. 1. Ideologija kao subverzivno semantičko područje

Potrebno je istaknuti kako ne postoji jedinstvena definicija ideologije. Eagleton u knjizi *Ideology: An Introduction* navodi čak šesnaest mogućih definicija te napominje kako se često pojedine od njih nalaze u kontradiktornom ili isključivome odnosu. Tako su američki sociolozi definirali ideologiju kao nefleksibilan način shvaćanja svijeta. Edward Shils je, na tragu toga, smatrao da su ideologije određeni hermetički koncepti koji ne prihvaćaju inovacije.¹⁵⁰ Među šesnaest definicija, nalazi se i ona prema kojoj je ideologija grupa ideja koja je karakteristična za neku socijalnu grupu ili klasu. S druge strane, neki ideologiju smatraju oblicima misli koje su motivirane socijalnim interesima. U tom okviru možemo pristupiti i uvjetno nazvano radničkim ideologijama, odnosno komunizmu i socijaldemokraciji, kao ideologijama koje su karakteristične za radnički pokret jer su njihovi teorijski elementi uvjetovani socijalnim položajem radničke klase.

U smislu odnosa ideologije i marksizma, posebno je značajan Marxov spis *Njemačka ideologija*. U njemu Marx suprotstavlja stvarnost, tj. materiju idejama definirajući ideologiju kao instrument legitimizacije vladajuće klase. Marx je ideologiju postavio u interpretativni okvir *lažne svijesti*. U materijalističkoj maniri, Marx je primat dao materijalnoj djelatnosti te je istaknuo da su čak i „maglovite slike u mozgu ljudi (...) sublimati materijalnog procesa njihovog života“.¹⁵¹ Zaključujući: „Ne određuje svijest život, nego život određuje svijest“,¹⁵² Marx je također kritizirao svijest, kao ključan element ističući kako je njezinoj pojavi prethodila, između ostaloga, osiguravanje sredstava za život, materijalna proizvodnja te stvaranje obitelji, odnosno kako to Marx naziva, „proizvodnja života“.¹⁵³ Na tragu navedenoga, razvila se dominantna teza u marksizmu o materijalnoj podlozi i duhovnoj nadgradnji.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Terry Eagleton, *Ideology: An Introduction*, 4.

¹⁵¹ Karl Marx, „Njemačka ideologija“, *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, (ur. Adolf Dragičević), Stvarnost, Zagreb, 1979., 307.

¹⁵² Isto.

¹⁵³ Isto, 308.–310.

¹⁵⁴ Potrebno je napomenuti da je Kopenhagenška škola (Niels Bohr i Werner Heisenberg) dokazala nemogućnost cijepanja na čisti subjekt i objekt, a time je s jedne strane, srušila marksističku dogmu o podjeli na materijalnu podlogu i duhovnu nadgradnju. S druge strane, dokazivanjem kako je kretanje atoma nemoguće predvidjeti, srušila je i drugu marksističku dogmu o determiniranosti društvenih procesa. Naime, prenošenjem prirodnih zakona na društvene, jedan dio intelektualca došao je do zaključka kako se niti društveni procesi, baš kao i atomi, ne kreću prema principu determiniranosti, odnosno kako u društvu ne postoje principi dijalektičke nužnosti, koji bi prema marksističkom učenju trebali dovesti do stvaranja *komunističke države*.

Time je kvantna fizika (grana teorijske fizike) kasnije bila osuđena u SSSR kao *reakciona znanost*, a samim time i u svim nacionalnim komunističkim partijama, pa tako i u KPJ. (Vidi: Ivan Supek, *Tragom duha kroz divljinu*, Profil, Zagreb, 2006.; Ana Rajković, „Odnos Ivana Supeka prema jugoslavenskoj ljevici (1939. – 1972.)“, *Historijski zbornik*, br. 2., 67/2014., 381.-399.)

Ovakvom se tumačenju krajem 19. stoljeća suprotstavlja njemački socijaldemokrat Eduard Bernstein. Za njega je bila važnija izgradnja budućih reformskih aktivnosti s prevladavajućim naglaskom na moral i zakon, odnosno na ideje i ideologije¹⁵⁵. Sukladno tomu, među socijaldemokratima prevladavala je reinterpetacija koncepta ideologije. Bernstein je, pri tome pokušavao spojiti ideologiju i praksu, odnosno ideje i politiku. Iako su, kako navodi Stråth, socijaldemokrati i dalje zadržali tezu o bazi i nadogradnji, ipak su shvaćali kako se ove dvije dimenzije uvelike perpetuiraju,¹⁵⁶ što je rezultiralo i stvaranjem pozitivnih konotacija vezanih uz ideologiju. Ideologija je sada shvaćena kao kritički instrument koji je izrazito koristan u političkim konfrontacijama¹⁵⁷. U tim okvirima, ideologija više ne predstavlja *lažnu svijest*, nego način diskursne prakse.

Tako ideologija ulazi u konture radničkoga pokreta te postaje instrument diskursne konfrontacije, ne samo sa suprotnim političkim strujama, nego sa strujama unutar pokreta, prije svega s njegovim radikalnim krilom koji ne pristaje na reinterpetiranje marksizma. Zagovaranje različitih ideologija u radničkom pokretu, o čemu će biti riječi u idućem poglavlju, rezultiralo je pretvaranjem ideologije, u ono što Terry Eagleton definira kao *ujedinjavajuću snagu*.¹⁵⁸ Naime, upravo je ideologija predstavljala simbiotičku vezu među pripadnicima struja te je na taj način povezivala pripadnike radničkih pokreta koji su na ideološkim temeljima gradili svoje djelovanje. Na taj je način radništvo povezivalo samu ideologiju s društvenom praksom, pružajući, s jedne strane, njezinim pristašama strukturu i koheziju, a s druge strane legitimaciju njihovoga političkoga i društvenog djelovanja. Sukladno tomu, radikalni se dio radničkoga pokreta oslanjao na marksizam dok se dio socijaldemokrata pozivao na Eduarda Bernsteina i njegov evolucijski socijalizam. Ovu *ujedinjavajuću snagu* možemo različito definirati sa stajališta socijaldemokracije, odnosno komunizma. Naime, socijaldemokratska ujedinjavajuća snaga temeljila se na evolucijskom socijalizmu, radu u parlamentu te suradnji s građanskim strankama. Za razliku od njih, komunistička *ujedinjavajuća snaga* oslanjala se na revolucionarno djelovanje, dijalektički i historijski materijalizam te na vjeru u neophodnost monopola komunističkih partija. Samim time, pripadnici obiju struja bili su zaključani u vlastitim paradigmama koje su dugo vremena bile gotovo hermetički zatvorene u smislu da su se velikim dijelom međusobno isključivale.

155 Bo Stråth, „Ideology and conceptual History“, *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, (ur. Michael Freeden, Lyman Sargent, Marc Stears), Oxford University Press, Oxford, 2013., 3–20.

156 B. Stråth, „Ideology and conceptual History“, *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, 3–20.

157 Isto.

158 T. Eagleton, *An introduction ideology*, 187.

Važno je napomenuti da je vrlo značajan i odnos ideologije i jezika. Štoviše, promjena odnosa prema ideologiji manifestira se ponajprije transformacijom samoga jezika. Naime, nova retorika unutar koje su se nakon Prvoga svjetskoga rata normirale ideološke struje rezultirala je u teorijskome a potom i u praktičnome dijelu stvaranjem socijaldemokratske i komunističke struje. Inače, važnost normiranoga diskursa, kao manifestnoga dijela same ideologije, očituje se i Katuskovom isticanju da je bolje da se boljševici ne nazivaju socijaldemokratima jer nemaju veze s demokracijom na što je Lenjin odgovorio u obliku spisa „Proleterska revolucija i renegat Kautsky“.¹⁵⁹ Možemo primijetiti kako je diskurs imao itekako važnu ulogu u samim začetima ideoloških prijepora te je na taj način i korišten kao ideološki instrumentarij s ciljem kreiranja političkih paradigmi.

2. 2. Društveno-politički kontekst razvoja radničkoga pokreta u okvirima socijaldemokratskih stranaka

Britanski povjesničar Eric Hobsbawm navodi 1830. godinu kao ishodište stasanja radničke klase, u Velikoj Britaniji i Francuskoj, smislu definiranja političkoga identiteta samog pokreta.¹⁶⁰ Već je tada radnička klasa podvrgnuta različitim oblicima državne represije. Tako su engleske vlasti ludistički i čartistički pokret *ugasile* ubrzo nakon njihovoga osnutka protjeravši većinu vođa. Njemački kancelar Otto von Bismarck (1815. – 1898.) uveo je pak izvanredni zakon o socijalistima (1878.) uslijed pokušaja atentata na njemačkog cara Vilima I. Prema navedenom zakonu bilo je zabranjeno djelovanje radničkih organizacija kao i distribucija njihove štampe. Slična je politika provođena i u austrijskom dijelu Monarhije gdje su vlasti krajem siječnja 1884. godine proglasile izvanredno stanje zbog anarhističkog atentata na bankara Eiserta, a koje je trajalo idućih sedam godina. Tijekom toga razdoblja došlo je do zabrane radničkih okupljanja, te izdavanja radničke štampe.

Unatoč navedenim negativnim društveno-političkim prilikama, u razdoblju između Prve (1864.-1876.) i Druge internacionale (1889.-1916.), dolazi do formiranja socijaldemokratskih stranaka. Tako je u Njemačkoj na kongresu u Gothi (1875.) osnovana prva socijalistička stranka - Socijalistička radnička stranka Njemačke koja je ujedno i prva moderna radnička stranka.¹⁶¹

¹⁵⁹ Vladimir Lenjin, *Proleterska revolucija i renegat Kautsky dječja bolest 'ljevičarstva' u komunizmu*, Naprijed, Zagreb, 1973.

¹⁶⁰ Eric Hobsbawm, *Doba revolucije. Evropa 1789. – 1848.*, Školska knjiga, Zagreb, 1987., 107

¹⁶¹ Njemački su se socijalisti ujedinili još 1869. u Socijal-demokratsku radničku stranku. Međutim, kako su nastavljene borbe između različitih struja, došlo je do ponovnog ujedinjenja na Kongresu u Gothi. (Usp: Marx, Karl, „Kritika Gotskog programa“, *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, (ur. Adolf Dragičević), Stvarnost, Zagreb, 1979., 1089–1105.). Sukobi u stranci, zbog programa, nastavljeni su i nakon Kongresa u Gothi, pa je stranka 1891., usvojila novi Erfurtski program.

Godine 1889. došlo je i do osnivanja Socijaldemokratske partije Austrije,¹⁶² utemeljene na Hainfeldskom programu pod vodstvom Viktora Adlera (1852. –1918.). Organiziranje radnika¹⁶³ u kontekstu kreiranja stranaka možemo interpretirati kao pokušaj homogeniziranja radničkoga pokreta koji je, u Prvoj internacionali, bio sveden na nepovezane segmente bez jasno definirane strategije.

Unatoč takvom represivnom okviru početkom 20. stoljeća dolazi do vala štrajkova. Štrajkovi su organizirani u Engleskoj, Njemačkoj (u Hamburgu je 1906. godine štrajkalo gotovo 100.000 ljudi), Francuskoj, itd. U prilog tezi kako početkom stoljeća dolazi do uzleta štrajkova diljem Europe, svjedoče i podatci prema kojima je 1903. godine izbilo čak 324 štrajka, a 1904. godine 414 da bi 1905. godine njihov broj narastao na 686.¹⁶⁴

Slično je bilo i na području Hrvatske i Slavonije. Naime, represivni je okvir suzbijao razvoj radničkoga pokreta. Tijekom vladavine bana Khuena Héderváryja izvršena su dva velika progona radnika na području Slavonije. Prvi je bio 1894./1895., a drugi 1897. godine.¹⁶⁵ Tijekom drugoga progona u Brodu na Savi (današnjem Slavonskom Brodu) uhićen je učitelj Miloš Krpan. Njegovo je uhićenje imalo za cilj uništenje „radničkog pokreta koji je Khuenov režim poduzeo nakon saborskih izbora održanih u svibnju“.¹⁶⁶ Krpan je bio optužen za veleizdaju zbog širenja „socijalističkih i anarhističkih načela“. Budući da optužba nije mogla dokazati Krpanovu krivnju, proglasila ga je neubrojivim, pa je poslan na promatranje u Kraljevski zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu. Ivan Kovačević navodi da su progoni brodskih socijalista bili sastavni dio akcije Khuenovoga režima usmjerene na uništenje svake agitacije Socijaldemokratske stranke.¹⁶⁷

¹⁶² Do ujedinjenja je došlo nakon što su tijekom 1870-ih godina prevladane ideološke razlike između *umjerene* i *radikalne* struje. Umjerenu struju predstavljao je Heinrich Oberwinder (1846. – 1914.), a radikalnu Andreas Scheua (1844. – 1927.). Nakon njihove emigracije te proglašavanja izvanrednog stanja, tijekom 1880-ih došlo je do ujedinjenja, pri čemu se „inzistiralo na potrebi političke borbe proletarijata, ali se nije odbacivalo ni korisnost reformi za poboljšanje uslova života radnih masa“. (P. Vranicki, *Historija marksizma*, knj. I., 382.)

¹⁶³ Nakon osnivanja navedenih stranaka, socijalističke se stranke osnivaju i u Francuskoj (1879.), Belgiji (1885.), Ugarskoj (1890.), Švedskoj (1898.) i drugim zemljama.

¹⁶⁴ Marjan Britovšek, „Radnički pokret u periodu između Prve i Druge internacionale“, *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, 281–331.

¹⁶⁵ Drugi je val rezultirao poznatim suđenjem u Sremskoj Mitrovici. Razlog Khuenovom žestokom obračunu bila je opozicijska agitacija SDSHiS. „U drugoj polovici maja uhapšeni su skoro svi poznatiji socijalistički agitatori i skoro svi članovi Glavnog odbora stranke, uključujući i Ancela.“ (I. Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu*, 77.)

Optuženima je bilo suđeno u Mitrovici, a kazna je uglavnom bila služenje tamnice, u različitom vremenskom trajanju. Među optuženima bio je i Vitomir Korać.

Opširnije u: Luka Pejić, „Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu 19. u 20. stoljeće u Osijeku i okolici“, *Historijski zbornik*, 411.-438.

¹⁶⁶ M. Krpan, *Izabrani spisi*, 249.

¹⁶⁷ I. Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu*, 81.

Zbog ovakvog stanja, radnici su pribjegli ilegalnim aktivnostima poput organiziranju klubova, te distribucije radničke štampe. U ovom su razdoblju posebno bili aktivni slavonski radnici. Josip Cazi navodi kako su osnovane tajne socijaldemokratske grupe u Slavonskom Brodu i Osijeku. Ove su grupe većinom raspačavale ilegalnu štampu koja je dolazila iz Austrije, Njemačke ili Mađarske. U veljači 1895. godine Gradsko poglavarstvo u Osijeku zabilježilo je 31 osobu koja je primala novine *Volksstimme* (Nacionalni glas) i *Népszava* (Narodni glas). Zagrebačka je *Sloboda* također opširno izvještavala o zapljenama novina u Slavoniji. Navedene novine u broju od 4. srpnja 1895. godine donose „pričanje osječkih listonoša“ prema kojima „Jednomu predplatniku 'Slobode' koji je, jer nije brojeve dobivao, pitao svoga listonošu zašto mu ne donosi 'Slobodu'“. Listonoša je odgovorio da je došla zabrana na poštu prema kojoj je zabranjeno raspačavanje *Slobode* u Slavoniji.¹⁶⁸

Po uzoru na većinu europskih radničkih pokreta, osnovana je 1894. godine Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije (dalje SDSHiS).¹⁶⁹ Prvi je predsjednik stranke bio Ivan Ancel. Povjesničar Vlado Oštrić navodi kako je „stvaranje stranke dalo (...) značajne poticaje djelatnosti socijalista“.¹⁷⁰

Usporedno s državnim terorom, unutar SDSHiS počeli su se javljati određeni ideološki prijepori. Navedeno se očitovalo prilikom ulaska stranke u Hrvatsko-srpsku koaliciju 1906. godine. Naime, dio mlađih članova usprotivio se suradnji s građanskim strankama. Već 1907. vodstvo stranke napustilo je Koaliciju. Ipak je te godine došlo do legaliziranja jednoga dijela sindikata, te je 1908. godine Vitomir Korać izabran u Hrvatski sabor kao prvi socijaldemokrat. Unatoč tome, u vrijeme banova Nikole Tomašića (1910.-1912.) te Slavka Cuvaja (1912.-1913.) vlast je ponovno uvela niz restrikcija vezanih uz radnički pokret. Vlasti su u odnosu na radnički pokret, a sukladno svojoj politici, kreirali iznimno negativni narativ. Tako su se ideje formirane u njegovim krugovima nazivale bludnima ili pak pogibeljnimima.¹⁷¹ U ovom razdoblju, u odnosu na međuratno, vlasti nisu vršile razliku između različitih struja unutar pokreta. Sukladno su se tomu, u ovom su razdoblju potpuno izjednačavali anarhizam sa socijaldemokracijom¹⁷² ignorirajući ideološku različitost radnika te podvrgavajući ih tako zajedničkom nazivniku

¹⁶⁸ „Pričanje osječkih listonoša“, (Zagreb), br. 13., *Sloboda*, 4. VII. 1895., III.

¹⁶⁹ Treba istaknuti kako je to jedna od prvih socijalističkih stranka osnovana u okvirima balkanskih zemalja. Prije SDSHS osnovna je socijalistička stranka u Bugarskoj, ali je 1903. godine došlo do unutarstranačkog raskola na *tijesne* i *široke* socijaliste.

¹⁷⁰ V. Oštrić, „Sudjelovanje osječkih socijalista u osnivanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije“, 117–154.

¹⁷¹ HR-DAOS-10, kut. 4, dopis bana Khuena Héderváryja, 7654/1897.

¹⁷² Ova će praksa nakon 1918. godine u potpunosti biti napuštena.

pogibeljne ideje. Kako bi stvorile nepovjerenje građanstva prema radnicima, vlasti su čak tvrdile kako radnici žele zavoditi djevojčice, te uvesti mnogoženstvo¹⁷³.

Osječko glasilo *Narodna obrana*¹⁷⁴ kao najveći nedostatak radničkoga pokreta navodilo je pak njegov internacionalizam koji je izjednačen s nenarodnošću. Tako je, između ostalog, 1905. godine u članku, objavljenom povodom izbijanja generalnoga štrajka, navedeno kako je radništvo krenulo *stranputicom* koja se odnosila na zanemarivanje hrvatskoga elementa u radničkom pokretu.¹⁷⁵ U broju od 20. svibnja 1905. godine, nakon što je završio generalni štrajk, u uvodnom članku navodi se kako su „mnogi prijatelji“ pitali „...zašto naš list ne označi točno svoje stajalište prema štrajku“.¹⁷⁶ U istom broju novine daju odgovor kako su mu utemeljitelji lista kao glavni zadatak odredili širenje hrvatske svijesti te borbu za javna i privatna prava hrvatskog naroda.¹⁷⁷ Kako su prema *Narodnoj obrani* radnici napustili svoj hrvatski element i dopustili strancima da ih uvuku „u svoje kolo“¹⁷⁸, novine su promijenile i svoj odnos prema njima. „I zato, dokle god osječko radništvo, koje pristaje uz socijalnu demokraciju, nije došlo u sukob sa našim hrvatskim osjećajima i radom, napose dok osječki socialisti nisu bili izravno ustali proti hrvatskim društvima, (...) dotle je 'Narodna Obrana' uzimala u zaštitu sve opravdane zahtjeve radnika, bez razlike, da li su oni socijalisti ili ne“.¹⁷⁹

2. 3. Početak raslojavanja i stvaranje temeljnih ideoloških koncepata

Socijaldemokracija, kao ideološki formirana struja, kako je navedeno, pojavila se krajem 19. stoljeća kada je marksistička teorija, sukladno shvaćanju određenih teoretičara, pokazala

¹⁷³ HR-DAOS-10, kut. 5753a, prijepis članka iz *Slobode* od 17. I. 1895., nema broja, kut; HR-DAOS-10, Zapisnik s radničke skupštine, 15. IV. 1895.

¹⁷⁴ Prvi broj *Narodne obrane* objavljen je 16. studenoga 1902. godine pod uredništvom Ivana Lorkovića. Novine od rujna 1914. mijenjaju ime u *Hrvatska obrana*, a na mjesto urednika tada je Ljuboje Dlustuš, kojega 1921. godine zamjenjuje Zlatko Kuntari te Ilija Jakovljević dok se od 1922. godine do kraja izlaženja, na mjestu urednika nalazi Ivan Kampuš. (Usp: Marina Vinaj, „Građa za bibliografiju osječkih novina 1848. – 1945.“, *Knjižničarstvo: Glasnik Društva knjižničara Slavonije i Baranje*, 7., br. 1–2, 7–35.). Josip Horvat navodi da su osnivači lista bili konzervativci „ali kako u Hrvatskoj nema konzervativnih novinara, moraju ga povjeriti naprednjacima“ (Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771. – 1939.*, Golden marketing, Zagreb, 2003., 263.

¹⁷⁵ „Poslije štrajka“, *Hrvatska obrana*, (Osijek), br. 116, 18. V. 1905., IV.

¹⁷⁶ „Narodna Obrana i štrajk“, *Narodna obrana*, (Osijek), br. 118., 20. V. 1905., IV.

Opširnije u: Ana Rajković, „Kreiranje građanskog narativa u kontekstu radničkog pokreta (Primjer Narodne obrane – stav i izvještavanje o generalnom štrajku u Osijeku 1905.)“, *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje*, 13/2015., 295.-319.)

¹⁷⁷ Isto.

¹⁷⁸ „Izgon iz obćine“, *Narodna obrana*, (Osijek), br. 124., 27. V. 1905., IV.

¹⁷⁹ „Narodna Obrana i štrajk“, *Narodna obrana*, (Osijek), br. 118., 20. V. 1905., IV.

Opisujući radnički pokret *Narodna obrana* isticala je značaj stranih radnika. Zbog prisutnosti potonjih u pokretu, došlo je, prema pisanju novina, do zanemarivanja hrvatskih elementa. Od stranaca su posebno u radničkom pokretu bili prisutni „Nijemci i Mađjari“. *Narodna obrana* navodi kako je zanemarivanje hrvatskih elemenata bilo prisutno u samim počecima radničkoga pokreta. Naime, dok su se u radničkim društvima „...pjevale njemačke i magjarske pjesme uz sveobće odobravnje“ hrvatske su pjesme „bile izsmjehivane ili očito zabranjene.“ („Poslije štrajka“, *Narodna obrana*, (Osijek), br. 116., 18. V. 1905., IV.)

manjkavosti. Potonje se shvaćanje javlja ponajprije u Socijaldemokratskoj partiji Njemačke (SPD) koja je do 1914. godine predstavljala svojevrsni *spiritus movens* cijeloga radničkoga pokreta, zbog činjenice da je stranka u ovom razdoblju predstavljala najmasovniju demokratsku stranku u Europi.¹⁸⁰ Stefan Berger, kao razlog pojave revizionizma u njemačkome radničkom pokretu, navodi strah od radikalne politike zbog koje bi stranci bio nametnut ilegalni rad¹⁸¹.

Ovu skupinu predvodi teoretičar Eduard Bernstein koji reinterpretacijom odnosa klasnih snaga predstavlja nove radničke i socijalističke postulate, a koji se nalaze u određenoj kontradikciji s temeljnim učenjima marksizma. Veljko Cvjetičanin navodi nekoliko elemenata koji su uvjetovali pojavu onoga što je nazvano *bernštajnzizmom*. Kao društveno-povijesne pretpostavke, koje su determinirale revizionizam, Cvjetičanin navodi pobijeđeni predmarksistički socijalizam, neophodnost revizije marksizma zbog manifestacije novih povijesnih tendencija te „trend ekonomskih i političkih prilika koje su omogućavale i zahtijevale bernštajnzizam kao reformističko-oportunističku reviziju marksizma“.¹⁸² Teorija revizionizma predstavljena je u Bernsteinovoj knjizi *Pretpostavke socijalizma i zadaće socijaldemokracije (Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie)*.¹⁸³ Ona se, između ostaloga, sastoji u odbacivanju klasne borbe u korist parlamentarnoga djelovanja. Svoju tezu Bernstein kreira na temelju činjenice kako su socijaldemokratske stranke početkom 20. stoljeća postale sastavnom snagom parlamentarnoga djelovanja. Sukladno tomu, smatra kako radnička klasa treba raditi u svim zakonodavnim i upravnim tijelima punom snagom, te da mora nastojati „da ih sve više ispuni svojim duhom“. Na tragu toga, također istupa protiv „konačnog cilja“ koji je Marx definirao kao stvaranje komunističke države. Bernstein pak smatra kako suvremena radnička klasa ne treba ovakvu utopiju, te da se ona i bez 'konačnog cilja', može oduševiti za socijalističku borbu. Sukladno tomu, smatra kako „stara perspektiva koja je Marxovim izvodima o socijalnom slomu nama svijetlila“ sada dosegnula točku u kojoj se mora mijenjati. Naime, „perspektiva koju sada vidimo pred sobom pokazuje nam svakodnevnu radničku borbu, što se odvija i ponavlja unatoč svim progonima“¹⁸⁴ i upravo na tom tragu radnička djelatnost treba postati suvladajući činitelj u državi i privredi. Očito je kako Bernstein u potpunosti odbacuje stare ideologeme poput

¹⁸⁰ Stefan Berger, *Social Democracy and the Working Class: In Nineteenth and Twentieth Century*, Routledge, Abingdon, 1999., 86.

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Veljko Cvjetičanin, „Bernštajnzizam – pretpostavke, doktrina i sudbina“, *Idejne koncepcije radničkog pokreta*, (ur. Adolf Dragičević), *Naše teme*, Zagreb, 1970., 107. – 123.

¹⁸³ Eduard Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart, 1899. Knjiga je objavljena 1907. godine i na engleskom jeziku pod naslovom *Evolutionary Socialism*.

¹⁸⁴ Eduard Bernstein, „Revizionizam u socijaldemokraciji“, dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/114635>, 22. X. 2017.

revolucije i konačnog sloma kapitalističkoga društva. Nasuprot tomu, on proklamira evolucijski razvoj socijalizma u smislu da socijaldemokratske stranke postanu dijelom društveno-političkog poretka, a ne da budu njegovi rušiteljski faktori.

Istupajući protiv koncepta revolucije proletarijata, Bernstein koristi zapise samog Marxa. Pri tome se posebno osvrće na predgovor *Kapitala* u kojemu Marx navodi: „Ako je društvo i ušlo u trag prirodnim zakonima svoga kretanja, ono ne može prirodne razvojne faze ni preskočiti ni dekretima ukinuti“. Bernstein ističe kako upravo ova rečenica izražava slabljenje socijalističke revolucije, a ide u prilog njegovoj tezi kako se socijalizam treba ostvariti prirodnim putem (evolucijom), a ne nasilnim preokretom (revolucijom). Naposljetku, u socijaldemokratski diskurs sve više ulaze teze o tome kako se moraju steći određeni uvjeti za ostvarivanje socijalizma koji će potom omogućiti značajan socijalni preobražaj.

Ubrzo je takav argument, prihvatila i većina socijaldemokratskih stranaka u Europi. Toga je bio svjestan i Lenjin, još 1908. godine, kada u spisu „Marksizam i revizionizam“ navodi: „revizionizam je internacionalna pojava. Za svakog socijalista koji je iole obavešten i koji misli, ne može bit ni najmanje sumnje u to da je odnos ortodoksa i bernštajnovaca u Nemačkoj, gedista i žoresista (...) u Francuskoj, socijal-demokratske federacije i Nezavisne radničke partije u Engleskoj, Brukera i Vandervelda u Belgiji, integralista i reformista u Italiji, boljševika i menjševika u Rusiji, svuda u svojoj suštini istovrstan, shvaćaju i pri tome kako se radi o velikom razlikama u uvjetima u pojedinim zemljama.“¹⁸⁵ Potonje je uvjetovalo kreiranje kritičkoga diskursa prema takvoj politici, radikalnijih članova stranke.

Temeljni komunistički argument u ideološkoj raspravi postat će upravo čekanje na ostvarenje uvjeta za socijalizam. Naime, komunistička je struja potonje interpretirala kao način koji socijaldemokratima omogućuje zauzimanje važnih državnih pozicija te da, kao takav, nema poveznicu s radništvom ili socijalizmom. Lenjin se na Bernsteinovu teoriju 1908. godine referirao na sljedeći način: „Od slučaja do slučaja određivati svoj postupak, prilagođavati se događajima dana, obrtima političkih tričarija, zaboravljati osnovne interes proletarijata i osnovne crte celog kapitalističkog poretka čitave kapitalističke evolucije, žrtvovati te osnovne interese radi stvarnih ili tobožnjih trenutnih koristi, - to je revizionistička politika“.¹⁸⁶ Lenjin je također reformizam definirao kao buržoasku prevaru radnika, unutar kojega će radnik zauvijek ostati najamni radnik, bez obzira na pojedina poboljšanja njegovoga položaja.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Vladimir Lenjin, „Marksizam i reformizam“, *V. I. Lenjin, Izabrana djela*, (ur. Miroslav Vitorović), knj. 8., Kultura, Beograd, 1960., 249–252.

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ Isto.

Bio je to početak onoga što Vujić naziva, razlaz radikalnoga i reformističkoga krila. U „borbi protiv revizionizma i ministerijalizma u većini socijaldemokratskih partija formirane su u početku XX. veka grupe levih socijaldemokrata, koji su ponekad nazivani i 'levim radikalima“.¹⁸⁸ S vremenom je utjecaj *desnih* socijaldemokrata bio sve izraženiji. Tako je postupno prevladala, unutar radničkoga pokreta u razdoblju do Prvoga svjetskoga rata, revizija marksizma kojoj je cilj bila „postupna reformistička i demokratska transformacija kapitalističkog društva“¹⁸⁹ dok se revolucionarna struja zadržala u okvirima budućeg Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (dalje SSSR). Tako je s jedne strane stvorena lijeva struja koja će kasnije biti definirana kao komunistička (Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht) i desna, odnosno reformistička ili socijaldemokratska struja (Eduard Bernstein).¹⁹⁰ Možemo zaključiti kako: „Velika većina svih struja socijalističke misli koje su postojale posle prvog svetskog rata, računajući tu i naše dve strane u sporu, vodila je poreklo iz velike duhovne retorike koja se formirala osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka“.¹⁹¹

Otprilike u isto vrijeme kada je Bernstein iznio svoje teze, u Austriji se također pojavila varijacija socijaldemokratske struje nazvana austromarksizam. Najpoznatiji su predstavnici bili: Max Adler (1873.-1937.), Rudlof Hilferding (1877. -1943.), Karl Renner (1870.-1950.) i Otto Bauer (1882.-1938.).¹⁹² Navedeni teoretičari zalagali su se za djelovanje, putem parlamentarne demokracije kako ne bi došlo do građanskih ratova uslijed zaoštavanja klasnih sukoba. Premda je ovaj smjer trebao označiti radikalniji zaokret austrijske socijaldemokracije u odnosu na druge reformističke stranke, zadržana je temeljna premisa o tome kako je moguć mirni prijelaz iz kapitalizma u socijalizam, premda se pristaše ove struje nisu u potpunosti odrekle diktature proletarijata. U filozofskom smislu Adler je marksizam lišio materijalizma

¹⁸⁸ Marjan Britovšek, „Radnički pokret u periodu između Prve i Druge internacionale“, *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, (ur. Ljubinka Krešić), Rad, Beograd, 1964., 281–330.

¹⁸⁹ Skupina autora, *Povijest, Kolonijalna carstva i imperijalizam 1871. – 1914.*; knj. 14., Jutarnji list, Zagreb, 261.

¹⁹⁰ Osim navedenih struja, Karl Kautsky razvio je teoriju koja je nazvana „reformizam“ unutar koje je iznio tezu kako se klasni sukobi ipak zaoštavaju. Ovdje je važno istaknuti i određenu konfuznost u Kautskovim premisama. Naime, dok je s jedne strane smatrao da se klasne razlike zaoštavaju, s druge strane je pak isticao kako „oblici proleterske klasne borbe postaju sve blaži (...)“ (Max Adler, „Lijeve socijalizam“, *Austromarksizam* (ur. Branko Cartan; Rade Kalanj; Vjekoslav Mikecin), Globus, Zagreb, 1982., 228–273.); Usp: Stephan Eric Bronner, „Karl Kautsky and the Twilight of Orthodoxy“, *Political Theory*, 10/1982., br. 3., 580–605.)

¹⁹¹ K. Kautsky; L. T. Davidović, *Terorizam i komunizam: rasprava o boljševičkoj revoluciji*, 7.

¹⁹² Potrebno je naglasiti kako su unutar austromarksizma postojale različite struje (lijeva, desna, radikalna i sl.). Kada govorimo o bilo kojoj od navedenih struja, potrebno je napomenuti kako one nisu homogene niti u svojoj teoriji, niti u praksi. U tom je kontekstu, posebno ilustrativan primjer spomenutog Adlera, koji je premda je bio pripadnik desne struje, u određenim pitanjima (klasna borba) stajao na poziciji lijevoga krila austrijske socijaldemokracije. (Opširnije u: *Austromarksizam* (ur. Cartan, Branko; Kalanj, Rade; Mikecin, Vjekoslav), Prometej/Globus, Zagreb, 1982.)

smatrajući kako je na taj način on postao znanstven, a ne metafizičan, pokušavajući pri tome Marxa i Engelsa definirati kao realističke pozitiviste, a ne materijaliste.¹⁹³

Britanski profesor komparativne povijesti Donald Sassoon ističe kako su socijaldemokrati počeli zagovarati individualna prava nasuprot klasnim načelima. Ovaj britanski povjesničar objašnjava kako su, zalaganjem za parlamentarno djelovanje, socijaldemokrati zapravo načinili značajno odstupanje od klasnih načela. Naime, unutar takve politike, glasački listići, koje pojedinac tajno ubacuje u kutije, predstavljaju individualni izbor. Sassoon zaključuje kako su socijaldemokrati¹⁹⁴ u politici bili „nepokolebljivi individualisti, daleko od klasne svijesti“.¹⁹⁵

Sukladno navedenom, unutar socijaldemokratskoga diskursa, prihvaćeni su određeni elementi onoga što je dio radničkog pokreta definiralo kao kompromis. Kao posljedica toga mnogi su socijalisti ušli u svoje nacionalne vlade¹⁹⁶ unatoč žestokom protivljenju dijela radničkoga pokreta¹⁹⁷ što je dovelo da normiranja izraza *ministerijalizam*.

S druge pak strane, već sredinom 1850-ih godina u Francuskoj i Njemačkoj pojavili su se teoretičari koji su zagovarali revolucionarni put u socijalizam. Tako je Louis August Blanqui zagovarao svojevrsni *coup d'état* odnosno oružano rušenje buržoaske države. Stajalište slično imao je i Nijemac Wilhelm Weitling (1808.-1871.) koji je prema Kautskom „očekivao diktaturu pojedinca koji će na čelu pobjedonosne revolucionarne armije provesti socijalizam“.¹⁹⁸

Ova je struja za razliku od kasnije socijaldemokratske u potpunosti zanemarivala demokraciju, za koju su pak socijaldemokrati smatrali da je neraskidivo povezana sa socijalizmom, odnosno kako bez socijalizma nema niti demokracije. Negiranje koncepta demokracije nastavili su i boljševici. Tako je Lav Trocki (1879.-1940.) istaknuo kako je odgajanje socijalista u demokratskom duhu prekinuto svjetskim imperijalističkim ratom te kako se demokracija pokazala nedovoljnom da potakne njemački proletarijat na revoluciju u trenutku kada je prijetila ratna katastrofa. Trocki navodi kako nakon svega govoriti o značenju demokratskoga parlamentarizma za odgoj proletarijata znači „politički podjetinjiti“¹⁹⁹ ističući

193 P. Vranicki, *Historija marksizma*, knji. I., 386.

194 Donald Sassoon termin „socijaldemokrata“ i „socijalista“ upotrebljava ravnopravno.

195 Donald Sassoon, „Socijalizam u dvadesetom stoljeću. Povijesna refleksija“, *Političke ideologije. Novi prikazi*, 81.

196 Kao terminološka oznaka za socijaliste u vladi počeo se upotrebljavati pojam „ministerijalci“.

197 Premda je na kongresu Druge internacionale u Amsterdamu (1904.) prihvaćena rezolucija unutar koje se osuđuje „taktika prilagođavanja buržoaziji i odbacuje potreba da socijalisti učestvuju u buržoaskim vladama“, pripadnici socijaldemokratske struje i dalje su ostali sastavnim dijelom radničkoga pokreta, a njihov je utjecaj postupno rastao. (Stevan Belić-Franić, „Druga internacionala“, *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, (ur. Ljubinka Krešić), Rad, Beograd, 1964., 335–359.)

198 K. Kautsky, *Ortodoksni marksizam i reformizam*, 117.

199 K. Kautsky; L. T. Davidovič, *Terorizam i komunizam: rasprava o boljševičkoj revoluciji*, 134. – 138.

da socijaldemokrati fetišiziraju parlament. Lenjin je posebno bio oštar u kritici socijaldemokracije i njezinoga prihvaćanja parlamentarnoga rada. Prema njemu „Parlamentarizam ne otstranjuje, nego razgolićuje suštinu najdemokratskijih buržoaskih republika kao organa klasnog ugnjetavanja“.²⁰⁰ Lenjin je još 1908. godine izjavio kako je idejna borba revolucionarnog marksizma protiv revizionizma krajem 19. stoljeća samo uvod u velike revolucionarne bitke proletarijata.²⁰¹

Prijepori su osobito bili izraženi u pogledu odnosa prema generalnome štrajku. Naime, jedan dio socijaldemokratskih stranaka nije podržavao generalne štrajkove smatrajući kako oni nepotrebno radikaliziraju radničku borbu. Ovakva suprotstavljena stajališta doprinijela su daljnjem ideološkome raslojavanju. „O toj su se temi vodile vrlo žestoke rasprave na kongresima u Bruxellesu (1891.) i Zürichu (1893.) gdje se, zahvaljujući uglavnom sudionicima s anarhističkim stavovima, o generalnom štrajku raspravljalo kao o oružju političke borbe“.²⁰² U diskusijama su se sukobljavale ideje o umjerenosti, prije svega njemačkih socijalista te nešto radikalniji stavovi francuske, nizozemske i norveške delegacije. Europski radnički pokret našao se na raskrižju. Tako je, npr. u Nizozemskoj došlo do razjedinjenja socijalista *na umjerene*, koji su istupili iz SDB-a (*Sociaal-Democratische Bond*) te 1894. osnovali SDAP (*Sociaal-Democratische Arbeiderspartij*). Naime, SDB-a protivila se prihvaćanju parlamentarne borbe, koja je prema njima, omogućavala prodiranje buržoaskoga utjecaja na radnički pokret²⁰³.

Sukladno navedenom, radnički je pokret dugi niz godina bio podijeljen među različitim strujama od kojih su najznačajnije marksizam, socijaldemokracija te anarhizam. U pojedinim razdobljima prevladavao je sukob između marksizma i anarhizma, zatim između ortodoksnoga marksizma i socijaldemokracije, itd. Međutim, sve su se navedene borbe do 1918. godine, mimo one s anarhistima, vodile u socijaldemokratskim strankama. Naime, Hobsbawm ističe da su „U vrijeme Oktobarske revolucije većina masovnih stranaka radničke klase bile socijaldemokratske. Većina revolucionarnih teoretičara, uključujući boljševike prije 1917., bili su primorani razmišljati u kategorijama kadrovskih stranaka ili skupina aktivista koji mobiliziraju spontano nezadovoljstvo masa kada to mogu jer masovni pokreti nisu bili dopušteni ili su obično bili reformistički. Tada još nisu mogli razmišljati u kategorijama trajnih ili ukorijenjenih, ali istodobno revolucionarnih masovnih pokreta radničke klase koji će odigrati

²⁰⁰ Vladimir Lenjin, „Marksizam i reformizam“, *V. I. Lenjin, Izabrana djela*, 249. – 252.

²⁰¹ Isto.

²⁰² Skupina autora, *Povijest, Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871. – 1914.)*, knj. 15, Jutarnji list, Zagreb, 2008., 269–270.

²⁰³ Henny Buiting, „The Netherlands“, *The Formation of Labour Movements 1870. – 1914., Contributions to the History of Labour and Society*, 2 (gl. ur. Jurgen Rojahn), Brill Academic Pub, Boston, 1990., 67. – 85.

glavnu ulogu na političkoj sceni njihovih zemalja“.²⁰⁴ Potrebno je istaknuti kako niti jedna od ovih struja nije odbacivala marksizam. Naime, sam Bernstein se u svojoj reviziji poziva na Karla Marxa. Ističe kako njegove misli nisu „nemarksističke“, nego se zapravo radi o zaključcima, koji su, „premda ih Marx sam nije izveo, ipak u skladu s temeljnom mišlju njegove teorije“.²⁰⁵ Ipak, u kasnijem će razdoblju socijaldemokracija napraviti veliki odmak u odnosu na marksističku teoriju.

Pri postavljanju SDSHiS u ovaj kontekst, važno je osvrnuti se na mišljenje Zorice Stipetić, koja naglašava kako socijaldemokrati u „doratnom razdoblju nemaju cjelovito razrađen program, koji bi, u obliku dokumenata, vjerno izražavao njihove stavove“.²⁰⁶ Tako je čak stranka kao svoj prvi program usvojila Hainfeldski program austrijske socijaldemokracije. U ovom inicijalnom razdoblju, kada radnički pokret zadobiva politički karakter, dolazi i do raznih ideoloških perpetuiranja, odnosno utjecaja različitih ideoloških pravaca, poput lasalijanizma, bebelizma, marksizma te anarhizam.²⁰⁷

Jedan je dio hrvatskih socijaldemokrata prihvatio Bernsteinove teze. Ovo se očituje i u brošuri, pod nazivom „Što je to sveopće, jednako, izravno, tajno i proporcionalno izborno pravo“ u Državnome arhivu u Osijeku koju su 1907. godine izdali ovdašnji socijaldemokrati. Na tragu Bernsteinove reinterpretacije, u brošuri ističe se važnost i potreba sudjelovanja u radu parlamenta jer „Od kada nam je poznata ljudska povijest uvijek su se ljudi na ovakav ili sličan način udruživali jer su ih na to silile svagdanje potrebe“²⁰⁸. I na temelju ovakvoga rijetkoga dokumenta vidljivo je kako je vrh stranke stajao uz desnu struju radničkoga pokreta te da se zalagao za postupni socijalistički preobražaj društva u smislu politike Druge internacionale.

Najočitija manifestacija raskola među hrvatskim socijaldemokratima odvila se po pitanju generalnog štrajka. Na tragu je navedenoga posebno važan prvi generalni štrajk na području Hrvatske koji je organiziran u Osijeku (1905.). Tijekom štrajka Bukšeg je posjetio Osijek kako bi SDSHiS pokušao okončati štrajk. Nakon što je uspio nagovoriti poslodavce da stupe u pregovore s radnicima, izdao je proglas u kojemu zajedno s Vladimirom Werkom, Adolfom Kirchom te Androm Krbavcem nastupa kao „radnički pouzdanik“ te navodi: „Pošto je polučena mogućnost, da se s vlasnicima tvornice Povischil i Kaiser i stupi u pregovore i time stavljen u

²⁰⁴ Eric Hobsbawm, *Kako promijeniti svijet. Priče o Marxu i marksizmu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2014., 322.

²⁰⁵ Eduard Bernstein, „Revizionizam u socijaldemokraciji“, dostupno na: Eduard Bernstein, „Revizionizam u socijaldemokraciji“, dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/114635>, 22. X. 2017.

²⁰⁶ Zorica Stipetić, *Argumenti za revoluciju – August Cesarec*, Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1982., 12.

²⁰⁷ HR-DAOS-2103, kut. 33, rukopis teksta Raviojle Odavić-Jocović naziva „Prva sindikalna organizacija Osijeka“

²⁰⁸ S. Henč, „Što je to sveopće, jednako, izravno, tajno i proporcionalno izborno pravo“, 7.

izgled konac ove borbe, odpao je uzrok generalnog štrajka. Pozivamo Vas zato, da se sutra, 11. o. mj. u jutro mirno povratite na posao“²⁰⁹. Zanimljivo je primijetiti kako je Bukšeg pozvao na okončanje štrajka premda glavni radnički uvjet, tj. pitanje štrajk logora nije bilo riješeno²¹⁰. Međutim, radnici su ipak bili na tragu radikalnije radničke struje te su odbili Bukšegovo pomirbeno djelovanje. Bukšeg je 12. svibnja napustio Osijek. Ovo što je Bukšeg proklamirao tijekom štrajka, bio je zapravo odraz dominantne struje tadašnjih socijaldemokratskih stranaka koje su štrajk smatrale izrazito riskantnom metodom, a koju bi vlasti zapravo iskoristile i tako radnicima nametnule dodatne represivne mjere.

U tom je pogledu, posebno značajan i štrajk u Brodu na Savi koji se dogodio 1907. godine pod vodstvom Miloša Krpana, koji je štrajk predvodio u skladu s radikalnim stavovima francuskoga radničkog pokreta. Zalagao se za energičnije prihvaćanje metode štrajka kao načina ostvarivanja radničkih zahtjeva. Socijaldemokratsko vodstvo stranke bojalo se da će prilikom štrajka doći do sukoba, pa se zalagalo za smirivanje situacije te se potpuno ogradio od štrajka. To je pridonijelo i njegovom neuspjehu o čemu piše i Pejić u tekstu „Godine revolta: Štrajkovi radnika slavonske drvnoprerađivačke industrije (1905.-1907.)“ u kojemu navodi da je neuspješni rezultat štrajka, direktno povezan sa sukobom umjerenih i radikalnih socijalista.²¹¹ Ovo je evidentno i u Krpanom članku objavljenom nakon štrajka u *Hrvatskom braniku* u kojem navodi kako vođe u Zagrebu ne vodi čovječnost i drugarstvo koliko osveta (...) jer je štrajk pokrenut bez njihove dozvole.²¹² U idućem nizu štrajkova (srpanj i rujan 1907.) dolazi u izravan sukob s Vilimom Bukšegom po pitanju generalnoga štrajka, odnosno njegovoga nastavka. Rezultat sukoba bio je potpuni razlaz sa SDSHiS.

Iako se brodski štrajk odvijao usporedno s velikim međunarodnim štrajkovima, vodstvo SDSHiS pokazalo je da im nije u cilju radikalizirati borbu.²¹³ Upravo je to bila najveća Krpanova zamjerka tadašnjem vodstvu stranke. Krpan je na kraju popustio i napustio štrajkaški tabor. Već u ožujku 1908. godine, istupio je iz stranke s nekolicinom pristaša te osnovao grupu *Neodvisnih socijalista*. Nakon toga je u oštroj polemici naveo da socijaldemokrati predstavljaju tek proste najamne radnike.²¹⁴

²⁰⁹ „Gradske viesti“, *Narodna obrana*, (Osijek), br. 110., 11. V. 1905., III.

²¹⁰ Štrajk logor označavalo je mjesto sakupljanja radnika, obično se radilo o gostionicama.

²¹¹ L. Pejić, „Godine revolta: Štrajkovi radnika slavonske drvnoprerađivačke industrije 1905.-1907.“, u: *Slavonske šume kroz povijest*, (ur. Dinko Župan i Robert Skenderović), Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2017., 327. – 352.

²¹² I. Kovačević, *Radnički pokret u Slavanskom Brodu 1873. – 1914.*, 163.

²¹³ Usp: Alfredo Maria Bonanno, *Anarhistička tenzija. Kritika sindikalizma. Oružana radost, Što čitaš?*, Zagreb, 2010.

²¹⁴ Miloš Krpan, *Izabrani spisi*, (ur. Dejan Dedić), DAF, Zagreb, 2010., 171.

O postojanju ideoloških prijepora svjedoči, i Krpanova kritika usmjerena prema sudjelovanju u radu parlamenta kojega naziva *potpunom obsjenom*. Krpan navodi primjere francuskih socijalista Viviania, Mileranda i Brianda koji „stekoše ministarske listnice, provrgoše se u krotke janjiće“. Slično je Krpan opisivao i hrvatske socijaldemokrate koji se „slizaše sa Supilom i Lorkovićem, za volju saborske štipendije i upuštaše se u izborne pijače i derače i kvarenje naroda“.²¹⁵

Ovo je bio nagovještaj kreiranja radikalnije radničke struje među radništvom koja će se strukturno formirati nakon Prvoga svjetskog rata. Navedeno će rezultirati postojanjem dvojne radničke struje u međuratnom razdoblju. S jedne strane bila je komunistička struja, a s druge socijaldemokratska. Navedeno se može interpretirati kao uvertira u kulminaciju prijepora koji započinju istodobno s obnovom radničkoga pokreta nakon Prvoga svjetskog rata, a koji su posebno bili intenzivni na području grada Osijeka.

²¹⁵ Isto, 165.

3. OBNOVA RADNIČKOGA POKRETA U OSIJEKU DO KREIRANJA KONAČNE RADNIČKE DIHOTOMIJE

3. 1. Društveno-politička obilježja obnove radničkoga pokreta u međunarodnom kontekstu

Unatoč vojnim uspjesima Centralnih sila pred kraj Prvog svjetskog rata, stanje u Austro-Ugarskoj Monarhiji počelo se pogoršavati.²¹⁶ Naime, socijalni nemiri koji su zahvatili Europu nisu zaobišli niti prostor južnog dijela Monarhije. Socijalno je nezadovoljstvo postupno zahvaćalo cijelu državu što je pridonijelo sve većoj destabilizaciji zemlje. Narodi koji su u početku prihvaćali rat te smatrali kako će biti kratkoga vijeka doživjeli su veliko nezadovoljstvo ratom koji se nije odvijao na način kakav je većina stanovništva i političara priželjkivala. Naime, trajao je duže od očekivanoga i iscrpio je sve društvene slojeve kao i kapital zemalja sudionica. Kao posljedica rata pojavila se zaoštrena socijalna diferencijacija stanovništva. Takva je društvena situacija uzrokovala val štrajkaških pokreta u Europi koji se počeo širiti 1917. godine, a koji je velikim dijelom bio uvjetovan događanjima u Rusiji.

Kriza, koja je zahvatila društvo, prenijela se i na radnički pokret, odnosno socijaldemokratske stranke koje su tada još uvijek politički predstavljale pokret. Pišući o povijesti socijalizma u Francuskoj u ovom razdoblju, Paul Lousi navodi kako je nastupila njegova kriza u cijelom svijetu.²¹⁷ Autor ističe kako su se socijalističke partije, osim rijetkih izuzetaka, našle u savezu sa građanskim strankama. Sukladno tomu, Sassoon navodi kako je glavna karakteristika socijaldemokracije u ovom razdoblju upravo pokušaj reformiranja kapitalizma u suradnji s ostalim strankama, a ne njegovo dokidanje.²¹⁸ Takvoj politici međuklasne suradnje suprotstavila se lijeva struja socijaldemokratskih stranaka koja se počela sve intenzivnije sukobljavati s navedenom dominantnom stranačkom politikom. Zapravo, period koji je počeo 1918. karakterizira prije svega suprotstavljanje dviju Internacionala, kao i pojava srednje, Bečke internacionale ili Druge i po internacionale.²¹⁹

²¹⁶ H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 46.

²¹⁷ Pol Luj, *Istorija socijalizma u Francuskoj*, Beograd, Rad, 1956., 350.

²¹⁸ Intervju s Donaldom Sassoonom, 21. VII. 2016.

²¹⁹ P. Luj, *Istorija socijalizma u Francuskoj*, 350–351.

Ovo je popularni naziv za Međunarodnu udruhu socijalističkih stranaka, osnovana je kao srednji put između socijaldemokratske i komunističke struje. U njezin su sastav između ostaloga ušli, Nezavisni socijaldemokrati Njemačke (USPD), Nezavisna radnička stranka (ILP), Socijalno demokratska stranka Švicarske (SPS) i dr. Među njezine se najistaknutije pristaše ubrajaju Julius Martov (1873.-1923.) te Otto Bauer (1881.-1938.)

Ovo je razdoblje posebno obilježeno događajima u Rusiji. Iako je Februarskom revolucijom²²⁰ srušena dinastija Romanovih te uspostavljena Privremena vlada,²²¹ novim vlastima trebalo je gotovo pet godina da uspostave potpunu vlast. Naime, nakon što je srušena Privremena vlada na čelu s Aleksandrom Kerenskim (1881. -1979.) vlast je prešla u ruke petrogradskog Sovjeta radničkih i vojničkih deputata.²²² Nakon dolaska boljševika na vlast izdana su tri dekreta: o uspostavi vlasti sovjeta, o zemlji te dekret o miru. Navedenim dekretom traži se, između ostaloga, da sve zaraćene strane prestanu s ratnim sukobima te da započnu pregovori o miru bez uvjetovanja aneksija ili ratnih odšteta. Bio je to početak kreiranja narativa o uspostavi prve radničke države, odnosno donekle romantizirane verzije o nastavku borbe radnika poistovjećujući je s borbom radnika u Pariškoj komuni 1871. godine, ali i rođenje modernog komunizma.²²³ Tom su prilikom boljševici tvrdili kako je Rusija predestinirana za revoluciju te kako upravo ruska revolucija označava početak svjetske revolucije. Tako su revoluciju interpretirali kao „radničko-seljačku“.²²⁴ Ovo je dovelo do poznate dihotomije kako se svijet našao na raskrižju između svjetske demokracije ili svjetske revolucije²²⁵ koju je izrekao Tomáš Masaryk, češki političar, filozof i sociolog te prvi predsjednik Čehoslovačke. To je ujedno značilo i stvaranje mehanizma premošćivanja u smislu da je revolucija u komunističkoj interpretaciji označavala jedini način prelaska iz kapitalističkoga u socijalistički sustav. Na tom tragu, svaki drugi oblik djelovanja, mimo ovoga revolucionarnog, bio je označen kao izdaja socijalizma. Sukladno tomu, sve struje koje su se zalagale za drugačije oblike djelovanja ujedno su predstavljale i protivnike same radničke klase. Valja naglasiti kako ovakav diskursni model nije svojstven samo komunističkoj struji, o čemu će biti riječi kasnije.

Ovo je, kako je navedeno, također utjecalo na intenziviranje diskrepancije unutar radničkoga pokreta, odnosno socijaldemokratskih stranaka. Navedeno se posebno očitavalo u Njemačkoj i Mađarskoj gdje je nakon Prvog svjetskog rata došlo do pokušaja uspostavljanja vlasti po sovjetskom modelu.

²²⁰ Prema gregorijanskom kalendaru do revolucije došlo je u ožujku.

²²¹ Vidi: Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, Oxford University Press, Oxford, 1994.; Even Mawdsley, *The Russian Civil War*, Pegaus Book, New York, 2007.; Vladimir N. Brovkin, *Behind the Front lines of the Civil War. Political Parties and Social Movements in Russia, 1918.-1922.*, Princeton University Press, New Jersey, 1994.; Slobodan Bosiljić, *Oktobarska revolucija 1917. i prve godine sovjetske vlasti*, Mladost, Beograd, 1966.,

²²² Revoluciju su predvodile tri struje: eseri (socijalni revolucionari), boljševici te anarhisti. Zanimljivo je istaknuti kako se Lenjin nakon pobjede revolucije brutalno obračunao s anarhistima. Na tragu toga, američka anarhistkinja Emma Goldman (1869. – 1940.), koja je nakon obračuna s ljevičarima u SAD-u tijekom 1919. godine prognana u Sovjetsku Rusiju, već je 1922. godine napisala spis pod naslovom *My Disillusionment in Russia* u kojemu je kritizirala sovjetsku vlast, između ostalog, i zbog progona anarhista. (Emma Goldman, *My Disillusionment in Russia*, Što čitaš?, London/Zagreb, 2017.)

²²³ D. Sassoon, *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*, 31.

²²⁴ Božidar Debenjak, 90. godišnjica Oktobarske revolucije“, *Zarez*, 15. XI. 2007.

²²⁵ Dan Diner, *Razumjeti stoljeće. Općepovijesno tumačenje*, Fraktura, Zagreb, 2013., 50.

Radničke novine u Osijeku su iznimno opširno izvještavale o događajima u Njemačkoj, odnosno Mađarskoj. Naime, dio njemačkoga radničkog pokreta, nazvan Spartakov savez,²²⁶ pod vodstvom Rose Luxemburg (1871.-1919.) i Karla Liebknechta (1871.-1919.), unatoč određenim kritikama Lenjinove politike,²²⁷ nastojao je njemačkim radnicima približiti ideje Oktobarske revolucije prije svega posredstvom časopisa bremenske ljevice *Arbeiter-politik*.²²⁸ Treba naglasiti kao u ovom vremenu nije još uvijek postojala formalna razlika između komunista i socijaldemokrata, nego su obje struje još uvijek djelovale u okvirima prijeratnih socijaldemokratskih stranaka. Na tragu toga, nakon neuspjeloga štrajka 1919. godine, i bune radikalnih dijelova radničkoga pokreta, Mujabegović navodi kao se „antiboljševizam sve više ugrađuje u osnove“ socijaldemokratske politike, prije svega u smislu protivljenja diktaturi proletarijata, „terorizma“ i nasilnih metoda. Na tragu se toga ova autorica posebno osvrće na Karla Katuskog koji prema njoj svojim radovima neposredno stvara idejno oružje u borbi protiv Lenjinovih pogleda i sovjetskog iskustva.²²⁹ U takvim uvjetima lijeva grupa njemačkih radnika na Zemaljskoj konferenciji u Gothi, početkom listopada 1918. godine, objavljuje program u kojemu najavljuju revolucionarne događaje. U ovo vrijeme dolazi do promjene političkoga uređenja u Njemačkoj. Naime, ona 9. studenoga 1918. godine postaje republika.²³⁰ Uslijed svih dinamičnih događanja toga doba, u studenome dolazi do „Novembarske revolucije“.²³¹ Nakon toga 9. studenog njemački socijaldemokrat Philipp Scheidemann (1885. - 1939.) proglašava Njemačku Republiku te s Fridrichom Ebertom (1871. - 1925.) pristupa kreiranju socijaldemokratske vlade. S druge strane, spartakovci zahtijevaju nastavak revolucije smatrajući kako postoje, ono što je Sassoon kasnije nazvao, njemački uvjeti za boljševičku revoluciju. Spartakovci su, između ostalog, tražili i raspuštanje Parlamenta te razoružavanje policije što su pak socijaldemokrati interpretirali kao „revolucionarnu gimnastiku“. Isti dan dok je Scheidemann proklamirao uspostavu Republike, Liebknecht je proklamirao socijalističku republiku.

²²⁶ Savez je smatrao kako sva vlast treba prijeći u ruke radnika. Odlučno su se protivili parlamentarnome djelovanju dok su Fridrich Ebert i Philipp Scheidemann smatrali kako se socijalizam treba ostvariti parlamentarnim djelovanjem.

²²⁷ Usp: Paul Mattick, „Luxemburg versus Lenin“, dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/mattick-paul/1935/luxemburg-lenin.htm>, 30. I. 2017.

²²⁸ Vera Mujbegović, *Komunistička partija Nemačke, 1918.-1923.*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968., 81.

²²⁹ Isto, 85.

²³⁰ Nakon pada Monarhije Spartakova grupa zahtijevala je, između ostalog, oslobođanje svih civilnih i vojnih zatvorenika, ukidanje monarhije te preuzimanje vlasti od strane radničkih i vojničkih vijeća te povezivanje s međunarodnim proletarijatom.

²³¹ Usp: Dauvé Gilles; Denis Authier, *The 1918. „November Revolution“*, u: *The Communist Left in Germany 1918. -1921.*, dostupno na: <https://www.marxists.org/subject/germany-1918-23/dauve-authier/ch05.htm>.

Sve su radničke novine vrlo detaljno izvještavale o navedenim događajima, a posebno onim u Njemačkoj. *Radničke novine* pisale su kako njemački radnici „Svom bratoubilačkom borbom tjeraju samo vodu na mlin antantnih imperijalista i svih ostalih protivnika radnog naroda.“²³² U idućim brojevima, nazvale su radnički sukob u Njemačkoj „...pljuskom u lice svoj dosadašnjoj socijalističkoj teoriji.“²³³ *Socijalista* piše:

„Nu, sigurno je, da bi pobjeda na strani proletarijata već davno bila, da nije nesretna politika Scheidemanove vlade dovela do rascjepa u redovima proletarijata. Njezino bratimljenje sa militarističkom mafijom njemačkom zadalo je teški udarac uspješnom vođenju revolucije (...) Njegova vlada je htjela sjediti na dvije stolice – na zapadu i istoku – i srušila se je na diktatu engleskog i francuskog kapitalizma.“²³⁴

Ovime su novine iznijele vrlo jasnu osudu politike koju je provodio Scheideman u odnosu na njemački radnički pokret. Isto tako vidljivo je da je dio osječkih radnika osudio socijaldemokratski model vladavine, koji su interpretirali kao kompromisnu politiku između istoka i zapada. Ipak sukob su smatrale bratoubilačkim ratom koji prije svega šteti samom radničkom pokretu. Ovdje se pomoću diskursa stvara kontekst u okviru kojega socijaldemokrati postaju uzročnici raskola unutar radničkoga pokreta, odnosno žestokih obračuna s komunistima u kojima stradavaju najviše sami radnici. S druge strane *Hrvatska obrana* je nekoliko mjeseci ranije donijela vijesti o tome kako su spartakovci demolirali urede socijaldemokrata te kako su iznijeli i niz zahtijeva poput razoružavanja svih časnika.²³⁵ Ovo su navedene novine interpretirale kao svojevrsni bumerang ističući da su teorijski temelji boljševizma postavljeni u Njemačkoj te da joj se sada to osvećuje.²³⁶

Nakon žestokoga obračuna sa spartakovcima koji je predvodio Gustav Noske u siječnju 1919. ubijeni su Rosa Luxemburg i Karl Liebknecht. Time je okončano ono što je kasnije interpretirano kao „radnički rat u Njemačkoj“. Ubojstvom Liebknechta i Luxemburgove te gušenjem Bavorske Sovjetske Republike²³⁷ u svibnju 1919. situacija se u Njemačkoj smirila.

²³² „Radnički rat u Njemačkoj“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 3., 16. I. 1919., II.

²³³ „Više razbora“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 11, 13. III. 1919., II.

²³⁴ „Situacija u Njemačkoj“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, br. 12, 10. VII. 1919., I.

²³⁵ „Nemiri u Berlinu“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 8. 8. I. 1919., XVIII.

²³⁶ „Građanski rat“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 9. 11. I. 1919., XVIII.

²³⁷ Bavorska Sovjetska Republika (6. IV. – 3. V. 1919.). Na njezinom je čelu inicijalno bio Ernst Toller kojega je kasnije zamijenio komunist Eugen Leviné, a koji je pak nakon njezinog rušenja streljan. Usp: Frederic P. Miller, *Bavarian Soviet Republic*, Alphascript Publishing, Saarbrücken, 2010.

Tijekom suđenja Leviné izrekao je poznatu rečenicu: „Svi su komunisti samo mrtvac na dopustu“. (Whitaker Chambers, *Witness*, Regnery History, Washington, 2014., xxxvi).

To je ujedno i značilo kraj sna o sovjetskoj republici u Njemačkoj te uspostavu Weimarske Republike.²³⁸

Njemački su socijaldemokrati zaključili da je izvršena potpuna politička transformacija. Smatrali su kako je „otvorena cesta“ prema socijalizmu te je stoga bila potrebna tek još „progresivna transformacija kapitalističke u socijalističku ekonomiju“ s ciljem stvaranja općega dobra.²³⁹ Neki teoretičari ističu kako potonje promjene nisu uvjetovane snagom SPD-a u parlamentu, nego snagom organiziranoga radničkog pokreta. S druge strane, upravo je ova vlada ostala poznata kao ona koja je potpisala mirovni sporazum u Versaillesu 28. lipnja 1919. godine. Kasnije je, socijaldemokratski ministar vanjskih poslova Hermann Müller, koji je potpisao ugovor, izjavio: „Nisam htio da naši bivši neprijatelji vide išta od duboke boli njemačkog naroda kojega predstavljam u ovom tragičnom trenutku“²⁴⁰ istaknuvši kako mu je sat potpisivanja ugovora bio najgori sat u životu. Nakon povratka u hotel Müller je kolabirao objasnivši kako se radilo o tjelesnoj reakciji uslijed neizrecivoga psihičkog napora.²⁴¹

Nakon Njemačke „crveni plamen“ zahvatio je Mađarsku. Bela Kun sa socijaldemokratima, nakon što je došlo do pada vlasti uspostavljene *revolucijom jesenjih ruža*,²⁴² 21. ožujka 1919. proglasio je Mađarsku Sovjetsku Republiku. *Radničke novine* pozdravile su uspostavu nove komunističke države ističući kako „će istup ugarskog proletarijata biti okrunjen uspjehom.“²⁴³ Nada *Radničkih novina* nije se ispunila te je Mađarska Sovjetska Republika nakon samo 133 dana prestala postojati.²⁴⁴ Navedeno je velikim dijelom uvjetovano i početkom vojne ofenzive protiv boljševizma u Mađarskoj i Rusiji. Tako su već krajem ožujka 1919. godine, kako piše list *Hrvat*, vojničke oblasti Francuske, Engleske, Amerike i Italije obavijestile vijeće četvorice da se mora odmah započeti boj protiv boljševizma jer bi se inače

²³⁸ Već je 19. siječnja 1919. godine izabrana nova Nacionalna skupština u kojoj je od ukupno 421 člana Ebertovim socijaldemokratima pripalo tek 165 mjesta dok su 22 mjesta osvojili, tzv. neovisni socijalisti (*Unabhängige*). Tako je došlo do uspostave vlasti Njemačke socijaldemokratske partije (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD*) u koaliciji s Njemačkom demokratskom strankom (*Deutsche Demokratische Partei*) te Strankom centra (*Deutsche Zentrumspartei*). Ova je politička struktura u kolovozu 1919. godine donijela Weimarski ustav na kojemu je počivala i buduća Weimarska Republika.

²³⁹ D. Sassoon, *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*, 49.

²⁴⁰ M. MacMillan, *Mirotvorci. Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, 564.

²⁴¹ Isto.

²⁴² Odnosi se na događaje koji su prethodili Karla IV na abdikaciju te uspostavu Mađarske Demokratske Republike na čelu s Mihályjom Károlyjem.

²⁴³ „Ugarska sovjetska republika“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, br. 13,27. III. 1919., II.; Jedan od prvih poteza nove vlade bio je izdavanje proglasa o „socijaliziranju novčanih zavoda“. Sukladno tomu „Pučki povjernik za financije imao bi uzeti u ruke upravu svih onih novčanih zavoda koji su za socijaliziranje podneseni.“ („Socijalizacija novčanih zavoda“, *Hrvat. Glavno glasilo Starčevićeve stranke prava u Državi S.H.S.* (Zagreb), br. 74., 31. III. 1919., III.).

²⁴⁴ Zanimljiva je interpretacija njemačkog povjesničara Dana Dinera prema kojemu u slučaju Mađarske ne može biti govora ni o kakvoj zbiljskoj revoluciji kao niti o boljševičkom raspoloženju među masama. Na tragu navedene teze Diner zaključuje kako se tu radi o izrazu nacionalnih težnji. (Opširnije: D. Diner, *Razumjeti stoljeće. Općepovijesno tumačenje*, 71.).

morao taj boj voditi na Rajni.²⁴⁵ S druge strane *Narodna obrana* pisala je kako u Mađarskoj vlada prava pakao.²⁴⁶ Na tragu toga novine su pisale kako uz selima preko granice stanovništvo trpi strašne muke jer boljševici tuku seljake dok su neke i objesili.²⁴⁷

Margaret MacMillan, prikazujući sliku Pariza u poratnom razdoblju, piše: „Štrajkovi i prosvjedi bili su svakodnevna pojava. Te zime i proljeća ulicama su marširale prosvjedne povorke muškaraca i žena u tradicionalnoj plavoj odjeći francuskih radnika kojima su se suprotstavljale povorke pripadnika srednjeg sloja“.²⁴⁸ U Češkoj je također u mnogim gradovima došlo do velikih demonstracija zbog skupoće.²⁴⁹ Novine pišu kako rat nije promijenio vladajuću klasu. „Svjetski rat nije dakle na njihovom 'moralu' baš ništa promijenio, naprotiv, opće globljenje samo se pomnogostručilo; bogati postadoše bogatiji, a siromašni još siromašniji, pa sada eto ti mutikaše, da im sirotinja plati račun“.²⁵⁰ Osječke *Male novine* izvijestile su kako su u Bugarskoj „štrajkovi (...) iskrvarili bugarsku prijestolnicu“, a koje su pak bili pripremili jedna grupa ruskih boljševika koji su došli iz Odese.²⁵¹

Štrajkovi su zahvatili i zemlje pobjednice poput Engleske i Francuske. U Engleskoj su stražari, „stupovi svake vlasti“, najavili štrajk jer im vlast nije željela priznati pravo na sindikalnu organizaciju i štrajk²⁵². Iste su godine, između ostalog, u lipnju u štrajk stupili i britanski radnici pamučne industrije u cilju povećanja nadnice.²⁵³ Opisujući stanje u Engleskoj, a prenoseći sjećanja socijalistkinje Ethel Snowden, britanski povjesničar Kershaw piše, kako su „krhke žene u iznošenoj odjeći prosile (...) sa svojom djecom na ulicama. Na glavnim ulicama rasla je trava. U trgovinama nije bilo kupaca... Na burzi rada su tisuće muškarca i žena stajale u redu i čekale na svoju naknadu za nezaposlenost“.²⁵⁴ Na tragu ovoga, radnička je štampa smatrala kako među radništvom vlada veliko ogorčenje te da će uskoro buknuti generalni štrajk.²⁵⁵ Slično je objavljivala i *Hrvatska obrana* prema kojoj je revolucionarni pokret u Italiji bio jako raširen te da se tamošnja situacija svakim danom sve više zaoštravala jer je došlo do mobilizacije proletarijata.²⁵⁶

²⁴⁵ „Socijalizacija novčanih zavoda“, *Hrvat. Glavno glasilo Starčevićeve stranke prava u Državi S.H.S.*, (Zagreb), br. 74., 31. III. 1919., III.

²⁴⁶ „Boljševičtvo u Mađarskoj“, *Narodna obrana* (Osijek), br. 76., 24 IV. 1919., XVIII.

²⁴⁷ „Zvjerstva boljševika u Prekomurju“, *Narodna obrana* (Osijek), br. 76., 24 IV. 1919., XVIII.

²⁴⁸ M. MacMillan, *Mirotvorci. Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, 55–56.

²⁴⁹ „Pregled događaja“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 4, 23. I. 1919., II.

²⁵⁰ „Neizravni porezi“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 7, 12. IX. 1918., I.

²⁵¹ „Politički pregled“, *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek), br. 11., 18. VI. 1919., I.

²⁵² „Pred štrajkom stražara u Londonu“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br.10, 26. VI. 1919., I.

²⁵³ Džordž D.H. Kol, *Istorija pokreta britanske radničke klase*, Rad, Beograd, 1955., 462–463.

²⁵⁴ Ian Kershaw, *Do pakla i natrag. Europa 1914. – 1949.*, Fraktura, Zagreb, 2017., 105.

²⁵⁵ „Štrajkovi u Italiji“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 10., 26. VI. 1919., I.

²⁵⁶ „Revolucionarni pokret u Italiji“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 110., 14. VI. 1919., XVIII.

Diljem Europe zagovarao se socijalizam dok je rasla vjera u širenje revolucije iz Rusije. Tako su se talijanski socijalisti na svojim kongresima izjasnili za diktaturu proletarijata i naložili vodstvu, „da odmah poduzme potrebite korake“.²⁵⁷ Francuski su socijalisti također zahtijevali akcije u korist socijalne revolucije. Tako je ovdašnji tisak naglašavao kako Francuska ne smije dozvoliti, da se revolucija u susjednim zemljama uguši.²⁵⁸ *Socijalista* u broju od 29. ožujka 1919. piše kako je pak u Austriji osnovana komisija za socijalizaciju.²⁵⁹ U članku „Socijalizacija u Austriji“ navodi se da čim određeno poduzeće prijeđe u vlasništvo države prestaju sva prava i dužnosti dotadašnjeg privatnog vlasnika.²⁶⁰ *Male novine* su, u broju od 31. svibnja 1919. godine, također izvijestile o provođenju socijalizacije u Austriji navodeći kako je Narodna skupština donijela „...nadasve važan zaključak, iznijevši osnovu o socijalizaciji ugljenokopa, trgovine ugljena na veliko, produkcije sirovoga željeza, raznih primjena elektriciteta, iskorištavanje hidraulične snage.....“.²⁶¹ Slična su se događanja odvijala i u Engleskoj.²⁶²

Veliki utjecaj na društveno-politička kretanja u ovom razdoblju svakako je imala Mirovna konferencija u Parizu²⁶³ povodom čijeg su otvaranja *Radničke novine* pisale: „otvorena je prije nekoliko dana svečanom besjedom francuskog predsjednika Poincaréa u kojoj je grmio protiv imperijalizma i veličao ideje pravednosti i pravice“.²⁶⁴ Kako je Mirovna konferencija odmicala s radom, raslo je uvjerenje kako ona predstavlja dogovor oko „podijele plijena“ između velikih sila. U takvom su ozračju i govoru o klasnoj borbi, kao „socijalnom disanju što obnavlja život i pomlađuje čovječanstvo“, mirotvorci krojili buduću kartu svijeta. Radnički je tisak isticao kako Mirovna konferencija mora zadovoljiti imperijalne prohtjeve država pobjednica. Naime, u tekstu „Zar novi rat?“ navodi se kako „dolaze alarmantne vijesti, koje kažu, da smo na pragu novoga rata između Kraljevstva SHS i Italije. Mirovna konferencija u Parizu očito se je pokazala nesposobnom, da dovede u sklad težnje talijanskih i jugoslavenskih imperijalista“.²⁶⁵ U istom se članku navodi kako socijaliste ovo ni najmanje ne iznenađuje jer nikada nisu polagali velike nade u parišku konferenciju.²⁶⁶

²⁵⁷ „Pregled dogđaja“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 4., 23. I. 1919., II.

²⁵⁸ Isto.

²⁵⁹ „Socijalizacija u Austriji“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 2., 29. III. 1919., I.

²⁶⁰ „Socijalizacija u Austriji“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 7, 4. V. 1919., I.

²⁶¹ „Mala kronika“, *Male novine*, (Osijek), br. 6, 31. V. 1919., 1.

²⁶² „Socijalizacija rudokopa u engleskoj“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 14, 25. VII. 1919. 1.

²⁶³ Konferencija je započela s radom 18. siječnja 1918. godine i trajala je do 21. siječnja 1920. godine.

²⁶⁴ „Mirovna konferencija u Parizu“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 5., 30. I. 1919., II.

²⁶⁵ „Zar novi rat?“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 10., 6. III. 1919., II.

²⁶⁶ Isto.

Socijalista piše: „Prilike u Evropi su već dosta desperatne, ali to čuvenu mirovnu konferenciju ne smeta, ona raspravlja i raspravlja u beskonačnost i uza to izglednuju srednju Evropu do agonije – u koju će konačno i ostali dospjeti“. ²⁶⁷ *Male novine* u članku „Plebiscit neka odluči“ pišu kako razni narodi nedužno stradavaju „uslijed huškačke imperijalističke politike neodgovornih elemenata. Mirovna konferencija već se kroz mjesec nateže što će tko ugrabiti (...), a narodi uslijed toga stradavaju.“ ²⁶⁸

Što se tiče radničkoga pokreta, konferencija je bila značajna u pogledu osnivanja Međunarodne konferencije rada. MacMillan ističe kako je to bilo nešto što su građanski reformatori i ljevičarske stranke htjele dugo vremena. Osnivanje ove konferencije dijelom je bilo uvjetovano i politikom odvajanja europskih radnika od događanja u Rusiji, tj. njihovog smirivanja kako uslijed vala radničkoga nezadovoljstva ne bi došlo do prelijevanja boljševičkoga modela u ostatku Europe. Prvo zasjedanje održano je pod predsjedanjem američkoga sindikalista Samuela Gompersa, a zatim britanskoga radničkog vođe Georgea Barnesa. Važno je naglasiti kako je za razliku, od Lige naroda, ova organizacija otpočeta uključivala i njemačke predstavnike. ²⁶⁹ Međunarodna konferencija rada sastala se 29. listopada 1919. godine u Washingtonu pod pokroviteljstvom Društva naroda. Najvažnija odredba koja je donesena u Washingtonu odnosila se na radno vrijeme. Naime, ona je „sa izvesnim malobrojnim izuzecima, preporučivala da se u razvijenim industrijskim zemljama svuda sprovede maksimalna radna nedjelja od četrdeset i osam časova, i imala je za cilj da svuda zakonom potvrdi, izuzev blažih odredaba za zaostale zemlje, napredak koji je postignut u naprednijim zemljama“. ²⁷⁰ Velika Britanija je odbijala ratificirati ovaj zaključak, a njezin su primjer slijedile i ostale zemlje te konvencija nikada nije zaživjela.

3. 2. „Lažna demokracija“ te obnova radničkoga pokreta i početci njegove diferencijacije u Osijeku (1918. - 1919.)

Nakon što je u jesen 1918. godine došlo do osnivanja Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Saboru je objavljeno prekidanje svih državnopravnih veza hrvatskih zemalja s Austro-Ugarskom. Dalmacija, Hrvatska i Slavonija te Rijeka postale su sastavnim dijelom Države Slovenaca, Hrvata i Srba u kojoj je glavno političko tijelo bilo Narodno vijeće, odnosno na lokalnoj razini Narodni odbori. U Osijeku je tako 25. listopada 1918. formiran narodni odbor

²⁶⁷ „Mirovna konferencija u Parizu“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 5, 19. IV. 1919., I.

²⁶⁸ „Plebiscit neka odluči“, *Male novine*, (Osijek), br. 2, 17. V. 1919., I.

²⁶⁹ M. MacMillan, *Mirotvorci. Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, 135.

²⁷⁰ Džorž D.H. Kol, *Istorija pokreta britanske radničke klase*, Rad, Beograd, 1955., 466–467.

u koji su ušli i socijaldemokrati Slavko Henč, kao odbornik, te Petar Vasić,²⁷¹ kao zamjenik. Ivo Goldstein navodi kako su u ovom razdoblju socijalne napetosti opterećivale društvene odnose. Naime, kao i većinu Europe i Hrvatsku je zahvatio val velikih štrajkova.²⁷² Cilj navedenih štrajkova bilo je dobivanje kolektivnih ugovora kao i priznavanje radničkih povjerenika te osmosatno radno vrijeme.²⁷³ S druge strane i djelovanje mjesnih narodnih odbora naišlo je na brojne poteškoće. Toga su bile svjesne i nove vlasti pa je poslana Okružnica svi mjesnim odborima Narodnog vijeća u kojoj se navodi su pojedini mjesni odbori preuzeli „suverenu vlast“, pa su samoinicijativno počeli otpuštati ljude. Zbog toga je Narodno vijeće u Okružnici upozorilo mjesne odbore da ne provode takvu politiku te da ne prekoračuju svoje kompetencije.²⁷⁴

Novine, poput *Hrvatske njive* pisale su o nedostatku osnovnih namirnica i visokim cijenama, pa tako navode da samo kilogram pšenice košta između šest i osam kruna, što je previsoka cijena za sirotinju. Uz pitanje visokih cijena pojavilo se i pitanje „posakrivane rezerve“, pa se u navedenim novinama ističe kako bi država trebala ovlastiti nekoga da ih izmami te podijeli u krajeve kojima su potrebne.²⁷⁵

U takvim društvenim okvirima pojavio se zeleni kadar, skupine dezertera od kojih su neki činili razne zločine, poput razbojstva, umorstava, paleži i sl. Tako je npr. u selu Erdutu, u blizini Osijeka nekoliko bjegunaca ustrijelilo poručnika Vjenceslava Mička.²⁷⁶ Drugi primjer je onaj Osječanina Ivana Baćana koji je zbog provala i dezerterstva uhićen još sredinom studenog 1917. godine.²⁷⁷ Kao odgovor na ovo vlasti Virovitičke županije objavile su da je ban odlučio u suglasnosti s Narodnim vijećem osnovati prijeke sudove za počinjenje najtežih kaznenih djela poput buna, umorstava, razbojstava i javnog nasilja.²⁷⁸ Kako bi se stanje dodatno smirilo, u pomoć je pozvana i srpska vojska čije su prve trupe u Osijek došle već u studenom 1918. godine.²⁷⁹ Na kolodvoru su ih dočekali članovi Mjesnog odbora Narodnog vijeća na čelu s predsjednikom Vasom Muičević te još oko 4000 Osječana koji su klicali srpskoj vojsci i kralju

²⁷¹ Petar Vasić, pekarski pomoćnik, rodom iz Zvornika, radio je u pekar Petra Šimokovića. Godine 1919. bio je sekretar sindikalnih organizacija Osijeka i urednik Koraćeva lista *Socijalista*. Umro je od tuberkuloze oko 1923. – 1924. (L. Kraus, *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, 115.).

²⁷² I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 240.

²⁷³ Isto.

²⁷⁴ „Okružnica svim mjesnim odborima Narodnog vijeća SHS u Hrvatskoj i Slavoniji“, *Vjesnik županije Virovitičke* (Osijek), br. 23., 1. XII. 1918., XXVII.

²⁷⁵ „Narodno gospodarstvo“, *Hrvatska njiva* (Zagreb), br. 18-19., II.

²⁷⁶ „Vojni bjegunci ustrijelili časnika“, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 22., 15. XI. 1917., XXVI.

²⁷⁷ Isto.

²⁷⁸ „Prije sud u virovitičkoj županiji“, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 21., 1. XI. 1918., XXVII.

²⁷⁹ „Dolazak prve srpske vojske u Osijek“, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 22., 15. XI. 1918., XXVII.

Petru.²⁸⁰ S ciljem dodatnog pojačavanja sigurnosti veliki župan Virovitičke županije Dragutin Tončić izdao je početkom 1919. godine proglas prema kojemu, između ostaloga, svaki građanin iznad 17 godina uvijek uza sebe mora imati isprave, bez kojih se nije smjelo kretati niti u mjestu boravišta.²⁸¹ Ovakve su odredbe donesene jer, kako je navedeno u proglasu Osijekom su se počele kretati raze sumnjive osobe.

U međuvremenu 1. prosinca 1918. godine proglašena je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Ovom su prilikom organizirana različita slavlja, pa tako i u Osijeku gdje su se služile različite svečane službe zahvalnice u gotovo svim osječkim crkvama, a na kojima su sudjelovali učenici svih gradskih škola kao i pripadnici svih gradskih struktura.²⁸² Tadašnji osječki načelnik u svom proglasu naglasio je kako je poslije tužnih dana granulo sunce slobode i ujedinjenja troimenog naroda u jednu bratsku i moćnu državu.²⁸³ *Hrvatska obrana* je nekoliko mjeseci kasnije pisala kako je sada najvažnija zadaća uspostava narodnog jedinstva, odnosno da se bratska srca Hrvata, Srba i Slovenaca slože u pravoj ljubavi.²⁸⁴

Unatoč ovom oduševljenju narodi su u novu državu ušli s krupnim političkim i ekonomskim razlikama što je prema Latinki Perović bio korijen svih kasnijih problema, prvenstveno nacionalnog pitanja. Naime, iako je proglašenjem države bila uspostavljena Kraljevina unatoč prethodnim odredbama *Ženevske konferencije* (1918.) prema kojoj je o uređenju trebala odlučivati Ustavotvorna skupština, pitanje uređenja i karaktera nove države odnosno nacionalno pitanje obilježilo je međuratnu jugoslavensku državu. Ovo je dovelo do nacionalnog nepovjerenja koje se s vremenom sve više produbljivalo.²⁸⁵ Ovo se manifestiralo u okviru dviju glavnih koncepcija vezanih uz državno uređenje, odnosno federalističku (HSS, SDK) i centralističko unitarističku (Narodna radikalna stranka, Demokratska stranka). Različiti pogledi na ovo pitanje bili su prisutni i u radničkom pokretu. Tako su socijaldemokrati tijekom svoga djelovanja u ovom razdoblju dosljedno zastupali centralističko unitarističko uređenje. Drugim riječima, opredijelili su se za jedinstvo države i nacionalno jedinstvo Jugoslavena.²⁸⁶

Za razliku od njih komunisti su prošli nekoliko faza u pogledu odnosa prema nacionalnom pitanju od njegovoga negiranja, prihvaćanja i zastupanja, a onda i odbacivanje federalističke koncepcije, preko debate koja je dovela do frakcijskih borbi i zastupanja teza o stvaranju

²⁸⁰ Isto.

²⁸¹ „Proglas“, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 1., 1. I. 1919., XXVIII.

²⁸² „Proslava ujedinjenja.....“, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 24., 15. XII. 1918., XXVII.

²⁸³ HR-DAOS-6, kut. 5783, Prezidijalni spisi za 1919. godinu

²⁸⁴ „Na novoj stazi“, *Narodna obrana* (Osijek), br. 304., 1. I. 1919., XVIII.

²⁸⁵ Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*, Zagreb, Globus, 1984., 165.

²⁸⁶ Bosiljka Janjatović, *Politika HSS prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921.-1941.*, Centar za kulturnu djelatnost Zagreb/Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1983., 54.

neovisnih republika sve do ponovnog i konačnog zalaganje za federalističko uređenje međuratne Jugoslavije.²⁸⁷ Drugim riječima, komunisti su prešli put od negiranja nacionalnog pitanja do shvaćanja da se ono nalazi u središtu svih zbivanja i postojanja države.²⁸⁸ Ili kako to Ivo Banac zaključuje komunisti su u pogledu nacionalnog pitanja iskušali sva moguća gledišta.²⁸⁹ Ovdje valja istaknuti kako se ovakva pomalo konfuzna politika razvijala pod utjecajem Kominterne koja često nije dobro procjenjivala situaciju u zemlji, pa je stoga donosila odluke koje je bilo izrazito teško provesti, poput one od osnivanju nezavisnih republika ili pak o pozivu na revoluciju 1929. i sl. Različita stajališta prema nacionalnom pitanju prvenstveno u okviru zalaganja za federalizam, dovela su i do formiranja autonomističke i federalističke koncepcije među samim komunistima.²⁹⁰ Prvu je razvio Sima Marković, a ona je zapravo značila odbacivanje federalizma i predstavljanje nacionalnog pitanja kao ustavnog. S druge strane, prema federalističkoj koncepciji, koju je između ostalih, predvodio i August Cesarec, nacionalno pitanje nije ustavno već pitanje direktnog sukoba ugnjetavača i ugnjetavanih. Time se nacionalno pitanje postavilo u klasne okvire.²⁹¹ Različiti pristup ovom pitanju ponajviše će se ogledati u odnosu prema sudjelovanju radničkih predstavnika u državnim tijelima što će kulminirati ulaskom pojedinih vođa (Vitimir Korać, Vilim Bukšeg) u prvu vladu Kraljevine SHS.

Vraćajući se na analizu reakcija na proglašenje ujedinjenja, nešto ipak manje oduševljenje vladalo je među osječkim radničkim pokretom čije su novine pisala kako u zemlji vlada stanje lažne demokracije, pa su grad definirale kao „eldorado feudalaca“ koji je tek od jučer postao tobože grad demokracije.²⁹² Ta je „demokratija“ obilježena zabranom „švapčarenja“, oduzimanjem vojničkih odjela, zabranom uvoza stranih novina, cenzurom te progonom stranih radnika. O općoj društvenoj krizi također je pisala i *Hrvatska njiva* ističući da naroda masa vidi svaku špekulaciju kao i to da se odredba i propisi izigravaju bez primjerenih kazni. Novine su smatrale kako se društvo nalazi pred ponorom dok se s jedne strane nalaze oni koji iskorištavaju ovakvu situaciju za svoje osobne interese, a s druge strane socijalna bijeda, bolest i očaj.²⁹³

Inače, zabrana je „švapčarenja“ označavala pejorativni naziv koji se odnosio na zabranu govora na njemačkome jeziku koji je bio shvaćan kao jezik „tlačitelja“. Tako su *Radničke*

²⁸⁷ Veliki zaokret u ovom pogledu napravljen je 1935. godine na Plenumu CK KPJ kada je došlo do raskida s politikom zagovaranja rasapda država i stvaranja nezavisnih republika, a kada je proklamirana politika stvaranja federacije autonomnih nacionalnih zajednica.

²⁸⁸ L. Perović, *Od centralizma do federalizma*, 123.

²⁸⁹ Ivo Banac *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, Globus, 1988., 311.

²⁹⁰ L. Perović, *Od centralizma do federalizma*, 310.-319.

²⁹¹ Isto, 311.-317.

²⁹² „Demokratski Osijek“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 3., 16. I. 1919., II.

²⁹³ „Socijalni život“, *Hrvatska njiva* (Zagreb), br. 8., II.

novine krajem listopada 1918. donijele vijest o pojavi pokreta protiv švapčarenja. Pokret se posebno proširio u Vinkovcima, gdje je tamošnji Narodni odbor, kao lokalno tijelo Narodnih vijeća, donijelo proglas, prema kojemu je zabranjeno „švapčarenje“ na ulici.²⁹⁴ Razlog zabrane bio je navodni veliki „narodni gnjev“ do kojega bi moglo doći zbog govora na njemačkome jeziku. U siječnju 1919. godine naredba se malo ublažila, naime „oblasti su zabranile da iko govori njemački ili mađarski – čim se počne spuštati noć“.²⁹⁵ Kao razlog ovakve odluke *Radničke novine* navele su sukob između dvojice vojnika zbog govora na njemačkome jeziku. Novine ironično zaključuju sada treba da se opet dvojica danju potuku i problem nacionalnih manjina biti će zauvijek riješen.²⁹⁶

Zabrana švapčarenja pogađala je veliki dio stanovništva u Slavoniji, posebno u Osijeku. Prema *Radničkim novinama*, čak 30% radnika u Osijeku nije govorilo hrvatskim nego samo njemačkim jezikom. Negativna percepcija njemačkog jezika bila je dominantna na širem području Slavonije. Tako je i *Brodski list* objavio pismo „jednog Jugoslavena iz Amerike“ koji je došavši u Brod, već na kolodvoru uočio da se čuje samo *švapčarenje*. U svom dopisu navedenom listu ovaj stanoviti Jugoslaven navodi „kad se dodje u grad, a pogotovo na trg, tu Vam govori svaki, ko izgleda inteligentniji, njemački. (...) Još sam primijetio da skoro samo seljaci govore hrvatski. I u trgovinama sam opazio, da ko zna i govori njemački, biva brže i jeftinije poslužen. Ovo je sramota za Brod“.²⁹⁷

Jedna od zabrana koja je bila na snazi je i zabrana uvoza stranih novina. Kao posljedica navedenoga, ističe se da će se osim krijumčarenja šećera, duhana, kave, brašna, cvasti i krijumčarenje novina.²⁹⁸ Osim što je bila prisutna zabrana uvoza novina iz inozemstva, domaće novine podvrgnute su strogoj cenzuri. Uslijed zabrana i cenzure, *Radničke novine* su, u broju od 6. ožujka, donijele obavijest kako će od ovoga broja pisati o događajima u „...našem 'demokratskom' Kraljevstvu SHS...“²⁹⁹ koji podsjećaju na bivšu Austro-Ugarsku Monarhiju. U srpnju su 1919. godine vlasti zabranile daljnje izlaženje *Malih novina*. Ovakve poteze *Socijalista* naziva potezima „reakcije“ kojoj nije dosta „što plijeni sve dokraja, što je u tim 'Malim Novinama' ostavljala vrlo malo za čitati nego im posve zabranjuje izlaženje“.³⁰⁰ Vlasti

²⁹⁴ „Razno“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 18., 24. XII. 1918. I.

²⁹⁵ „Politički pregled“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 4., 23. I. 1919., II.

²⁹⁶ Isto.

²⁹⁷ „Švapčarenje u Brodu“, *Brodске novine. Organ demokratske stranke Srba Hrvata i Slovenaca*, (Brod na Savi), br. 3., 20. IX. 1919., I.; ovdje je važno spomenuti kako je i prilikom organiziranja udruge Hrvatska žena u Osijeku 1921. godine istaknuto kako jedan od zadataka udruge treba biti i iskorjenjivanje „švapčarenja“. (Ivana Lončar, „Udruga Hrvatska žena u Osijeku 1921. – 1943.“, *Scrinia Slavonica*, 11/2011., br. 1., 207–258.).

²⁹⁸ „Politički pregled“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 1, 1. I. 1919., 2.

²⁹⁹ „U znaku slobode“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 10, 6. III. 1919., 2.

³⁰⁰ „Male Novine“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 15, 31. VII. 1919., 1.

su također u Zagrebu, kako piše *Socijalista*, zabranile izlazak, lista „...ljevičara', pod imenom 'Slobodna riječ'³⁰¹. Novine zaključuju kako se radi o „lažnoj demokraciji“ u zemlji. Tijekom svibnja 1919. godine bila su u Osijeku zabranjena sva radnička glasila. Vlasti su zabranile izlaženje *Socijaliste* i *Radničkih novina*. Stoga, do izlaženja *Malih novina*, radništvo u Osijeku nije imalo niti jedno glasilo. Novi je broj *Socijaliste* ponovno izašao tek 20. lipnja 1919. godine.

Na tragu navedenog *Male novine*, analizirajući stanje u društvu, navode kako ovakvo stanje podsjeća na ovo za vrijeme banova Khuena, Raucha i Cuvaja.³⁰² Sukladno tomu, u jednom dopisu iz Osijeka, objavljenom u *Slobodi*, navodi se kako civilne vlasti na sve načine smetaju razvoju socijalizma u Slavoniji. Naime, svaki se radnički sastanak morao prijaviti vlastima kao i referati koje radnici namjeravaju čitati. Tako je Fisher svoj referat morao predati srpskoj komandi, koja je potom poslala svoga izaslanika na sastanak socijalista.³⁰³

Pišući o stanju radnika, neke ondašnje slavonske novine navode: „Mi se danas u socijalnom životu i u socijalnom pokretu krećemo u začaranom krugu iz kojega ne znamo izaći. Skupoća je velika. Radnik ju ne može da podnese. Zato traži povišenje plaće. Gazda se usprotivi. Radnik ide u štrajk. Najposle se utanači kompromis: plaće se do neke mjere povise. Nu odmah sutradan onaj gazda povisi cijene produktu i to za nekoliko procenata više nego što iznosi povišenje plaće radnicima“.³⁰⁴ Tako su, između ostaloga, osječki brijači u studenome 1920. godine zbog skupoće tražili povećanje plaće te zabranu otpuštanja.³⁰⁵ Da su postojali problemi vezani uz veliko poskupljenje svjedoči i primjer usporedbe cijene opeke, koja je ranije iznosila 40 kruna, a sada 600 kruna, pa je i *Vjesnik virovitičke županije* pisao o sveopćoj skupoći.³⁰⁶ Kako bi se stalo na kraj rastu cijena Vlada je odlučila osnovati stručnu komisiju koja je trebala napraviti plan kojim bi se zastavila daljnja skupoća.³⁰⁷ Krajem 1919. godine ban Hrvatske i Slavonije donio je Naredbu kojim se trebala suzbiti skupoća i lihvarenje u smislu da reguliranja cijena različiti proizvoda čime je trgovcima i špekulantima onemogućeno manipuliranje visinom cijena.³⁰⁸

Ovakvo stanje kao i povećeni broj raznih zločina³⁰⁹ doveo je do dva velika štrajka. Naime, sredinom travnja 1920. godine izbio je veliki štrajka željezničara diljem zemlje,³¹⁰ a zatim

³⁰¹ „Sloboda štampe“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 5, 19. IV. 1919., 1.

³⁰² „Apšenja“, *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek), br. 8., 7. VI. 1919., I.

³⁰³ HR-DAOS-2103, kut. 8, prijepis članka iz *Slobode*, „Dopis iz Slavonije“, br. 20., 22. II. 1919.

³⁰⁴ „Štrajkovi, plaće i poskupljivanje“, *Brodске novine. Organ demokratske stranke Srba, Hrvata i Slovenaca*, (Brod na Savi), br. 8., 25. X. 1919., I.

³⁰⁵ HR-DAOS-10, kut. 6506, dopis organizacije osječkih brijača upućen Gradskom poglavarstvu, 8. XI. 1920.

³⁰⁶ „Cijena opeke“, *Vjesnik županije Virovitičke* (Osijek), br. 7., 1. VI. 1919., XXVIII.

³⁰⁷ Isto.

³⁰⁸ „Iz uprave-Naredba“, *Vjesnik županije Virovitičke* (Osijek), br. 23 – 24., 15. XII. 1919., XXVIII.

³⁰⁹ „Kradje i razbojstvo u Osijeku“, *Vjesnik županije Virovitičke* (Osijek), br. 3., 1. II. 1919., XXVIII.

³¹⁰ U spomen na navedene štrajkove, od 1950. godine obilježavao se 15. travnja kao Dan željezničara Jugoslavije.

krajem godine i štrajka rudara u Sloveniji i Bosni. Uzimajući u obzir veliki broj štrajkova, neposredno nakon kraja Prvoga svjetskog rata, veći dio dosadašnje literature interpretirao ih je kao manifestaciju klasne borbe proletarijata za svoja prava.

U takvom društveno-političkom kontekstu dolazi do prvih akcija vezanih za ponovno organiziranje radničkoga pokreta kako u političkom tako i u sindikalnom smislu. Gibanja u tom pravcu, započela su već sredinom 1917. godine. Val štrajkova zahvatio je Osijek 1917. te se proširio 1918., a 1919. uhvatio je puni zamah.³¹¹ Nakon završetka rata unutar radničkoga pokreta, odnosno SDSHiS-a postojao je svojevrsni konsenzus o potrebi ponovnog organiziranja radnika, odnosno aktiviranju djelovanja Općeg radničkog saveza u kojemu su se isticali Vilim Haramina, Šimo Kotur te Stjepan Batt.

Navedeno radničko organiziranje bilo je rezultat odluke vlasti iz srpnja 1917. godine o dozvoli obnove radničkih sindikata. Ti su sindikati bili potpuno odvojeni od politike te su prihvaćali princip „jedna zemlja, jedan sindikat, jedna radionica, jedna organizacija“.³¹² Nakon što je donesena naredba prema kojoj se obustavlja odredba iz srpnja 1914. godine prema kojoj je došlo do zabrane okupljanja i udruživanja³¹³ ponovno je dozvoljeno političko organiziranje. Dakle, ne čudi što su prve akcije došlo do izražaja u prvomajskim proslavama 1918. godine te radničkim skupštinama.

Prva skupština Općeg radničkog saveza nakon rata održana je 21. srpnja 1918. godine. Cilj je Saveza bio ujediniti sve radničke struke. Na skupštini je Vilim Bukšeg iznio, između ostalih, i zahtjev za ukidanjem nesnosnih stega koje su nametnute slobodi udruživanja te skraćivanjem radnog vremena.³¹⁴ Iako je oko ovih stvari postojala suglasnost, trzavice su se pojavile kada je na red došlo pitanje vezano uz odluku o sudjelovanju u državnim tijelima. Bosanskohercegovački socijaldemokrati otvoreno su se suprotstavili takvoj politici. Jedina potpora stizala je iz redova slovenskih socijaldemokrata. Sukladno odluci iz prosinca, na osnivačkoj konferenciji Narodnog vijeća sudjelovali su Vitomir Korać, Vilim Bukšeg te slovenski socijaldemokrati Anton Kristan i Josip Petejan.³¹⁵

³¹¹ HR-DAOS-2103, kut. 6, kronologija radničkoga pokreta.

³¹² Hrvoje Volner: „Odnos poduzeća Gutmann d.d. prema sindikatima“, *Studia lexicographica*, br. 2., 2/2008., 101–126.; Opći radnički savez osnovan je 1908. godine dok je s radom počeo tek 1910. godine. Od 1925. do 1930. godine nalazi se u sastavu URSSJ. Dalje: ORS.

³¹³ Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju, *Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije o privremenoj obustavi djelatnosti zakona od 14. siječnja 1875 „o pravu sakupljati se“*, Kr. Zemaljska tiskara, Zagreb, 1919., 451.

Inače, 14. siječnja 1875. donesen je *Zakon o pravu sakupljati se*, koji je dozvoljavao, uz određene restrikcije, pravo na organiziranje.

³¹⁴ „Strukovni pregled“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 4, 1. VIII. 1918., I.

³¹⁵ Ana Rajković; Tvрко Jakovina, *Povijest neostvarenih mogućnosti. Socijaldemokracija i nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.-1921.)*, Regionalni ured Zaklade Friedrich Ebert, Zagreb, 2018., 24.

Što se tiče područja Osijeka, prvi koraci obnove radničkoga pokreta bili su vezani uz pronalaženje prostora za sastanke te pokretanja štampe. Tako su urednici putem *Radničke riječi* već krajem studenoga 1918. godine objavili kako se „stavlja na znanje stranačkim pristašama da se radi o tome da se nađe prikladna zgrada za radničke skupštine“ koje su se do ovog vremena prvenstveno odvijale u gostionicama.

Ovdje su posebno bili važni radnički domovi u kojima su se odvijala predavanja i razne druge manifestacije te koji su na taj način postajali baze za radničko djelovanje. Početkom 1919. godine pokrenuta je inicijativa za dobrovoljnim radničkim prilozima u iznosu od 10 kruna za izgradnju radničkoga doma. Osim u Osijeku, i u Vukovaru je istaknuta potreba izgradnje radničkoga doma, što nije prošlo bez trzavica unutar tamošnjega pokreta. Tako vukovarska *Straža* 1919. godine piše kako ondašnja buržoazija nastoji unijeti trzavice u upravljanju tamošnjega radničkog doma. Naime, prema pisanju navedenih novina gradske strukture odlučile su da „najsposobnijem članu ravnateljstva valja staviti u izgled znatan dohodak, pa će cijela stvar proći tumbe, tim lakše, što je jedna te ista osoba na čelu radničkog pokreta i 'Radničkog doma'“. ³¹⁶ „Najsposobniji član“ bio je Ivan Malinar kojemu je prema pisanju navedenoga glasila ponuđeno vlasništvo nad Grand Hotelom u Vukovaru. S obzirom na to da je Malinar tada postao i ravnateljem vukovarskog kina, *Straža* zaključuje: „Radništvo je Ivi Malinaru dalo mig da se udalji iz njihove sredine, a da time nije niti manje štete pretrpjelo“. ³¹⁷ Kao posljedica obnavljanja radničkoga djelovanja bilo je i osnivanje radničke čitaonice u Osijeku koja je otvorena u prostoriji „svratišta“ *Grand* u Osijeku. Mjesečna članarina iznosila je 5 kruna, a kao uvjet učlanjenju bila je pripadnost strukovnim i političkim organizacijama ³¹⁸. Ovakav je trend učlanjenja u sindikate bio prisutan na cijelome tadašnjem teritoriju. Sindikalne su organizacije već krajem 1918. godine dvostruko premašile svoje predratno brojno stanje. ³¹⁹

U prilog tvrdnji kako je došlo do obnove radničkoga pokreta, svjedoči i činjenica kako su radnici u sve većem broju pristupali političkoj organizaciji, tj. SDSHiS, koja je još tada bila jedina stranka koja je predstavljala radnike. Tako su pisarnički namještenici, zatim namještenici u javnim, gradskim i odvjetničkim uredima na svojoj skupštini odlučili pristupiti socijaldemokratskoj stranci. ³²⁰

³¹⁶ „Unutarnje trzavice ravnateljstva“, *Radnička straža. Glasilo socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)*, (Vukovar), br. 17., 26. X. 1919., I.

³¹⁷ Isto.

³¹⁸ „Osječke vijesti“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 3., 6. I. 1919., II.

³¹⁹ *Grada za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj godine 1919. i 1920. Od Kongresa ujedinjenja do Obznane*, knj. II., Savez sindikata Jugoslavije-Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb, 1956., 5.

³²⁰ HR-DAOS-2103, kut. 29, događanja tijekom 1919. godine.

Što se tiče obnove stranačkoga djelovanja na području Osijeka, ona započinje 1919. godine, kada je SDSHiS održala skupštinu, na kojoj je za predsjednika njezina odbora imenovan Slavko Henč.³²¹ Tako je *Hrvatska obrana* u siječnju iste godine objavila vijest da su socijaldemokrati imali sastanak na kojemu su osnovali svoju političku organizaciju na čije je čelo postavljen Slavko Henč dok stranački odbor čini deset radnika i pet intelektualaca.³²² Naime, osječki su radnici sazvali skupštinu Socijaldemokratske stranke 7. siječnja 1919. godine na kojoj je osnovan Odbor stranke od 15 članova (10 radnika i 5 intelektualaca). Osim Henča, Odbor stranke, između ostalih, činili su: Gvido Jeni, profesor crtanja na realnoj gimnaziji, Herman Vajsman, odvjetnik, Prohaska (ne navodi se ime), bankovni činovnik, Julius Lustig, privatni činovnik te Adolf Štumf (ne navodi se zanimanje).³²³ Prema pisanju *Hrvatske obrane* „ovako sastavljen odbor neće dugo ostati“ aludirajući pri tome na raskol unutar pokreta. Novine također ističu da stranka okuplja osječko radništvo bez obzira na njegovu nacionalnu ili vjersku pripadnost, te da su joj *Radničke novine* službeno glasilo, od lipnja 1918. godine. S ciljem obnove rada stranke u Osijek su sredinom lipnja 1919. godine stigli Vitomir Korać i Vilim Bukšeg.³²⁴

Potrebno je istaknuti kako još početkom 1919. godine nije bila jasno naznačena konfrontacija lijeve i desne struje što je i uvjetovalo da Štumpf, kasnije istaknuti komunist, bude prebačen u osječki ogranak stranačkoga odbora SDSHiS. Ova ideološka konfuzija bit će konačano riješena 1921. godine.

Paralelno s obnovom pokreta tekao je i proces njegove ideološke diferencijacije.³²⁵ Na Međunarodnome socijalističkom sastanku, održanom 1919. godine u Luzernu, zaključeno je kako socijalizam treba ostvariti demokracijom većine, a ne diktaturom manjine.³²⁶ Kao svojevrsna protutežnja navedenome zaključku, u Moskvi iste godine dolazi do osnivanja Treće internacionale (Kominternu) kojoj cilj predstavlja rušenje kapitalizma te uspostava diktature proletarijata što je bilo u kontrastu s dominantnim europskim socijaldemokratskim strujama. Na tragu toga Lenjin je, analizirajući njezino mjesto u povijesti, istaknuo kako misija ove struje predstavlja „ispuniti, provesti u život zapovijesti marksizma i ostvariti vjekovne ideale socijalizma i radničkog pokreta“, odcijepivši se od oportunističkog krila Druge internacionale

³²¹ HR-DAOS-2103, kut. 33, Pregled događanja tijekom 1919. godine.

³²² „Politička organizacija“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 6., 8. siječnja 1919., XVIII.

³²³ HR-DAOS-2103, kut. 33, Pregled događanja tijekom 1919. godine.

³²⁴ „Korać i Bukšeg u Osijeku“, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 12., 15. VI. 1919., XXVIII.

³²⁵ Usp: Ivanka Štager, „Pregled sindikalnog pokreta varaždinskih tekstilaca između dva rata“, *Godišnjak gradskog muzeja Varaždin*, 4/1970., br. 4., 85–96.

³²⁶ „Konac zasjedanja lucernske konferencije“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 18, 29. VIII. 1919., I.

i socijalšovinista.³²⁷ Lenjin je također naveo kako je u Drugoj internacionali došlo do „privremenog opadanja visine revolucionarnog nivoa, bez privremenog jačanja oportunitizma“ što je na kraju rezultiralo i njezinim slomom.

Osim navedenog, Kominternu je na svom osnivačkom kongresu donijela 21 uvjet koji moraju određene partije ispunjavati da bi mogle biti primljene u članstvo.³²⁸ Sukladno ovom komunistička propaganda vrši se oružanom silom u novoformiranim komunističkim ćelijama.³²⁹ Neka su od pitanja koja su se postavljala bila: mogu li se radnički ideali ostvariti putem revolucije ili putem parlamenta, te je li društvo uopće zrelo za socijalizam. O ovoj je dilemi još početkom 20. stoljeća pisala Rosa Luxemburg u svom poznatom spisu „Sozialreform oder Revolution“ (1899.). U njemu prilično opširno na teorijskoj razini razlaže elementne reformskog transformiranja društva, ali i o odnosu kapitalizma i države.³³⁰

Adam Muller navodi da su dvije struje u samom pokretu nastale pod utjecajem Oktobarske revolucije u Rusiji.³³¹ Na tragu toga i sociologinja Mira Bogdanović, koja se između ostalog bavila i istraživanjem prijeratnoga radničkoga pokreta u Srbiji, propituje kako je upravo parlamentarna demokracija postala točka prijepora u radničkom pokretu, tj. kako je došlo do suprostavljanja načina djelovanja na koji se treba ostvariti socijalizam.³³² Bogdanović također ističe kako su socijaldemokratske stranke, predstavljale masovne partije dok su komunističke stranke zapravo predstavljale kadrovske partije. Tako se radnički pokret našao na raskrižju koje će obilježiti njegovoj daljnji razvoj.

Kao protuteža Kominterni, uskoro je došlo do osnivanja Druge i pol internacionale u Beču (1921.) na kojoj se ujedinio dio socijaldemokrata iz Velike Britanije, Njemačke, Švicarske, Austrije te ruskih menjševika.

U takvim okolnostima dolazi i do sve izraženije ideološke diferencijacije i na jugoslavenskom prostoru, prvo u sindikalnim, a potom i političkim okvirima. Naime, lijeva je struja na konferenciji radničkih strukovnih saveza (tipografi, željezničari, trgovački namještenici, kožarski radnici, građevinari i knjigovesici) održanoj 16. siječnja 1919. godine u Zagrebu, osnovala novu sindikalnu centralu za Hrvatsku Kartel strukovnih saveza, svojevrsnu

³²⁷ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. X., Naprijed, Zagreb, 1963., 45.–46.

³²⁸ Na osnivačkoj konferenciji bilo je prisutno 34 delegata s pravom glasa te 18 delegata koji su imali samo savjetodavnu ulogu. Ukupno je bilo zastupljeno 36 komunističkih stranaka. Predstavnik jugoslavenske komunističke grupe bio je Ilija Milkić (1884.-1968.).

³²⁹ Vladimir Lenin, „Terms of Admission into Communist International“, dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1920/jul/x01.htm>, 20. X. 2016.

³³⁰ Rosa Luxemburg, „Reform or Revolution“, dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1900/reform-revolution/index.htm>, 12. XII. 2018.

³³¹ HR-DAOS-2103, kut. 29, izjava Adama Muller dana 23. V. 1958.

³³² Intervju s Mirom Bogdanović, 23. XI. 2016.

protutežu ORS. Kartel će kasnije naslijediti Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije (dalje: CRSVJ).

Produblјivanje diferencijacije nastavljeno je na velikoj konferenciji SDSHiS održanoj u Zagrebu (26. – 28. siječnja 1919.). „Konferencija je bila vanredno posjećena. Bilo je najavlјeno 59 delegata iz pokrajine, 53 delegata iz Zagreba i 20 članova partijskih vrhovnih tijela“.³³³ Vilim Bukšeg, koji je održao uvodni govor, istaknuo je kako su trzavice unutar radničkoga pokreta nastale nakon prevrata u Rusiji. Tada su u okviru stranke postojali ministerijalci/socijaldemokrati i radikali/komunisti. Obje su struje priložile svoje rezolucije. U svojoj rezoluciji reformisti ponavljaju stav kako „sudjelovanje stranačkih pouzdanika u vladama smatra (...) opravdanim, jer se sudjelovanjem u vlasti djelovalo u pravcu ojačanja proletarijata“.³³⁴ U rezoluciji se nadalje ističe kako stranka osuđuje svaki oblik terorizma i šovinizma. Nasuprot ovoj, ljevičari su u svojoj rezoluciji istaknuli „...ujedinjenje svih jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka, na principima nepomirlјive klasne borbe i bez ikakove suradnje sa buržoazijom ma u kome obliku“³³⁵. Očito je kako su *radikalci* i dalje inzistirali na principima klasne borbe ističući kako se protive svim strankama koje su iznevjerile socijalizam.

U svom je govoru Vitomir Korać istaknuo temeljne odrednice politike *ministerijalaca*. Prema njemu, za socijalističku revoluciju moraju biti zreli ekonomski faktori. Ističe kako bi pučevi bili „samo voda na mlin stranih imperijalista i domaćih reakcionaraca“³³⁶. Korać navodi kako se njegova struja ne odriče metode oružanoga ustanka, ali „samo onda, kad mislimo da se s tom metodom može postići pobjeda demokracije, pobjeda bespravne većine nad samosilnom manjinom“.³³⁷ Na kraju zaključuje: „Moja politika proiztiče iz najdublјega uvjerenja, pa me možete i kamenovati, ali ja ne ću biti drugačiji“.³³⁸

Radikalac je Vladimir Bornemissa u svom govoru istaknuo temeljni princip njihove politike, tj. „čim je došlo do obrazovanja centralne vlade, i čim se počela organizirati buržoaska država u svojoj vlasti, socijalna demokracija nema što da traži sa buržoazijom, a najmanje u njenoj vladi“.³³⁹ Osječanin Lustig, također pripadnik lijeve struje, istaknuo je kako je zadaća radnika stvoriti „jak i moćan proletarijat, a ne jaku i moćnu državu. Stoga ne smijemo vladu

³³³ Vitomir Korać, *Povjest radničkoga pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. I., 256.; „Stranačka konferenca u Zagrebu“, *Radničke novine*, (Osijek), br. 6., 6. II. 1919., II.

³³⁴ „Stranačka konferenca u Zagrebu“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 6., 6. II. 1919., II.

³³⁵ Isto.

³³⁶ „Stranačka konferenca u Zagrebu“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 7., 13. II. 1919., II.

³³⁷ Isto.

³³⁸ Isto.

³³⁹ Isto.

potpomagati, nego joj trebamo uskratiti potporu“.³⁴⁰ S druge strane, također je naveo kako je preuranjeno govoriti o revoluciji. U ovoj izjavi već se moglo nazrijeti njegovo buduće ideološko redefiniranje koje će ga odvojiti od komunističke ideologije.

Nakon glasanja pobijedila je rezolucija desnice koja se temeljila na taktici suradnje sa strukturama državne vlasti. Rezolucija je u drugoj točki odbacila boljševizam ističući: „Konferencija izjavljuje, da stranka ima i nadalje ostati posvema na stanovištu klasne borbe, na stanovištu potpune demokracije, (razmak u originalu, AR) te izjavljuje da je antidemokratski princip nespojiv sa stranačkim načelima. (...) Stranka osuđuje svaki terorizam, jer ga ne smatra prikladnim taktičkim načelima da se učvrsti pobjeda demokracije“.³⁴¹ Korać u svojim sjećanjima navodi kako se ova „konferencija pretvorila u odlučnu bitku oko odluke, da li će se prići boljševičkoj ili će se ostati kod (spacionirano u originalu AR) oportunističke taktike“.³⁴² Osim najave skorašnjega rascjepa na konferenciji je došlo i do jasnih razlika koje će dominirati ideološkim sukobima u idućim godinama. Prije svega se to odnosi na izjednačavanje komunističke struje s terorizmom. Na taj će se način kreirati ono što je van Dijk nazvao toposi ograničavanja (*burden tops*),³⁴³ a koji predstavljaju iznimno moćan alat u negativnome predstavljaju suprotne političke struje, pri čemu se naglašavaju svi negativni politički elementi s ciljem krajnje ideološke prevage.

Sukladno je navedenom u *Pravdi*³⁴⁴ došlo do objavljivanja niza tekstova koji su uglavnom tematizirali odnos prema boljševizmu kao taktici ostvarivanja socijalizma. Tako koncept upotrebe nasilja postaje dominantni dio diskursa u ideološkim raspravama. U članku u *Pravdi*, objavljenom nakon konferencije, navodi se:

„Podvaljuje nam se doduše, da se teror ne slaže s našom ideologijom, no to ne stoji. S tihom, janječom politikom mogli bi se zadovoljiti građanski liberali, a ne socijalni demokrate. U našem je programu jasno, da se smijemo u interesu proletarijata odnosno promjene društvenog poretka služiti svim sredstvima. Prema tome kad znamo, da je cilj glavno, a način nuzgredan, moramo podupirati boljševičku vladu, jer svakim danom njenog održavanja podupiremo praktičnu školu socijalizma kod širokih slojeva ruskog naroda“.³⁴⁵

³⁴⁰ HR-DAOS-2103, kut. 8, prijepis članka iz *Slobode*, „Stranačka konferenca“, br. 11., 1. II. 1919.

³⁴¹ V. Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knj., I., 257–258.

³⁴² Isto, 256.

³⁴³ T.A. van Dijk, „Politics, Ideology, and Discourse“, dostupno na:

<http://www.discourses.org/OldArticles/Politics,%20Ideology%20and%20Discourse.pdf>, 20. X. 2016.

³⁴⁴ *Pravda: socijalističko glasilo* bio je tjednik koji je izlazio od prosinca 1917. godine do studenog 1918. godine. Prvi su brojevi tiskani pod uredništvom Slavka Kaurića dok je od br. 11. uredničko mjesto preuzeo Geza Brudnjak. Valja istaknuti kako na tiskanim primjericima ovih novina kao godina prvog izlaženja navodi 1918. dok su novine prema podacima dostupnim u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici počele izlaziti 1917. godine.

³⁴⁵ „Za ili protiv boljševizma“, *Pravda. Socijalističko glasilo*, (Zagreb), 24. X. 1918., br. 44., I.

Ovdje je pak lijeva struja, koja još nije preuzela u potpunosti komunistički leksik, već počela razvijati diskursni model implikacije koji će se itekako manifestirati pri izjednačavanju socijaldemokrata s vodećim državnim strukturama. U tom smislu možemo promatrati i ovdje još donekle implikaciju povezivanja socijaldemokracije i liberalizma.

Kao rezultat navedenog uslijedilo je organiziranje i dvaju kongresa. Tako su ljevičari svoj kongres, nakon zabrane u Brodu,³⁴⁶ organizirali u Beogradu, dok su desničari svoje pristaše pozvali na kongres u Novi Sad. U međuvremenu je osječki stranački ogranak, tada još uvijek, barem nominalno jedinstvene SDSHiS, 16. ožujka 1919. godine, održao skupštinu na kojoj su se, pod vodstvom Ivana Galovca, Marije Sukić i Ladislava Kordića izjasnili, „jednoglasno proti ministerijalizma“³⁴⁷. Na skupštini su, između ostalih, govorili Julije Lustig, Ivan Galovac, Ladislav Kordić, ali i Slavko Henč. Svi navedeni osim Henča u ovom su periodu još uvijek zastupali lijevu struju. Henč je pak branio zacrtanu liniju vodstva socijaldemokratske stranke naglasivši protivljenje najavljenome kongresu. Zaključio je da je došlo vrijeme za revidiranje politike unutar stranke putem zajedničkoga kongresa ljevice i desnice na kojemu se treba donijeti odluka o budućem pravcu stranačke politike. S druge strane, sudionici poput Kordića branili su lijevu struju, smatrajući kako ministerijalizam, koji zagovara Henč, vodi stranku u propast te na taj način djeluje direktno protiv samih radnika. Osječka stranačka organizacija smatrala je kako bi se prihvaćanjem Henčova načela odrekla „temelnog načela (...), to jest nekompromisne klasne borbe“.³⁴⁸ Kao svojevrsna poruka desnici upućeno je sljedeće: „Nitko ne može istodobno stajati u dva tabora. Ili prelom s buržoazijom, ili prelom s nama – trećeg puta nema“.³⁴⁹ Nakon navedene jasne poruke organizacija socijaldemokratske stranke u Osijeku jednoglasno se izjasnila protiv ministerijalizma, odnosno za „beskompromisnu, klasnu borbu po demokratskim načelima.“³⁵⁰ Na taj su se način osječki socijaldemokrati priklonili onima iz Srbije, Bosne te većeg dijela Hrvatske i Slavonije.³⁵¹

Radnička su glasila isticala: „Buržoaske novine s velikim zadovoljstvom javljaju, da medju socijalistima Jugoslavije postoje 'dvije struje' te, da su i desničari i ljevičari sazvali svoj posebni kongres“.³⁵² Sve navedeno odvijalo se pod velikim utjecajem događaja u Rusiji. *Socijalista* je sredinom srpnja 1919. u jeku raskola, pisao „DEMOKRACIJA ILI SOVJETSKA

³⁴⁶ Vlasti su zabranile održavanje Konferencije u Brodu na Savi misleći kako će doći veliki broj radnika zbog geografskog položaja samoga grada koji je omogućavao dolazak iz različitih krajeva države.

³⁴⁷ „U Brod“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 12, 20. III. 1919., II.

³⁴⁸ „Svim socij. organ. u zemljama jugoslavenskim“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 12., 20. III. 1919., I.

³⁴⁹ Isto.

³⁵⁰ „U Brod“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 12, 20. III. 1919., I

³⁵¹ „Da se razumijemo“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 12., 20. III. 1919., I.

³⁵² „Dva kongresa“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 11, 13. III. 1919., II.

DIKTATURA TO JE PITANJE KOJE DIJELI OBJE STRUJE³⁵³ (pisano verzalom u originalu, op. a.).

Josip Reich, kojega Kraus ga definira kao „prvog boljševika u Osijeku“ 1918. godine, „energično“ je zahtijevao da osječko radništvo krene lijevim putem te da dođe do razilaženja sa socijalistima ukoliko oni ne „žele da idu našim putem“.³⁵⁴ Nasuprot komunističkoj ideologiji, Kraus ističe socijaldemokraciju kod koje se uvijek radilo „samo o tome da se nešto, nekakve svakodnevne mrvice dobiju od buržoazije“.³⁵⁵ Među najaktivnije radničke vođe u ovom vremenu ubrajaju se već spomenuti Kordić, Galovac, Vasić i dr., koji su većinom bili aktivni u smislu izdavanja radničke štampe. Inače, kako je navedeno, cjelokupni je osječki ogranak u ovom trenutku bio na strani radikalne struje. Međutim, nakon kongresa u Vukvoru doći će do mijenjanja političke orijentacije određenoga broja članstva, koji će napustiti radikalnu, te se priključiti reformističkoj struji.

Građanski je tiska bio izrazito kritičan prema lijevoj struji radničkog pokreta kojega su povezivali s idejama boljševizma, tj. „crne kuge“.³⁵⁶

3. 3. Ideološki koncepti osječkoga radništva u okvirima radničke štampe

Vitomir Korać navodi kako je radnički pokret u ovom razdoblju bio „u punom duhovnom rascjepu“³⁵⁷ iako je većina radničkih vođa, poput Filipa Filipovića, pozivala na jedinstvo jugoslavenskog proletarijata.³⁵⁸ Ovo je uvelike bilo uvjetovano i dolaskom zarobljenika iz Rusije. Naime, lijeva je struja, unutar tada još uvijek nominalno jedinstvene SDSHiS, pod utjecajem boljševizma, prihvatila metode aktivnoga sudjelovanja u promjeni društveno-političkog poretka za razliku od desne struje koja je nastavila zagovarati prijeratnu politiku participiranja u strukturama vlasti kao modusu evolucijskoga razvoja socijalizma. Na tragu toga, osječka socijaldemokratska glasila isticala su protivljenje onome što su definirali kao dogmatizam, ističući kako se treba boriti za „kruh i slobodu“, do čega se pak ne dolazi deklamacijama revolucionarnih formula.³⁵⁹ Tako je već u proljeće 1918. godine na prostoru Slavonije došlo do konfrontacije između ovih struja. Jović navodi da su se suprotnosti među članstvom u Slavoniji prvi puta jasno manifestirale već prilikom odlučavanje hoće li se ući u

³⁵³ „Desnica i ljevica“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 13., 17. VII. 1919., I.

³⁵⁴ HR-DAOS-1182, kut. 1, memoarski zapisi Lavoslava Krausa.

³⁵⁵ Isto.

³⁵⁶ „Boljševizam“, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 16., 15. VIII. 1919., XXVIII.

³⁵⁷ V. Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knj., I., 256.

³⁵⁸ Filipović je isticao: „I sada zvoni zvono proletarijata celog sveta sa pozivom na ujedinjenje. Ne budimo prema toj silnoj borbi indiferentni“. („Stranačka konferenca u Zagrebu“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 6., 6. II. 1919., II.

³⁵⁹ „Zašto izlazimo“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 1., 23. III. 1919., I.

mjesne odbore Narodnog vijeća. Jović isto tako zaključuje da je slavonsko radništvo u tom pogledu bilo razjedinjeno. Tako su „brodski radnici odlukom većine članova stranke sudjelovali u radu ovih organa. Istu su odluku donijeli i požeški radnici, koji su u odborima vidjeli način proširivanja područja svoga rada i borbu za ostvarivanje svojih ciljeva“.³⁶⁰ Nasuprot ovoj struje, sve glasnije javljalo se protivljenje navedenoj politici. Iz navedenog proizlazi činjenica da nije postojala normirana politika cjelokupnoga radništva. Potonje se najviše očitovalo u radničkoj štampi. Stoga će se u ovom dijelu posebna pažnja posvetiti analizi radničke štampe jer je upravo ona predstavljala najbolje sredstvo „za širenje (...) socijalističke nauke“³⁶¹ te je ujedno bila i najjače agitacijsko oružje samih radnika u ideološkoj borbi koja je uslijedila.

3. 3. 1. Indikatori raskola u stranačkom tisku

Osječka su radnička glasila počela izlaziti u periodu kada je postojala mogućnost uspostave boljševičkih režima u Europi na tragu pobjede Oktobarske revolucije u Rusiji. Novouspostavljena je vlast Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a kasnije i Kraljevine/Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenca bila prilično represivna u odnosu na radnički pokret što se posebno očitovalo u kontekstu cenzure, ometanja distribuiranja štampe, različitih oblika zabrana te progona urednika i čitatelja. Josip Horvat navodi: „Sve se promijenilo za novinski život i razvitak. Jedino je ostala nepromijenjena cenzura“³⁶². Tako i Božidar Novak ističe kako je u Hrvatskoj i dvije godine nakon ujedinjenja ostala na snazi cenzura kakva je bila u Austro-Ugarskoj (prema banskim propisima od 27. srpnja 1914.).³⁶³ Radnička su glasila, poput *Malih novina*, imala više praznih stranica nego teksta. Neposredno nakon završetka rata cenzura je bila u nadležnosti vojnoga cenzora. Radnička je štampa ovo oštro odbijala, o čemu svjedoči i pismo uredništva *Radničkih novina*, u kojemu se navodi kako list neće udovoljiti naredbi vojnoga cenzora. Nedugo nakon toga cenzura je prešla u nadležnost civilnoga cenzora. O stupnju cenzure govori i članak objavljen u *Socijalistu*, koji ističe kako je pretposljednji broj, koji je objavljen 13. travnja bio gotovo sasvim bijel.³⁶⁴ Represije su posebno bile izražene nakon proglašenja Obznane i Zakona o zaštiti države. Novak također ističe kako su već 19. veljače 1919. godine zaplijenjene osječke *Radničke novine* kao i *Narodna obrana* jer je kritizirala

³⁶⁰ Dragiša Jović, tekst rukopisa „KPJ i revolucionarni radnički pokret u Slavoniji 1919. – 1929“, u: HR-DAOS-1182., kut. 18.

³⁶¹ „Domaće novosti“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 14., 25. VII. 1919., I.

³⁶² Josip Horvat, *Povijest novinstva u Hrvatskoj 1771. – 1939.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2003., 338.

³⁶³ Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden Marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., 120.

³⁶⁴ „Vojna cenzura“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 6, 27. IV. 1919., 1.

batinanja, pred uredništvo je čak postavljena i straža.³⁶⁵ Dakle, cenzure je bila sveprisutna i nije se isključivo odnosila na radnički tisak, nego i na građanski.

Unatoč tomu, krajem studenoga osnovana je radnička štamparija u Osijeku, koja se nalazila u Gundulićevoj ulici br. 8 i 10. Prema arhivskim izvorima nekadašnjeg partijskoga odjela „u Osijeku je bila jaka izdavačka djelatnost radničke literature. Izdavane su brošure, kao npr. *Kako će seljaci doći do zemlje* te prijevodi knjiga Marxa i Englesa“.³⁶⁶

Početak je radničke štampe u Osijeku označio izlazak *Aprovizacije. Lista socialno-demokratskoga radništva za promicanje interesa oko opskrbe pučanstva*,³⁶⁷ u vremenu kada ideološki rascjep još nije bio definiran. List je bio besplatan, pa je vjerojatno zbog nedostatka sredstava za izlaženja, nakon samo tri broja, prestao s izlaziti. Posebno je *Aprovizacija* kritizirala lihvarstvo i pljačku. Te pojave označila je produktima rata. *Aprovizacija* je isticala kako je rat omogućio nekim pojedincima da postanu „...preko svakog očekivanja puni bogatstva“.³⁶⁸ „Sirotinja tek sada vidi da je to naprosto pljačka, ali dozvoljena pljačka, jer se cijelo naše društvo na njoj osniva“, upozoravao je ovaj list.³⁶⁹

Nakon *Aprovizacije* počele su izlaziti *Radničke novine*.³⁷⁰ Kao razlog izlaženja u prvom broju navodi se potreba za organizacijom radnika.³⁷¹ Prema tome, organiziranom kapitalizmu mogu se suprotstaviti samo organizirani radnici jer izrabljivanje radnika od strane kapitalizma, prema pisanju novina, tjera radnike u organizaciju.³⁷² Na mjestu glavnoga urednika bio je Ladislav Kordić. S vremenom su novine postale glasilo socijaldemokratske struje te su promijenile podnaslov u *Glasiilo Socijalističke partije Jugoslavije*. Ovo je ujedno i najdugovječniji socijaldemokratski list u gradu Osijeku.

Početkom je 1919. godine u Osijeku pak počeo izlaziti *Socijalist. Socijalno-demokratsko glasilo*.³⁷³ Naime, vlada u Zagrebu na temelju izvještaja osječkoga državnoga odvjetništva izdala je dozvolu „Petru Vasiću iz Zvornika u Bosni, stanujućem u Osijeku, kao odgovornome

³⁶⁵ B. Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, 120.

³⁶⁶ HR-DAOS-2103, kut. 6, zapis o radničkim listovima koje je izdavala KPJ.

³⁶⁷ *Aprovizacija. Lista socialno-demokratskog radništva za promicanje interesa oko opskrbe pučanstva* izašla je samo u tri broja. Prvi je broj izdan 25. siječnja 1918., posljednji, treći broj, izašao je 6. ožujka 1918. godine. Izdavatelj i odgovorni urednik bio je Ivan Galovac. Novine su tiskane u tiskari Julija Pfeiffera u Osijeku.

³⁶⁸ „Rat i lihvarstvo“, *Aprovizacija. Lista socialno-demokratskog radništva za promicanje interesa oko opskrbe pučanstva*, (Osijek), br. 2., 8. II. 1918., I.

³⁶⁹ Isto.

³⁷⁰ *Radničke novine. Socijalističko glasilo* izlazilo je s manjim vremenskim prekidima od 20. lipnja 1919. do 1. svibnja 1923. godine u Osijeku. U Odjelu knjižnice Muzeja Slavonije u Osijeku sačuvano je 17 brojeva. U početku su novine izlazile svakoga drugog četvrtka, a od 16. broja izlaze dva puta tjedno. Novine su ponovno počele izlaziti 1923. godine pod uredništvom Juliusa (Julija) Lustiga te Marka Leitnera.

³⁷¹ Nema naslova članka, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br.1., 20. VI. 1918., I.

³⁷² Isto.

³⁷³ Ukupno je izašlo 19 brojeva. Novine su izlazile jedanput tjedno. Vlasnik i odgovorni urednik bio je Petar Vasić.

uredniku izdavanje povremenoga tiskopisa 'Socijalista'.³⁷⁴ List je počeo izlaziti 1. travnja, a bio je glasilo „socijalno-demokratske stranke, tzv. ministerijalista“.³⁷⁵

Novine su istupale protiv parola o socijalnoj revoluciji i diktaturi proletarijata. Zbog sve izraženijeg neslaganja u radničkom pokretu, povodom početka objavljivanja, svako je glasilo navodilo kao razlog izlaženja *pravilnost svoga puta*. Na tragu toga, *Socijalista* u članku „Zašto izlazimo“ navodi: „U vodstvu stranačkog i strukovnog pokreta nastao je preokret (...) Oni (radikalci AR) misle, da su skokovi iz ovoga u socijalistički poredak mogući, pune radniku glavu sa 'socijalnom revolucijom' i 'diktaturom proletarijata', a ponajpače se ruše na nas (...)“.³⁷⁶

Iste godine u svibnju izašao je prvi broj radničkoga glasila koji je nosio naziv *Male novine. Radničko glasilo*³⁷⁷ dok je krajem prosinca 1919. objavljen prvi broj *Radničke riječi* koja će kasnije postati službeno glasilo KPJ u Slavoniji.³⁷⁸ Novine su tiskane u Radničkoj tiskari d.d. u Osijeku.

Kao posljednje radničko glasilo u ovom razdoblju, početkom lipnja 1920. godine izlazi socijaldemokratska *Borba*. Potrebno je istaknuti kako je i 1921. godine došlo do pokretanja novog glasila SPJ pod nazivom *Radnički list: Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, a čiji je odgovorni urednik bio Jovo Jakšić.³⁷⁹ Kao što je vidljivo, socijaldemokrati su vrlo aktivno izdavali svoje listove. Međutim, oni su imali vrlo kratko vrijeme izlaženja, osim *Radničkih novina*. Inače, vlasti, osim jednom prilikom (1919.) nikada nisu zabranjivale štampanje socijaldemokratskih glasila kao ni ostale oblike djelovanja (održavanje skupština, zborova).

U prilog tezi kako se upravo na temelju štampe mogu analizirati ideološki sukobi, govori i pisanje *Radničkih novina* koje ističu kako razliku između boljševika i ostalih socijalističkih stranaka čini taktika u ostvarenju cilja – socijalizma. Sukladno tomu ovo je glasilo pod Slavkom Henčom žestoko napadalo komunizam u Rusiji³⁸⁰. S druge je strane potrebno navesti da su obje

³⁷⁴ HR-DAOS-2103 ,kut. 16, odluka o dopuštanju izlaska *Socijaliste*, 19. IV. 1919.

³⁷⁵ Isto.

³⁷⁶ „Zašto izlazimo“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 1., 23. III. 1919., I.

³⁷⁷ *Male novine* izlazile su u razdoblju do 10. svibnja 1919. do 22. srpnja 1919. Ukupno je tiskan 21 broj. Izlazile su svake srijede i subote. Od 11. broja nose podnaslov *Radničko glasilo*. Vlasnik i odgovorni urednik bio je Dragutin Vincenc dok je od 20. broja mjesto vlasnika i odgovornog urednika preuzeo Josip Sukić.

³⁷⁸ *Radnička riječ. Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) mjesnog Radničkog sindikalnog vijeća za Osijek* izlazilo je od 18. XII. 1919. do 30. XII. 1920. Prvi je vlasnik i odgovorni urednik bio Ilija Jagodić, a od 38. br. (21. VII. 1920.) ga zamjenjuje Stevo Klas. Glasilo je izlazilo svakoga četvrtka dok je od 23. broja (26. V. 1920.) počelo izlaziti srijedom i subotom. U Odjelu knjižnice Muzeja Slavonije u Osijeku sačuvano je 85 brojeva. Od 24. broja *Radnička riječ* mijenja podnaslov u *Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)*. Osim Klasa na mjestu urednika novina bio je i Ilija Jagodić.

³⁷⁹ Ovaj je list prvi puta tiskan 6. listopada 1921. godine, a posljednji puta 27. listopada iste godine. Ukupno je objavljeno četiri broja. Od drugoga broja kao izdavač navodi se Socijalistička zajednica Jugoslavije. U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici nalaze se sva četiri primjerka.

³⁸⁰ HR-DAOS-1182, kut. 1, memoarski zapisi Lavoslava Krausa.

struje imale dodirnu točku, koja se odnosila na postizanje istog cilja – socijalizma. Baš kao i komunistička štampa, i *Socijalista*, glasilo *ministerijalaca* u svom prvom broju piše: „jedini je tu izlaz socijalizacija produktivnih sredstava, odstranjenje kapitalističkog poretka i uspostava socijalističkog društva“.³⁸¹

Možemo zaključiti kako su obje struje imale isti cilj, ali su zagovarale različite taktike kojima se treba doći do cilja (revolucija i evolucija). Različito poimanje taktike, koja se treba upotrijebiti da bi se ostvario socijalizam, od svake strane doživljavano je kao izdaja temeljnih principa socijalizma. S druge strane, *radikalci* su isticali kako su se u Kraljevini SHS ostvarili uvjeti za klasnu borbu jer „broj se proletera uvećava, vojska se suvišnih radnika umnožava, suprotnosti između eksploatatora i eksploatisanih sve se više zaoštravaju, klasna borba između proletarijata i buržoazije biva sve ogorčenija, ona dijeli društvo u dva neprijateljska tabora“.³⁸² *Socijalista* je takvo stajalište označilo „sektaškim“³⁸³ i „neizmjernim radikalizmom“.³⁸⁴

Razlika između dviju struja vidljiva je i u odnosu prema uspostavi Mađarske Sovjetske Republike u kojem se opet očituje razlika u pogledu taktike,³⁸⁵ odnosno načina uspostave radničke vlasti. Glasila su *radikalaca* u Osijeku pozdravila njezinu uspostavu. Povodom dolaska Bele Kuna na vlast, *Radničke su novine* objavile: „Što smo do sada poznavali samo iz daleka, imamo eto prilike upoznati iz najbliže blizine“.³⁸⁶ Dok u *radikalnim* glasilima vlada oduševljenje, *Socijalista* piše kako „...je to sve skupa jedna velika sljeparija, te nas doista čudi, da su i socijalni demokrati na nju pristali...“³⁸⁷ Dalje se u članku navodi kako „diktatura proletarijata ne uspostavlja se tako, da nekoliko grupa ljudi sa oružjem u ruci prisili ostatak da ju prizna“.³⁸⁸ *Socijalista* donosi socijaldemokratski stav koji se žestoko opirao revolucionarnoj metodi dolaska na vlast. S druge pak strane, *Radnička riječ* u članku „Crveni Uskrs“ opisuje revoluciju kao Uskrs socijalnog ideala i djelovne akcije gomile.³⁸⁹ Ova je struja smatrala kako

³⁸¹ „Zašto izlazimo“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 1. 23. III. 1919., 1.

³⁸² „Podloga za ujedinjenje“, *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek), br. 15, 1. VII. 1919., 1.

³⁸³ „Cilj i taktika“, *Socijalista*, (Osijek) br. 4., 3. IV. 1919., I.

³⁸⁴ „Podloga za ujedinjenje“, *Socijalista*, (Osijek), br. 5, 19. IV. 1919., I.

³⁸⁵ Pitanje je taktike u radničkome pokret bilo prisutno od njegovih početaka. Teorijsku podlogu ovom pitanju dao je Liebknecht koji je, između ostaloga, krajem 19. stoljeća naveo: „Vidjeli smo, da je nemoguće propisati za našu partiju taktiku, koja bi vrijedila za sve slučajeve. Taktika se upravlja prema prilikama. Jedini zakon, jedino mjerilo je interes Partije. (...) Naročito smo vidjeli da je potpuno neopravdano, da taktiku nasilja smatramo kao jedinu revolucionarnu taktiku...“ (*Jean Jaurès i socijalizam*, (ur. Konstantin Bastaić), Kultura, Zagreb, 1954., 335–336.).

³⁸⁶ „Ugarska sovjetska republika“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 3, 27. III. 1919., 2.

³⁸⁷ „Diktatura proletarijata u Ugarskoj“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 3, 6. IV. 1919., 1.

³⁸⁸ Isto.

³⁸⁹ „Crveni Uskrs...“, *Radnička riječ. Glasilo Radničke partije Jugoslavije (komunista). Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća za Osijek*, (Osijek), br. 15, 1. IV. 1920., I.

je jugoslavenski proletarijat osviješten te da je socijalistička misao zahvatila najšire slojeve naroda i ona će u pravi čas da radi socijalni prevrat.³⁹⁰

Nasuprot ovakvom mišljenju socijaldemokrati su smatrali sljedeće: „između nas i ljevice: ovdje realan, praktičan rad, tamo teoretiziranje snivanje o revoluciji, koja će preko noći promijeniti društveni poredak. (...) S metodama ljevice mi ne možemo naći kompromis ne samo zato jer smo nazora, da se komunistička država danas još ne da stvoriti, nego i zato, jer smo nazora, da bi nas komunizam upropastio, jer još za nj nijesmo zreli“.³⁹¹ *Socijalista* upozorava da se zemljom šuljaju razni individualci, koji lijepim riječima pridobivaju radništvo za silovit prevrat, koji će mu donijeti ljepšu budućnost.³⁹² Prema socijaldemokratima, taktika se određuje prema realnim ekonomskim, političkim i kulturnim snagama, a ne prema momentalnim raspoloženjima i željama socijalističkih neodgojenih masa.³⁹³ *Socijalista* smatra kako je lijeva struja odveć radikalna u svojim zahtjevima za revolucionarnom promjenom u smislu rušenja kapitalističkoga društva³⁹⁴.

S druge strane, jugoslavenski socijaldemokrati oslanjali su se na teze Karla Kautskoga, koji je smatrao kako ne postoji „odabrana četa“ koja će provesti revoluciju i ostvariti socijalizam. Naime, prema ovom teoretičaru i socijaldemokratu uvjeti su za socijalizam volja, mogućnost, snaga i zrelost proletarijata. Kako se potonji elementi ne mogu statistički utvrditi, treba procijeniti je li proletarijat dovoljno jak i inteligentan da preuzme društveno reguliranje.³⁹⁵ Ovdlašnji socijaldemokrati smatrali su kako jugoslavenski proletarijat još uvijek nije dovoljno osviješten te kako upravo rad na njegovome klasnom osvještavanju treba biti primarna djelatnost radničkih stranaka³⁹⁶. Potonje su kontinuirano isticali tijekom sljedećih dvadeset godina.

Inače, važno je naglasiti kako upravo štampa predstavlja iznimno važan oblik komunističke prakse. Tomu u prilog ide Lenjinova teza prema kojoj revolucionarna štampa ne predstavlja samo kolektivnog agitatora i kolektivnog propagatora ideja revolucije, već ujedno i kolektivnoga organizatora. Ovu je ulogu Lenjin iznio u poznatoj krilatici: „Uči, propagiraj,

³⁹⁰ Isto.

³⁹¹ „Osječka ljevica“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 8, 13. VI. 1919., 1.

³⁹² „Na oprez“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 7, 4. V. 1919., 1.

³⁹³ „Konferencija desničara“, *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek), br. 9, 11. VI. 1919., 1.

³⁹⁴ „Socijalna demokracija i politička vlast“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, br. 9, 20. VI. 1919., 1.; Krajem travnja 1919. uhićeno je u Osijeku nekoliko radikalaca koji su, prema pisanju *Malih novina*, „...uapšeni radi pokušaja lijepljenja nekih plakata“.³⁹⁴ Osijekom se proširila vijest o želji za uspostavom „slavonske sovjetske republike“. Događaj je ostao zapamćen kao „Afera aprilskih letaka“. („Povijest zadnjeg radničkog pokreta“, *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek), br. 4, 24. IV. 1919., 1.).

³⁹⁵ K. Kautsky, *Ortodoksní marksizam i revizionizam*, 121.

³⁹⁶ Toma Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd, 1974., 259.

organiziraj“.³⁹⁷ Komunisti su isticali kako novine unose marksističku misao u pokret. Možemo zaključiti kako je štampa i kod nas odigrala iznimno značajnu ulogu pri kreiranju ideološkoga okvira radničkoga pokreta, a tomu u prilog govori i svojevrsni credo koji se nalazio na naslovnoj stranici *Proleter* na kojoj je iznad samoga naslova novina pisalo: *Pročitaj i daj drugome da pročita*.

Osim osječke radničke tu je bila i iznimno obilna štampa koja je dolazila iz inozemstva. Naime, Maslarić ističe kako je Kominternu imala na „cijeloj zemaljskoj kugli svoje biroe“ u kojima su uglavnom radili emigranti iz drugih zemalja. Unutar tih biroa štampan je materijal koji je „otpravljen u druge zemlje sa potrebnim direktivima“³⁹⁸.

3. 4. Temeljne točke prijepora: odnos prema ministerijalizmu i nacionalnom pitanju te agrarnoj reformi

Kako je ranije navedeno europski radnički pokret nakon Prvog svjetskog rata našao se na raskrižju. Jedan od razloga bio je i odnos prema nacionalnom pitanju, posebno u okvirima novoosnovanih država (Čehoslovačka, Kraljevina SHS i dr.). Stoga se pojavila dilema trebaju li socijaldemokratske stanke sudjelovati u nacionalnoj konsolidaciji ili ste trebaju i dalje pridržavati parole o potrebi čiste klasne borbe. Pitanje je bilo iznimno delikatno jer prihvaćanje sudjelovanja u nacionalnoj konsolidaciji ujedno je značilo i suradnju s građanskim strankama što je u lijevom krilu, iz kojega će se formirati komunističke partije, smatrano klasnom izdajom. Različiti stavovi u ovom pogledu doveli su do kreiranja različitih struja unutar socijaldemokratskih stranaka i prije konačnog raskola. U okvirima jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka, koje u ovoj fazi još uvijek nisu bile ujedinjene, formirala se grupa oko Vitomira Koraća, koja je smatrala da je borba za nacionalno oslobođenje zapravo preduvjet za demokraciju te da se socijalizam treba ostvariti u suradnji s građanstvom.³⁹⁹ Ova je grupa smatrala da neprihvaćanje suradnje zapravo znači ostanak na političkoj margini. Tako je na stranačkoj konferenciji održanoj u veljači 1919. godine u Zagrebu istaknuto, a što su prenijeli i osječke *Radničke novine*, kako suradnja s građanskim strankama jača proletarijat te kako će ovakva politika u konačnici rezultirati „pozitivnim klasnim probitkom“ i ostvarivanjem zahtjeva radničke klase.⁴⁰⁰ Korać je nastojao objasniti kako se nacionalizam i socijalizam mogu pomiriti, tj. kako se oni nadopunjavaju. Socijaldemokrati su, kako to ističe Ivo Banac, smatrali

³⁹⁷ „Lenin and the socialist paper“, dostupno na http://socialistworker.org/2004-1/502/502_08_Lenin.shtml, 1. III. 2017.

³⁹⁸ HR-DAOS-499, kut. 2, izjava Božidara Maslarića. Pregled radničkog pokreta 1919. – 1928.

³⁹⁹ Isto, 196.

⁴⁰⁰ „Stranačka konferenca u Zagrebu“, *Radničke novine* (Osijek), br. 6., 6. II. 1919., II.

da ujedinjenje Jugoslavije ima obilježja buržoaske nacionalne revolucije koja osigurava uvjete u kojima se socijalizam može ostvariti mirnim putem.⁴⁰¹

I dok je dio socijaldemokrata smatrao da stranka treba sudjelovati u nacionalnom konsolidiranju drugi dio je nacionalno pitanje „skinuo“ s dnevnog reda jer je smatrao da je ono riješeno samim ujedinjenjem te kako prednost treba dati socijalnim, a ne nacionalnim pitanjima. Drugim riječima, ova je struja odbacivala suradnju s građanskim strankama.

Različita stajališta u smislu pristupa nacionalnom pitanju ponajviše su se ogledala u odnosu prema ministerijalizmu. Naime, pitanje je ministerijalizma zapravo usko vezano uz odnos prema nacionalnom pitanju jer su socijaldemokrati pitanje ulaska u vladu shvaćali što je i ranije navedeno kao način pridonosenja nacionalnoj konsolidaciji. Nasuprot tomu, neposredno nakon Prvog svjetskog rata, iako će ovo stajalište kasnije revidirati, komunisti su gotovo u potpunosti marginalizirali ovo pitanje smatrajući ga riješenim. Oni su pak u prvi plan postavljali „čisto revolucionarnu borbu“, koja ih je kako je to navela Latinka Perović izolirala od masa.⁴⁰² Pripadnici ove struja smatrali su kako politika suradnje s građanskim strankama zapravo znači pretvaranje radnike u „sluge buržoazije“.⁴⁰³ Zanimanje ovih pitanja od strane komunista vidljivo je i u njihovim prvim dokumentima. Tako se npr. u *Podlozi ujedinjenja* (1919.) o nacionalnom pitanju ništa ne govori. Komunisti će tek 1923. godine na svojoj Drugoj konferenciji prisupiti razradi nacionalnog pitanja, o čemu će kasnije biti riječi.

Raskol po ovom pitanju bio je najvidljiviji na Jugoslavenskoj socijalističkoj konferenciji, održanoj 6. listopada 1918. godine u Zagrebu kada su se odluci ulasku u narodna vijeća, koju su zastupali predstavnici socijaldemokratskih stranaka iz Hrvatske i Slovenije, oštro suprotstavili bosanski socijaldemokrati, koji su se jasno izjasnili protiv bilo kakve suradnje s građanskim strankama. Nakon ove odluke sva povjereništa za socijalnu politiku predala su se u ruke socijaldemokratima, izuzetak je bila Dalmacija, gdje je na taj položaj postavljen građanski političar, odvjetnik Prvislav Grisogono.⁴⁰⁴ Slavonski su radnici također bili razjedinjeni po tom pitanju. Tako je dio osječkih radnika zauzeo negativan stav u vezi pitanja sudjelovanja u radu mjesnih odbora Narodnog vijeća dok su se brodski, kao i požeški radnici izjasnili u korist sudjelovanja u Narodnom vijeću, odnosno odborima.⁴⁰⁵

⁴⁰¹ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 189.

⁴⁰² Vidi: Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*, Zagreb, Globus, 1984.

⁴⁰³ Vlado Strugar, *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, Rad, Beograd, 1965., 85.

⁴⁰⁴ Toma Milenković, „Privremeno radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji (od kraja Prvog svjetskog rata do donošenja Vidovdanskog ustava)“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 11/1981., 109. - 232.

⁴⁰⁵ Dragiša Jović, „Aktivnost SRPJ(k) odnosno KPJ u Slavoniji 1919.-1920.“, *Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije, Vukovar 1920.*, (ur. Zdravko Krnić), Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1972., 173. - 185.

Ovdje valja istaknuti da iako je nacionalno pitanje predstavljalo najvažnije pitanje u međuratnoj jugoslavenskoj državi, na lokalnoj osječkoj razini socijaldemokrati i komunisti ovom pitanju ipak nisu poklanjali toliku pažnju kao na državnoj razini. Ovdašnji su radnici tek neposredno nakon završetka rata objavljivali članke iz beogradskih ili zagrebačkih novina na ovu temu ne donoseći pri tome mišljenje samog osječkog radništva. Možemo reći da su osječki radnici bili više aktivistički orijentirani na organiziranje radnika u sindikate, borbu za radničke domove i sl. Stoga, jedan od rijetkih izuzetaka predstavlja kraći tekst iz 1921. godine kada je srednja struja (centrumaši) nakon raskola s komunistima na Vukovarskom kongresu iznijela svoj stav po ovom pitanju koji je objavljen u njihovom glasilu *Radnička riječ*. Tako Julije Lustig u članku pod nazivom „Centralizam ili separatizam“ ističe kako su pokretači ovog lista itekako svjesni interesa domaće buržoazije s kojom surađuju te navode kako oni unatoč ovoj suradnji idu svojim putem, a to je onaj između centralizma kojega zastupa krupna buržoazija i separatizma kojega zastupaju „feudalni ostaci“, a koji su prema autoru konsolidirani u Hrvatskom bloku.⁴⁰⁶ Nasuprot ovomu Lustig se zalaže za „demokratski centralizam“.⁴⁰⁷ Unatoč ovomu za samo nekoliko mjeseci ova će se struja priključiti socijaldemokratima i prihvatiti centralističko unitarističko uređenje međuratne Jugoslavije.

Osječki su socijaldemokrati i komunisti slijedili politiku koju su njihove stranke provodile na državnom nivou. Ovo je vidljivo i kada su krajem listopada 1918. formirani mjesni odbori Narodnog vijeća, u njih su ipak ušli i predstavnici SDSHiS. Tako su u Mjesni odbor u Osijeku kao predstavnici radnika ušli Slavko Henč i Petar Vasić dok su Vitomir Korać i Vilim Bukšeg postali članovi Narodnoga vijeća kao predstavnici SDSHiS.

Stav lijeve struje bio je uvjetovan činjenicom specifičnoga društveno-političkog stanja koji je zahtijevao određene ideološke ustupke. Naime, njezini su pripadnici isticali kako politika sudjelovanja u državnim vlastima ima smisla samo tijekom „prijelaznog razdoblja“, tj. dok ne dođe do konsolidacije države. Nakon što je došlo do uspostave Privremenoga narodnoga predstavništva lijeva struja smatrala je kako više nema potrebe za suradnjom s građanskim strankama. S druge strane, Vitomir Korać ostao je u Beogradu i nakon izvršenoga ujedinjenja vjerujući kako se socijalizam može ostvariti parlamentarnim radom i radom u vladi. Tako je Korać postao član prve vlade Kraljevine SHS Stojana Protića kao ministar za socijalnu politiku.

⁴⁰⁶ Hrvatski blok nastao je 1921. godine na inicijativu Stjepana Radića, a činile su ga sljedeće stranke: HRSS, HZ i HSP.

⁴⁰⁷ „Centralizam ili separatizam“, *Radnički list, Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, (Osijek), br. 4., 27. X. 1921., I.

Kada je Korać postao ministar, *radikalci* su zauzeli oštar stav svjesno ga optužujući za cijepanje radničkih redova. Politika socijaldemokrata bila je uvjetovana uvjerenjem kako nova država još uvijek nije posve konsolidirana te kako socijaldemokratska stranka ima obveze prema radničkome narodu. Na stranicama osječkoga *Socijalista* branilo se postupanje socijaldemokrata te se zastupalo mišljenje kako je još uvijek potreban rad u vladi: „...jer soc. demokratska delegacija ne može na se preuzeti teške odgovornosti, da bi svojom pasivnošću zavlčila i priječila proces konsolidacije, koji je baš od životnog interesa po radnički narod“.⁴⁰⁸

Radikalci su pak isticali kako je nemoguće ostati u savezu sa građanskim strankama kada se cijeli proletarijat svijeta bori za preobrazbu kapitalističkoga u socijalističko društvo. Stoga su *Radničke novine* pisale kako je jedan od razloga rascjepa stav Glavnog odbora, koji nakon što je uvidio, da ne može radnički pokret trajno svezati uz građanske stranke, hoće, da ga cijepa na dvije stranke.⁴⁰⁹ Prema pisanju navedenih novina razlike su postale jače „kada je u Narodnom Vijeću bilo jasno, da se naše građanske stranke boje izbora za konstituantu, kako narod ne bi sam odlučio o državnoj formi“.⁴¹⁰

Zbog sve većeg pritiska Korać je 1. travnja 1919. podnio ostavku na ministarsko mjesto⁴¹¹. I nakon toga je kritiziran. *Radikalci* u smislu doprinosa politike *ministerijalaca* radništvu i njegovoj egzistenciji, navode kako su radnici jedino dobili „...slobodnu trgovinu, koja im je u 8 dana poskupila hranu za dvostruko“.⁴¹² Unatoč tomu, kako se bližio sve očitiji raskol, socijaldemokrati su postali članovi i idućih dviju vlada, Ljube Davidovića. Tako je Vitomir Korać u vladi Ljube Davidovića (16. VIII. 1919. – 19. X. 1919.) bio ministar za socijalnu politiku dok je Anton Kristan⁴¹³ bio ministar šuma i ruda, a Vilim Bukšeg ministar za ishranu i obnovu zemlje. U drugoj vladi Ljube Davidovića (18. X. 1919. – 19. II. 1920.) navedeni su ministri ponovno imenovani na čelo istih resora.

Drugu točku prijepora u ovom razdoblju činio je odnos prema agrarnoj reformi. Njezina je provedba obuhvaćala konačno rješavanje pitanja vlasništva nad zemljom te kako je nova država bila tipična agrarna zemlja, pitanje strukture nad vlasništvom bilo je važno.⁴¹⁴

⁴⁰⁸ „Radničkom narodu u jugoslavenskim pokrajinama“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 1. 23. III. 1919., 1.

⁴⁰⁹ „Drugovi i drugarice! Socijalni demokrati“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 14., 3. IV. 1919., II.

⁴¹⁰ Isto.

⁴¹¹ Nakon Koraćeve ostavke na njegovo mjesto dolazi Josip Gostinčar, kasnije član Slovenske ljudske stranke.

⁴¹² „Drugovi i drugarice! Socijalni demokrati“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 14., 3. IV. 1919., II.

⁴¹³ Kristan je 1923. godine postao vladin komesar u New Yorku.

⁴¹⁴ Ovdje se nećemo detaljnije zadržavati na problemu agrarne reforme, nego ćemo joj pristupiti isključivo u okvirima ideološkoga sukoba između socijaldemokrata i komunista. Opširnije o agrarnoj reformi: Zdenka

Povjesničarka Zdenka Šimončić-Bobetko ističe kako je upravo agrarna reforma u razdoblju između 1918. i 1941. bila iznimno važna, te je njezino provođenje zadiralo u „političke, ekonomske, socijalne, nacionalne i međudržavne odnose Jugoslavije“.⁴¹⁵ Regent Aleksandar je 6. siječnja 1919. godine u manifestu obećao podjelu veleposjeda i ukidanje kolonatskih i kmetskih odnosa. Ovo je podrazumijevalo podjelu zemlje siromašnim zemljoradnicima uz pravednu naknadu prijašnjim vlasnicima.⁴¹⁶ Rješavanje ovoga problema u prvoj Protićevoj vladi (20. XII. 1918. – 16. VIII. 1919.) predano je u nadležnost Ministarstva za socijalnu politiku na čijem je čelu bio Vitomir Korać. Odmah je oformljena i Komisija za rješavanje agrarnoga pitanja. Tim su povodom *Radničke novine* pisale kako „Vlada mora činom dokazati, da se veleposjedom kani u interesu naroda obračunati“.⁴¹⁷ Radnička su glasila smatrala kako se pitanje veleposjeda mora odmah riješiti jer će inače mnogi posjedi ostati neobrađeni pa će do godine vladati glad. Socijaldemokrati su pak isticali kako je to: „u nas prvi zakon, koji se usudio dirati u svetinju privatnog vlasništva“.⁴¹⁸

U veljači 1919. objavljene su *Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme*. Prema prijedlogu komisije, velike posjede će država podijeliti „među one, koji si kane zaslužiti kruh obradivanjem zemlje. Kod toga će se posebna pažnja obratiti seljacima, koji danas od svojega zemljišta ne mogu živjeti, invalidima, i seljačkim radnicima i onima, koji su trpjeli u ratu“.⁴¹⁹ Što se tiče pitanje odštete koje je bilo posebno aktualno prema navedenim odredbama njihova visina i način otplate trebao bi se riješiti posebnim zakonskim odredbama s time da pravo na odštetu ne bi imali pripadnici habsburške krune kao i svi posjedi koji su pripadali „neprijatelju“.⁴²⁰

Komisija za rješavanje agrarnoga pitanja predložila je glavna načela agrarne reforme koja je, između ostaloga, obuhvaćala i razdiobu velikog posjeda⁴²¹. Upravo je ta točka bila točka prijepora dviju struja. Naime, agrarnom reformom predviđena je podjela zemljišta pojedincima, dok su komunisti zahtijevali kolektivno vlasništvo nad zemljom, odnosno ekspropiraciju. Komunisti su se zalagali da se iz malog posjede, načini veliki, te se na taj način stvori seosko kolektivno vlasništvo.⁴²² Zemljište treba biti zajedničko vlasništvo, koje „se obrađuje

Šimončić-Bobetko, „Agrarna reforma i kolonizacija na području Baranje u međuratnom razdoblju 1919. – 1941., *Tri stoljeće Belja*, (gl. ur. Dušan Čalić), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Osijek, 1986., 257–265.

⁴¹⁵ Zdenka Šimončić-Bobetko, „Agrarna reforma na području Hrvatskog zagorja, Međimurja i Podravine u međuratnom razdoblju (1918. – 1941.)“, *Povijesni prilozi*, 7/1988., br. 7., 31–76.

⁴¹⁶ Isto.

⁴¹⁷ „Jedan predlog“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo* (Osijek), br. 12, 15. XI. 1918., I.

⁴¹⁸ „Ministerijalizam“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo* (Osijek), br. 2., 29. III. 1919., I.

⁴¹⁹ „Agrarna reforma“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo* (Osijek), br. 5, 30. I. 1919., I.

⁴²⁰ „Iz uprave-prethodne odredbe“, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 6., 15. III. 1919., XXVIII.

⁴²¹ „Agrarna reforma“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo* (Osijek), br. 5, 30. I. 1919., I.

⁴²² Isto.

zajednički, a plod zemlje je zajedničko vlasništvo svih onih, koji su na njemu radili“.⁴²³ Oštro su bili protiv podjele zemlje pojedinicima jer bi ti pojedinci, prema njima, „prezaduženjem ili lakoumnnošću“ mogli putem lihve, stvoriti nove robove kapitalističkoga društva.⁴²⁴ Tako su *Radničke novine* smatrale kako je agrarna reforma „čedo kompromisa“ između socijalista u vladi i buržoazije te su posebno istupali protiv odštete koja je trebala biti isplaćena bivšim veleposjednicima.⁴²⁵

Unatoč proklamiranju nužnosti rješavanja agrarnoga pitanja, situacija se nije bitno promijenila niti u idućim godinama. O tome svjedoči i primjer događaja na posjedu grofa Khuena Belassyja s početka 1920. godine, o kojima je pisala *Radnička riječ*, gdje je seljacima i dalje bilo zabranjeno uzimanje ogrjeva unatoč činjenici da je *siromašna seoska raja kroz godine grofu zrađivala milijune*. Nekoliko se seljaka ipak usudilo uzeti drva s posjeda iz šume: „No bolje bi bilo da su okrali svetinju, nego li drva iz 'državne šume““. Naime, na sam su Badnjak u selo došle *grofove vjerne sluge* s tri vojnika i počele „nemilice tući – pa i cijeloj porodici, naredjivali da se drva voze natrag, tko nije htio opet je dobio batina“.⁴²⁶

S druge strane socijaldemokrati, nasuprot komunističkom potenciranju revolucionarnoga stanja kod seljačkih masa, isticali su kako socijalna revolucija našem seljaku ne može donijeti povećanje posjeda za razliku od Rusije ili Mađarske, jer kod nas, osim u Slavoniji, zapravo nigdje nema veleposjeda.⁴²⁷ Nadalje navode kako bi naš seljak, u slučaju rješavanja svog problema na *ruski način* (koji je zagovaralo lijevo krilo) došao „u opreku s radništvom, jer on hoće da poluči visoke cijene za žito, marvu i mlijeko, dok radništvo traži niske“.⁴²⁸ S druge pak strane, lijeva struja (*Radnička riječ*) zalagala se za radikalnu promjenu položaja seljaka, ističući kako isti problemi brinu i radnike i seljake. Glasila obiju struja zalagala su se za suradnju sa seljacima, ali su suradnju različito definirali. Prevladavalo je uvjerenje da je pogrešno mišljenje prema kojem u je socijalizam samo u interesu proletarijata. Nasuprot tomu isticalo se da je socijalizam u interesu onih, koji se većim dijelom uzdržavaju prihodom iz vlastitog rada, pa bili to proleterci, mali obrtnici, seljaci, mali činovnici, sitna buržoazija i intelektualci.⁴²⁹ Tako

⁴²³ „K zemljišnoj reformi“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo* (Osijek), br. 3., 27. III. 1919., II.

⁴²⁴ Isto.

⁴²⁵ Treba istaknuti kako su rezultati agrarne reforme uglavnom bili parcijalni bez cjelovitog rješenja unatoč brojnim uredbama koje je vlast donosila (Uredba o zabrani otuđenja i opterećenja velikih posjeda, 1919.; Uredba o izdavanju velikih posjeda u četverogodišnji zakup, 1920., itd.).

⁴²⁶ „Bijeli teror u Slavoniji“, *Radnička riječ. Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i Mjesnog radničkog sindikalnog vieća za Osijek* (Osijek) br. 1., 1. I. 1920., II.

⁴²⁷ „Desnica i ljevica“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo* (Osijek), br. 13., 17. VII. 1919., I.

⁴²⁸ Isto.

⁴²⁹ „Samoodređenje naroda i socijalizam. Stvaranje socijalističkoga društva“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo* (Osijek), br. 7, 4. V. 1919., I.

Radničke novine u broju od 16. siječnja 1919. donose vijest o održavanju javne skupštine u Đakovu gdje seljaci „jatomice, često cijelo selo korporativno k nama pristupaju“ pri čemu se u članku naglašava kako ih „valja marno podučavati i upućivati, jer mnogi imadu o socijalizmu vrlo čudne pojmove“.⁴³⁰

Radničke su novine među brojne društveno eksploatirane slojeve (činovnike, radnike) uvijek navodile i seljake jer sve „neizmjerljivo tišti kapitalističko izrabljivanje i njegova neslomljiva moć“.⁴³¹ S ciljem povezivanja sa seljacima, isticano je kako oni predstavljaju društvenu osnovicu. „Seljaci nam daju: hleb, povrće, meso i mleko. Oni liferaju industriji: lan, pamuk, vunu i kožu. Dakle ono, što nam je najpotrebnije“.⁴³² Kako bi istaknuli potrebu zajedničke borbe, novine podsjećaju da se seljaci sigurno sjećaju da su zajedno s radnicima u prošlom ratu bili u rovu dok niti jednog banakra tamo nije bilo.⁴³³

Komunisti smatraju kako ih jedino oni mogu osloboditi od trgovaca i kapitalista jer sve druge partije surađuju s navedenim *izrabljivačima*. Ovom su prilikom isticali sljedeće: „Samo komunistička partija kao partija radnog opljačkanog naroda hoće i ima interesa da sruši kapitalizam. Zato i seljaci moraju biti komunisti“.⁴³⁴

I dok su komunisti bili protiv agrarne reforme, jer su smatrali da ona ide u prilog kapitalistima i veleposjednicima, socijaldemokrati su smatrali kako ona predstavlja realno rješenje dotadašnjih veleposjednih odnosa te da svakomu stvara mogućnost obrade određenog dijela zemljišta.

3. 5. Kongresi ujedinjenja – stvaranje dvojne paradigme

Prijepori između dviju struja unutar SDSHiS postajali su sve intenzivniji. Stranačka su novine, ovisno o svojim preferencijama, objavljivale različite tekstove u kojima su nerijetko širile različite oblike difamacije kako bi istaknule pravovaljanost vlastite političke linije. Situacija se približavala kulminaciji. Kako je rečeno, već sredinom siječnja 1919. godine grupa je sindikata (tipografi, željezničari, kožarski radnici i dr.) zbog neslaganja sa službenom linijom stranke

⁴³⁰ „Javna skupština u Đakovu“, *Radničke novine*, (Osijek), br. 3., 16. I. 1919., II.; Navedene su novine isticale kako se socijalizam jedino može širi putem obrazovanja. „Zato mi socijaliste moramo znati, da se socijalistička nauka osniva na znanju i da je rad oko obrazovanja radnika jedan od najzamašnijih poslova u našoj borbi.“ („Pučko obrazovanje“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo* (Osijek), br. 12, 20. III. 1919., II.

⁴³¹ „Socijalizam i bankovni činovnici“, *Radničke novine* (Osijek), br. 8., 20. II. 1919., II.

⁴³² „Pismo seljacima“, *Radnička riječ. Glasilo Komunističke partije Jugoslavije* (Osijek), br. 49., 28. VIII. 1920., II.

⁴³³ Isto.

⁴³⁴ „Zašto seljaci moraju biti komunisti?“, *Radničke riječ. Glasilo Komunističke partije Jugoslavije* (Osijek), br. 73., 20. XI. 1920., II.,

osnovala Kartel strukovnih organizacija, nakon čega je došlo do stranačke konferencije u Zagrebu na kojoj je desna struja, kako se kasnije pokazalo, odnijela Pirovu pobjedu.

Sve se ovo odvijalo usporedno s radničkim zahtjevima za povećanjem plaće i radničkim pravima te iskazivanjem sve većih kritika na račun nove države. Cijelo proljeće 1919. godine proteklo je u znaku štrajkova koji su se proširili zemljom. Tako je uoči Prvomajske proslave na snagu stupila zabrana o održavanju zborova i manifestacija na otvorenom. Također su izvršeni brojni napadi na radničke domove, pogotovo u Bosni i Hercegovini, gdje je KPJ 30. travnja održala prosvjed protiv zabrane proslave radničkoga praznika. Tom je prilikom uhićeno oko 2000 radnika dok su sve partijske i sindikalne organizacije raspuštene.⁴³⁵ U ovo su vrijeme veliki radnički nemiri izbijali diljem Europe, pogotovo u Mađarskoj i Njemačkoj, gdje je i došlo do osnivanja država po sovjetskom modelu. S druge strane, zemlje pobjednice Prvog svjetskog rata, razvijale su intervencionističku politiku, pogotovo prema Mađarskoj kako bi spriječili daljnja širenja radničkih aspiracija. Međutim, SDSHiS nije se mogla u potpunosti posvetiti ovim problemima jer su i same njezine stranačke strukture bile u krizi. Ovoga su bili svjesni jugoslavenski socijaldemokrati. Lijeva struja je u takvoj situaciji vidjela svoju priliku, pa je Srpska socijaldemokratska stranka u veljači objavila proglas u kojemu je pozvala sve *drugarske stranke* na kongres u Slavonskom Brodu, koji se trebao održati „o Uskrs“.

Situacija uoči održavanja kongresa bila je prilično napeta. Intenzivirale su se međusobne optužbe na račun raskola unutar radničkoga pokreta. Međutim, zbog zabrane održavanja u Brodu, kongres je na kraju održan u Beogradu od 20. do 23. travnja 1919. godine.⁴³⁶ U najavi je istaknuto kako je cilj ostvarivanje jedinstva jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka, ali i kako se većina proletarijata zalaže za principe nepomirljive klasne borbe.⁴³⁷

Prije odluke o slanju delegata na kongres, osječka je socijaldemokratska organizacija, kako je prethodno istaknuto, održala skupštinu, na kojoj su osječki radnici, pod vodstvom Ivana Galovca, oštro kritizirali ministerijalizam odnosno politiku sudjelovanja u nacionalnoj konsolidaciji te su odlučili poslati svoje delegate na kongres u Beograd. Delegati na kongresu su bili: Galovac, Kordić, Sukić, Vidaković, Šmit, Lustig i Degregori. S druge strane, prema izjavi Stjepana Vidakovića, predstavnici su osječkoga proletarijata na kongresu bili Ivan

⁴³⁵ Rodoljub Čolaković; Pero Damjanović; Sergije Dimitrijević i dr., *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963., 47.

⁴³⁶ Kongres se održao unatoč činjenici da je Vitomir Korać dao ostavku na položaj u vladi. *Socijalista* piše kako je ljevica srušila Koraća te je tako uspjela „...uzburkati naše redove, jer samo to je još falilo; veleposjednici i ostali reakcionarci jedva su i dočekali.“ („Brodski kongres“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 3, 6. IV. 1919., I.).

⁴³⁷ „Svim socij. organ. u zemljama jugoslavenskim“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 12., 20. III. 1919., I.

Galovac, Ladislav Kordić i Marija Sukić.⁴³⁸ Vidaković je svoju izjavu dao s određenim vremenskim odmakom, pa je moguće da je neka imena izostavio. O postojanju dviju struju i među osječkim radništvom svjedoči i kasnija izjava Adama Mullera prema kojemu su se uoči kongresa ujedinjenja, pod utjecajem događanja u Rusiji pojavila dva krila: desno i lijevo krilo. Predstavnike desnog krila optužio je za korupciju.⁴³⁹ Pri tome je posebno naveo Slavka Henča, koji je kasnije postao direktorom Okružnog ureda te Eduarda Fleischera, zvanoga „Mimica“, komercijalnoga direktora Radničke štamparije. Zbog ove odluke osječki je Odbor stranke bio izbačen iz SDSHiS. Ovo je bilo u skladu s odlukom Glavnog odbora od 22. ožujka 1919. godine, prema kojoj ona organizacija koja pošalje svoje izaslanike na kongres biti isključena iz stranke.

Na kongres u Beograd došlo je 450 delegata⁴⁴⁰ koji su, pod vodstvom Filipa Filipovića, Sime Markovića, Jove Jakšića i dr. poduprli lijevu stranačku struju. Na kongresu je osnovana SRPJ(k). Novu su stranku činile one „socijaldemokratske stranke, ili njihovi dijelovi i posebno grupe, koji su se opredijelili za revolucionarni put u socijalizam i prihvaćanje iskustva proletrske revolucije u Rusiji. Ovom je prilikom još jednom osuđena suradnja s buržoazijom u bilo kojem obliku.⁴⁴¹ Protivljenjem suradnji s građanskim strankama ova je stranka zastupala unitarističko stajališta o jedinstvenom narodu čije je, kako je ranije navedeno, nacionalno pitanje riješeno samim činom ujedinjenja.

Unutar SRPJ(k) ušle su sljedeće stranke: Srpska socijaldemokratska partija, Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine, Socijaldemokratska stranka Dalmacije, lijevo krilo Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, okupljeno oko Akcionog odbora ljevice, socijalističke organizacije iz Vojvodine, Jugoslavenski revolucionarni komunistički savez 'Pelagić'⁴⁴² te socijalističke organizacije iz Makedonije i Crne Gore⁴⁴³. Centralno partijsko vijeće činili su: Živko Topalović, Sima Marković, Duša Cekić, Jovo Jakšić te Vladimir Čopić. Za glavnog sekretara izbaran je Filip Filipović.

⁴³⁸ HR-DAOS-2103, kut. 6, izjava Stjepana Vidakovića, nema nadnevka.

⁴³⁹ HR-DAOS-2103, kut. 6, izjava Adama Milera od 23. V. 1958. Tekst je objavljen prije zabrane održavanja skupštine u Brodu.

⁴⁴⁰ Osječke *Male novine* donose gore navedenu brojku dok se u knjizi *Pregled istorije saveza komunsta Jugoslavije* navodi brojka od 432 delegata.

⁴⁴¹ Stanislava Koprivica-Oštrić, „Programi radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919. – 1929. (uporedna analiza)“ *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, br. 7–8/1970., 219. – 254.

⁴⁴² Misli se na Jugoslavenski komunistički revolucionarni savez 'Pelagić', koji je osnovan u ožujku 1919. godine. Na osnivačkome sastanku kao predstavnici osječkoga radništva, između ostalih, sudjelovali su Franjo Drobni i Adela Pavošević (L. Kraus, *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, 145.).

⁴⁴³ S. Koprivica-Oštrić, „Programi radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919. – 1929. (uporedna analiza)“ *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 219. – 254.

Donesena je *Podloga ujedinjenja*⁴⁴⁴ na temelju koje je istaknuto da se izvršilo ujedinjenje jugoslavenskoga proletarijata premda određeni dio proletarijata nije ušao u sastav nove stranke. Na kongresu su također doneseni zaključci kojima se izjašnjava protiv Druge internacionale i staje uz principe nepomirljive klasne borbe. Sukladno je tomu kongres osudio taktiku ministerijalizma istaknuvši kako će protiv buržoazije voditi bezobzirnu politiku. U 3. točki *Podloge ujedinjenja* referirajući se na Drugu internacionalu, navodi se:

„Druga socijalistička internacionala nije dorasla ovoj situaciji, ni po formi svoje organizacije, ni po duhu koji je u njoj zavladao...(…) SRPJ(k) ne može zajednički raditi s onim socijalističkim partijama koje su u toku rata glasale za ratne kredite, pomagale vlade svoje zemlje i žele da to i danas čine.

SRPJ(k) stupa u Treću, Komunističku Internacionalu s onim radničkim partijama koje stoje na temelju nepomirljive i nekompromisne klasne borbe proletarijata s ciljem: da se uništi kapitalizam i ostvari komunističko društvo“.⁴⁴⁵

Na navedenom kongresu SRPJ(k) pristupila je Trećoj internacionali, osnovanoj u Moskvi u ožujku iste godine prihativši 21 uvjet koji je Kominternu propisala kao uvjet pristupanja njezinoj organizaciji. „Uslovi za prijem u KI predstavljali su organizovan napor usmeren na očuvanje KI od centralističkih elementa, koji su po mišljenju Lenjina u tom momentu, bili opasnost za Kominternu“.⁴⁴⁶ Ovi su uvjeti, nadalje „omogućavali da se izvrši diferencijacija između levog i desnog krila i da se ubrza proces raslojavanja centrističke struje“.⁴⁴⁷ Prihvaćanje ovih uvjeta, između ostalog, podrazumijevalo je maksimalno koncentriranje revolucionarne volje i discipline, ali i prihvaćanje teze kako je u svijetu sazrelo vrijeme za revoluciju. To je bilo u skladu s općeprihvaćenim mišljenjem da su u svijetu ostvareni uvjeti za početak velike svjetske revolucije.⁴⁴⁸ Ovo je izazvalo rasprave gotovo u svim europskim partijama. Posebno je bilo napeto u njemačkom radničkom pokretu, odnosno Nezavisnoj socijaldemokratskoj partiji Njemačke (*Unabhängige sozialdemokratische Partei Deutschlands*).⁴⁴⁹ Premda su predstavnici ove stranke, poput Ernsta Däuminga (1868.-1922.), Arthura Crispiena (1875.-1946.) te Wilhelma Dittmanna (1874.-1954.) sudjelovali u njihovoj izradi veliki dio članova

⁴⁴⁴ Usp: Ivan Očak, „Povratnici iz sovjetske Rusije u borbi za stvaranje ilegalnih komunističkih organizacija uoči prvog kongresa SRPJ(k“), *Historijski zbornik*, VIII/1974.-1975., br. 27-28, 1.-26.

⁴⁴⁵ *Podloga ujedinjenja*, dostupno na: http://www.znaci.net/00001/138_19.pdf, 22. IV. 2016.

⁴⁴⁶ V. Mujbegović, *Komunistička partija Nemačke*, 245.

⁴⁴⁷ Isto.

⁴⁴⁸ Isto, 246.

⁴⁴⁹ Stranka je osnovana 1917. godine kao rezultat raskola unutar SPD-a, a pokušala se pozicionirati između reformističke i boljševičke struje. Stranka je sjedinjenjem s Njemačkom socijalističkom radničkom strankom (*Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands*, SAPD) 1931. godine prestala postojati.

bio je protiv. Oni su naveli kako će prihvaćanjem ovih uvjeta stranka izgubiti veliki dio svoje samostalnosti te će se naposljetku samo izvršavati diktat iz Moskve. Unatoč ovomu stranka je u listopadu 1920. godine prihvatila 21 uvjet te je pristupila Kominterni.

Jugoslavenski su ljevičari prihvatili ove uvjete, navodeći kako SRPJ(k) predstavlja radničku klasu Jugoslavije te da ju sukladno tomu organizira u klasne borbene organizacije, vodi borbu za zaštitu proletarijata današnjice, i da ga zapaja sviješću o nužnosti konačnoga uništenja kapitalizma te upravlja njegovu borbu u tom smjeru.⁴⁵⁰ Zanimljivo je napomenuti kako se Đuro Đaković, koji je bio na čelu 80 delegata iz Bosne i Hercegovine, opirao nazivu stranke smatrajući ga kompromisnim rješenjem u odnosu na desnu struju. Istaknuo je sljedeće: „Ovoga puta su nam oportunisti podvalili, ali ćemo sljedećeg puta pobijediti“.⁴⁵¹ Inače, nakon kongresa došlo je do konačnoga normiranja naziva pripadnika dotadašnje lijeve struje unutar SDSHiS. Tako su ovi pripadnici od travnja 1919. prihvatili naziv komunisti (više se nisu nazivali radikalci, ljevičari i sl.), čime su se postavili nasuprot tadašnjim vodećim stranačkim strukturama jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka. Na kongresu je također izvršeno i sindikalno ujedinjenje u okviru CRSVJ, na taj je način zapravo ostvarena komunistička težnja jedinstva partije i sindikata, a čemu su se socijaldemokrati žestoko opirali. U njegovo rukovodstvo je ušao i Osječanin Ladislav Kordić.

U izvještaju s kongresa navodi se kako je stranački kongres od početka do kraja tekao u najljepšoj harmoniji, a dovršen je marseljezom, koju su svi delegati s oduševljenjem pjevali.⁴⁵² Analizom diskursa koji je prevladavao na kongresu možemo utvrditi kako su komunisti željeli dokazati da su oni pravi i jedini borci za prava radnika stvarajući kontekst u kojemu se socijaldemokrate težilo prikazati izdajicama i glavnim krivcima za položaj radničke klase.

Ujedinjenje je izazvalo veliki odjek, pogotovo među socijaldemokratima. Tako su Osječani na beogradski kongres reagirali putem *Socijalista*: „Moramo priznati, da je opet bilo mnogo vike nizašto... (...) nije opet ništa doli isprazni radikalizam.“⁴⁵³ Pokušali su djelovati pomirljivo pišući kako: „Ujedinjenju stranke nema danas više razborite zaprijeke. Zaprijeke su nakon svega toga osobne naravi. Nećemo podivljati, ali nakon svega toga dobivamo dojam, da je cijela galama inscenirana u svrhu, da se vodstvo stranke prevede u Beograd“.⁴⁵⁴ Građanske novine su također donijel osvrt na ovaj kongres objavivši stajalište socijaldemokrata kako su

⁴⁵⁰ „Podloga za ujedinjenje“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo* (Osijek), br. 16., 17. IV. 1919., II.

⁴⁵¹ Josip Broz Tito, „Đuro Đaković“ u: *Đuro Đaković. Život i djelo* (Ubavka Vukošević, prir.), IX.

⁴⁵² „O beogradskom socijalističkom kongresu“, *Male novine. Radničko glasilo* (Osijek) br. 5, 28. svibnja 1919., I.

⁴⁵³ „Podloga za ujedinjenje“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, br. 5, 19. IV. 1919., I.

⁴⁵⁴ Isto.

komunisti otpočeli i formalno rascjep radničkog pokreta te kako njima ne preostaje ništa drugo nego ga prihvatiti.⁴⁵⁵

Komunistička pak glasila, poput *Malih novina*, u članku „Proletarijatu Hrvatske i Slavonije“, koji je izašao nakon kongresa u Beogradu, objašnjavaju tko je uzrokovao rascjep u stranci. Pri tome iste novine donose osvrt stanovitog Vučaka iz Sarajeva koji piše kako je jugoslavenskim proletarijatom zavladao konfuzija uzrokovana Koraćevim ministerijalizmom. Nadalje, ističe kako se jugoslavenski proletarijat mora ujediniti, a „beogradski kongres mu je postavio temeljni kamen“.⁴⁵⁶ U članku „Držanje ministerijalista“, koji je potpisao Pokrajinski izvršni odbor Socijalističke radničke partije Jugoslavije za Hrvatsku i Slavoniju, ističe se kako „živimo u razmasima talasa jedne reakcije, koji zapljuskuju čas jače – čas slabije. I prema tim okolnostima nužno je, da upravljamo ladju jugoslavenskog socijalističkog pokreta“.⁴⁵⁷

Nakon što su se sudionici beogradskog kongresa vratili u Osijek, uslijedila su uhićenja. Među uhićenima bio je i Ivan Galovac. Bio je to početak progona u cijeloj zemlji.⁴⁵⁸ U tom periodu vlasti posebnu pažnju poklanjaju, tada još uvijek glasilu komunista *Radničkim novinama*, koje ubrzo nakon beogradskoga kongresa bivaju zabranjene.⁴⁵⁹ Tom su prilikom *Male novine* pisale da nijedna od stranaka, koje su bile zastupljene na kongresu nije ostala pošteđena te da su Sarajevo, Beograd, Zagreb, Osijek, Split i Vojvodina jednako osjetili tiranski malj, kojim je buržoazija pozdravila ujedinjenje proletarijata.⁴⁶⁰

3. 5. 2. Kongres u Novom Sadu – osnivanje Jugoslavenske socijaldemokratske stranke (JSDS, 1919.)

Kao reakcija na stvaranje SRPJ(k) u Beogradu, uslijedio je poziv na ujedinjenje socijaldemokratske struje u Novom Sadu, na kongresu koji se trebao održati sredinom lipnja iste godine. Prevlast u socijaldemokratskoj stranci u ovom periodu imao je Vitomir Korać, koji je bio i glavni inicijator ovog kongresa, te Nedeljko Divac.

Kao preludij samom kongresu u Osijeku je „na prvi dan Duhova“ održana županijska konferencija.⁴⁶¹ Ona je imala za cilj rasvijetliti stanje u jugoslavenskom pokretu, odnosno

⁴⁵⁵ „Rascjep“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 113., 18. VI. 1919., XVIII.

⁴⁵⁶ „Proleterci Jugoslavije, ne cjepajte se!“ *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek), br. 12, 22. VI. 1919., I

⁴⁵⁷ „Proletarijatu Hrvatske i Slavonije“, *Male novine. Radničko glasilo*, br. 13, 23. VI. 1919., I.

⁴⁵⁸ „Socijalni demokrati“, *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek), br. 14, 27. VI. 1919., 1.

⁴⁵⁹ U svibnju 1919. godine vlasti su zabranile *Socijalistu* i *Radničkih novina*. Do izlaženja *Malih novina*, radništvo u Osijeku nije imalo niti jednu tiskovinu.

⁴⁶⁰ „Socijalni demokrati“, *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek), br. 14, 27. VI. 1919., 1.

⁴⁶¹ „Županijska socij. demokrat. konferencija u Osijeku“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo* (Osijek), br. 8., 13. VI. 1919., I.

spriječiti njegovo daljnje cijepanje. Na konferenciji su prisustvovali delegati iz okolnih mjesta, poput Našica, Slatine, Đakova, Požege i dr.⁴⁶² Izaslanici Glavnog odbora stranke bili su Juraj i Vilim Bukšeg te Vitomir Korać. Konferenciju je u ime Glavnog odbora otvorio Juraj Bukšeg, nakon čega je za njezinog predsjednika izabran Đuro Maras iz Đakova.⁴⁶³

Ovdje nisu bile zastupljene osječke organizacije, čiji su predstavnici još ranije istupili iz Glavnog odbora stranke. Inače, kako je već istaknuto, dio radnika, pod vodstvom Galovca, Sukičke i Kordića još je u ožujku 1919. godine održao skupštinu na kojoj je jasno istupio protiv Slavka Henča i Koraća te se tako priklonio lijevoj struji.

List *Socijalista* kao razlog održavanja ove konferencije navodi neprilike unutar radničkoga pokreta u Kraljevini SHS koje su uzrokovane beogradskim kongresom. Konferenciji se odazvao mali broj pristaša, tek njih 20-ak.⁴⁶⁴ U ovom je trenutku i dalje najistaknutija osoba osječkih socijaldemokrata bio Slavko Henč, kojega su vlasti tada definirale kao „pravog inspiratora“⁴⁶⁵ osječkog radništva. On je ipak najviše vremena provodio u Zagrebu i Beogradu te je tek povremeno vraćao u grad. Kao pak druga najutjecajnija osoba bio je Petar Vasić, urednik *Socijalista*, koji se već u ovom periodu vrlo jasno izjasnio protiv komunističke struje. Ostala se imena, poput Gvide Jenija ili pak Hermana Vajsmana, spominju tek u rijetkim dokumentima, stoga ih ne možemo okarakterizirati kao utjecajne osobe među osječkim socijaldemokratima.

Glavnu riječ na konferenciji imao je Korać, koji je istaknuo uzroke rascjepa unutar proleterskoga i socijalističkoga pokreta u širem međunarodnom kontekstu. Pri tome je naveo rat kao glavni faktor razdora što je rezultiralo da je „u svim zemljama došlo do 2 ili 3 struje u našoj stranci“.⁴⁶⁶ Nadalje je istaknuo temeljnu razliku prema *ideološkim suparnicima*, a to je „kolektivna revolucijonarna psihoza“ koja je zahvatila dio stanovništva, ali da se unatoč tomu, politika ne treba oslanjati na „momentalno buntovno raspoloženje radničkih masa“.⁴⁶⁷ Kao dvije suprotstavljene metode predstavio je rusku i englesku metodu. Na tragu austrijske socijaldemokracije, on je boljševičku revoluciju označio rezultatom specifičnih okolnosti u kojim se razvijao ruski proletarijat. Istaknuo je kako je ruski proletarijat odgajan u nasilju, pa je za njega revolucija jedini logičan način borbe. S druge strane, javlja se engleski proletarijat

⁴⁶² Isto.

⁴⁶³ Isto.

⁴⁶⁴ Isto.

⁴⁶⁵ HR-DAOS-10, kut. 5753a, dopis velikog župana upućen osječkom gradonačelniku Konstantinu Graffu u kojemu traži izvješće o kretanjima socijaldemokratskog pokreta, 6. XII. 1908.

⁴⁶⁶ „Županijska socij. demokrat. konferencija u Osijeku“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo* (Osijek), br. 8., 13. VI. 1919., I.

⁴⁶⁷ Isto.

koji se pokazao uspješnim koristeći desničarske metode, tako „su engleski radnici već počeli preuzimati državu u svoje ruke, i sve bez revolucije i bez fraza“.⁴⁶⁸

Nakon konferencije u Osijeku socijaldemokrati su se okupili na kongresu u Novom Sadu, koji je započeo s radom 21., a trajao je do 22. lipnja. Na tom je kongresu osnovana Jugoslavenska socijaldemokratska stranka (JSDS) koju je Korać opisao kao protuakciju protiv boljševika.⁴⁶⁹ U stranku su u Novom Sadu pristupili Socijalno-demokratska stranka Hrvatske i Slavonije, Jugoslavenska socijaldemokratska stranka (Slovenci) i Vojvođanska socijalno-demokratska partija.⁴⁷⁰ Tijekom kongresa zaključeno je da će socijaldemokrati i dalje sudjelovati u radu državnih tijela i tako braniti interese radničke klase. Nadalje, istaknuto je kako socijaldemokratski predstavnici u parlamentnu i dalje trebaju braniti interese radničke klase.⁴⁷¹ U svom je govoru Korać posebno istaknuo kako socijalisti ne smiju biti pasivni u trenutku donošenja Ustava. Naime, samo aktivnim sudjelovanjem u političkoj borbi pridonosi se poboljšanju radničke klase. Naglašeno je kako je temeljna razlika u odnosu na komuniste pitanje taktike. Tomu u prilog ide i pisanje osječkoga *Socijaliste* koji navodi: „Demokracija ili sovjetska diktatura to je pitanje, koje dijeli obje struje, pitanje naziva stranke i priključak trećoj internacionali od sporedne su znamenitosti“.⁴⁷² Kongres se izričito odredio protiv revolucije i *boljševičke kape*, koju su komunisti navukli, kako je rečeno na konferenciji. Socijaldemokrati su naveli kako s komunistima imaju zajednički cilj, a to je stvaranje socijalističkoga društva, ali kako ih razlikuje taktika prema ostvarenju toga cilja.⁴⁷³ Očito je kako je pitanje revolucije, uz odnos prema sudjelovanju u radu državnih tijela, bilo presudno u stvaranju ideološke diskrepancije. Ono će prevladavati i u idućem razdoblju te će činiti glavni kamen spoticanja u eventualnim pokušajima suradnje ovih struja.

Osvrćući se na ova dva kongresa, zagrebačko glasilo socijaldemokrata *Sloboda* isticalo je kako su komunisti izraziti krivci za raskol unutar osječke organizacije. To je glasilo početkom listopada 1919. godine piše da unatoč komunističkome proklamiranju potreba ujedinjenja „ipak ostaje nepobitna činjenica, da su baš oni (komunisti, nap. a.) spriječili istinsko ujedinjenje, što više doveli su do otvorenog rascjepa u radničkim redovima“.⁴⁷⁴

⁴⁶⁸ Isto.

⁴⁶⁹ Vitomir Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. I., 272.

⁴⁷⁰ Isto, 272.

⁴⁷¹ „Ujedinjena socijal. dem. stranka u Jugoslaviji“, *Socijalista.Socijalno-demokratsko glasilo* (Osijek), br. 11, 3. VII. 1919., I.

⁴⁷² „Desnica i ljevica“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo* (Osijek), br. 13., 17. VII. 1919., I.

⁴⁷³ „Cilj i taktika“, *Socijalista.Socijalno-demokratsko glasilo* (Osijek), br. 4., 3. IV. 1919., I.

⁴⁷⁴ HR-DAOS-2103, kut. 8, prijepis članka iz *Slobode*, „Dopis iz Osijek“, 9. X. 1919.

S druge su se strane komunisti izrazito negativno odnosili prema kongresu u Novom Sadu ističući činjenicu kako reformisti organiziraju svoj kongres u trenutku kada su suprotnoj struji „začepljena usta“ zbog uhićenja i zabrana djelovanja. Tako su *Male novine* u svom osvrtu na konferenciju *ministerijalaca* donijele vijest kako je Henč govorio o prilikama u Osijeku te obrazložio razlog svoga istupanja iz osječke organizacije. Naime, Henč je do održavanja kongresa u Beogradu stremio u određenoj mjeri lijevoj struji. Međutim, kasnije navodi kako su se u osječkoj organizaciji pojavili određeni elementi kod kojih njegove riječi izazivaju potres.⁴⁷⁵ U govoru održanom u Novom Sadu kritizirao je dvoličnost i „balkanštinu Beograđana“,⁴⁷⁶ ali i priznao njihov idealizam te zaključio kako „pošto desnica ne može s njima, mora protiv njih“.⁴⁷⁷ Ovdje se zapravo radilo o svojevrsnoj objavi ideološkoga rata. *Socijalista* navodi kako reformistička struja zastupa načelo demokracije dok revolucionarna struja ide za diktaturom proletarijata kojoj je konačni cilj uspostava sovjetske vlade.⁴⁷⁸

Unatoč ovome ujedinjenju socijaldemokrata, Toma Milenković ističe kako konferencija nije uspjela jer vodstvo stranke nije prihvatilo glavnu rezoluciju konferencije.⁴⁷⁹ Tijekom 1921. godine doći će do ponovnog pokušaja ujedinjenja kada će spajanjem triju socijaldemokratskih stranaka nastati Socijalistička partija Jugoslavije. U ovom razdoblju radnički pokret predstavljale su tri skupine: SRPJ(k), JSDS te Klub socijaldemokrata pri Privremenom narodnom predstavništvu. Ovo je predstavljalo veliku prepreku razvoju radničkoga pokreta, ali i izrazito otegotnu okolnost kreiranja uspješne politike nasuprot nasrtajima vladajućih struktura.

Vlasti su u ovom trenutku bile itekako svjesne rascjepa unutar radničkoga pokreta. Naime, u Sigurnosnom i informativnom izvješću od 16. kolovoza 1920. godine, koji je Kraljevsko redarstveno povjereništvo za grad Osijek, uputilo Zemaljskoj vladi u Zagrebu, napominje se kako su „komunisti ljevičari“ održali sastanak u Radničkom domu na kojemu su govorili Kordić, Lustig i Reich te su tražili od Centrale u Zagrebu „da im se povrati sav novac koji su uložili bili, a pohranjen je kod sadanjih desničara Delica, Bornemise“.⁴⁸⁰ Ovo je posebno važno jer predstavlja potpuni diskursni zaokret u odnosu vlasti prema različitim strujama koji je dominirao do 1918. godine, kada su se sve struje jednako definirale, tj. postavljale pod zajednički nazivnik *socijalisti*. Sada pak vlasti rade oštru distinkciju između komunista i

⁴⁷⁵ „Konferencija desničara“, *Male novine. Radničko glasilo* (Osijek), br. 9, 11. VI. 1919., 1.

⁴⁷⁶ Ovdje se misli na sudionike konferencije, a ne na stanovnike grada Beograda.

⁴⁷⁷ „Konferencija desničara“, *Male novine. Radničko glasilo* (Osijek), br. 9, 11. VI. 1919., I.

⁴⁷⁸ „Desnica i ljevica“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo* (Osijek), br. 13, 17. VII. 1919., I.

⁴⁷⁹ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 24.

⁴⁸⁰ HR-DAOS-2103, kut. 16, sigurnosni i informativni izvještaj Kr. redarstveno povjereništvo za grad Osijek upućuje Zemaljskoj vladi u Zagrebu od 16. kolovoza 1920. godine
Inače Vladimir Bornemisa je kasnije pristupio ORJUNA što također ide u prilog tezi o postojanju ideološke konfuzije te redefiniranju političkih stajališta unutar radničkoga pokreta.

socijaldemokrata što se posebno očituje u diskursu. Ovaj zaokret u diskursu doveo je i do vidljive promjene u pristupu ovim strujama što će se posebno posebno očitovati nakon *Obznane* kada će vlasti svu imovinu komunističkih sindikata dodijeliti socijaldemokratima.

3. 6. Razvoj boljševičke paradigme - utjecaj jugoslavenskih „oktobaraca“⁴⁸¹ i Mađarske Sovjetske Republike

Premda su zemlje pobjednice u Prvome svjetskom ratu na Mirovnoj konferenciji u Parizu djelovale s ciljem suzbijanja boljševizma, kako u Rusiji, tako i u ostatku Europe, odjeci događanja u Rusiji nisu se mogli ignorirati. Revolucija u Mađarskoj uvelike je utjecala na zbivanja u Osijeku, čiji se radnički pokret i u ranijem razdoblju razvijao pod snažnim utjecajem koji je dolazio, pogotovo nakon proglašenja Mađarske Sovjetske Republike.⁴⁸² Na tragu toga, Kraus ističe: „Kada je s onu strane Drave odnosno demarkacione linije 21. marta 1919. godine formirana Mađarska Sovjetska Republika, proces revolucioniranja osječkog i slavonskog radništva je dobio posve odredjen i bliski cilj: rad na podizanju revolucije i stvaranje Sovjetske Jugoslavije“.⁴⁸³ Dakle, Kraus događanja u Mađarskoj direktno povezuje s Osijekom koji je tada, kako navodi, bio pun uzrujavanja. Na tom je tragu *Hrvatska obrana* objavila članak u kojemu se navodi kako se iz Mađarske u Osijek dopremaju primjerci *Crvene zastave* koja se štampa u Budimpešti. Također je navedeno kako je utvrđeno da se u Kraljevini SHS nalaze pojedinci koji šire boljševičke ideje i propagandu s ciljem izazivanja nereda i buna.⁴⁸⁴

Opisujući tadašnje stanje u Mađarskoj, Kraus u svojim memoarskim zapisima ističe: „Sjećam se onih utopističkih plakata na zidovima tadašnjeg ministarstva narodne odbrane s natpisima *Ne želim da vidim vojnika* koji je valjda mislio da vojske više neće trebati, što se brzo pokazalo utopijom“.⁴⁸⁵ Također ističe kako je na zidovima bilo mnogo i boljševičkih plakata koji su tražili stvaranje sovjetske Mađarske i savez s Rusijom. Kraus navodi kako je i u Mađarskoj bilo mnogo povratnika iz Rusije koji su još uvijek nosili službene ruske uniforme. Opisujući proklamiranje Mađarske Sovjetske Republike, napominje kako je vidio „stotine

⁴⁸¹ Termin koji je uveo Očak, a odnosi se na jugoslavenske sudionike Oktobarske revolucije.

⁴⁸² Tako se u izvješću osječkog Gradskog poglavarstva, za 1905. godinu, navodi kako radničke strukovne organizacije imaju sjedišta u Budimpešti. Nadalje se ističe: „Tvrđi se to stoga, jer ima ovdje mnogo radnika mađarske narodnosti i jer su ovdasnji organizirani radnici do godine 1901. pripadali centralnoj zemaljskoj social-demokratskoj organizaciji u Budimpešti...“ (HR-DAOS-10, kut. 5753a, izvještaj Gradskoga poglavarstva o razvoju radničkoga pokreta, 3. VI. 1905.).

Također su mnoge radničke ustanove iz Budimpešte imale svoje ogranke u Osijeku, poput budimpeštanske radničke blagajne. Takve su ustanove kao dijelovi peštanskih organizacija bile izvan dosegla vlade u Zagrebu.

⁴⁸³ HR-DAOS-1182, kut. 16, rukopis teksta „O dvjema manifestacijama 'odjeka Oktobra' u Slavoniji“ Lavoslava Krausa.

⁴⁸⁴ „Boljševička propaganda u Državi SHS“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 106, 7. VI. 1919., XVIII.

⁴⁸⁵ HR-DAOS-1182, kut. 6, rukopis o zbivanjima u Mađarskoj Sovjetskoj Republici.

hiljada radnika i građana koji su pod crvenim zastavama i transparentima sa socijalistima manifestirali gradom“. Ovakav prizor Kraus interpretira kao „dan koji neće nikada zaboraviti“ te iznosi tezu kako se ovim „mađarskim putem“ treba ići u traženju pravde i za radnike u Osijeku.⁴⁸⁶ Zanimljivo je napomenuti kako Kraus navodi da su studenti, koji su stanovali u Budimpešti u studentskom domu, zbog proglašenja revolucije dobili stanove kod povratnika. „Neki su odvedeni onamo i bez dozvole onih vlasnika, jer su mu jednostavno konfiscirali jedan deo stana“.⁴⁸⁷ S druge pak strane novine, poput *Hrvatske obrane* isticale su da gradovima hodaju vojničke bande koje putem pljačkaju dok građanstvo u masama bježi iz gradova.⁴⁸⁸

S ciljem širenja revolucije i u ostatku Europe, nakon uspostave Mađarske Sovjetske Republike, u Budimpešti je došlo do osnivanja Međunarodne komunističke federacije u koju su ušle jugoslavenske, poljske, češke, rumunjske i druge komunističke grupe.⁴⁸⁹ Ove su skupine činili komunisti koji su se nalazili izvan svojih država, te kod kojih je većina boravila određeno vrijeme u Rusiji. Ujedno, ove su grupe činile glavnu vezu s komunistima u svojim zemljama te su izravno radile na osnivanju partija. Potrebno je istaknuti kako je ideološko formiranje ovih skupina vezano uz iskustvo njihovih članova u ruskoj revoluciji.

Na čelu jugoslavenske grupe nalazili su se Ivan Matuzović (zadužen za okupljanje pristaša) te Lazar Vukičević (organizator političke propagande). Ova je grupa djelovala putem skupština, na kojima se uglavnom raspravljao o stanju u Kraljevini SHS. Na jednoj takvoj bio je i Ivan Matuzović koji je prema Krausovom mišljenju nastupio „dosta teatralno, ali krvavo“ navodeći kako nema puta za stjecanje i održavanje vlasti radničke klase niti izgradnje socijalističkoga društva ako se ne pobije buržoazija koja nam se suprotstavlja.⁴⁹⁰ Iznimno aktivan među jugoslavenskim komunistima bio je i Karlo Mrazović-Gašpar koji je nakon pripajanja Međimurja Mađarskoj stupio u Međimursku legiju da bi nakon uspostave Mađarske Sovjetske Republike prešao u redove mađarske Crvene armije.⁴⁹¹ Nakon sloma komunističke vlasti u Mađarskoj predan je jugoslavenskome vojnom sudu.⁴⁹²

Prema jednom izvještaju sjedište ove komunističke organizacije nalazilo se u Ružinoj ulici 61. Kao vođe navedeni su Sava Marković, Božidar Cvetković, Nikola Ilić, Trajko Iličić, Mladen Ostojić, Ivan Matuzović te Svetozar Mošorinski koji je već za vrijeme Monarhije

⁴⁸⁶ U Krausovim zapisima također se navodi kako je u tom periodu svjedočio i pljačkanjima trgovina i stanova, uglavnom pripadnika aristokracije.

⁴⁸⁷ HR-DAOS-1182, kut. 1, memoarski zapisi Lavoslava Krausa.

⁴⁸⁸ „Dogadjaji u Mađarskoj“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 78., 4. V. 1919., XVIII.

⁴⁸⁹ Ivan Očak, „Iz povijesti jugoslavenske emigracije u SSSR-u između dva rata“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 16/1983., br. 1., 109. – 138.

⁴⁹⁰ HR-DAOS-1182., kut. 6, rukopis o zbivanjima u Mađarskoj Sovjetskoj Republici.

⁴⁹¹ HDA-1371-1, kut. 5, biografski zapisi Mane Trbojevića o Karlu Mrazoviću, inv. br.70.

⁴⁹² Isto.

„potkupljen za širenje socijalizma“.⁴⁹³ Unutar Odbora prema saznanjima vlasti osnovala se i agitatorska škola koju su završili Vladimir Lukić, Ignjat Bink, Stjepan Marušić te Josip Dijamant iz Osijeka. U izvještaju se navode i opisi pojedinih agitatora radi lakšeg prepoznavanja prilikom mogućega prelaska granice. Tako se za stanovitog Mihajla Becu navodi da ima duguljasto i obrijano lice, dok Ferdo Birk ima male „engleske crne brkove“.⁴⁹⁴

Sve eventualne akcije koje bi komunisti poduzimali na ovom području trebale su imati potporu Mađarske Sovjetske Republike. U tom tonu piše i *Hrvatska obrana*. Tako u broju s početka kolovoza 1919. navodi kako je na mađarskoj granici uhićen izvjestan broj mađarskih crvenih gardista koji su imali namjeru „uvući“ se u zemlju s ciljem propagiranja boljševizma. Kao reakcija na navedeno, u članku se ističe da su gardisti predani ratnome sudu u Zagrebu te da je pojačan nadzor nad sjevernom granicom kako bi se onemogućilo neprijatelju iz Pešte da i dalje propagira boljševizam.⁴⁹⁵

Mađarski su komunisti pružali agitacijsku, financijsku te oružanu pomoć jugoslavenskim komunistima. U zapisima Lavoslava Krausa navodi se kako je prilikom navodnoga boljševičkog puča iz travnja 1919. u Osijeku kod stanovitog Josipa Fantona pronađeno 18 komada novčanica od 1000 kruna koje mu je, prema njegovim navodima, predao trgovački pomoćnik Hugo Drobniak. Hugi je najvjerojatnije novac dao njegov brat Franjo kojega su, kako je navedeno, financirali mađarski komunisti. Osim novca pronađeni su i dokumenti dopremani posredstvom slastičarskog pomoćnika Franje Drobniaka, kodnog imena Dušan.⁴⁹⁶ Kraus osim Drobniaka, kao važne osobe pri organiziranju revolucionarnoga radništva, navodi Nikolu Kovačevića i Lazara Vukićevića koji su više puta dolazili u Osijek te Adelu Pavošević.

Kao razlog potpomaganja mađarskih komunista revoluciji u Jugoslaviji Mesaroš ističe vanjski položaj same mađarske komunističke vlasti koja se našla izložena rušenju.⁴⁹⁷ Mađari su nastojali zaštititi svoje južne granice jer su se počele širiti glasine o planovima jugoslavenske vlasti, koja je s čehoslovačkim bila *cordon sanitaire* u odnosu na Rusiju te koja je spremna napasti komunističku vlast u Budimpešti. Tijekom ovih zbivanja osječki su radnici zaprimili

⁴⁹³ HR-DAOS-1182, kut. 42, izvještaj o jugoslavenskim radnicima u Mađarskoj, nema nadnevka.

⁴⁹⁴ Isto.

⁴⁹⁵ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Hrvatske obrane*, „Mađarski boljševizam u našim krajevima“, 1. VIII. 1919.

⁴⁹⁶ Lavoslav Kraus, *Povjest radničkog pokreta u Osijeku i okolice (1867. – 1945.)*, neobjavljeni rukopis.

⁴⁹⁷ Mađarske komunističke vlasti zbog opasnosti od simultanoga napada u kojemu bi sudjelovale Jugoslavija, Rumunjska i Čehoslovačka uputile su 25. III. 1919. godine, u Beč specijalne povjerenike koji su, između ostalog, trebali voditi razgovore i s kancelarom Karlom Rennerom pozivajući ga da slijedi mađarski put. Međutim, austrijski su dužnosnici odbili slijediti mađarski put pravdajući se kako bi sile Antante ponovno uspostavile ekonomsku blokadu. (Šandor Mesaroš, „Mađarska Sovjetska Republika i revolucionare perspektive u Jugoslaviji“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 7–8/1970., Historijski institut Slavonije, 47. –66.).

letak Crvene vojske Mađarske Sovjetske Republike u kojemu mađarski komunisti sebe predstavljaju kao „izmučene proleterce“ koje je „lopovluk krvavog imperijalizma i kapitalističkih brigadata (...) te podlost šovinističkih hajakaša silila četiri grozne godine, da s puškom u ruci idemo proti svojoj braći“.⁴⁹⁸ U letku se također osvrće na novu jugoslavensku vlast koja želi ponovno jugoslavenski proletarijat poslati u borbu s ciljem gušenja Sovjetske Republike u Mađarskoj. Na taj je način kreiran diskursni model viktimizacije (*victimization*) koji je trebao senzibilizirati jugoslavensko radništvo za događanja u Mađarskoj iz čega bi zatim proizašla i konkretna pomoć u obrani od nasrtaja ideoloških neprijatelja.

U letku se jugoslavenskim komunistima poručuje: „Usprotivite se svojim krvnicima gromkim glasom, uskratite pokornost, stvorite vojnička vijeća, srušite svoje tlačitelje i proklamirajte proletersku revoluciju“.⁴⁹⁹ Naime, kada je u ožujku u Mađarskoj bila uspostavljena Mađarska Sovjetska Republika, vlasti su se bojale kako bi „crveni plamenovi“⁵⁰⁰ mogli zahvatiti i osječko radništvo. Predsjedništvo vlade, sa sjedištem u Zagrebu, 14. kolovoza 1919. izdalo je povjerljivu zapovijed o potrazi za slavonskim zavičajnicima, a koji su bili bivši mađarski gardisti te koji bi mogli destruktivno djelovati u odnosu na jugoslavensku vlast.⁵⁰¹

Ocjenjujući situaciju u Jugoslaviji, *Crvena zastava* početkom svibnja 1919. godine navela je kako zemlju od revolucije dijeli tek nekoliko trenutaka. Na tragu navedenoga je i izvještaj Kominterni, koji je u svibnju 1920. godine uputio I. Milkić, član njezina Izvršnog komiteta, a u kojemu se navodi kako se Jugoslavija nalazi pred socijalističkom revolucijom te kako se prilike u Jugoslaviji više ne mogu označiti frazom klasne borbe, već građanskim ratom.⁵⁰²

Međutim ovdje se javljaju kontradiktorna izvješća. Naime, prilikom susreta s Kunom Drobniak je naveo sljedeće: „Došao sam Beli Kunu u Peštu, izručio mu pozdrave jugoslavenskih drugova (...) Bela Kun me odmah upitao 'Kako stojite u pogledu priprema revolucije?' Ja sam mu odgovorio da je kod nas kaos, da ništa nije organizirano“.⁵⁰³ Kao dodatna argumentacija ovoj tezi može poslužiti i članak jednog od vođa komunista u Slavoniji Mije Radoševića u

⁴⁹⁸ HR-DAOS-2103, kut. 6, letak Mađarske Sovjetske Republike, 26/27. IV. 1919.

⁴⁹⁹ Isto.

⁵⁰⁰ „Komunizam osvaja svijet“, *Crvena zastava*, (Budimpešta), br. 104., 14. V. 1919., I.

⁵⁰¹ HR-DAOS-2103, kut. 45, potraga za hrv. slavonskim zavičajnicima bivšim mađ. crvenim gardistima; U prilog tezi kako su vlasti itekako bile detaljno upoznate s kretanjima bivših pripadnika mađarske Crvene garde svjedoči i dopis Odeljenja javne bezbednosti iz Beograda upućen Predsjedništvu Zemaljske vlade u Zagrebu u kojemu se navodi da je stanoviti Danijel Bauman u Mađarskoj „za vreme komunističke vladavine bio vojnik u crvenoj gardi i stanovao u Kenerweze ulici br. 9. u prizemlju, soba br. 6“. (HR-DAOS-2103, kut. 45, dopis Odeljenja javne bezbednosti iz Beograda Predsjedništvu Zemaljske vlade u Zagrebu, 29. II. 1920.).

⁵⁰² Neda Engelsfeld, „Rad Kluba komunističkih poslanika u plenumu Ustavotvorne skupštine (u prosincu 1920. i u siječnju 1921.)“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 2/1972., br. 1., 181.-262.

⁵⁰³ Ivan Očak, *Jugoslaveni u Oktobarskoj revoluciji*, Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, Beograd, 1977., 39.

kojemu se navodi kako je revolucionarni put najkraći put do vlasti, ali je taj put u Jugoslaviji nemoguć jer državne vlasti imaju moćnu organiziranu vojsku i žandarmeriju pa i bijelu gardu koja sprječava bilo kakvu uspješnu revoluciju.⁵⁰⁴

Ovakve razlike u izvještajima i mišljenjima možemo interpretirati u okvirima tadašnje izrazito kaotične situacije koja je vladala na svim državnim razinama, a koja je dodatno bila otežana pojavom zelenoga kadra. U takvim uvjetima kreiranje jednoobraznih izvještaja i dojmova ovisilo je o mnoštvu elemenata koji nikako nisu mogli stvoriti realnu sliku tadašnjeg stanja.

U prilog tezi o širenju komunističkih ideja iz Rusije⁵⁰⁵ preko Mađarske govori i svjedočanstvo ranije spomenutog osječkoga *oktobarca* Franje Drobnika, koji je nakon povratka iz Rusije aktivno sudjelovao u osnivanju KPJ u suradnji s mađarskim komunistima te koji se u jednom dokumentu ističe kao „osobita ličnost povjerenja Bele Kuna“.⁵⁰⁶ Drobnik navodi kako se grupa jugoslavenskih zarobljenika prvo prebacila u Mađarsku gdje je već bila osnovana jugoslavenska komunistička grupa. Tako su se ovi ruski povratnici krajem 1918. godine u hotelu „Drezden“ sastali s mađarskim komunistima, između ostalih i s Belom Kunom. Prema Drobnikovom svjedočanstvu, na sastanku se raspravljalo o tome što se sve treba napraviti kada se *oktobarci* vrate u zemlju.⁵⁰⁷ Cilj je između ostalog, bio i osnivanje „crvenoarmejske jedinice od jugoslavenskih zarobljenika – povratnika iz Rusije“⁵⁰⁸ za čije je organiziranje bio zadužen Ivan Matuzović. Nakon uspostave sovjetske republike u Mađarskoj Franjo Drobnik dobio je zadatak da se iz Osijeka uputi u Peštu kako bi od Bele Kune tražio novac za potrebe partijske organizacije. Sukladno njegovome ilegalnom djelovanju, a zbog „boljševičkog agitiranja“, ovdašnje su vlasti već u listopadu 1919. godine za Drobnikom te njegovim bratom Hugom raspisali potragu naglasivši kako su obojica bila u ruskom zarobljeništvu, a da su se vratila krajem prosinca 1918. godine.⁵⁰⁹ Prema izvještaju Osječkoga redarstvenog povjereničtva iz 1921. godine potraga nije dala rezultate.⁵¹⁰ Iste je godine ponovno proveden pretres njihova

⁵⁰⁴ HR-DAOS-2103, br. 9, prijepis članka iz *Hrvatske obrane*, „Dr. Radošević o taktici komunista“, 1. VI. 1920.

⁵⁰⁵ O utjecaju je progovorio i tadašnji ministar vanjskih poslova Momčilo Ninić, kada se razgovaralo o priznavanju SSSR, a koji je izjavio kako Kraljevina SHS ima potpuno neutralan stav prema Sovjetskoj Rusiji, iako su njezine vlasti terorističkim akcijama htjele izazvati revoluciju u Kraljevini. (Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918.-1941.*, Školska knjiga, Zagreb, 1975., 71.)

⁵⁰⁶ HR-DAOS-1182, kut. 16, rukopis teksta „O dvjema manifestacijama 'odjeka Oktobra' u Slavoniji“ Lavoslava Krausa; inače ovo je bilo izlaganje koje je Kraus održao na znanstvenom skupu *Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije*, održanog u Kotoru 24. – 28. listopada 1967. povodom 50-godišnjice revolucije u Rusiji.

⁵⁰⁷ I. Očak, *Jugoslaveni u Oktobarskoj revoluciji*, 38.

⁵⁰⁸ Isto.

⁵⁰⁹ HR-DAOS-2103, kut. 45, dopis Kr. velikog župana županije virovitičke i slob. i kr. grada Osijeka, 16. X. 1919.

⁵¹⁰ HR-DAOS-2103, kut. 45, izvještaj Kr. redarstvenog povjereničtva za grad Osijek o pretresu stana Huga i Franje Drobnića, upućeno velikom županu virovitičke županije i grada Osijeka Jovanu Božiću, 16. IX. 1921.

stana u Strossmajerovoj ulici br. 131. U policijskom se izvještaju navodi da su tom prilikom pronađene dvije fotografije Huge i Franje Drobnika.⁵¹¹ Ovom su prilikom saslušani i njihovi roditelji Franjo i Ana Drobnik, koji su izjavili da su ih „njihovi sinovi u mjesecu svibnju 1919. prije nego su otišli od kuće izvijestili da idu u Njemačku i da o tada nemaju nikada glasa od njih“ dok su pak susjedi izjavili kako otac Franjo često puta plače i jadikuje za sinovima za koje ne zna gdje se nalaze“.⁵¹²

Inače, Drobnik je u ovom periodu najviše djelovao u Osijeku, gdje su se komunisti već polako počeli okupljati. „Iz policijskih se materijala vidi da je sastajalište te organizacije bilo kod nekog Kiša, da je ona imala skladište za ilegalnu literaturu i dobro razvijenu ilegalnu tehniku, pa i originalan službeni pečat za krivotvorenje putnih isprava“, piše Očak.⁵¹³

O utjecaju zbivanja u Mađarskoj govori i činjenica kako se Kraus nakon iskustva u Mađarskoj polako počeo uključivati u radnički pokret. Prvo je počeo zalaziti u Radničku štampariju, smještenu u Gundulićevoj ulici te je s vremenom postao jedan od vodećih komunista objavljujući, između ostaloga, niz članaka i u *Radničkim novinama*. Sukladno tomu, u svojim memoarskim zapisima ističe kako je počeo direktno sudjelovati u radničkome pokretu 1918./1919. godine.⁵¹⁴ Posebno ističe kako se ideološki razvio pod utjecajem „martovske i oktobarske revolucije“ koje su okrenule njegove „dotadašnje nacionalno-liberalno gledanje na svijet u pravcu socijalizma“.⁵¹⁵

Osim iz Mađarske, ideje komunizma su se širile i iz Rusije, gdje su *oktobarci* (pripadnici austrougarske vojske, koji su tijekom rata bili zarobljeni u Rusiji) došli pod utjecaj komunističkih ideja, te ih započeli prenositi i na jugoslavenski prostor. Oni su još 5. studenoga 1918. u Moskvi osnivali Komunističku partiju (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca, na čijem su se čelu nalazili Vladimir Čopić (1891.-1939.) i Nikola Kovačević (1894.-1979.).⁵¹⁶ Pripadnici ove grupe počeli su se vraćati u Kraljevinu, potkraj 1918., i početkom 1919. godine. Zajedno s jugoslavenskim *oktobarcima*, dolazili su i Rusi, koji su također radili na komunističkoj propagandi. Na tragu toga je i Pribičevićeva brzojavka iz 1919. godine u kojemu upozorava bana Ivana Palečeka o boljševičkoj propagandi koja sve jače hvata korijene te da se

⁵¹¹ HR-DAOS, kut. 45, izvještaj Kr. redarstvenog povjereništva za grad Osijek o pretresu stana Huga i Franje Drobnika, upućeno velikom županu virovitičke županije i grada Osijeka Jovanu Božiću, 16. IX. 1921.

⁵¹² Isto.

⁵¹³ Ivan Očak, „Povratnici iz Sovjetske Rusije u borbi za stvaranje ilegalnih komunističkih organizacija uoči prvog kongresa SRPJ(k“), *Historijski zbornik*, 8/1974.-1975., br. 27-28., 1.-26.

⁵¹⁴ HR-DAOS-1182, kut. 1, memoarski zapisi Lavoslava Krausa.

⁵¹⁵ Isto.

⁵¹⁶ Bio je sudionik Oktobarske revolucije te Španjolskog građanskog rata. Prema objavljenim policijskim izvještajima, koje navodi Očak, bio je „najспособniji i najopasniji boljševik“. Radio je na osnivanju komunističkih ćelija u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini. Jedan je od osnivača Jugoslavenskog komunističkog revolucionarnog saveza 'Pelagićevaca'. (Opširnije u: I. Očak, *Jugoslavenski oktobarci. Likovi i sudbine*, 1979.)

strani podanici viđaju na svakom koraku.⁵¹⁷ Potonje se odnosilo na dolazak boljševika u Kraljevinu SHS s ciljem „inficiranja“⁵¹⁸ ovdašnjega stanovništva boljševizmom. Naime, prema dokumentu koji je 1921. godine Predsjedništvo zemaljske vlade uputilo upravitelju kr. redarstvenoga povjereništva, Josipu Šabanu u Zagrebu, zabilježeno je kako se ondje nalaze dva Rusa „koji su članovi izvršnog odbora komunističke partije Jugoslavije“, a koji se pak viđaju po Zagrebu u Nikolićevoj ulici br. 14.⁵¹⁹ U dokumentu se nalaže navedenom državnom organu ukoliko ih se zateče, treba ih se smjesta prebaciti u logor kod Mostara, tj. u Bileću. Dolazak agitatora očituje se u službenim dokumentima Ministarstva unutrašnjih poslova, u kojima se navodi kako se u Kraljevini SHS nalaze mnogi komunisti kod kojih je većina Rusa te nekolicina Mađara. Tako se, između ostaloga, navode imena Pečevskog, Konstantina Anagrafa te Nikole Ridla.⁵²⁰

Zbog toga je Kr. redarstveno povjereništvo još u kolovozu 1921. vršilo potrage za ovim zarobljenicima i došljacima. Tom je prilikom došlo do procesa protiv 35-godišnjeg Nikole Vorotnikova, uhićenog u Osijeku pod sumnjom za komunističku agitaciju. Prema dopisu osječkih vlasti upućenom vladi, tijekom premetačine njegova stana pronađen je „nagoreni pismeni sastavak, odnosno prijepis iz novina 'Petrogradska Pravda', u kojem se agitira za sovjetsku vladu i poručuje kako se moraju organizirati seljaci i radnici da se poluči ostvarenje sovjetske vlade“.⁵²¹ Prema izvještaju gradskih vlasti u Osijeku sredinom je rujna Vorotnikov predan komesaru željezničke policije u Pelmonštoru „za zamolbom da ga se preko granice naše teritorije prebaciti dade“⁵²² nakon čega mu se gubi svaki trag.

O povratnicima iz Rusije⁵²³ tadašnje su novine naveliko pisale ističući kako „ruski povratnici nisu (...) tako bezazleni“⁵²⁴ jer se u vojsci počinju javljati revolucionarne ideje pod njihovim utjecajem. Iz tog su razloga osnovane posebne komisije koje su izvršile saslušanje zarobljenika koji su dolazili iz Rusije. Tako je do kraja ožujka 1918. godine u Osijeku komisija pod predsjedanjem kapetana Martina Stunića ispitala preko 600 ruskih zarobljenika te nije

⁵¹⁷ Arhiv Centra za povijest Slavonije i Baranje, kut. 4, 30. IV. 1919.

⁵¹⁸ Ovo je bio standardni termin kojega su vlasti koristile za širenje ideja iz Rusije.

⁵¹⁹ HR-DAOS-2103, kut. 42, dopis Predsjedništva kr. hrv. slav. zemaljske vlade upravitelju kr. redarstvenog povjereništva, u Zagrebu Josipu Šabanu, 29. srpnja 1921.

⁵²⁰ HR-DAOS-2103, kut. 16, dopis Ministarstva unutrašnjih dela, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca, Odeljenja javne bezbednosti Kr. namesništvu za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, 23. VII. 1921.

⁵²¹ HR-DAOS-2103, kut. 16, dopis Kr. redarstvenog povjereništva za grad Osijek upućen Predsjedništvu kr. hrv. slav. zemaljske vlade u Zagrebu, 29. VIII. 1921.

⁵²² HR-DAOS-2103, kut. 16, dopis Kr. redarstvenog povjereništva za grad Osijek upućen Predsjedništvu kr. pokrajinske vlade u Zagrebu, 18. IX. 1921.

⁵²³ Usp: Ivan Očak, *Jugoslavenski oktobarci. Likovi i sudbine.*; Isti, *Jugoslaveni u Oktobarskoj revoluciji*, Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, Beograd, 1977.; Isti, *U borbi za ideje Oktobra*, Stvarnost, Zagreb, 1976.

⁵²⁴ HR-DAOS-2103, kut. 19, prijepis članka iz *Juga*, nema naslova, 30. III. 1918.

saznala ništa što bi bilo kažnjivo zakonom.⁵²⁵ Tijekom ovoga postupka prolazili su kroz „karantenu pred Komisijom koja je trebala ustanoviti da li je netko inficiran boljševizmom ili ne“.⁵²⁶ Ti su bivši zarobljenici imali obavezu redovitoga javljanja vlastima.⁵²⁷ O priljevu „jugoslavenskih Rusa“ svjedoči i pisanje *Juga*, koji navodi kako se tijekom 1918. godine vratio veliki broj ljudi iz ruske revolucije. U broju od 30. ožujka 1918. godine navedene novine donose sljedeću vijest: „Iz ruskog zarobljeništva vratilo se do sada već u Osijek svojoj pukovnji br. 76 preko 1000 zarobljenika i 10 časnika“.⁵²⁸

Opasnost od *oktobaraca* bila je shvaćena iznimno ozbiljno. Tako je Gradske poglavarstvu u Osijeku stigla zamolba od 28. domobranskog bataljuna, još sredinom lipnja 1918. godine, da se „budnim okom“ promatraju osobe pridošle iz ruskoga zarobljeništva te da se pazi na svako njihovo „sumnjivo ponašanje, huškanje i buntovanje“, kao i to da se takvo ponašanje prijavi najbližoj oružničkoj postaji i navedenom zapovjedništvu.⁵²⁹ U prilog tezi o opravdanosti utjecaja ovih zarobljenika govori i izjava jednoga povratnika iz Rusije koji je rekao kako se vratio sa zadatkom iz Rusije da pripremi revoluciju u Jugoslaviji.⁵³⁰

O ovome svjedoči i članak iz *Radničkih novina*, u kojem se navodi: „Kod nas ima boljševika, što su se vratili iz Rusije, iz zarobljeništva, ima ih najviše među radnicima i seljacima i oni živo agitiraju“.⁵³¹

Međutim, kao najočitiiji primjer utjecaja koji su povratnici imali na širenje komunističkih ideja među osječkim radništvom, svakako je klesar Josip Reich, koji se kao sudionik ruske revolucije vratio u Osijek 1918. godine te se suprotstavio politici socijaldemokrata. Reich je također zbog sudjelovanja u pokušaju navodnoga boljševičkoga puča (1919.) uhićen⁵³². Kraus ga navodi kao prvoga radnika i prvoga čovjeka „za kojega bismo mogli reći da je već nastupao kao boljševik – komunista revolucioner“.⁵³³

Utjecaj povratnika manifestirao se na osnivačkome kongresu SRPJ(k) na kojoj je kao delegat povratnika iz Rusije, te veza s Mađarskom bio i Franjo Drobnik, koji je tom prilikom

⁵²⁵ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Juga*, „Iz ruskog zarobljeništva“, 30. III. 1918.

⁵²⁶ HR-DAOS-1182, kut. 1, memoarski zapisi Lavoslava Krausa.

⁵²⁷ HR-DAOS-2103, kut. 6, kronologija razvoja radničkoga pokreta u Osijeku.

⁵²⁸ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Juga*, „Iz ruskog zarobljeništva“, 30. III. 1918.

⁵²⁹ HR-DAOS-2103, kut. 29, dopis Kr. ug. 28. domobranskoga dokomadnoga bataljuna, 21. VI. 1918.

⁵³⁰ I. Očak, *Jugoslaveni u Oktobarskoj revoluciji*, 38.

Potrebno je istaknuti kako su osim ovih povratnika iz Rusije također dolazili i „bijeli“, emigranti iz Rusije koji su se protivili boljševičkoj vlasti. Usp. Tatjana Melnik, „Emigranti iz Rusije između dva svjetska rata na području Slavenskog Broda“, *Prilozi za povijest Broda i okolice*, 3/2017., 141.-191.; Goran Miloradović, *Karantin za ideje*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2004.

⁵³¹ „Boljševici o boljševizmu“, *Radničke novine*, (Osijek), br. 6., 6. II. 1919., II.

⁵³² HR-DAOS-1182, kut. 1, memoarski zapisi Lavoslava Krausa.

⁵³³ Isto.

jugoslavenskim komunistima prenio pozdrave Bele Kuna. Važno je naglasiti kako ovaj proces nije bio jednosmjernan. Naime, u ovom su razdoblju neki osječki komunisti odlazili u SSSR.⁵³⁴ Tako su prema sjećanjima osječkih komunista u Moskvu išli Ivan Anišić te Edo Dürr.

Određeni utjecaj na radikalizaciju ovdašnjeg stanovništva⁵³⁵ imao je odnos jugoslavenske vlasti prema Sovjetskoj Rusiji, koja je odbijala priznati novu boljševičku vlast, dok je s druge strane potpomagala bjelogardijcima. Ovo se posebno odnosi na pružanje utočišta generalu Vrangelu⁵³⁶ i njegovim vojnicima. To je čak dovelo toga se u idućem razdoblju počelo pričati kako se u Jugoslaviji priprema rat protiv Sovjetske Rusije.⁵³⁷ Na tragu ove premise, Čulinović navodi kako je u Narodnoj skupštini dio poslanika prigovorio tadašnjem ministru vanjskih poslova Momčilu Niniću istaknuvši neke okolnosti koje razotkrivaju suradnju vlade s bjelogardijskim generalom Vrangelom, kao npr. sudjelovanje ministra Ljube Jovanovića na jednom crkvenom kongresu u Sremskim Karlovcima gdje su doneseni zaključci o konspiratornom pripremanju oružane akcije protiv boljševika.⁵³⁸ Presudnu je ulogu u tome imala Vrangelova vojska, kojoj domaće stanovništvo nije bilo naklonjeno. Tako *Radnička riječ*, 24. prosinca 1920. godine, piše sljedeće: Umjesto da je zahvalna narodu, koji su dopustili boravak u svojoj sredini“ ona si je umislila da se nalazi u carističkoj Rusiji i ondje već treći–četvrti dan zavela sustav batina ističući kako nije dovoljno da ovdašnji narod dobiva batine od svoje vlastite buržoazije nego sada dobiva i od stranih kontrarevolucionara.“⁵³⁹ S druge strane, vlasti su vjerovale kako se među vrangelovcima⁵⁴⁰ kriju *boljševički agenti*. Naime, u povjerljivom dokumentu koji je Zemaljska vlada uputila lokalnim vlastima, navodi se kako

⁵³⁴ HR-DAOS-1182, Sjećanja Ivana Fleca, nema nadnevka.

⁵³⁵ Osim u Osijeku određena nastojanja prema uspostavi sovjetskoga modela vlasti bili su prisutni i u njegovoj okolini. Tako je u Donjem Miholjcu proglašena Donjomiholjačka Republika gdje je bio izrađen plan podjele tamošnjega vlastelinstva koji je nakratko i zaista zaživio. (HR-DAOS-1182, kut. 8, članak Lavoslava Krausa, „Slavonske 'republike'“) U selu Petrijevcima također je došlo do proglašenja Republike 29. X. 1918., a koja je trajala svega 15-ak dana. Inače, ugušio ju je kasnije istaknuti osječki socijaldemokrat Marko Leitner koji je kao natporučnik došao s bataljunom vojske te uhitio predsjednika novoproglašene Republike Đuru Kormanosa. „Petrijevačka Republika trajala je samo 15 dana“ (Stjepan Sršan (ur.), *200 godina školstva i prosvjete u Petrijevcima i povijest Petrijevača*, Osnovna škola „Republika“, Petrijevci, 1988., 42. - 43.)

⁵³⁶ Petar Nikolajevič Vrangel (1878. – 1928.) bio je general ruske carske vojske koji je nakon sloma Carevine bio na čelu bjelogardijaca u borbi protiv boljševika i Crvene armije. Nakon poraza prelazi u egzil. Pokopan je u Beogradu. (Pjotor Nikolajevič Vrangel, *Hrvatski biografski leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65396>, 22. XII. 2018.)

⁵³⁷ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 71.

⁵³⁸ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I., 392.

⁵³⁹ „Vrangelovci u Osijeku“, *Radnička riječ*, (Osijek), br. 82., 24. XII. 1920., II.; „Francuska i Vrangel“, *Radnička riječ*, (Osijek), br. 73., 20. XI. 1920., II.

⁵⁴⁰ Dragiša Jović navodi kako su ih vlasti namjeravali naseliti na području grada Vukovara te kako je Mjesna organizacija KPJ tim povodom izdala Rezoluciju u kojoj kolonizacija „Vrangelovih vojnika predstavlja novi nasilnički kontrarevolucionarni akt protiv radničke klase u Jugoslaviji“. (D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji 1918. – 1929.*, 145.). Ferdo Čulinović pak navodi kako su neke Vrangelove trupe smještene u Banatu služile u progonu komunista, premda je tadašnji ministar vanjskih poslova Momčilo Ninić tvrdio kako se ovoj vojsci ne može pripisati nikakav vojno-politički značaj. (F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I., 391–392.).

„uslijed smještanja dijelova ruske Vrangelove vojske u našoj državi postoji mogućnost, da bi među ruskim izbjeglicama mogli biti i bolševički agenti“.⁵⁴¹ Naređuje se stalno nadziranje ruskih izbjeglica „pa ustanovi li se da se koji od njih bavi propagandom komunizma (...) valja takvoga kao nepoželjnog stranca smjesta staviti pod stroži policijski nadzor“.⁵⁴²

Socijaldemokrati su bili prilično oštri u odnosu na ove povratnike, koje su izričito navodili svojim neprijateljima, dok su propagandu oktobarske revolucije smatrali opasnom za radnički pokret i demokratski razvoj.⁵⁴³ Na tom je tragu i pisanje socijaldemokratske *Slobode*, koje navodi i Očak, u kojoj se povratnike naziva bivšim komesarima Crvene garde.⁵⁴⁴ Ovo i ne čudi, posebno ako se uzme u obzir činjenica da su jugoslavenski komunisti u Rusiji, kao dio svoje revolucionarne borbe naveli i osudu „izdajica-rukovodilaca II. Internacionalne“.⁵⁴⁵

Zbog potpore koju su jugoslavenske vlasti pružale ovoj vojsci, kreirala se i politika jugoslavenskoga dvora kao komunističkog neprijatelja. Naime, Kraljevina SHS nije priznavala boljševičku vlast.⁵⁴⁶ Ovdajšnje su vlasti primile brzojavku koju je ministar Pribičević uputio banu Palečeku u Zagreb, a u kojoj se navodi „Izvolite narediti područnim vlastima, i starati se, da se ne čine nikakove smetnje držanju zborova, izuzev onih koji propagiraju nelegalnu borbu i nasilnu promjenu vladavine“.⁵⁴⁷ Naime, vlasti su uvele praksu prekidanja komunističkih skupština čim bi se netko od govornika referirao na Rusiju. Tako je npr. komunistička skupština, održana ususret oblasnih izbora 1927. godina bila prekinuta jer je „drug Popović“ započeo obrazlagati položaj Sovjetske Rusije.⁵⁴⁸ Ovo su vlasti nastavile činiti i godinama kasnije.

3. 7. „Afera aprilskih letaka“ (1919.)

U kontekstu nemirnog stanja u Europi i komunističkih revolucija, kao i veza koje su ovdajšnji komunisti imali s mađarskim ideološkim pandanima, moramo promatrati i zbivanja u Osijeku koja su se odigravala krajem travnja 1919. godine. Naime, vlasti su se bojale kako bi događanja u Mađarskoj mogla prelići i na prostore mlade države. Tomu u prilog ide i pisanje *Vjesnika*

⁵⁴¹ HR-DAOS-2103, kut. 38, dopis Zemaljske vlade, 27. XII. 1920.

⁵⁴² Isto.

⁵⁴³ Ivan Očak, „Povratnici iz sovjetske Rusije u borbi za stvaranje ilegalnih komunističkih organizacija uoči prvog kongresa SRPJ(k“), *Historijski zbornik*, 1.-26.

⁵⁴⁴ Isto.

⁵⁴⁵ Isto.

⁵⁴⁶ Nakon što su boljševici preuzeli vlast uspostavljena je državna tvorevina pod nazivom Ruska Sovjetska Federativna Socijalistička Republika, koja je pak 1922. preimenovana u Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika tj. SSSR.

⁵⁴⁷ HR-DAOS-2103, kut. 16, brzojavka ministra Pribičevića banu Palečeku, 1919. godina.

⁵⁴⁸ HR-DAOS-2103, kut. 11, prijepis članka iz *Borbe*, nema naslova, 8. I. 1927.

županije virovitičke, službenog glasila ove županije, u kojemu se navodi kako postoji opasnost da se zbivanja koja su zahvatila Mađarsku i Njemačku "preliju preko naših međa" te tako unište državu.⁵⁴⁹ Zanimljivo je primjetiti kako vlasti boljševizam doživljavaju kao „djelo naših starih dušmana Nijemaca“, pa se tako u članku ovog službenog županijskog glasila navodi kao jedan od posljednjih otrovnih plinova kojima se želi ugušiti slavenstvo.

Stoga ne čudi prilično oštra reakcija osječkih vlasti kada su krajem travnja 1919. uhićeni radnici koji su lijepili plakate koji su navodno propagirali boljševizam, a bili su polijepljeni u noći s 26. na 27. travnja 1919. Na njima je, između ostalog, bilo napisano: „La vie se France“, „Drugovi i drugarice“ te „Braćo i drugovi“. Navedenim se natpisima, prema mišljenju osječkih vlasti, pozivalo na nasilnu promjenu vlasti te na nepokoravanje zakonima i naredbama.⁵⁵⁰ Odmah pri lijepljenju uhićen je Josip Fleis dok je redarstvu uspio pobjeći Josip Volf, koji je letke nosio pod kaputom.⁵⁵¹ Prema Krausu organizator lijepljenja letaka bio je stanoviti Hinko Theves. Zanimljivo je kako je *Narodna obrana* svega nekoliko dana prije objavila vijest kako su neki boljševički agitatori uplatili određenu svotu novaca Ernestu Fischeru u svrhu propagiranja boljševizma što je ovaj porekao isti dan kada je uhićen Fleis.⁵⁵²

Vlasti su zaplijenile sedam vrsta letaka na francuskome, mađarskome i njemačkome jeziku. Zanimljivo je napomenuti kako nije pronađen niti jedan letak na hrvatskom jeziku. Stoga se najvjerojatnije radi o letcima koji su došli iz drugih zemalja. U svim se letcima poziva narod na borbu protiv buržoazije te na revoluciju po uzoru na Mađarsku. Letci ove vrste dopremali su se obično ilegalnim putem iz Mađarske, pa možemo zaključiti kako su i „aprilski letci“ došli tajnim kanalima preko jugoslavenskih komunista u Mađarskoj. Stoga ne čudi članka objavljen u *Hrvatskoj obrani* u kojemu se navodi kako su ovi događaji inspirirani događajima u Pešti.⁵⁵³ Navedeni je događaj imao i određeni međunarodni odjek. Naime, o zbivanjima u Osijeku, tijekom travnja, izvijestile su i bečke novine *Der Abend* u prilično, kako Kraus navodi, senzacionalističkom članku u kojemu se donosi vijest o proklamiranju Slavonske Sovjetske Republike na čelu s odvjatnikom Ernestom Fisherom. Ipak Kraus, osvrćući se na ovo, navodi kako je vijest o ovome prilično „groteskna“.⁵⁵⁴

Uhićenje je dovelo do generalnog štajak u Osijeku, a uskoro i do istrage koju je vodio zagrebački sudbeni vijećnik Rudolf Hamuš,⁵⁵⁵ a tijekom koje je došlo do brojnih premetačina i

⁵⁴⁹ „Boljševizam“, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 16, 15. VIII. 1919., XXVIII.

⁵⁵⁰ HR-DAOS-2103, kut. 8, prijepis članka iz *Slobode*, „Istina o komunističkom puču u Osijeku“, 26. VI. 1919.

⁵⁵¹ HR-DAOS-2103, kut. 30, prijepis članka iz *Hrvatske obrane*, „Lijepljenje letaka“, 3. V. 1919.

⁵⁵² „Što se po Osijeku priča“, *Narodna obrana* (Osijek), br. 76., 27. IV. 1919., XVIII.

⁵⁵³ „Štrajk u Osijeku“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 77., 3. V. 1919., XVIII.

⁵⁵⁴ HR-DAOS-1182, kut. 6, rukopis o zbivanjima u Mađarskoj Sovjetskoj Republici.

⁵⁵⁵ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Juga*, „Istraga radi pokušaja prevrata“, 1. VI. 1919.

uhićenja. Tim su povodom novine objavile kako je policija pohvatala sve one „proleterce“ koji su ovo organizirali te ih stavila u komoru da malo razmišljaju o boljševizmu.⁵⁵⁶

Uhićeno je 20 ljudi jer su prema optužbi „dogovorno i sporazumno propagirali uvođenje diktature proletarijata“.⁵⁵⁷ Također su bili optuženi za održavanje veze s mađarskim komunistima te propagiranje uvođenje diktature proletarijata. Tijekom sudskog postupaka saslušani su Žarko Tabaković, Rudolf Orešnik, Ivan Galovac, Julius Lustig, Ernest Fischer, Arthur Fridman, Adolf Štumpf, Josip Slaj te Njemirovski. Potonji je uhićen jer je „stavio na raspolaganje svoj automobil u ciljeve agitacije“.⁵⁵⁸ Naime, zbog postojanja komunističkoga utjecaja među osječkim radništvom, ovdašnje su vlasti svaku komunističku djelatnost definirale kao želju za nasilnim rušenjem postojećih državnih struktura. Kraus u svojim zapisima navodi kako su ondašnje vlasti stalno očekivale „pobune i napadaje sa strane socijalista, boljševika i anacionalnih elemenata što se očituje i u prethono navedenom članku objavljenom u *Vjesniku virovitičke županije*. Zbog onoga što se događalo u Mađarskoj vlasti su pokušale sve načine prikazati kako su osječki komunisti zaustavljeni u pokušaju puča, tj. stvaranja sovjetske republike. Ovo je posebno bilo vidljivo uslijed proglašenja generalnog štrajka potkraj travnja koji je interpretiran kao simptom bolesti na narodnom tijelu.⁵⁵⁹ *Hrvatska obrana* piše kako su gradom marširali radnici iz okolice te kako je mađarska Crvena garda prešla preko granice. Ulice su obilazile pojačane straže i vojničke patrole.⁵⁶⁰ U ovakvim uvjetima došlo je do stvaranja dodatne psihoze koja je poslužila vladajućim strukturama da nastave širiti vijesti o pokušaju puča što je bilo opravdanje za daljnje jačanje represije u gradu.

Kao odgovor na pokušaj širenja boljševizma, kako su to novine nazvale, osnovana je Narodna građanska zajednica čija se aktivnost očitovala već prilikom štrajka u gradu, koji je izbio nakon ovih uhićenja, kada su njezini članovi patrolirali na ulicama osiguravajući rad institucija poput gradske aprovizacije i sl.⁵⁶¹ Građanski je tisak ovom prilikom isticao kako se boljševici nisu nadali ovakvom organiziranom otporu osječkog građanstva. *Hrvatska obrana* navodi kako su nakon ove reakcije radničke vođe hodali kao muhe bez glave.⁵⁶² Osim građanstva i dio seljaštva je ustao protiv boljševizma, pa je tako Stjepan Barić u jednom članku kojega je prenijela *Hrvatska obrana* napisao kako boljševici žele umjesto hrvatske zastave

⁵⁵⁶ „Štrajk u Osijeku“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 77., 3. V. 1919., XVIII.

⁵⁵⁷ „Istina o 'komunističkom puču' u Osijeku“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 9., 20. VI. 1919., 1.

⁵⁵⁸ L. Kraus, *Povijest radničkog pokreta u Osijeku i okolici (1867. – 1945.)*, neobjavljeni rukopis.

⁵⁵⁹ HR-DAOS-2103, kut. 30, prijepis članka iz *Hrvatske obrane*, „Štrajk u Osijeku“, 3. V. 1919.

⁵⁶⁰ Usp: HR-DAOS-2103, kut. 30, prijepis članka iz *Hrvatske obrane*, „Štrajk bez kraja i konca“, 14. VI. 1919.

⁵⁶¹ „Štrajk u Osijeku“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 77., 3. V. 1919., XVIII.

⁵⁶² Isto.

izvjesiti crvenu krpu te da su oni židovski plaćenici koji su spremni za Judin novac prodati Hrvatsku.⁵⁶³

Sredinom su srpnja nastavljene premetačine. Kod Fischera su pronađena četiri broja *Oslobođenja*, koji je bio službeno glasilo SRPJ(k) za Dalmaciju. Fisher⁵⁶⁴ je, između ostaloga kažnjen tamnicom te zabranom komuniciranja s drugim osobama.⁵⁶⁵ Uhićenja su nastavljena. Tako *Male novine* donose vijest o uhićenju radnika Ivana Jägera, Dragutina Baloga i Dragutina Furlića iz Valpova „jer su sumnjivi zbog sudjelovanja pri širenju bolševičkih letaka“.⁵⁶⁶ Ubrzo nakon ovoga donesena je odluka o zabrani okupljanja. „Zabranjena je svaka proslava 1. maja, zabranjeno je kretanje poslije 8 sati na večer, zatvoreno je kazalište i kino, a straže po ulicama su pojačane“.⁵⁶⁷ Također je zabranjeno i izlaženje *Radničkih novina*. S ciljem suzbijanja boljševizma vlasti su osnovale već navedenu Opću građansku zajednicu, svojevrsnu vojnu formaciju, koja je imala za cilj onemogućiti eventualne radničke nemire.⁵⁶⁸ U prilog tezi kako su vlasti na određeni način iščekivale ovakva zbivanja kako bi ih mogle iskoristi protiv samih radnika, svjedoči i pisanje *Slobode*, koja pomalo ironično navodi kako su se u nedjelju 28. travnja na osječkim ulicama pojavili uzbuđeni redari i redarstveni činovnici, koji su bili nošeni velikom idejom da se revolucija približila Osijeku, i da je samo zahvaljujući njihovim budnim očima, ovaj mirni grad spašen od diktature „nebrojivih elemenata“.⁵⁶⁹

Povodom nastaloga stanja *Male novine* objavile su pismo upućeno tadašnjemu ministru unutarnjih poslova Svetozaru Pribičeviću u kojem navode da se dosta prelazilo preko posljedica puča te da se dosta dugo radničkoj klasi oduzimala sloboda govora.⁵⁷⁰ U pismu se dalje navodi kako će novine prepustiti Pribičeviću „svu brigu i svu odgovornost (...) za sudbinu našeg naroda“.⁵⁷¹

Pismo nije urodilo plodom. Tako su početkom lipnja novine donijele vijest kako se četvorica radnika nalaze u pritvoru osječkoga redarstva dok su ostala petnaestorica još uvijek u

⁵⁶³ „Seljački glas protiv socijalističke agitacije“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 80., 7. V. 1919., XVIII.

⁵⁶⁴ Prema pisanju *Radničke riječi* njegovu su suprugu, nakon što je došla na redarstvo po potvrdu, koja bi joj omogućila razgovor sa suprugom, redarstvenici navodno „tresnuli o zemlji te gazili nogama“ („Kalvarija naših pohapšenih drugova (Historijat progona i hapšenja u Osijeku koncem travnja i srpnja 1919.)“, *Radnička riječ*, (Osijek), br. 4., 22. I. 1920., II).

⁵⁶⁵ „Progon slavonskih socijalista“, *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek), br. 19., 15. VII. 1919., II.

⁵⁶⁶ „Apšnja“, *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek), br. 8. 7. VI. 1919., I.

⁵⁶⁷ HR-DAOS-2103, kut. 30, prijepis članka iz *Hrvatske obrane*, „Bezglavost kod štrajkaša“, 3.V. 1919.; nakon ovih događanja u idućim mjesecima došlo je do štrajka mlinarskih i kovinarskih radnika te brijačkih pomoćnika. (HR-DASO-2103, kut. 6, regesta događanja 1919. godine).

⁵⁶⁸ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Jug*, „Opća građanska zajednica za pobijanje boljševizma“, 26. IV. 1919.

⁵⁶⁹ HR-DAOS-2103, kut. 8, prijepis članka iz *Slobode*, „Istina o komunističkom puču u Osijeku“, 26. VI. 1919.

⁵⁷⁰ „Otvoreno pismo“, *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek), br. 17., 8. VII. 1919., I.

⁵⁷¹ Isto.

sudbenom istražnom pritvoru. Jedino je Njemirovski pušten na slobodu. U istom su članku novine pozivale „ostalu štampu da i ona ne piše neprestano o okrivljenicima kao o učesnicima aprilskog 'puča' ili prevrata“.⁵⁷² S druge strane, vlasti su nastavile i dalje tvrditi kako se ovdje radi o pokušaju puča. Ovdje treba uzeti u obzir nekoliko činjenica. Samo lijepljenje letaka nikako se ne može prozvati pokušajem rušenja vlasti, koja je vješto iskoristila ovaj događaj kako bi dodatno pojačala represiju nad komunistima.

Valja istaknuti kako je u ovo vrijeme u Osijeku djelovala i skupina pelagićevaca, koji su energično provodili radikalizaciju osječškoga radništva spremajući se za revoluciju.⁵⁷³ Među najpoznatije članove ove skupine u Osijeku ubrajaju se Ladislav Kordić, Josip Reich te Adela Pavošević. Na svom osnivačkom kongresu, u ožujku 1919. godine oštro su kritizirali socijaldemokrate. Očak navodi kako se na kraju svoga programa gnušaju svake suradnje s buržoazijom, pa zbog toga osuđuju socijaldemokrate, a njihovu politiku smatraju izdajom principa socijalizma te osnaživanje kontrarevolucije. Posebno su osudili Koraća, Bukšega, Kristana i druge jer su poslije raspada Monarhije, pomogli jugoslavenskoj buržoaziji da se organizira, te time onemogućili revoluciju, po uzoru na onu u Rusiji.⁵⁷⁴ Međutim, za sada nisu pronađeni arhivski materijali koji bi ovu skupinu povezali s događanjima iz travnja 1919. godine.

Potrebno je naglasiti kako se na događaje u Osijeku, nastavlja poznata Afera Diamanstein,⁵⁷⁵ u kojoj je tada 23-godišnji Alfred Diamanstein, kojega je Miroslav Krleža nazvao „degenerisanim kretenom“,⁵⁷⁶ prokazao komuniste i njihove akcije. Navedena se afera zapravo nastavljala na „osječke aprilske letke“ koji su se potom interpretirali u širem kontekstu pokušaja uspostave sovjetske vlasti. Komunisti su u svojoj obrani isticali kako je sve zapravo samo posljedica Diamansteinovih provokacija. Međutim, prema Krausu to je bila samo obrambena strategija uhićenih komunista (ukupno je uhićeno 65 komunista). Diamansteina je Vukičević poslao u Zagrebu i Osijek „da pomogne u podizanju revolucije“.⁵⁷⁷ Nakon

⁵⁷² „Afera aprilskih letaka“, *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek), br. 7., 4. VI. 1919., I

⁵⁷³ HR-DAOS-1182, kut. 16, rukopis teksta „O dvjema manifestacijama 'odjeka Oktobra' u Slavoniji“ Lavoslava Krausa.

⁵⁷⁴ I. Očak, „Povratnici iz sovjetske Rusije u borbi za stvaranje ilegalnih komunističkih organizacija uoči prvog kongresa SRPJ(k“), *Historijski zbornik*, 1.-26.

⁵⁷⁵ Afera Diamanstein je historiografski naziv za ova događanja koji je normirao Ivan Očak.

⁵⁷⁶ Afera Diamanstein, *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, dostupno na: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1216>, 22. XII. 2016.

⁵⁷⁷ L. Kraus, *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, 147.; Kraus također ističe kako Diamanstein nije bio nikakav vodeći faktor da bi se navedena povijesna zbivanja nazvala po njemu jer se time daje revolucionarnome nastojanju radnika krivo obilježje i ocjene.

Diamansteinove denuncijacije početkom 1920. godine došlo je do prvoga antikomunističkog procesa u Kraljevstvu SHS.⁵⁷⁸

Ovdje je vrlo zanimljivo osvrnuti se na pisanje socijaldemokratskog glasila *Socijalista*, tijekom „Afer aprilskih letaka“, koje odstupa od uvriježenog komunističkog historiografskog narativa te pokazuje kako odnos socijaldemokrata prema komunistima, nije uvijek bio binaran, kako ga je dosadašnja literatura pokušavala prikazati. Unatoč pisanju *Radničkih novina*, prema kojima su Korać, Bukšeg i Henč direktno i indirektno podržali ovaj progon,⁵⁷⁹ analizom objavljenih članaka u *Socijalisti*, ne možemo potvrditi tezu *Radničkih novina*. Naime, socijaldemokrati su inzistirali na tome kako iza cijele priče stoje tek nezreli mladići koji većim dijelom nisu niti bili članovi političkih organizacija.⁵⁸⁰ U svojim tvrdnjama su išli korak dalje ističući sljedeće: „Nikada predstavnici socijalističko-komunističke stranke nisu propagirali uvodjenje diktature proletarijata, naročito to nisu propagirali na javnim sastancima“.⁵⁸¹ Utjecaj na ovakvo tumačenje događaja iz travnja 1919. godine zasigurno ima i strah zbog osjećaja kako bi vlasti mogle iskoristi ova zbivanja kao izliku za zabranu djelovanja svih radničkih organizacija. Socijaldemokrati su vjerojatno nastojali ublažiti ovu akciju pripisujući je politički neupućenim mladićima, vodeći pri tome računa i o mogućnosti da vlasti zabrani i njihovo djelovanje.

Štoviše, Korać je netom nakon događaja u Osijeku izjavio: „Moje je uvjerenje, a uvjerenje je i sviju socijalista da policija ima velikog udela u provokaciji ovih događanja“.⁵⁸² Unatoč tomu, komunisti su tvrdili kako se progoni koji su uslijedili nakon travnja 1919. godine odvijaju pod patronatom ministra Koraća.⁵⁸³ Njihova je štampa isticala kako Osječani osjećaju posebnu mržnju prema ministru Koraću, jer su se oni prvi obračunali s njegovim bivšim osječkim povjerenikom Henčom i ostalim socijaldemokratima.

Uz sve navedeno postavlja se pitanje jesu li u travnju 1919. godine u Osijeku komunisti zaista pokušali izvršiti puč. Ako se oslonimo isključivo na lijepljenje letaka, onda zasigurno ne

⁵⁷⁸ Usp: Ivan Očak, *Afera Diamanstein. Prvi antikomunistički proces u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919.*, Naprijed, Zagreb, 1988.

⁵⁷⁹ „Kalvarija naših pohapšenih drugova (Historijat progona i hapšenja u Osijeku koncem travnja i srpnja 1919.), *Radnička riječ*, (Osijek), br. 4., 22. I. 1920., II.

⁵⁸⁰ HR-DAOS-2103, kut. 8, prijepis članka iz *Slobode*, „Istina o komunističkom puču u Osijeku“, 26. VI. 1919. Vlasti su prilično ozbiljno shvaćale mogućnost izbijanja revolucije svjedoči, pa su čak i zabranjivale distribuciju pojedinih novina, poput *Srijemskog Hrvata*, zbog korištenja riječi poput „revolucija“ i „revolver“. (HR-DAOS-2103, kut. 46, dopis kotarske oblasti u Vukovaru Kr. sudbenom stolu u Osijek, 6. X. 1923.).

⁵⁸¹ „Istina o 'komunističkom puču' u Osijeku“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 9., 20. VI. 1919., I.

⁵⁸² „Aprilski događaji pred parlamentom“, *Male novine. Radničko glasilo*, (Osijek) br. 11., 18. VI. 1919. I.

⁵⁸³ „Kalvarija naših pohapšenih drugova (Historijat progona i hapšenja u Osijeku koncem travnja i srpnja 1919.), *Radnička riječ*, (Osijek), br. 5, 29. I. 1920., II.

može biti riječi o pokušaju puča. S druge strane, ako uzmemo u obzir prodor Crvene garde u osječku diviziju kao i kasniji pronalazak naoružanja u Belišću, onda možemo ustvrditi kako se ipak radilo o određenom pokušaju oružanog djelovanja. Svakako treba uzeti u obzir i proglašenje Mađarske Sovjetske Republike, koja je pružala potporu ovdašnjim komunistima kao i revolucionarno vrenje koje je zahvatilo Europu, a na tragu kojega je i došlo do pokušaja pučeva u Mariboru i Varaždinu dok je krajem 1918. godine u Petrijevcima, selu nadomak Osijeka, čak proglašena Petrijevačka Republika. Ovdje svakako treba uzeti u obzir i činjenicu da se sve ovo događalo samo mjesec dana nakon što su osječki radnici, pod vodstvom Ivana Galovca, na svojoj skupštini u ožujku, istupili protiv dominante socijaldemokratske politike i evolucijskog socijalizma, priklonivši se tako lijevoj struji, odnosno revolucionarnom modelu. U tom smislu možemo tvrditi kako se ipak radilo o određenom radikalno subverzivnom djelovanju.

U prilog ovomu ide i zapis Lavoslava Krausa, koji ističe kako je stekao i zadržao uvjerenje da je sigurno postojala ozbiljna oružana organizacija Crvene garde koja je spremala puč koji bi mogao prijeći u revoluciju. Kao njezinoga zapovjednika Kraus navodi Josipa Reicha, a kao mjesto komande navodi gostionicu Kiš na Zrinjevcu.⁵⁸⁴

Za sada nije pronađena arhivska građa koja bi nam omogućila jasniju i točniju sliku zbivanja u Osijeku krajem travnja 1919. godine što je dijelom uvjetovano i činjenicom da su radničke vođe na čelu s Fischerom već 9. svibnja vlakom prevezeni Zagreb jer je tamošnji Sudbeni stol bio nadležan za ove vrste prijestupa. Možemo tek zaključiti kako je građanski tisak bio prilično kritičan prema ovoj akciji kao i samom štrajku koji je uslijedio jer je sve interpretirao kao djelo male skupine ljudi koji uvoze ideje boljševizma iz susjedne Mađarske. Isto tako očito je kako su vlasti bile stalno na oprezu u smislu mogućeg prodiranja komunista pod utjecajem zbivanja u Mađarskoj čemu u prilog najviše ide pisanje *Vjesnika virovitičke županije*, službenog županijskog glasila.

3. 8. Socijaldemokratski princip u odnosu na revolucionari model dolaska na vlast

Nakon Prvog svjetskog rata među europskim radništvom širile su se brojne razlike. U tom smislu socijaldemokrati Hrvatske i Slavonije bili su idejno upućeni u ova ideološka razmimoilaženja u okviru kojih su se priključili politici evolucijskog socijalizma. Vjerovali su u evoluciju društvenih odnosa čekajući trenutak kada će socijaldemokracija – postigavši većinu

⁵⁸⁴ L. Kraus, *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, 145.; HR-DAOS-1182, kut. 6, rukopis o zbivanjima u Mađarskoj Sovjetskoj Republici.

na izborima – moći preuzeti vlast⁵⁸⁵ nakon čega će uslijediti ukidanje kapitalističkoga vlasništva nad sredstvima proizvodnje. Na taj bi se način postupno ukinuo kapitalizam što bi rezultiralo stvaranjem besklasnoga društva. Ovo je ujedno značilo i potpuno odbijanje revolucionarnoga modela preuzimanja vlasti. Njemačka povjesničarka Eva Rosenhaft navodi kako je Philipp Scheidemann „poput kuge“ izbjegavao spominjanje socijalističke revolucije⁵⁸⁶ u Njemačkoj. Slična situacija vladala je i među talijanskim radništvom. Naime, na kongresu talijanskih komunista izražen je jasan stav protiv revolucionarnoga pravca stranke, čime se pokušala dokazati nemogućnost ostvarivanja komunističkih ideja.⁵⁸⁷ Također je izraženo zalaganje za postupno/evolucijsko razvijanje socijalizma u suradnji s najrazvijenijim dijelom buržoazije. Ovakvom se stavu oštro suprotstavio stanoviti Bombacci „odbijajući svaku suradnju s buržoazijom i tražeći da se život države neprestano nasilno poremećuje u svrhu skore revolucije koju treba pospešiti“⁵⁸⁸.

Socijaldemokrati su na tragu navedenih teorijskih premisa Viktora Adlera te Karla Kautskoga smatrali da iz političkih i ekonomskih razloga jednostavno nije moguć skok u socijalizam. Korać je, u skladu s Bernsteinovim revizionizmom isticao kako se socijaldemokracija zalaže za parlamentarizam i evoluciju. Franjo Drobnik navodi kako se prilikom njegova prvoga susreta sa socijaldemokratima, na kojemu je tražio crvenu zastavu, nakon povratka iz Moskve očitovala razlika u taktici. Naime, odmah mu je dano na znanje kako su oni „realni političari“ te kako nisu za revoluciju jer su „socijaldemokrati, a ne boljševici“. Sukladno tomu poručili su mu da oni nastupaju protiv revolucije.⁵⁸⁹ Jugoslavenski su radnici kao temeljno pitanje postavili može li se zemlji provesti ruski revolucionarni model.⁵⁹⁰ Inače, postojali su drugi elementi koji su razdvajali ove dvije struje, međutim metode i način uspostave vlasti bili su prevladavajući te najreprezentativniji, stoga će se ovdje upravo i detaljnije analizirati.

Važno je naglasiti kako su se i socijaldemokrati u svojim argumentima pozivali na Marxa navodeći pri tome kako je sam Marx srušio teoriju nagloga stvaranja novoga društva, razvijajući teze o ekonomskom determinizmu.⁵⁹¹ Na tragu Kautskoga bio je i Korać koji je smatrao kako je ruska revolucija u svojoj biti građanska, gdje je proletarijat dobio glavnu riječ uslijed nekih

⁵⁸⁵ Neda Engelsfeld, „Rad Kluba komunističkih poslanika u plenumu Ustavotvorne skupštine (u prosincu 1920. i u siječnju 1921.)“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijesti*, 181.-262.

⁵⁸⁶ Eva Rosenhaft, *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence 1929. – 1933.*, 1.

⁵⁸⁷ HR-DAOS-2103, kut. 2, članak iz *Pravde* pod nazivom „Talijanski socijalizam. Turatti protiv komunizma“, nema nadnevka.

⁵⁸⁸ HR-DAOS-2103, kut. 2, članak iz *Pravde*, nema nadnevka.

⁵⁸⁹ I. Očak, *Jugoslaveni u Oktobarskoj revoluciji*, 38.

⁵⁹⁰ „Desnica i ljevica“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 13., 17. VII. 1919., I.

⁵⁹¹ „Stranačka konferenca u Zagrebu“, *Radničke novine*, (Osijek), br. 7., 13. II. 1919., II.

specifičnih okolnosti.⁵⁹² Definiranje odnosa socijaldemokrata prema revoluciji možemo analizirati i u prijevodima, knjigama te novinskim člancima koje su objavljivali. Tako je Korać još 1912. godine objavio knjižicu prijevoda „Ciljevi i putevi socijalne demokracije“ koja zapravo, između ostalog, predstavlja tekstove koje je izdala berlinska stranačka knjižara Vorwärts. U jednom od objavljenih članaka *Ciljevi i putevi socijalne demokracije* navodi kako, iako je socijalna demokracija nositelj socijalne revolucije, ona se ne zalaže za upotrebu nasilja.⁵⁹³ Komunističko inzistiranje na nasilju činilo je temeljni lajtmotiv socijaldemokratske kritike upućene socijaldemokratima, na kojoj se gradila cjelokupna politika, koja je u smislu inzistiranja na mirnoj i postupnoj tranziciji označavala ideološki antipod.

Zbog toga su socijaldemokrati nestrpljivo iščekivali kraj Mađarske Sovjetske Republike. Sukladno tomu, pesimistično su gledali na zbivanja u Mađarskoj, napominjući kako seljaštvo ne razumije program proletarijata te kako će se o tvrdoj seljačkoj glavi razbiti mađarski komunizam.⁵⁹⁴ Tako je Viktor Adler nakon neuspjeha mađarskih komunista izjavio sljedeće: „Naš konačani cilj jest činjenica da proletarijat traži sredstva da organizira društvo u kojemu nema ljudskih žrtava“. Štoviše, naglasio je kako su Rusija i Mađarska pravili iluzije o dolasku svjetske revolucije.⁵⁹⁵

Teza o mirnom prelasku na socijalizam dominirala je socijaldemokratskom idejom. Time je došlo do odbacivanja revolucije, za koju se smatralo kako ne može biti djelo manjine.

I jugoslavenski su socijaldemokrati bili vođeni politikom parlamentarne akcije, ističući pri tome „zbacujemo teror, jer od te akcije očekujemo (...) samo štete“.⁵⁹⁶ Na kreiranje ovakvog narativa osvrnuo se Filip Filipović koji je „socijalpatriotske političare“ prozvao za širenje dezinformacije u vezi događanja u Rusiji. Naime, Filipović je u tekstu „Ruska revolucija“ naveo kako socijalpatrioti „izmišljaju svaki dan lažne vesti u nameri da se što crnje i gore predstavi diktatura proletarijata“⁵⁹⁷. Lijeva je struja revolucionarni ideal predstavljala kao luč koja najavljuje put revolucionarnim masama ističući kako „socijalna revolucija znači uskrs socijalnog ideala i djelovne akcije gomila“⁵⁹⁸.

⁵⁹² Isto.

⁵⁹³ *Ciljevi i putevi socijalne demokracije*, (prijevod Vitomir Korać), Naša sloga, jugoslavenska socijalistička nakladna zadruha, Zagreb, 1912., 5–13.

⁵⁹⁴ „Socijalna politika komunističke vlade u Mađarskoj“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 3., 6. IV. 1919., I.

⁵⁹⁵ „Adler o padu komunizma u Ugarskoj“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 19., 6. IX. 1919., I.

⁵⁹⁶ „Cilj i taktika“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 4., 3. IV. 1919., I.

⁵⁹⁷ Filip Filipović, *Izabrani spisi*, (ur. Najdan Pašić), knj. II., Beograd, Kultura, 1962., 453.

⁵⁹⁸ „Crveni Uskrs...“, *Radnička riječ. Glasilo Radničke partije Jugoslavije (komunista). Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća za Osijek*, (Osijek), br. 15, 1. IV. 1920., I.

Usljed sve izglednijega raskola osječki socijaldemokrati navodili su kako lijeva struja puni glavu radnicima socijalnom revolucijom i diktaturom proletarijata. Naime, ova je struja smatrala kako radnička taktika ne može biti ista kao za vrijeme apsolutističkoga režima kada je glavnu zadaću stranke činio „najbezobzirniji otpor“ protiv vlade koja je u pogledu demokracije i socijalizma imala „sasvim oprečna načela od naših“.⁵⁹⁹ Ovdašnji su socijaldemokrati izražavali čuđenje kada su njihovi mađarski istomišljenici ušli u savez s komunistima i utemeljili sovjetsku republiku navodeći kako je „to sve skupa jedna velika sljeparija, te nas dosta čudi, da su i socijalni demokrati na nju pristali i tako profanirali jednu veliku ideju“.⁶⁰⁰ U prilog tezi kako proletarijat u tadašnjim uvjetima još uvijek nije bio spreman za revoluciju, socijaldemokrati su navodili da je proletarijat jak, ne bi mu Karoly u Mađarskoj morao predati vlast, nego bi ju sam proletarijat ostvario.

Socijaldemokrati su također objavljivali tekstove o stanju u revolucionarnim državama. Ovi su tekstovi bili u velikom raskoraku s onim što je pisala *Radnička riječ* ili *Radničke novine*. Primjerice, u tekstu koji je objavilo osječko socijaldemokratsko glasilo, a prema iskazu jednoga mađarskog činovnika koji je sa ženom došao u Osijek, stanje u Mađarskoj pod Kunom bilo je iznimno teško. Tako *Socijalista* navodi da je dotični činovnik molio uredništvo da objavi „njegov iskaz, kako naši ljudi ne bi i dalje čeznuli za takovom 'diktaturom proletarijata' koju tamo protiv volje same socijalno demokratske stranke i protiv volje samog organizovanog radništva vrši talog velegrada“.⁶⁰¹ Navodi se da su trgovine zatvorene te da se ne može ništa kupiti. Prema njegovu svjedočanstvu naoružano stanovništvo ustaje redovito protiv terora, ali „svršava krvavo“ jer se protiv naoružanih četa narod ne može braniti sam. Slične su vijesti dolazile i iz Rusije, a govorile su u prilog tezi o lošem stanju u novouspostavljenoj državi. Tako se isticala velika skupoća koja vlada u Rusiji, govorilo se o nečovječnom postupanju prema zatvorenicima i sl.⁶⁰² Na taj se način, s jedne strane pokušala stvoriti negativna slika stanja proizašloga iz nasilnoga preuzimanja vlasti, a s druge strane, potonje je predstavljalo i određenu opomenu domaćem radništvu što će se dogoditi u slučaju ako podupru komunističku struju.

Socijaldemokrati su svoju politiku definirali kao promišljeni oko osvajanja i učvršćivanja pozicije proletarijata. Smatrali su da se ona ne može interpretirati na tragu izdaje socijalizma unatoč tomu što su komunisti propagirali tezu kako „poći putem revizionizma, putem reforma

⁵⁹⁹ „Ministerijalizam“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 2., 29. III. 1919., I.

⁶⁰⁰ „Diktatura proletarijata u Ugarskoj“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 3., 6. IV. 1919., I.

⁶⁰¹ „Diktatura proletarijata u Ugarskoj“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 15., 31. VII. 1919., I.

⁶⁰² „Iz boljševičke Rusije“, *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, (Osijek), br. 3., 20. X. 1921., I.

znači poći putem stvaranja kompromisa s kapitalističkom klasom, sa našim najvećim krvnim, klasnim protivnikom“ te kako pristupiti ovoj stranci zapravo znači „poći bez vere, bez nade u stvaranje onoga za čim se teži, znači unapred osuditi svaki pokušaj na najveći neuspjeh“, a to ujedno „znači biti najvećim protivnikom radničke klase, proletarijata, znači biti izdajnikom socijalizma“.⁶⁰³

Zanimljivo je istaknuti kako su socijaldemokrati upravo držanje komunista u pogledu „zaziranja od demokracije“, tj. zagovaranja revolucije, isticali kao opravdanje svakog „sredstva koje reakcija upotrebljava u progonu protiv nas i njih“.⁶⁰⁴ Na taj su način kreirali tezu kako svojim programom i stavom komunisti zapravo nanose štetu cjelokupnom radničkom pokretu. Sukladno takvom stajalištu, socijaldemokrati su proklamirali narativ o tome kako se boljševizam koristi kao izlika da se ljude zatvara i proganja te da se zabranjuje svaka radnička djelatnost i organiziranje.

3. 9. Loklani izbori 1920. godine i prikaz odnosa socijaldemokrata i komunista

Izbori za parlamente koji su nakon Prvog svjetskog rata održani diljem Europe, označavali su veliku prekretnicu u politici mnogih država. Oni su, s jedne strane, u nekim zemljama označili novi društveni poredak, tj. prelazak iz monarhije u republiku (Njemačka, Austrija, Mađarska), a s druge strane stvorili su nove političke opcije. U mnogima od njih socijaldemokrati postali su najreprezentativniji politički akteri. Tako su u Njemačkoj nakon provedenih izbora početkom 1919. godine socijaldemokrati (SPD) došli na vlast u koaliciji s Njemačkom demokratskom strankom (njem. *Deutsche Demokratische Partei*, DDP). U Austriji, na izborima održanim 16. veljače 1919. godine, socijaldemokrati dobili su najviše glasova, te su također formirali koalicijsku vladu na čelu s Karlom Rennerom (1870.-1950.)

Izbori u Kraljevini SHS provedeni su nešto kasnije. Nakon brojnih priprema 1920. godine provedeni su dvoji izbori. Početkom ožujka održani su općinski (komunalni) izbori, obično opisani kao predigra za izbore za Ustavotvornu skupštinu⁶⁰⁵, koji su raspisani za studeni iste godine. Bili su to prvi i posljednji izbori na kojima su sudjelovali komunisti.⁶⁰⁶ Sudjelovanjem na izborima komunisti su napravili odstupanje od dotadašnjih ideoloških postulata, koji su strogo odbacivali sudjelovanje u radu državnih organa. S druge strane, socijaldemokrati u

⁶⁰³ „Dilema“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 10., 6. III. 1919., I.

⁶⁰⁴ „Jedna besavesna rabota“, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 19., 6. IX. 1919., I.

⁶⁰⁵ HR-DAOS-2103, kut. 8, prijepis članak iz *Radničke riječi*, „Komunalni izbori i buržoaska stranka“, 4. III. 1920.

⁶⁰⁶ Potrebno je naglasiti kako su komunisti na prvim općinskim izborima sudjelovali pod imenom SRPJ(k) dok su na izborima za Ustavotvornu skupštinu sudjelovali pod stranačkim imenom KPJ.

Osijeku nisu sudjelovali na prvim lokalnim izborima, nego tek na ponovljenim izborima koji su održani 2. srpnja iste godine te na izborima za Konstituantu.

Unatoč prethodnom zagovaranju antiparlamentarnoga djelovanja, komunisti su već na drugom kongresu u Vukovaru napravili veliki zaokret. Ovo je bilo na tragu onoga što je Lenjin objavio u brošuri *Izbor za konstituantu i diktatura proletarijata*, u kojoj se zalagao za učešće Partije u građanskom parlamentarizmu, a što je prihvatio i drugi kongres Kominterne.⁶⁰⁷ Kako smo vidjeli, ovo je stajalište uvelike odudaralo od proklamirane politike s Kongresa u Beogradu (1919.) kada su se komunisti jasno izjasnili za revolucionarni put u socijalizam te stali uz principe nepomirljive klasne borbe.⁶⁰⁸

Britanski politolog Andrew Heywood, tumači da se ideologijske postavke mogu modulirati ovisno o socijalnim i historijskim uvjetima.⁶⁰⁹ Ideologija ne predstavlja hermetički apart koji nije podložan promjenama i prilagodbama političkih situacija. Na tragu toga i određeni elementi komunističke ideologije doživjeli su metamorfozu. Ovo je poslužilo socijaldemokratima za kreiranje diskursa čije je središte predstavljala komunistička nedosljednost. Tako je socijaldemokrat Jovo Jakšić, povodom sudjelovanja komunista na općinskim izborima, uputio dopis zagrebačkoj *Slobodi* u kojem ističe kako su baš osječki komunisti pred neko vrijeme kao najnepomirljiviji klasni borci današnjega društva ignorirali svaki rad u buržoaskim institucijama. Jakšić je posebno istaknuo njihovo gorljivo zagovaranje socijalne revolucije, koje naziva „divljom agitacijom“. Ističe kako su i komunisti konačno „zagrizli“ u realni rad te da su napokon shvatili kako je njihovom demagogijom nemoguće privući pristaše. Na tom tragu u pomalo pobjedonosnom tonu ističe kako je socijaldemokratska taktika pobijedila i osječke komuniste⁶¹⁰.

Komunisti su ubrzo izdali svojevršno obrazloženje sudjelovanja na izborima u obliku proglašenja u kojemu se navodi da iako se općina nalazi u „kapitalističkoj jezgri“ ona ipak u može raditi u socijalističkom duhu, te tako stvoriti preduvjete za ublažavanje bijede proletarijata.⁶¹¹

Na kandidacijskoj listi SRPJ(k) za izbore u Gradsko zastupstvo Osijeka ukupno je bilo 40 kandidata među kojima su bili Ladislav Kordić,⁶¹² drvodjelski radnik; Herman Adolf,

⁶⁰⁷ Miroslav Nikolić, *Diskusije*, „Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije, Vukovar 1920.“, Historijski institut Slavonije, (ur. Zdravko Krnić), Slavonski Brod, 1972., 449.

⁶⁰⁸ S. Koprivica-Oštrić, „Programi radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919. – 1929. (poredbena analiza)“, *Zbornik Historijskog inštituta Slavonije i Baranje*, 219–254.

⁶⁰⁹ Andrew Heywood, *Political Ideologies: An Introduction*, MacMillan, London, 2012., 2–3.

⁶¹⁰ HR-DAOS-2103, kut. 8, prijepis članka iz *Slobode*, „Dopis iz Osijeka“, 14. III. 1920.

⁶¹¹ HR-DAOS-2103, kut. 16, proglas SRPJ(k) povodom sudjelovanja na općinskim izborima 1920. godine, nema nadnevka.

⁶¹² Kordić je do početka ožujka 1920. godine izdržavao četveromjesečnu zatvorsku kaznu te je pušten neposredno pred održavanje izbora.

činovnik okružne blagajne; Ivan Galovac, sitničar; Josip Reich, klesarski radnik; Josip Sukić, namještenik; Dragutin Eiberger, zidarski radnik; Samuel Matijaš, namještenik Okružne blagajne, Antun Ilačić, zidarski radnik; Stjepan Cideri, stolarski radnik i Gustav Žilić, tipograf.⁶¹³

Uoči izbora Mjesni odbor SRPJ(k) upozorio je radništvo kako do sada niti jedna stranka nije branila interese radništva: „Zato drugovi za vas nema mjesta u drugim strankama, one već po prirodi Vaše interese ne mogu zastupati, pa je dužnost svakoga od Vas, da se opredijeli za takovu stranku, koja zastupa radničke interese“.⁶¹⁴

U veljači je održan predizborni skup u osječkom kinu Apollo, u Strossmajerovoj ulici,⁶¹⁵ na kojemu su govorili Svetozar Delić (budući zagrebački gradonačelnik) i Ladislav Kordić. Tom je prilikom istaknuto kako su po prvi puta u izbore uključene široke mase naroda te kako se varaju oni, koji misle, da će se izbori za gradsko zastupstvo voditi kao dosada u znaku malih mjesnih borba i sitnih pitanja.⁶¹⁶ Delić je istaknuo kako će se oni boriti za sirotinju i radništvo. Sve one koji pate i stradaju.⁶¹⁷ Istaknuo je da je cijeli komunalni program SRPJ(k) za općinske izbore koncipiran kao program seljačkih i radničkih mjesnih vijeća, koja su zamišljena kao osnovni organi u budućoj organizaciji vlasti klasno oslobođenoga radnog naroda.⁶¹⁸

Rezultati izbora 11. ožujka bili su iznenađenje za cijelu državu. Naime, komunisti su osvojili veliki broj zastupničkih mjesta diljem zemlje. Tako su u Brodu na Savi osvojili 15 od 24 mjesta u Gradskom poglavarstvu, Vukovar pak 12 od 24, a Virovitica 13 od 24 mjesta. U Zagrebu je Delić postao gradonačelnikom, a u Beogradu Filip Filipović. Bio je to rezultat kojemu se nitko nije nadao. U Osijeku su komunisti osvojili ukupno 20 mandata što je činilo gotovo polovicu zastupstva. Drugo je mjesto osvojila Hrvatska zajednica, zatim Radikalna stranka dok je Hrvatska pučka stranka dobila svega tri mandata.⁶¹⁹

U osječko su Gradsko poglavarstvo izabrani sljedeći komunisti: Ladislav Kordić, Adolf Herman, Ivan Galovac, Josip Rajs, Josip Sukić, Dragutin Simbirger, Samuel Matijaš, Antun

⁶¹³ „Kandidaciona lista SRPJ(k)“, *Radnička riječ. Glasilo socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća za Osijek*, (Osijek), br. 10., 4. III. 1920., II.

Lista nije imala nositelja jer se u međuvremenu iz SPJ(k) izdvojila desna struja.

⁶¹⁴ HR-DAOS-2103, kut 16, proglas Mjesnog odbora Socijalističke partije Jugoslavije u Osijeku, 11. II. 1920.

⁶¹⁵ Pri otvaranju radnički pjevački zbor otpjevao je pjesmu „Zdravo da ste hrabri borci“. („Komunalni izbori i buržoaska stranka“, *Radnička riječ. Glasilo Radničke partije Jugoslavije (komunista) i Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća za Osijek*, (Osijek), br. 10, 4. III. 1920., II.)

⁶¹⁶ Isto.

⁶¹⁷ Isto.

⁶¹⁸ Anto Milušić, „Pravni i politički aspekti općinskih izbora u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1920.“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 1970., br. 7.-8., 67–218.

⁶¹⁹ HR-DAOS-2103, kut. 32, prijepis članak iz *Radničke riječi*, „Da živi komunističko gradsko zastupstvo“, 13. III. 1920.

Ilančić, Stjepan Szindერი, Gustav Žilić, Juraj Tretinjak, Dragutin Janč, Dragutin Kaiser, Antun Post, Stjepan Šnajder, Đuro Novoselić, Mijo Rupaner, Stjepan Kadješ, Franjo Špilko, Žarko Tabaković.⁶²⁰

Rezultat na izborima u *Radničkoj riječi* prikazan je kao dokaz da je socijalistička misao „zahvatila najšire slojeve naroda i ona će u pravi čas da radi socijalni prevrat, koji će spontano da nikne kao ostvarenje socijalnog ideala“.⁶²¹ Cjelokupni broj *Radničke riječi* od 12. ožujka 1920. posvećen je izbornoj pobjedi, koja je predstavljena kao veličanstvena pobjeda borbeno osviještenoga osječkog proletarijata te kao uvertira u „grandioznu borbu komunista za parlament“.⁶²² Međutim, Jović navodi da ulazak i rad komunista u gradskim zastupstvima vrlo brzo nailazi na brojne poteškoće i u onim zastupstvima gdje su imali većinu i gdje je komunista bio gradski načelnik.⁶²³

Razlozi uspjeha komunista zasigurno se velikim dijelom nalazi u nezadovoljstvu koje je vladalo u društvu nakon rata. Naime, ranije je navedeno kako je tisak bio izrazito kritičan prema novim vlastima. Ovo su nezadovoljstvo iskoristili komunisti koji su bili najglasniji u kritiziranju novih političkih struktura što se odrazilo i na njihov izborni rezultat.

Zbog iznenađujuće pobjede komunista, za prvu sjednicu gradskog zastupstva, koja je održana 16. ožujka, vladalo je veliko zanimanje. Sjednicu su vodili podžupan Virag-Drašković i vladin povjerenik za Osijek Petrik. Međutim, već su prilikom polaganja prisege komunisti ponovno naglasili svoj stav prema monarhijskome uređenju odbivši položiti prisegu u kojoj se zaklinju kralju. Tako je komunistički zastupnik Reich istaknuo kako se njihova stranka zalaže za ukidanje kapitalističkoga društva, stoga će oni ipak prisegnuti ali „uz ogradu“,⁶²⁴ odnosno bez dijela koji uključuju spornu prisegu kralju čime neće biti prisiljeni napustiti svoje principe. Točku prijepora činio je dio koji glasi: „Zaklinjem se da ću Njegovom Veličanstvu kralju Petru I. biti vjeran i odan, da ću štovati zakone i da ću sa službom gradskog zastupnika spojene dužnosti točno i savjesno vršiti“.⁶²⁵ Međutim, prema *Uredbi o izboru gradskih zastupnika* (§10) i *Uredbi o izboru općinskih odbora* (§13) propisana je dužnost da svi gradski zastupnici,

⁶²⁰ HR-DAOS-2103, kut 29, popis izabranih zastupnika za Gradsko poglavarstvo 1920. godine.

⁶²¹ „Crveni Uskrs...“, *Radnička riječ. Glasilo Radničke partije Jugoslavije (komunista) i Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća za Osijek*, (Osijek), br. 15., 1. IV. 1920., 1.

⁶²² „Da živi komunističko gradsko zastupstvo“, *Radnička riječ*, (Osijek), br. 12., 12. III. 1920., II. ; „Pobjeda komunista na gradskim izborima“, *Radnička straža. Glasilo socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunisti)*, (Vukovar), br. 13. III. 1920., II.

⁶²³ Dragiša Jović, tekst rukopisa „KPJ i revolucionarni radnički pokret u Slavoniji 1919. – 1929“, u: HR-DAOS-1182., kut. 18.; Usp: Suzana Leček, „Izbori ili imenovanje – problem gradske (samo)uprave u Slavonskom Brodu 1918.-1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br.1., 45/2013., 9–33.

⁶²⁴ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članak iz *Hrvatske obrane*, „Zaprisegnuće. Ograda komunista“, 17. III. 1920.

⁶²⁵ HR-DAOS-10, Zapisnici glavnih skupština gradskog poglavarstva, Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održanoj 16. ožujka 1921.

odnosno općinski odbornici moraju položiti ovu zakletvu.⁶²⁶ Isti su propisi određivali da izabrani zastupnici ne mogu vršiti dužnost gradskoga zastupnika dok ne polože prisegu.⁶²⁷

S druge strane, komunisti su, zbog broja osvojenih mandata, zahtijevali mjesto zamjenika gradonačelnika. Naime, dotadašnja je praksa nalagala da načelničko mjesto pripadne stranci s najvećim brojem osvojenih glasova, a mjesto podžupana drugoj stranci koja je na izborima osvojila najviše glasova. Međutim, ostale su stranke na mjesto načelnika predložile Vjekoslava Hengla iz Hrvatske zajednice,⁶²⁸ koja je pak bila na trećem mjestu po broju osvojenih glasova. U strahu od ponovnih izbora te moguće još veće pobjede SRPJ(k), sve su stranke glasovale za Hengla. Tako su komunisti dobili tek mjesto donaćelnika, na koje je imenovan Ladislav Kordić.

Ubrzo je došlo do onoga što su komunisti nazvali „atentatom na proletarijat“. Odlukom bana Matka Laginje došlo je do poništenja svih komunističkih mandata, a kao razlog u zapisnicima Gradskoga poglavarstva navedeno je „polaganje prisega uz ogradu“. Komunisti su poništenje mandata ovako interpretirali: „Očajno gramženje buržoazije za vlašću od straha pred svojom propašću“. ⁶²⁹ Nakon toga, a uslijed komunističke apstinencije, pri glasanju za novoga načelnika skupština je raspuštena. Mandati su poništeni i u ostalim slavonskim gradovima. Tako je do poništenja došlo i u Virovitici i Požegi. Ovo je jedinom dijelom bila posljedica i velikoga štrajka željezničara koji se održao u svibnju 1920. godine.⁶³⁰ Zbog toga je krajem iste godine donesena *Uredba o postupanju u slučajevima nereda, štrajka i pobune na željeznicama u Kraljevini* prema kojoj će se, u slučaju izbijanja nereda, svi službenici između osamnaeste i pedesete godine starosti, pozvati na vojnu vježbu te će u tom slučaju potpadati pod „vojno-disciplinsko i vojno-sudsko kažnjavanje“. ⁶³¹ Na taj je način zapravo suzbijanje štrajkova na željeznicama potpalo pod jurisdikciju vojske čime se nastojalo onemogućiti njihovo izbijanje, odnosno kreirati zakonski okvir unutar kojega bi se eventualni sudionici kaznili po restriktivnijim vojnim propisima. To je dodatno doprinijelo razvoju straha od komunizma.

⁶²⁶ A. Milušić, „Pravni i politički aspekti općinskih izbora u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1920.“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 67.–218.

⁶²⁷ Isto.

⁶²⁸ Hrvatska zajednica je nastala 1919. godine sjedinjenjem Starčevićeve stranke prava i Napredne demokratske stranke. Istaknuti pojedinci bili su Ivan Lorković, Ante Pavelić (stariji), Matko Laginja i dr. Stranci se 1924. godine pridružuje Ante Trumbić, a sama stranka 1926. prestaje s djelovanjem, a njezini članovi pod vodstvom Trumbića i Lorkovića osnivaju Hrvatsku federalističku seljačku stranku (HFSS), kojoj se priklanja i dio osječkog članstva dotadašnje Hrvatske zajednice. (Usp: Hrvatska zajednica, <http://proleksis.lzmk.hr/27213/>, 16. XII. 2018.)

⁶²⁹ „Atentat na proletarijat“, *Radnička riječ. Glasilo Radničke partije Jugoslavije (komunista). Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća za Osijek*, (Osijek), br. 21., 13. V. 1920., II.

⁶³⁰ „Teroristička i lažna politika komunističkog proletarijata“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 97., 29. IV. 1920., XVIII.

⁶³¹ *Zbornik zakona i naredaba za Hrvatsku i Slavoniju*, broj 1–65., Zagreb, 1921., 239–241.

U međuvremenu su vlasti pokrenule, putem novina, oštar obračun. Tako *Hrvatska obrana* u opširnom članku „Crveni manifest“, između ostaloga, ističe kako se komunisti zalažu za diktaturu nad drugima te kako planiraju naoružati samo radnički narod zaključujući „jugoslavenski 'druzi'! Prekasno ste se rodili: komunizam u svijetu izlazi iz mode“. ⁶³²

Na tragu jake antikomunističke kampanje Hrvatska je zajednica također izdala proglas u kojemu navodi kako komunisti teže društvenome prevratu te kako će se u slučaju komunističke pobjede ukinuti privatno vlasništvo. U proglasu se priznaje kako tu ima „nekoliko dobrih stvari“, ali je previše „zla, ludosti, prouslovlja, previše nesmotrenih i opasnih načela, koja vode do sveopćeg nerada, pljačke, otimačine, osiromašenja i propasti, odnosno do orgija pod zaštitom naoružanog radnog naroda“. ⁶³³ Antun Pinterović, predstavnik Hrvatske zajednice, ističe kako komunisti hoće razgrabiti „krvavo stečeni imetak“ te se „šepuriti u stanovima više klase“ navodeći pri tome kako je sve već viđeno u komunističkoj Mađarskoj i Rusiji.

Izbori su izazvali svojevrsnu konfuziju među osječkim radništvom, pogotovo nakon poništavanja njihovih rezultata te odluke o raspisivanju novih izbora za 2. srpnja za koje je postavljeno 10 lista. Julije Lustig navodi kako se „drugovi“ još nisu usuglasili oko izlaska na ponovljene izbore premda je to „važan moment partijske taktike“ oko čijeg značaja ovise osječki drugovi. ⁶³⁴ Komunisti su krajem lipnja donijeli odluku o bojkotiranju izbora jer predložena kandidacijska lista nije prihvaćena, na tragu činjenice kako sada preimenovana stranka KPJ (od lipnja 1920. godine) više nije mogla sudjelovati jer je zbog načina polaganja prisega, izgubila pasivno biračko pravo na tri godine, ⁶³⁵ stoga je KPJ savjetovala svojim biračima apstinenciju. Zanimljivo je primijetiti kako je socijaldemokrat Marko Leitner stao u obranu komunista istaknuvši kako nisu mogli izgubiti pravo pasivnoga izbora zbog razloga koje se navodi u vladinom rješenju, a prema kojemu su komunisti to pravo izgubili jer su upravo oni uzrokovali raspust poglavarstva. Također ističe kako je komunistički utok trebalo riješiti gradsko poglavarstvo, a ne vladin povjerenik naglasivši kako je povjerenik radio na direktnu štetu komunističke stranke. ⁶³⁶

Za razliku od izbora održanih u ožujku, na ponovljenim izborima sudjelovali su i socijaldemokrati. Ususret ovim izborima osječke su novine pisale kako se nije ništa promijenilo u pogledu komunističkih mandata te kako će sada i socijalsocijalista dr. Leitner više gravitirati

⁶³² HR-DAOS-2103, kut. 33, kronologija razvoja radničkoga pokreta u Osijeku.

⁶³³ HR-DAOS-2103, kut 19, proglas Hrvatske zajednice povodom izbora 1920. godine.

⁶³⁴ HR-DAOS-2103, kut 30, prijepis članka iz *Hrvatske obrane*, „Desničarska orijentacija osječkih komunista“, 133., 13. VI. 1920.

⁶³⁵ HR-DAOS-2103, kut 9, prijepis članka iz *Hrvatske obrane*, „Komuniste koji su položili prisegu uz ogradu, ne mogu sada biti izabrani za zastupnike“, 10. VI. 1920.

⁶³⁶ HR-DAOS-2103, kut. 16, zapisnik Gradskoga poglavarstva u Osijeku, 9. VII. 1920.

prema komunistima, nego li prema liberalno građanskom bloku.⁶³⁷ Svoje težište osječki socijaldemokrati postavili su na ukidanje socijalnih opreka te ublažavanju moralne i tjelesne bijede proletarijata.⁶³⁸ Također su naglasili važnost osnivanja burze rada te dužnost općine da vrši brigu i savjestan nadzor nad siromašnima. Osim ovoga, istaknuli su i potrebu uređenja vodovoda te osnivanje općinskih pekara i mljekara koje bi omogućile prehranu za siromašno stanovništvo.⁶³⁹

Unatoč ovom programu, na ponovljenim izborima socijaldemokrati osvojili su svega dva mandata što je drastično manje u odnosu na rezultate komunista prije četiri mjeseca. Tom je prilikom komunistička *Radnička riječ* objavila ironičan članak „Ej, kako to, zašto to!“ u kojemu navodi kako su socijaldemokrati „jedva jedvice proturili dva mandata u gradsko zastupstvo“. Novine nadalje ističu: „Sanjanje naših socijalpatriota da će dobiti kod izbora najmanje šest mandata, udarac je, koji ih neće tako lako podići. Mislimo da će napokon socijalpatriote spoznati, da Osijek nije teren za njihove nesocijalističke špekulacije (...) Osijek diše proleterskim najljepijim komunističkim duhom i zato nijednoj akciji socialpatrota u Osijeku nema života“.⁶⁴⁰ Zanimljivo je primijetiti kako su obje struje ove izbore interpretirale kao dokaz vlastite pobjede. Tako su prvo socijaldemokrati sudjelovanje komunista na izborima interpretirali kao pobjedu svoje taktike jer su i komunisti uvidjeli da se s njihovom ideologijom ne mogu privući pristaše. Zatim su, nakon srpanjskih izbora, komunisti kreirali diskurs kvantifikacije (*number game*), pomoću kojega su im slabi izvorni rezultati socijaldemokrata poslužili za proglašenje određene ideološke pobjede u smislu proklamiranja potpune vlasti nad osječkim proletarijatom. Unatoč očekivanjima socijaldemokrata da će ostvariti značajniji rezultat jer komunisti nisu imali svoje predstavnike na izborima to se nije dogodilo. Naime, onaj dio stanovništva koji je u ožujku glasao za SRPJ(k) svoje glasove u srpnju nije dao socijaldemokratima. Ovo je vjerojatno uvjetovano činjenicom da su socijaldemokrati zbog svoje suradnje s ostalim strankama shvaćani kao još jedna u nizu građanskih opcija. S druge strane, svakako treba uzeti u obzir i jaku komunističku propagandu koja je socijaldemokrate prikazivala kao izdajicama radničke klase.

Inače, rezultati su ovih izbora uvelike odudarali od onih iz ožujka. Najviše su mandata ostvarile Radikalna stranka i Hrvatska zajednica. Nakon niza peripetija (radikali su čak Hengla

⁶³⁷ HR-DAOS-2103, kut. 30, prijepis članka iz *Hrvatske obrane*, „Nova orijentacija kod gradskih izbora“, 20. VI. 1920.

⁶³⁸ „Naš komunalni program“, *Borba. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 1., 12. VI. 1920., I.

⁶³⁹ Isto.

⁶⁴⁰ „Ej, kako to, zašto to!“, *Radnička riječ. Glasilo Komunističke partije Jugoslavije*, (Osijek), br. 34., 7. VII. 1920., I.

optužili za „šurovanje s komunistima“⁶⁴¹) i osporavanja konstituirajuća je sjednica održana tek 21. listopada na kojoj je Vjekoslav Hengl ipak izabran za gradskoga načelnika dok je Ivan Neubauer izabran na mjesto podnačelnika.⁶⁴²

Tablica 1. Rezultati ponovljenih izbora za gradsko zastupstvo Osijek 2. srpnja 1920. godine (preuzeto iz: Lukić, Anamarija, *Vjekoslav Hengl – urbana politika i gradska vlast u Osijeku, 1920. – 1934.*, doktorska disertacija, 48.)

Stranka ili staleška skupina	Broj mandata	Izabrani zastupnici
Socijalni demokrati	2	dr. Marko Leitner, odvjetnik, Ivan Jakšić, priv. činovnik
Kućevlasnici	2	Gjuro Savić, posjednik, Ivan (Johann) Schramm, ekonom, posjednik
Cionisti	3	Dr. Hugo Spitzer, odv. j., Eugen Löbl, agent, Bela Herman, trgovac
Radikali	10	Dr. Jovan Kockar, odv. j., Ignjo Novaković, glavlar postaje, Mladen Keskenović, obrtnik, Iso Lang, agent, Stevo Kovjanić, trgovac, Aleksandar Botjić, agent, Milutin Dimitrijević, trgovac, Josip Kraus, bankar/ Mirko Tivanović, Jovan Isailović, posjednik, Hermann Mautner, mlinar
Pučkaši	6	Dr. Ivan Neubauer, odv. j., Dragutin Szentletely, trgovac, Dragutin Pelz, pošt., Jerolim Belić, obrtnik, Josip Špoljarić, ekonom, Pavao Wranka, graditelj
Demokrati	2	Aleksandar Tivanović, prof., Dragutin Šaj, inž.
Trgovci	2	Robert Willheim, trgovac, Antun Schmidt, inž.
Hrvatska zajednica	10	Dr. Vjekoslav Hengl, odv. j., Mijo Matijević, trgovac, Dragutin Zimmer, ekonom, Ivan Lajpcig, veleposjednik, Bratoljub Šram, učitelj, Zvonimir Lopašić, sudb. vijećnik, Viktor Frank, grač. poduzetnik, Jakša Mavrak, gostioničar, dr. Feliks Schick, odv. j., Mijo Bauer, obrtnik
Obrtnici	3	Ivan Bauer, obrtnik, Čedo Plavšić, podtajnik TOK, Stjepan Barić, obrtnik
Komunisti	0	
Ukupno	40	

Premda komunisti i socijaldemokrati nisu istovremeno sudjelovali na izborima, vidljivo je kako je na području Osijeka unatoč brojnim uhićenjima, kao i zabranama štampe, komunistička struja ipak uspjela pridobiti značajan dio u odnosu na svoje ideološke suparnike. Ovo je uvjetovano i činjenicom da su se socijaldemokrati zalagali za suradnju s vladajućim strukturama, koje su u građanstvu imale lošu percepciju. S druge strane, komunisti su razvili iznimno dinamični javni diskurs u kojemu su se obračunavali s vladajućim strukturama, nazivajući ih korumpiranim političarima i sl. Uslijed navedenoga prepoznati su kao postojeća alternativa dok su se socijaldemokrati izjednačavali s ostalim strankama koje su formirale vlast.

⁶⁴¹A. Lukić, *Vjekoslav Hengl – urbana politika i gradska vlast u Osijeku, 1920. – 1934.*, doktorska disertacija, 49.

⁶⁴²HR-DAOS-10, zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva,; HR-DAOS-0010, knj. 1071/ 1920., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 21. listopada 1920.

Kako je navedeno, komunalni izbori shvaćeni su kao svojevrsna politička predigra za izbore za Ustavotvornu skupštinu. Takvo se stajalište pokazalo točnim. Naime, komunistička partija je prema rezultatima izbora provedenih 28. studenoga 1920. postala trećom strankom po broju mandata u skupštini s osvojenih 58 zastupničkih mjesta.⁶⁴³ Na taj su način komunisti postali jaka politička snaga i to s programom koji nije više u potpunosti odbacivao put polaganih reformi i politiku parlamentarizma, ali je i dalje sadržavao principe klasne borbe.⁶⁴⁴ S druge strane socijaldemokrati su osvojili svega deset mandata. Komentirajući ove rezultate, Korać je naveo kako su komunisti polučili veliki uspjeh zbog toga što su raspolagali kolosalnim financijskim sredstvima, jakom štampom te masom plaćenih agenata.⁶⁴⁵ Prema rezultatima vidljivo je kako su komunisti najviše glasova dobili upravo u Virovitičkoj županiji što nam pokazuje da je komunistička struja bila u velikoj prednosti u odnosu na socijaldemokrate. Ovakva potpora uvjetovana je i velikim angažmanom oktobaraca iz Rusije, koji su već imali iskustva u organizaciji Partije te agitaciji.

Što se tiče područja Slavonije, u Virovitičkoj županiji dobili su dva, a u Požeškoj jedan mandat.⁶⁴⁶ U gradu Osijeku, komunisti su poslije Hrvatske zajednice dobili najviše glasova, odnosno 760 dok su socijaldemokrati dobili 41 glas što je doprinijelo stvaranju percepcije da je Osijek, između ostaloga, pretežno radnički grad.⁶⁴⁷

Analizirajući ove izbore, povjesničarka prava Neda Engelsfeld navodi: „Posebno je iznenadio uspjeh Komunističke partije, stranke koja se pod tim imenom ustalila tek šest mjeseci prije izbora.“⁶⁴⁸ Unatoč ovakvim rezultatima, na lokalnoj i državnoj razini, komunisti uslijed proglašenje *Obznane te Zakona o zaštiti države* nikada nisu više ostvarili ovakav uspjeh.

3. 10. Osnivanje KPJ i SPJ te konačno definiranje idejnoga smjera lijeve i desne struje

I dok su europske socijaldemokratske stranke imale već izgrađenu stranačku infrastrukturu, komunistička ju je struja tek trebala stvoriti. Prvi je korak k tomu bilo osnivanje stranaka. Tako su među ostalim, 1919. godine osnovane Komunistička partija Njemačke, zatim KP Bugarske, dok su 1920. godine osnovane komunističke partije u Francuskoj i Švicarskoj.

⁶⁴³ Najviše je mandata imala Demokratska stranka (92), zatim Narodna radikalna stranka (91) te Hrvatska republikanska seljačka stranka (50).

⁶⁴⁴ I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 240.

⁶⁴⁵ V. Korać, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. I., 281.

⁶⁴⁶ Dragiša Jović, tekst rukopisa „KPJ i revolucionarni radnički pokret u Slavoniji 1919. – 1929“, u: HR-DAOS-1182., kut. 18.

⁶⁴⁷ A. Lukić, *Vjekoslav Hengl – urbana politika i gradska vlast u Osijeku, 1920. – 1934.*, doktorska disertacija, 54.

⁶⁴⁸ Neda Engelsfeld, „Rad Kluba komunističkih poslanika u plenumu Ustavotvorne skupštine (u prosincu 1920. i u siječnju 1921.)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 181–262.

Premda se lijeva struja u Kraljevini SHS već formirala u okviru SRPJ(k) tek je na drugom stranačkome kongresu u Vukovaru, koji je održan 20. – 25. lipnja 1920. godine, pod predsjedanjem Aleksandra Tajkova došlo do osnivanja KPJ, koja je tada brojala oko 65 000 članova.⁶⁴⁹ Predstavници su osječke organizacije u Vukovaru bili Adela Pavošević, Stjepan Klas, Adolf Štumf, Nikola Josipović i Josip Sukić.⁶⁵⁰ Istupanjem protiv socijaldemokratske taktike Vukovarski je kongres samo „potvrdio već poznatu razliku u stavovima partijskog čelništva s obzirom na organizacionu strukturu Partije i na pravac partijske politike“.⁶⁵¹

U programu donesenome u Vukovaru kao ciljevi KPJ, između ostalih, ističu se: sovjetska republika, narodna i crvena vojska, eksproprijacija i socijalizacija proizvodnje i trgovine, zaštita rada, rekvizicija zgrada i stanova, razdvajanje Crkve od države te ukidanje državnih dugova.⁶⁵² Izabrano je također novo Centralno radničko sindikalno veće Jugoslavije (dalje: CRSVJ) koje je imalo 16 članova. Na čelu su se nalazili Pavle Pavlović i Jakov Lastrić dok su za sekretare postavljeni Sima Marković i Filip Filipović. Nakon kongresa osječke su novine pisale kako je prihvaćen najradikalniji program koji nagovještava jugoslavenskoj buržoaziji borbu na život i smrt.⁶⁵³ Sukladno tomu, glasilo osječkih komunista od vukovarskoga kongresa, tj. od 33. broja, mijenja ime u *Radnička riječ. Glasilo Komunističke partije Jugoslavije* dok je vođa osječkih komunista Ladislav Kordić izabran u novo Centralno vijeće KPJ.

Osvrćući se na program KPJ Stanislava Koprivica-Oštrić ističe kako je stranka slijedila pravo marksističko učenje o klasnoj borbi proletarijata kojoj tek revolucionarnost daje pravi sadržaj i smisao. Koprivica-Oštrić nadalje ističe kako stranka prihvaća lenjinizam kao stvaralačku primjenu marksizma na zbivanja svoga vremena.⁶⁵⁴ Partija je kao primarni zadatak postavila organizaciju proletarijata koji će nakon osvajanja vlasti izvršiti eksproprijaciju sredstava za proizvodnju te ih pretvoriti u kolektivno vlasništvo, po uzoru na svjetske vlasti.

Ovaj program je unio novi razdor među komunistima. Naime, pojavila se opozicija, koja je, prema pisanju *Radničke riječi*, htjela „nametnuti jednodušnoj komunističkoj većini svoj oportunistički program“.⁶⁵⁵ Uslijed ovoga došlo je do povlačenja i pasivizacije mnogih članova dok su neki stari istupili iz stranke. Među njima bio je i jedan od osnivača SRPJ(k), Živko

⁶⁴⁹ R. Čolaković; P. Damjanović; S. Dimitrijević i dr., *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 61.

⁶⁵⁰ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 125.

⁶⁵¹ N. Engelsfeld, „Rad Kluba komunističkih poslanika u plenumu Ustavotvorne skupštine (u prosincu 1920. i u siječnju 1921.)“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 181–262.

⁶⁵² Iz programa Komunističke partije Jugoslavije donesenog na njenom drugom kongresu (dostupno na: http://www.znaci.net/00001/138_19.pdf, pristup 12. III. 2017.).

⁶⁵³ „Živila diktatura proletarijata!“, *Borba. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 3., 26. VI. 1920., I.

⁶⁵⁴ S. Koprivica-Oštrić, „Programi radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919. – 1929. (Usporedna analiza)“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, br. 7–8./1970., 219.–254.

⁶⁵⁵ „Crne pojave“, *Radnička riječ. Glasilo Komunističke partije Jugoslavije*, (Osijek), br. 37, 17. VII. 1920., II.

Topalović, koji se kasnije prometnuo u jednog od najistaknutijih jugoslavenskih socijaldemokrata kao i vođe osječkoga radništva, poput Ivana Galovca te Julija Lustiga, a koji su do kongresa u Vukovaru bili članovi Mjesnoga odbora Partije. Unatoč tomu *Radnička riječ* i dalje je isticala kako u Osijeku „sve što je svjesno i probudjeno sačinjava Komunističku partiju Jugoslavije“.⁶⁵⁶

Temeljnu točku prijepora činilo je prihvaćanje Treće internacionale kao vrhovnoga organa. U listopadu 1920. godine ova je struja izdala brošuru *Naša sporna pitanja – Manifest opozicije Komunističke partije Jugoslavije*.⁶⁵⁷ U ovom se dokumentu ističe kako svi zaključci doneseni u Moskvi o organizaciji Treće internacionale „služe tome jednome jedinome cilju da milom ili silom nametnu ruske političke metode ostalim partijama“.⁶⁵⁸ Ovo je ujedno značilo i protivljenje prihvaćanju metoda oružane borbe koju je proklamirala Treća internacionala kao i prihvaćanju 21 uvjeta. Grupa nezadovoljnika iz Hrvatske odmah nakon Kongresa izdvojila se iz stranke i nastavila djelovati kao Pokrajinski odbor SRPJ(k), „odnosno nakon Obznane, kao Akcioni odbor SRPJ (brišući ono 'komunista' iz zagrade“).⁶⁵⁹ Ova srednja struja dobila je naziv, koji se uvažio i u kasnijoj historiografiji kao centrumaška struja, koja se priključila socijaldemokratskoj stranci.

Ipak važno je naglasiti kako u novome programu komunisti nisu isključivo kao taktiku prihvaćali revolucionarnu borbu. Naime, prema 3. točki KPJ će se u fazi klasnih borba u kojima se nalazi ovdašnji proletarijat, osim revolucionarnih sredstava koristiti i „izbornu borbu i parlament i samoupravna tijela“ naglašavajući pri tome da će „izbore iskorišćavati za svoju revolucionarnu propagandu, tako će i borbu u parlamentu voditi samo uporedo s akcijama masa van parlamenta, kao uvijek glavnijim i sigurnijim sredstvima borbe“.⁶⁶⁰

Navedeno ukazuje na činjenicu kako je ideološkome razvoju radničkog pokreta nemoguće jednoobrazno pristupiti na temelju binarnog odnosa revolucije i evolucije, nego da je njegov razvoj obilježen nizom preklapanja koja se ne mogu tumačiti isključivo kroz prizmu teorijskoga suprotstavljanja što je bila dosadašnja praksa.

Ovu metodu borbe putem parlamentarnoga djelovanja, koju su komunisti proklamirali, možemo interpretirati u okviru koji je postavio Eagleton, a prema kojemu niti sam Marx nije

⁶⁵⁶ „Domaće vijesti“, *Radnička riječ. Glasilo Komunističke partije Jugoslavije*, (Osijek), br. 37., 17. VII. 1920., II.

⁶⁵⁷ Manifest opozicije KPJ, dostupno na: http://www.znaci.net/00001/138_19.pdf, 11. XI. 2018.

⁶⁵⁸ Isto.

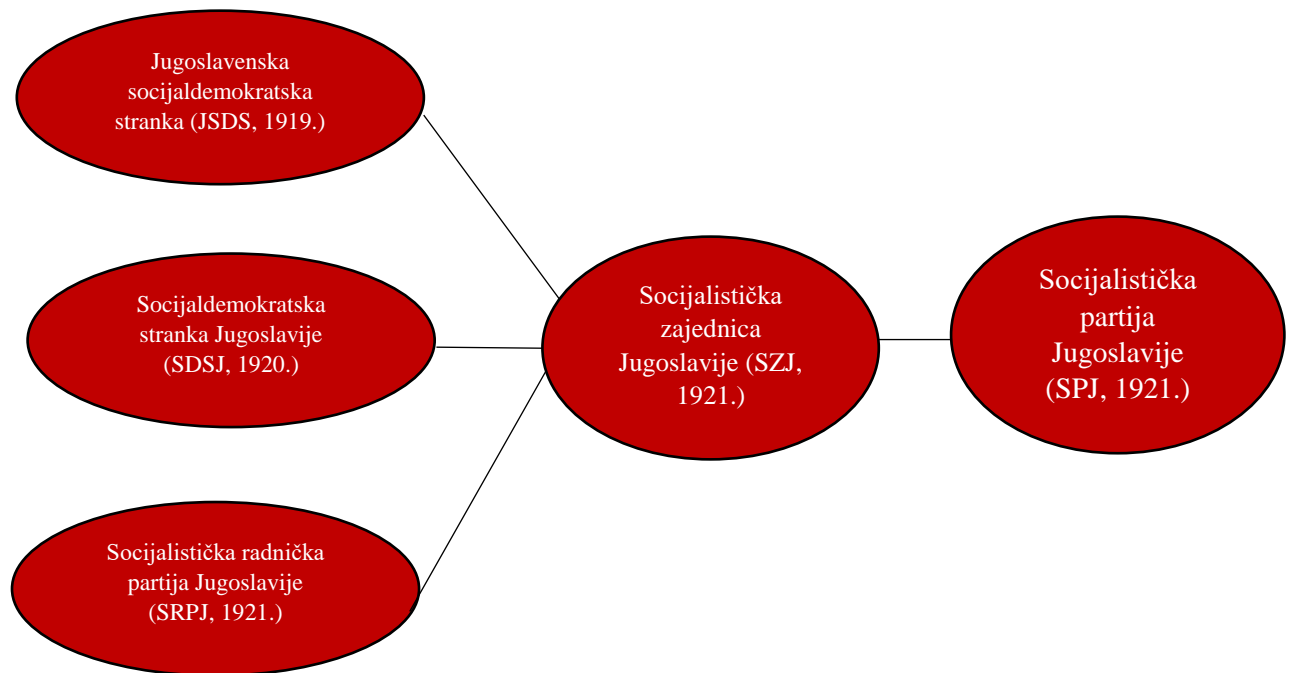
⁶⁵⁹ S. Koprivica-Oštrić, „Programi radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919. – 1929. (Uporedna analiza)“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 219.–254.

⁶⁶⁰ „Rezolucija o političkoj situaciji i zadacima KPJ“, dostupno na: http://www.znaci.net/00001/138_19.pdf, 12. VIII. 2016.

odbacivao parlament niti društvenu reformu smatrajući kako se cilj može postići i putem reformskih tijela kao što su političke stranke radničke klase, sindikati, kulturne udruge i političke novine.⁶⁶¹ Pri tome Eagleton također dodaje kako je i Engels pridodavao veću važnost mirnoj društvenoj promjeni, odnosno nenasilnoj revoluciji. Ovakvo je shvaćanje u određenome raskoraku s dominantnom interpretacijom kako u historiografskim, tako i u politološkim te filozofskim narativima, kako je radikalna struja unutar radničkoga pokreta preferirala isključivo radikalni način društveno-političke preobrazbe. Ovakvo tumačenje dokida ustaljeni diskurs prema kojemu su se komunisti isključivo zalagali za revolucionarni put ka osvajanju vlasti.

Premda su, kako je prethodno naglašeno, socijaldemokrati imali izgrađenu stranačku infrastrukturu, ona je bila uvelike narušena raskolom u radničkom pokretu. Bez obzira na to jugoslavenski su socijaldemokrati odlučili osnovati novu stranku, koja bi dodatno ojačala utjecaj među radništvom, ali i postala ozbiljni politički čimbenik u državi.

Grafikon 1. Prikaz etape ujedinjenja socijaldemokrata u Kraljevini SHS

Ujedinjenje socijaldemokrata imalo je nekoliko faza. Kongres u Novom Sadu održan je kao odgovor na stvaranje SRPJ(k), dva mjeseca ranije, nego što je imao stvarnu ujedinjavajuću snagu. Ni godinu dana kasnije, u Zagrebu je početkom travnja 1920., došlo do još jednog

⁶⁶¹ Terry Eagleton, *Zašto je Marx bio u pravu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011., 180.–181.

parcijalnog ujedinjenja. Tako su socijaldemokrati iz Banata, Bačke, Bosne i Hercegovine te preostale desne struje iz Hrvatske i Slavonije, osnovali stranku pod nazivom Socijaldemokratska stranka Jugoslavije (SDSJ). Tako su krajem 1920. godine na području Kraljevine SHS-a postojale dvije socijaldemokratske stranke: JSDS i SDSJ. Organizacije prve stranke uglavnom su djelovale na području Slovenije, prvenstveno Koruške i Štajerske dok je članstvo druge bilo razasuto po Hrvatskoj, Slavoniji, Bosni i Hercegovini i Vojvodini.⁶⁶² Zbog heterogenosti stranaka socijaldemokrati se još uvijek nisu uspjeli konsolidirati. To je velikim dijelom bilo povezano s događanjima u SRPJ(k), odnosno pojavom srednje struje, koja je svojim stajalištima bila bliže socijaldemokratima. Na čelu sa Živkom Topalovićem pripadnici su ove struje nedugo nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu izbačeni iz KPJ. Oni su pak već krajem ožujka 1921. godine osnovali treću socijaldemokratsku stranku, Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (SRPJ). Pripadnici su ove stranke bili posebno aktivni u Vojvodini, gdje su u kratkom roku osnivali svoje ogranke, poput onoga u Vršcu u travnju 1921. godine.⁶⁶³

Shvaćajući kako postojanje triju stranaka zapravo slabi socijaldemokraciju, krenule su pripreme za ujedinjenje, koje su se posebno intenzivirale nakon atentata na ministra unutarnjih poslova Milorada Draškovića (1873. – 1921.), koji je počinio komunist Alija Alijagić (1896. - 1922.) sredinom srpnja 1921. godine. Ovdje su socijaldemokrati uvidjeli da im komunistički radikalizam zapravo ide na ruku, smatrajući da će ove radikalne metode, privući radnike u njihove redove. Tako je 1./2. kolovoza 1921. godine došlo do pregovora vezanih uz ujedinjenje između JSDS, SDSJ te SRPJ. Prvi korak ka ujedinjenju bilo je osnivanje Socijalističke zajednice Jugoslavije (dalje: SZJ), koja je imala tek privremeni karakter do konačnoga ujedinjenja. Nakon stvaranja SZJ te potpune zabrane KPJ kao i smjene komunističkih uprava nad radničkim domovima, koji su potom predani socijaldemokratima, u Beogradu se 23. listopada 1921. godine sastao Odbor ujedinjenja, koji je uskoro usvojio nacrt samog ujedinjenja. Rezultat ovoga bila je konferencija predstavnika glavnih odbora triju stranaka (JSDS, SDSJ i SRPJ), koja je održana 18. prosinca 1921. godine u Beogradu, a na kojoj je osnovana Socijalistička partija Jugoslavija. Taj je čin označio definitivnu stranačku konsolidaciju jugoslavenskih socijaldemokrata. Kao svoj glavni cilj nova je stranka postavila buđenje klasne svijesti i organiziranje proletarijata. Ovom je prilikom još jednom osuđena komunistička taktika

⁶⁶² T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 25.

⁶⁶³ Milenko Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921.-1929.*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1973., 92.-93.

proleterske diktature te je istaknuta nepremostiva razlika između socijaldemokrata i komunista.⁶⁶⁴

Međutim, sam čin ujedinjenja nije prošao bez trzavica, koje su nastale kada je na red došlo pitanje naziva stranke. Koraćeve pristaše tražili su da se u nazivu stranke istakne socijaldemokracija, dok su se pripadnici srednje struje usprotivili, ističući kako je taj naziv kompromitiran. Na kraju je postignut kompromis, a stranka je nazvana Socijalističkom partijom Jugoslavije (SPJ). Na čelu stranke bili su Dragiša Lapčević, predsjednik Glavnog odbora, te Vitomir Korać kao politički sekretar. Odlučeno je da će se radi lakšeg rada ustrojiti i oblasne stranačke organizacije sa sedam članova koji će se birati na oblasnim skupštinama, dok je stranačko glasilo *Socijalističke radničke novine* preimenovano u *Radničke novine*.

Stvaranjem SPJ završena je jedna faza u razvoju socijaldemokracije u Kraljevini SHS. Time je ova politička struja dobila jasne stranačke konture unutar kojih je trebala iskoristiti potencijal slobodnog političkog prostora koji joj se pružao. Silna unutarnja previranja kao i stalne borbe s legalnim komunističkim organizacijama tijekom 1920-ih, prije svega s *nezavisnim radnicima*, onemogućili su SPJ u razvoju kao i u kreiranju socijaldemokratske politike koju su provodili njegovi pandani, ponajprije u Njemačkoj. Zbog toga SPJ nikada nije uspjela razviti prepoznatljive političke obrasce, a samim time ni pridobiti šire mase radničke klase.

U ovom vremenu i među osječkim radnicima dolazi do previranja uvjetovanih na nacionalnoj razini. Iako su se još u ožujku 1919. godine jasno izjasnili protiv ministerijalizma i Koraćeve politike te napali Henča, zbog njegova pristajanja uz politiku parlamentarizma, sada su se i ovdje javili znaci ideološkog razdora. Tako u vremenu nakon komunističkoga kongresa u Vukovaru, KPJ su osim Galovca i Lustiga, napustili i Jovo Jakšić, Stevo Klas, Marko Leitner te Eduard Fleischer.⁶⁶⁵ Oni su se 4. rujna 1921. godine priključili provizornoj SZJ, iako je većina navedenih sve do lipnja 1920. godine zagovarala principe lijeve struje. Lustig je čak na prvom kongresu SDSHiS (1919.), žestoko branio lijevu struju te je s još osmero članova stranke bio izabran za izaslanika osječkoga ogranka na kongresu ujedinjenja u Beogradu. Inače, bilo je dosta prijepora unutar radničkoga pokreta je li Lustig s još nekolicinom članova napustio lijevu struju ili su oni nakon kongresa u Vukovaru bili izbačeni iz stranke. Osvrćući se na potonje, Maslarić u svojim sjećanjima ističe kako je Lustig, uvidjevši da komunisti neće preuzeti vlast kao u Mađarskoj, sam napustio stranku.⁶⁶⁶ Ovdje se treba osvrnuti i na Maslarićevu izjavu

⁶⁶⁴ Isto, 73.-86.

⁶⁶⁵ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije (1921. – 1929.)*, 63.

⁶⁶⁶ HR-DAOS-499, kut. 2, izjava Božidara Maslarića, nema nadnevka

prema kojoj navedeni pojedinci nisu izbačeni, nego su sami, kao što je to bio slučaj s Julijem Lustigom, napustili stranku. Navedena se socijaldemokratska teza nalazi u određenoj diskrepanciji s kasnijim tezama koje su se naglašavale u historiografiji. Naime, očito je kako se jedan dio radnika nije slagao sa zaključcima donesenima u Vukovaru, te kako je uslijed toga došlo od njihova napuštanja stranke. Međutim, s druge strane, isto je tako vjerojatno da su pojedini članovi stranke (Jovo Jakšić, Stevo Klas, Ivan Galovac i dr.) izbačeni zbog nepridržavanja dominantne linije. Ovi su „otpadnici“, kako ih je nazvala kasnija historiografija, u lipnju održali sastanak, na kojemu je izabrano vodstvo na čelu s Ivanom Galovcem, a već krajem kolovoza pokrenuli su akciju s ciljem preuzimanja vodstva nad radničkim domom koja je urodila plodom već idućih dana kada je veliki župan predao dom u ruke predstavnicima socijalističke stranke.⁶⁶⁷ Tada je i došlo do navedenog priključenja SZJ, a u odbor stranačke podružnice, između ostalih, izbarani su Jovo Jakšić, Stevo Klas, Marko Leitner i Ivan Galovac.⁶⁶⁸ Osječki socijaldemokrati su, kako navodi Jović, svoju aktivnost najviše usmjerili prema radničkim središtima u Belišću i Đurđenovcu.⁶⁶⁹

Najznačajniji „otpadnik“ bio je Ivan Galovac, kojega Kraus naziva veteranom radničkog pokreta u Osijeku⁶⁷⁰ te živim izvorom za povijest socijaldemokracije između dva svjetska rata.⁶⁷¹ U jednom ga pismu čak naziva posljednjim živim simbolom autohtone osječke socijaldemokracije. Maslarić navodi kako je Galovac imao izgrađen „sicuhak-demokratski stav“. Dalje nastavlja: „Ja se sjećam diskusije s njim, on je bio protiv forme i metoda borbe kao s armijom. On je čitao i pratio literaturu, te kudikamo više stoji u ideološkom pogledu od ovih naši, Sukića i dr.“⁶⁷²

Galovac je pridruživši se 1920. godine socijaldemokratima napravio značajan odmak od ideologijske linije koju je dotada zastupao jer 1919. godine bio čak vođa Crvene garde. On se u ožujku 1919. godine na skupštini osječkih socijaldemokrata jasno suprotstavio Slavku Henču i politici ministerijalizam, tako što je glasao da osječki radnici svoje izaslanike pošalju na kongres u Beogradu, koji je organizirala lijeva struja. Između ostaloga, na tom je kongresu, kako je navedeno, osuđena politika „ministerijalaca“ nasuprot „nekompromisnoj klasnoj borbi“. Time se Galovac direktno suprotstavio Henču, na tragu shvaćanja kako bi glasanje za Henčovu politiku značilo izvrnuti se „na milost i nemilost desnici“.⁶⁷³ Nakon toga izabran je

⁶⁶⁷ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 186.-187.

⁶⁶⁸ Isto, 187.

⁶⁶⁹ Isto.

⁶⁷⁰ HR-DAOS-1182, kut. 4, bilješke pri rukopisu *Obnova radničkoga pokreta poslije Prvoga svjetskoga rata*

⁶⁷¹ HR-DAOS-1182, kut. 4, pismo Lavoslava Krausa upućeno Partijskom odeljenju u Osijeku, nema nadnevka.

⁶⁷² HR-DAOS-499, kut. 2, izjava Božidara Maslarića, Pregled radničkoga pokreta 1919. – 1928., nema nadnevka.

⁶⁷³ „U Brod“, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, (Osijek), br. 12., 20. III. 1919., II.

za gradskoga zastupnika na kandidacijskoj listi SRPJ(k)⁶⁷⁴ na izborima koji su održani 1920. godine. Sudjelovao je i u radu kongresa u Vukovaru (1920.), nakon kojega i dolazi do promjene u njegovoj politici. S još nekolicinom pristaša istupa iz tada već KPJ te prvo osniva Pokrajinski odbor SRPJ(k), a ubrzo, točnije u listopadu 1921. godine, Galovac i njegovi pristaše pridružuju se provizornoj socijaldemokratskoj stranci SZJ.

Djelatnost osječkih socijaldemokrata manifestirala se prvenstveno putem štampe. Valja naglasiti da je u ovom razdoblju objavljivano nekoliko glasila, od kojih niti jedno nije izlazilo duže vrijeme. Među najznačajnijima bio je *Socijalista*. Zanimljivo je napomenuti kako je *Socijalista* ranije o pripadnicima srednje struje pisao kao o najopasnijem dijelu radničkoga pokreta navodeći sljedeće: „Ovo je po nas socijalne demokrate kao i po komuniste najopasniji protivnik, jer on ne pobija, on korumpira“.⁶⁷⁵

Ovaj je ogranak, kako je ranije navedeno, nešto prije samog ujedinjena počeo izdavati tjednik *Borbu: socijalno-demokratsko glasilo* na čelu s odgovornim urednikom tipografom Stjepanom Weinom. List je tiskan u Radničkoj štampariji, a izlazio je manje od mjesec dana (12. – 26. VI. 1920.). U prvome broju osječki socijaldemokrati istaknuli su kako je „politički vazduh“ pun ogorčenosti koji stvara duboki jaz.⁶⁷⁶ Novine su isticale kako Jugoslavija neće slijediti ruski primjer, dodajući: „U razvitku naših društvenih prilika neće biti saltomortala, koji će nas odjednom postaviti u novi društveni poredak“.⁶⁷⁷ Tako su propitivali i stanje u Rusiji ističući kako nije sigurno je li ono što se dogodilo u Rusiji zaista napredak.

Drugi list koji je počeo izlaziti bio je *Radnički list*. Prvi je broj objavljen 6. listopada 1921. godine. Odgovorni urednik bio je Jovo Jakšić. Ukupno je izašlo četiri broja. Posljednji je broj tiskan 27. listopada 1921. U svome prvom broju osječki socijaldemokrati istaknuli su kako u radničkim masama već odavno postoji potreba ujedinjenja svih socijalističkih stranka. U tom smislu istaknuli su kako njihova zadaća nije vođenje „intolerantne borbe“, nego provođenje politike razuma s kojom će se suprotstaviti „besplodnom radikalizmu“ te tako sačuvati radnički pokret od reakcije.⁶⁷⁸

Osvrćući se na komunističku teoriju, socijaldemokrati su istaknuli kako je ona nekoliko puta pokazala svoje nedostatke, prije svega u shvaćanju kako će nakon nastupanja krize 1920. godine doći do uništavanja kapitalizma. Socijaldemokrati ističu kako do toga nije došlo jer

⁶⁷⁴ HR-DAOS-2103, kut. 6, izjava Stjepana Vidakovića, nema nadnevka.

⁶⁷⁵ „Na posao“, *Socijalista*, (Osijek), br. 8., 13. VI. 1919., I.

⁶⁷⁶ „Slika naših političkih borbi“, *Borba. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 1., 12. VI. 1920., I.

⁶⁷⁷ „Komunisti u opštini“, *Borba. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 2., 19. VI. 1920., I.

⁶⁷⁸ „Ujedinjenje i naši zadaci“, *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, (Osijek), br. 1., 6. X. 1921., I.

kapitalizam i danas upravlja produkcijskom fazom, stoga ističu brojne mane komunističkih teza koje su, prema njima, urodile bratoubilačkim ratom unutar radničkoga pokreta.⁶⁷⁹ Također pokušavaju demistificirati ulogu boljševika implicirajući kako boljševici nisu nikakvi nosioci komunističke ideje, nego se zapravo radi o degeneriranoj ideji koja vlada unutar ruskih struktura. Na taj je način dodatno osnažen model polarizacije, unutar kojega su socijaldemokrati naglašavali svoju pravovjernost temeljeći je zapravo na boljševičkoj krivovjernosti. U svojoj štampi, socijaldemokrati koristili su manje-više identične diskursne modele kao komunisti. Jedan od najčešćih bio je zasigurno model autoritarnosti (*authority*) kako bi se naglasio vlastiti veći utjecaj, ali i ozbiljnost političkoga programa u odnosu na „bezumne sljedbenike ruske revolucije“. Tako su često koristili termine poput „drekavci“.⁶⁸⁰

Zanimljivo je istaknuti kako je Osijek bio jedan od rijetkih gradova u Hrvatskoj u kojemu je tijekom cijelog međuratnog razdoblja djelovala socijaldemokratska mjesna organizacija. Tako se za sada, osim Osijeka, jedina mjesta Čakovec i Lepavina (kraj Križevaca) spominju kao mjesta u kojima su socijaldemokrati imali svoje organizacije.⁶⁸¹ Naime, iako su socijaldemokrati u svim većim gradovima imali svoje predstavnike u radničkim institucijama oni nisu bili posebno aktivni kao što je to slučaj s osječkim socijaldemokratima. Razloga ovoga nalazi se u dugoj tradiciji osječkog radničkoga pokreta, prije svega u smislu da je prvo radničko društvo na području Jugoslavije osnovano u Osijeku (1867.) kao i to da je postojala jaka baza SDSHiS, koju je predvodio Galovac. Sukladno tomu, socijaldemokrati imali su dobre prijeratne temelje, koje su u određenoj mjeri uspjeli očuvati i tijekom ovoga razdoblja. Na tom tragu možemo interpretirati i činjenicu, koju ističe Milenković, a odnosi se na tezu da je veća aktivnost socijaldemokrata uoči samoga osnivanja SPJ bila jedino zabilježena u Osijeku.

Što se tiče komunističkoga odnosa prema stvaranju SPJ, on se temeljio na premisi kako ovo ujedinjenje ne predstavlja stvarno „ujedinjenje“, nego tek stvaranje fronte protiv komunista. Tako su jugoslavenski povjesničari kreirali tezu, prema kojoj se ovdje nije radilo ni o kakvom ujedinjenju jugoslavenskoga proletarijata što su isticali socijaldemokrati, nego o ujedinjenoj borbi protiv komunističke struje⁶⁸² s ciljem potiskivanja njihove ideologije među radništvom. U prilog mogućnosti ostvarenja ovakve politike išla je i praksa unutar koje su svi radnički domovi, štamparije i knjižare, a zatim i mjesta u okružnim uredima i radničkim

⁶⁷⁹ „Komunizam' ili socijalizam“, *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, (Osijek), br. 3., 20. X. 1921., I.

⁶⁸⁰ „Radnički domovi u Osijeku“, *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, (Osijek), br. 1., 6. X. 1921., I.

⁶⁸¹ T. Milenković, *Socijalistička Partija Jugoslavije*, 106.

⁶⁸² Isto, 85.

komorama pripadala socijaldemokratima. Time je ova struja dobila potrebnu infrastrukturu za daljnje agitiranje te organiziranije djelovanje.

4. OBLICI DJELOVANJA I POKUŠAJI SURADNJE IZMEĐU KOMUNISTA I SOCIJALDEMOKRATA

4. 1. Donošenje *Obznane* i njezine posljedice

Na tragu događanja u Rusiji, a onda i u Njemačkoj te Mađarskoj strah od komunizma širio se Europom. Zbog toga su vlasti pribjegle uspostavi represivnih aparata. Tako su u Italiji tijekom veljače 1921. godine uhićena četiri brata Tacceti „pod sumnjom, da su boljševički emisari“.⁶⁸³ Naposljetku, mnoge su Partije, poput onih u Bugarskoj i Rumunjskoj, gdje je vladao represivniji sustav bile zabranjene. S druge strane, Komunistička partija Njemačke (KPD) je nastavila djelovati sve do 1933. godine.

U smislu represija se slična situacija početkom 1920-ih godina odvijala u Kraljevini SHS. Početak izraženog represivnog odnosa prema komunistima, ali i njihov otpor, označilo je poništavanje komunističkih mandata na lokalnim izborima održanim u ožujku 1920. godine. Uslijed toga izbio je i veliki štrajk željezničara sredinom travnja iste godine. Zagrebački *Obzor* interpretirao ga je kao nečuveno huškanje protiv države.⁶⁸⁴ Na ovaj se štrajk nastavio jednodnevni generalni štrajk⁶⁸⁵ te poznata buna rudara u Bosni,⁶⁸⁶ koja se pretvorila u štrajk rudara diljem zemlje, pa su ga vlasti prozvale djelom „subverzivnih elemenata“.⁶⁸⁷ Velika grupa štrajkaša okupila se u selu Husino, nedaleko od Tuzle. Uskoro je došlo do sukoba između žandarmerije i štrajkaša, u kojemu je poginulo sedam rudara, a cijeli je događaj postao poznat kao Husinska buna.

Tako je već u travnju najavljena vijest o donošenju zakona kojim bi se „boljševičke akcije zakonom najstrože kažnjavale kao po državu opasna djela te bi se kvalificirale poput veleizdaje“⁶⁸⁸. Nedugo nakon štrajkova i izbora, u noći s 29. na 30. prosinac donesena je zakonska odredba nazvana *Obznana*. Prema *Obznani*, između ostaloga, propisano je otpuštanje svih činovnika u državnoj službi koji propagiraju boljševizam, također je i zabranjena svaka komunistička propaganda. Time je komunistički dio radničkoga pokreta postavljen u potpunu

⁶⁸³ „Apšenje komunista u Italiji“, *Riječ*, (Zagreb), br. 40(?), 10.(?) II. 1921., III.

⁶⁸⁴ „Štrajk u jugoslavenskim željeznicama“, *Obzor*, (Zagreb), br. 191., 27. IV. 1920., LXI.

⁶⁸⁵ Usp: Toma Milenković, „Privremeno radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji (od kraja prvog svjetskog rata do donošenja Vidovdanskog ustava)“, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, br. 11., 1981., 109.-232.

⁶⁸⁶ Sredinom prosinca 1920. godine izbio je štrajk rudara u Sloveniji, a samo nekoliko dana i u Bosni. Tim su štrajkovima zaustavljeni radovi u najvećim jugoslavenskim rudnicima. (Vidi: Miroslav Stiplovišek, „Povezanost štrajka rudara u Sloveniji i Bosni i Hercegovini krajem 1920. godine“, dostupno na: <http://muzejibtuzla.podkonac.org/wp-content/uploads/sites/7/2014/10/08-1982-miroslav-stiplovišek-povezanost-štrajka-rudara-u-sloveniji-i-bih-krajem-1920-godine.pdf>, 6. VI. 2017.

⁶⁸⁷ R.; Čolaković; P. Damjanović; S. Dimitrijević i dr., *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 70.

⁶⁸⁸ „Zakonske mjere protiv boljševizma“, *Obzor*, (Zagreb), br. 191., 27. IV. 1920., LXI.

ilegalu. Na tragu navedenoga, Janjatović u navedenoj knjizi ističe kako su pripadnici, čelnici, članovi te pristaše SRPJ(k), odnosno KPJ bili „okrivljavani i zatvarani te osuđivani za razne delikte – od političkih antirežimskih izjava, pirenja komunističke literature i propagande, prosvjednih akcija (...), do pokušaja i izvršenja atentata na političke ličnosti“.⁶⁸⁹ Reakcija na ovo bilo je pribjegavanje dijela komunista, većinom mladeži, metodi atentata što je dovelo do pribjegavanja terorističkim metodama.⁶⁹⁰

Sredinom lipnja 1921. godine Spasoje Stejić (1904. - 1943.) izvršio je pokušaj atentata na regenta Aleksandra dok je 21. srpnja stolarski radnik, te pripadnik Crvene pravde, Alija Alijagić u Delnicama ubio autora *Obznane*, ministra unutarnjih poslova Draškovića. Objasnjavajući pojavu individualnoga terora kod mladih komunista, Slavoljub Cvetković navodi pak kako je „policijsko razbijanje partijskih i skojevskih organizacija nakon *Obznane* dezorijentiralo mnoge komuniste, a posebno mlade i još neiskusne članove Partije, koji su ionako bili nezadovoljni politikom Partije u toku 1920. godine i osuđivali njezinu politiku. Njihov je cilj bio da na teror vlasti odgovore, tzv. crvenim terorom“.⁶⁹¹

Usljed ovoga došlo je do dodatnog zaoštavanja zakona 2. kolovoza 1921. godine, samo mjesec dana nakon donošenja Vidovdanskog ustava (28. lipnja), kada je proglašen *Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*, prema kojemu se komuniste još drastičnije kažnjavalo. Kako bi se suzbilo daljnje širenje komunističke propagande, zabranjivani su čak i ukopi osoba za koje se sumnjalo da pripadaju KPJ. Naime, nakon ubojstva vukovarskog komunista Stjepana Supanca⁶⁹² policija je zabranila svečani ukop, a gradski je župnik uskratio crkveni sprovod.⁶⁹³

Kao rezultat ovoga dolazi do promjene na diskurzivnoj razini. Naime, prema komunistima se više ne odnosi kao prema revolucionarima ili radikalcima, što je do tada bila praksa, nego se polako uvodi termin „boljševik“. Primjenom leksikalizacije kao diskursnog modela, željelo se dodatno naglasiti revolucionarni karakter jugoslavenskih komunista,

⁶⁸⁹ Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918. – 1935.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest/ Dom i svijet, 2002., 179.

⁶⁹⁰ Između ostalog, u jednom dopisu pokrajinskog namjestnika za Hrvatsku i Slavoniju, iz 1921. godine, upućenom svim kotarskim i redarstvenim oblastima, navodi se da je došlo do otkrića komunističkih, terorističkih organizacija.

⁶⁹¹ Slobodan Žarić, „Istorija XX veka – Zbornik radova, sv. I–X, Beograd 1959. – 1969.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1971., br. 2., 266–272.; Slavoljub Cvetković, „Pojava individualnog terora kod mladih jugoslavenskih komunista“, *Istorija XX. veka, Zbornik radova*, Beograd, 1965., 453–492.

⁶⁹² Stjepan Supanc (1891. – 1921.) vukovarski je radnički vođa kojega su tadašnje državne vlasti ubile neposredno nakon proglašenja *Obznane*. Njegovo je tijelo 1987. godine prebačeno iz obiteljske grobnice u Vukovaru, podno biste, koja je njemu u čast podignuta ispred gradskog Radničkog doma. Ostatci su 2013. godine ponovno relocirani te vraćeni u obiteljsku grobnicu. (Vidi: Vlado Horvat, *Revolucionar Stjepan Supanc*, Komitet općinske konferencije Saveza komunista Hrvatske, Vukovar, 1980.)

⁶⁹³ HR-DAOS-1182, kut. 12, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Vukovarski komunisti“, 5. I. 1921.

odnosno njihova militantnost, koja je shvaćena kao prijetnja postojećima društvenim strukturama.

Osim ilegalnosti, rad komunista bio je dodatno otežan postojanjem dvojnoga vodstva: zamjениčkog izvršnoga odbora u zemlji te Izvršnoga odbora KPJ u Beču. Stoga su morali pronaći nove oblike djelovanje, pa su prvo pristupili osnivanju ilegalnih ćelija, s ciljem pridobivanje većeg broja radnika te širenje propagande,⁶⁹⁴ ali su ubrzo postali svjesni kako moraju pronaći i načine legalnog djelovanja. Tako je 1923. godine osnovana Nezavisna radnička partija Jugoslavije (NPRJ), ali su vlasti vrlo brzo otkrile kako se iza naziva stranke zapravo kriju komunisti. Treći način djelovanja bio je u okvirima, Nezavisnih sindikata, koji su se kolikvijalno zvali nezavisni radnici.

Situacija stalne represije, organiziranje štrajkova te komunističko poniranje u ilegalnost događalo se i na području grada Osijeka. Tako je tijekom 1920. godine u Osijeku došlo do dva velika štrajka. Početkom siječnja organiziran je štrajk pekara, a u ožujku štrajk građevinara, kojemu su se pridružili „radnici svih struka“.⁶⁹⁵

Atentati su i ovdje imali veliki odjek, ali i prema pisanju štampe, određeni broj pristalica. Tako je *Jug* pak objavio da su uhićena trojica činovnika zbog odobravanja metode atentata. Pod tom su optužbom u Osijeku uhićeni Andrija Grković, stanoviti Galant⁶⁹⁶ (ne navodi se ime) te Dragutin Krvarić.⁶⁹⁷ Slično se dogodilo i Josipu Hoffmanu koji je također uhićen i predan državnom odvjetništvu u Osijeku krajem srpnja 1921. godine, zbog odobravanja atentata na regenta Aleksandra te ove izjave: „Da sam ja bio na mjesto Stojića, ne bi bio promašio“.⁶⁹⁸

Tim su povodom osječke vlasti donijele *Rezoluciju* u kojoj se navodi kako je Kraljevina SHS stvorena ogromnim žrtvama, ali kako unatoč tomu postoji „nezatna manjina okupljena u komunističkoj stranci“ koja hoće terorom i nasiljem nametnuti svoju volju i uspostaviti diktaturu proletarijata. U *Rezoluciji* se navodi kako je „narod grada Osijeka i okolice, koji stoji na zakonskoj podlozi prirodnog i postepenog razvoja društvenog organizma, povodom komunističkih atentata na Njegovo Visočanstvo Regenta i na Ministra Milorada Draškovića“ organizirao potporni zbor 31. srpnja 1921. na kojemu je između ostalog, najodlučnije protestirao protiv komunističkog terora te pozvao vladu da poduzme najenergičnije mjere za zaštitu države. Naglašeno je kako će narod sam „budnim okom paziti na ove teroriste i

⁶⁹⁴ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji.*, 265.

⁶⁹⁵ HR-DAOS-2103, kut. 6, pregled štrajkova.

⁶⁹⁶ HR-DAOS-2103, kut 9, prijepis članka iz *Juga*, „Uhapšeni gradski činovnici“, 1. VIII. 1921.

⁶⁹⁷ Isto.

⁶⁹⁸ HR-DAOS-2103, kut. 42, tjedni izvještaj velikoga župana Virovitičke županije, 28. VII. 1921.

organizovanjem u narodnu obranu potpomoći će državne vlasti i nacionalni blok u borbi protiv komunističkih terorista“.⁶⁹⁹

Atentati su i u Osijeku poslužili kao izlika za daljnje jačanje represije, pa je došlo do brojnih premetačina odnosno ono što su vlasti nazvale kao poduzimanje najopsežnijih i najenergičnijih mjera protiv komunista te svih „rastrojenih elementa u županiji“⁷⁰⁰. Tako su krajem srpnja izvršene u ranu zoru iznenadne premetačine kod svih istaknutih komunista i agitatora protiv današnjeg državnog ustrojstva. Tijekom ovih pretresa kod jednog osječkog komunista pronađena su dva revolvera i nekoliko brošura i novina.⁷⁰¹ Zanimljivo je istaknuti kako već iduće godine u svome izvještaju veliki župan navodi kako se po gradu govori da se jedan od atentatora na njemačkoga ministra vanjskih poslova Walthera Rathenaua, stanoviti Konrad Glock, nalazi u Osijeku. Premda su ga vlasti htjele zadržati zbog optužbe za silovanje, zbog nedostatka dokaza pušten je.⁷⁰²

O širenju individualnih akcija među dijelom osječkih radnika svjedoči i dopis komandanta Radisavljevića komesaru željezničke postaje u Osijeku, u kojemu upozorava da je u zadnjih mjesec dana došlo do krijumčarenja veće količine municije iz Austrije, točnije 600 komada revolvera koji se sada raspačavaju i preprodaju. Upozorava se osječki željeznički komesar da se komunisti tijekom kolovoza spremaju na terorističke akcije i sabotaze te kako će im komunisti ostalih zemalja priteći u pomoć.⁷⁰³

Osim navedenog, komunisti su otpočeli i s osnivanjem ilegalnih ćelija u osječkim poduzećima te različitim dijelovima grada. Maslarić navodi da je u ovom razdoblju osnovana partijska ćelija u Donjem gradu, čiji su članovi bili Josip Pasti, Milan Žetić, te sam Maslarić.⁷⁰⁴ Gradski komitet KPJ 1921. godine sastojao se od devet članova,⁷⁰⁵ među kojima su se isticali Božidar Maslarić, Edo Dürr, Adela Pavošević te Josip Reich. Maslarić tako navodi kako je prva stvar koju je partijska organizacija u Osijeku izvršila nakon njezinog osnivanja bila reorganizacija na bazi uličnih ćelija koje su imale od pet do šest članova te koje su onda činile rajonski komitet. Prva je partijska ćelija osnovana u Gornjem gradu krajem 1922. godine ili početkom 1923. godine.⁷⁰⁶ U takvim su okolnostima u Osijeku djelovala dva rajonska komiteta, jedan u Donjem, a drugi u Gornjem gradu. Prema Maslariću, temeljni je zadatak ilegalnoga

⁶⁹⁹ HR-DAOS-2103, kut. 16, rezolucija naroda grada Osijeka protiv komunističkih atentata, nema nadnevka.

⁷⁰⁰ HR-DAOS-2103, kut. 42, tjedni izvještaj velikog župana Virovitičke županije, 28. VII. 1921.

⁷⁰¹ Isto.

⁷⁰² HR-DAOS-2103, kut. 42, tjedni izvještaj velikog župana Virovitičke županije, 12 X. 1922.

⁷⁰³ HR-DAOS-2103, kut. 41, dopis komandant Radisavljevića komandantu osječke željeznice, 8.VIII. 1921.

⁷⁰⁴ HR-DAOS-2103, kut. 6, pregled partijske organizacije, izjava Božidara Maslarića.

⁷⁰⁵ *Pregled partijske organizacije 1919-1945.*, Historijski arhiv Osijek, nema broja stranice.

⁷⁰⁶ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 267.

djelovanja, bio zadržati komunistički utjecaj u svim radničkim organizacijama te daljnji rad na ideološko-političkom uzdizanju partijskih članova.⁷⁰⁷ Prema podacima koje je objavio Dragiša Jović u Osijeku je u ovom vremenu KPJ imala svega 51 člana⁷⁰⁸ od kojih su najistaknutiji bili Božidar Maslarić (profesor), Edo Dür (stolar), Josip Reich (kamenorezac) te Adela Pavošević (službenica). Ako se uzme u obzir podatak da je tada u Osijeku bilo 2500 radnika,⁷⁰⁹ može se ustvrditi kako komunisti nisu imali brojčanu snagu, ali kako su unatoč tomu bili izrazito organizirani i disciplinirani.

Početak srpnja 1922. godine vlasti su razotkrile jednu ćeliju, čiji su članovi nakon presude Kraljevskoga sudbenog stola u Osijeku osuđeni „radi aktivnog rada, djelovanja u KPJ i održavanja veze s CK KPJ u Beču.“⁷¹⁰ Među osuđenima bili su: Josip Schuler, Božidar Maslarić, Artur Weisz, Dragutin Reis te Ferdinand Čejka. U novinskome članku objavljenom u *Hrvatskom listu* ističe se kako je redarstvo već nekoliko mjeseci pratilo rad navedenih osoba te kako se iz „dokumenata pronađenih kod uhapšenika članova ove organizacije dade (...) bez dvojbe zaključiti, da u našoj državi postoji dobro organizovana komunistička ilegalna organizacija“.⁷¹¹

Temeljno djelovanje ovih ćelija bilo je širenje različitih letaka i pamfleta, koje je policija vrlo brzo oduzimala. Tako je krajem kolovoza 1922. godine policija, na zanimljiv način zaplijenila letke s reklamama za bečki velesajam. Naime, kiša koja je padala, *raskvasila je plakate* te je vlast tako saznala da se radi o dvostrukim plakatima, koji su složeni od dva arka. Na gornjem su papiru bili inicijali Bečkoga zbora, a na „donjem slika sa čisto komunističkom propagandom“.⁷¹² Osječke su novine prenosile kako je „na ovoj donjoj slici sve (...) štampano crvenom bojom“ te kako policija vodi istragu da dozna, koje ove plakate postavio i na koji način“.

S druge strane, socijaldemokrati su i nakon *Obznane* i donošenja *Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi* nastavili, doduše u vrlo malom obimu, djelovati kako na području Slavonije tako i u ostalim dijelovima države, poput Vojvodine.⁷¹³ Ovo je posebno vidljivo u Subotici gdje su bili aktivni vrlo istaknuti stranački predstavnici, poput Radoslava Uroševića,

⁷⁰⁷ HR-DAOS-2103, kut. 20, zapisi Božidara Maslarića o počecima ilegalnoga radničkoga pokreta u Osijeku.

⁷⁰⁸ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 266.

⁷⁰⁹ „Radnički domovi u Osijeku“, *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, (Osijek), br. 1., 6. X. 1921., I.

⁷¹⁰ HR-DAOS-2103, kut. 6, presude komunistima; HR-DAOS-1182, kut. 16, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Otkriven podzemni komunistički rad u našoj državi“, 27. I. 1922.

⁷¹¹ HR-DAOS-1182, kut. 16, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Otkriven podzemni komunistički rad u našoj državi“, 27. I. 1922.

⁷¹² HR-DAOS-2103, kut. 11, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Dosjetljivi komunisti“, 26. VIII. 1922.

⁷¹³ M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921.-1929.*, 90.

Marka Potnera i dr.⁷¹⁴ Valja istaknuti i činjenicu da je konačno stranačko organiziranje, odnosno osnivanje SPJ, izvršeno u prosincu 1921., svega nekoliko mjeseci nakon donošenja *Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*. Ovo nije bila praksa samo u Kraljevini SHS. Tako su i u Mađarskoj socijaldemokrati nastavili djelovati i nakon što je premijer Gabor Bethlen 1921. godine zabranio Komunističku partiju. Naime, i mađarski su socijaldemokrati, baš kao i jugoslavenski, prihvatili postojeće državne okvire pod režimom Miklósa Horthyja, te tako kreirali politiku koegzistencije. Bio je to politički obrazac, koji se primjenjivao u većini zemalja.

Zbog takve politike nakon potiskivanja komunista u ilegalu, socijaldemokrati su polako preuzimali radničku infrastrukturu (domove, čitaonice, i dr.). Tako su u Osijeku socijaldemokrati 11. rujna 1921. stekli vlasništvo nad oba radnička doma dok su u bivšoj komunističkoj štampariji otpočeli s tiskanjem svojih glasila, *Radničkog lista*. Odluka o smjeni komunističke uprave u radničkom domu i štampariji donesena je još 28. kolovoza 1921. na skupštini članova udruge *Socijalistički radnički dom*.⁷¹⁵ Tim su povodom socijaldemokrati istaknuli kako su boljševici nakon prevrata *zajašili radničke strukovne organizacije i domove* te kako je zbog toga vlast izvršila napad na Radnički dom.⁷¹⁶ Ističući pak komuniste kao krivce za devastaciju Radničkoga doma, socijaldemokrati su zapravo postavljali topose ograničavanja (*burden tops*) na komunistički struju prikazujući je kao glavnog krivca za stanje unutar radničkoga pokreta iz čega se pak onda povlačio zaključak kako komunisti svojim djelovanjem zapravo štete samome proletarijatu, o čemu je i ranije bilo riječi. *Slobodna riječ* prilikom vraćanja doma u vlasništvo radnika pisala je kako je do povratka došlo nakon što je Jovo Jakšić na sebe odgovornost za sve ono što se u domu bude događalo. Iste novine navode kako nitko od komunista nije htio preuzeti tu odgovornost, pa zaključuje kako je osječkom radništvu upravo Jakšić „spasio domove“.⁷¹⁷

S druge strane, komunisti su isticali kako se provodi politika velikosrpske vlade koja je reformističkim sindikatima i Socijaldemokratskoj partiji predala u vlasništvo sve komunističke klubove, radničke domove, komunističku štampariju i knjižaru.⁷¹⁸ To je dovelo do kreiranja dominantne teze kako je srpska buržoazija pomoću policije zapravo pomagala

⁷¹⁴ Milenko Palić (ur.), *Revolucionarni radnički pokret u Subotici*, Gradski muzej Subotica, Subotica, 1974., 6.

⁷¹⁵ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 62–63.

⁷¹⁶ „Radnički domovi u Osijeku“, *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, (Osijek), br. 1., 6. X. 1921., I.

⁷¹⁷ HR-DAOS-2103, kut. 11, prijepis članka iz *Slobodne riječi*, 20. IX. 1922.

⁷¹⁸ Filip Filipović, *Izabrani spisi*, 122.

socijaldemokratima. Na tom tragu, socijaldemokrati su označeni kao „agenti“ u radničkom pokretu.⁷¹⁹

Inače, socijaldemokrati su također pridonosili kreiranju narativa, koji je podrazumijevao izjednačavanje terorizma i komunizma. Ovo je, prema je prema Milenkoviću, dijelom uvjetovano činjenicom da su socijaldemokrati time željeli za sebe pridobiti dio radnika. Tako su na konferenciji u Vršcu (1921.), s ciljem pridobivanja južnobanatskih Nijemaca, istaknuli kako upravo terorističke akcije opravdavaju teror režima koji se provodi protiv komunista,⁷²⁰ kreirajući tako diskurs unutar kojega su komunisti definirani kao krivci za vlastiti ilegalni položaj.

Među komunistima, zbog suradnje socijaldemokrata i vlasti, ponajprije u smislu preuzimanja uprave nad radničkim institucijama, vladala je percepcija da time vlasti podržavaju socijaldemokratsku struju, „težeći da njihov pokret ojača“. Zbog toga im je policija predavala arhive, novac, domove i štamparije komunističkih i partijskih organizacija.⁷²¹

I ovaj se diskurs može analizirati prema modelu van Dijka, točnije onome koji se odnosi na generalizaciju koja je u ovome konkretnom slučaju imala za cilj legitimizaciju komunističke ideologije. Ovaj se model često koristio u historiografiji nakon 1945. godine u kombinaciji s hiperbolizacijom kako bi se dodatno naglasilo socijaldemokratsku izdaju zbog njezine suradnje s *neprijateljem*, tj. buržoazijom, odnosno istaknula njezin izdajnički karakter.

4. 2. Ideološko normiranje - socijalfašisti i socijalpatrioti

Zbog odbijanja revolucionarnoga modela te pristanka na djelovanje u kapitalističkim okvirima, komunisti su tijekom 1920-ih godina socijaldemokrate definirali kao najveće neprijatelje postavljajući tako u prvi plan njihovu navodnu oportunu politiku. Tako ih je Lenjin nazivao izdajicama socijalizma koji čine podmitljivu gornju klasu proletarijata⁷²² te koji nastoje konvertirati proletarijat na način da se on boji revolucije. Na istom je tragu bio i Staljin koji je kasnije izjavio da je socijaldemokracija zapravo „moderno krilo fašizma“.⁷²³ U skladu s ovakvim normiranjem ideološke prijevare možemo analizirati i u okvirima odnosa jezika i ideologije jer kako ističe Maciej Czerwiński svojoj knjizi *Naracije i znakovi* uspjeh određene

⁷¹⁹ Isto.

⁷²⁰ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 58.

⁷²¹ R. Čolaković; P. Damjanović; S. Dimitrijević i dr., *Pregled istorije saveza komunista Jugoslavije*, 73.

⁷²² Usp: Lenin, V., I., „Letter to the Workers of Europe and America“, *Pravda*, (Moskva), br. 16., 24. I. 1919., VII., dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1919/jan/21.htm>, 1. XII. 2016.

⁷²³ Vidi: Stalin, J. V., „The Social-Democratic Deviation in our Party“, dostupno na: <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1926/11/01.htm>, 5. XII. 2016.

ideologije povezan je sa stavovima i predodžbama onoga tko ju propagira,⁷²⁴ tj. onoga tko putem jezika uspije nametnuti svoju viziju svijeta.

Na tom je tragu kreiran model normativnosti (*norm expression*) koji je poslužio dodatnoj diskreditaciji pristaša socijaldemokratske struje. Nastali su posebni izrazi koji su u ideološkome kontekstu postali svojstvena oznaka za socijaldemokraciju. Ovi su izrazi, velikim dijelom, proizlazili iz legalnosti samih socijaldemokratskih stranaka.

Zbog suradnje s vlastima komunisti su uskoro počeli kreirati narativ o socijaldemokratima kao o „socijalfašistima“, „socijalpatrotima“ te „policajsocijalistima“ kao pripadnicima stranke koja se niti malo ne razlikuje od režimskih stranaka. Pomoću ovoga narativa došlo je do razvoja novog diskursnog modela, leksikalizacije. Naime, pri stvaranju ideološkoga diskursa čest je slučaj kreiranja novotvorenica. Stvoren je poseban leksik koji postaje itekako potentni politički i ideološki alat. Kako bi dodatno naglasili negativnost socijaldemokracije, komunisti su kreirali poseban rječnik smatrajući kako samo plan izraza „socijaldemokracija“ ne označava svu *beskrupuloznost ove ideje*, stoga i dolazi do formiranja navedenih izraza sa ciljem dodatnog povezivanja socijaldemokracije s *neprijateljima radničke klase*, čime se ona *a priori* diskreditira. Navedeno možemo pročavati u okvirima onoga što Czerwiński definira kao ideološke kodove koji predstavljaju pokušaje nametanja svoje vizije stvarnosti.⁷²⁵ U skladu s time komunisti koriste jezike kako bi marginalizirati napore socijaldemokrata u zaštiti radnički prava, a samim time i kako bi istaknuli razliku između ovih dviju struja.

Tako je na javnoj skupštini, održanoj krajem ožujka 1920. godine u Dardi, selu blizu Osijeka, Kordić izjavio da je i socijaldemokrat Korać kao ministar također „krao kao i svi drugi“ optužujući cjelokupnu socijaldemokratsku struju za podupiranje davanja ratnih zajmova kako bi se krvoproliće Prvoga svjetskog rata nastavilo i dalje.⁷²⁶ Nadalje je naveo i ovo: „Korać nije više zastupnik radnika i da su se radnici s njim rastali 26. siječnja 1919“. Također ga je nazvao radničkom izdajicom te istaknuo kako jedino komunistička stranka uzima u zaštitu cijeli niži stalež radnika i seljaka.⁷²⁷ U diskursnom smislu možemo govoriti o „borbi za značenje“⁷²⁸ u kojoj su se komunisti pokušali pozicionirati kao jedne prave vođe radničkog pokreta te su

⁷²⁴ Maciej Czerwiński, *Naracije i znakovi. Hrvatske i srpske sinteze nacionalne povijesti*, Srednja Europa, 2015., 7.

⁷²⁵ M. Czerwiński, *Naracije i znakovi*, 11.

⁷²⁶ „Dopisi“, *Radnička riječ*, (Osijek), br. 15., 1. IV. 1920., I.

⁷²⁷ Isto.

⁷²⁸ Vidi: M. Czerwiński, *Naracije i znakovi*, 8.

sukladno tomu i pokušali konstruirati kontekstu kojemu socijaldemokrati ne štite radničke interese.

Kako bi se dodatno diskreditirali socijaldemokrati, *Radnička riječ* objavila je članak „Kako su socijalpatrioti zastupali radničke interese“ u kojemu se navodi dopis stanovitoga Vase Kneževića, kojega su socijaldemokrati isključili iz stranke. U dopisu Knežević optužuje stranku za provođenje financijske rasipničke politike u vladi koja je dovela zemlju do financijskog kraha.⁷²⁹ Knežević ističe da nije mogao više šutjeti zbog toga što se politika direktno doticala vitalnih interesa radničke klase. Optužio je socijaldemokrate za „ortačku politiku s buržoaskim strankama“ u zamjenu za bolja namještenja. Na kraju članka u kojemu se citira Kneževićev dopis uredništvo *Radničke riječi* navodi: „To, što smo mi vazda tvrdili o Koraću i njegovoj grupi, doživljava svoje obistinjenje izjavom Vase Kneževića“.⁷³⁰ Također su istaknuli kako socijaldemokrati ne vode brigu o radništvu nego su isključivo vođeni egoizmom i pohlepom za buržujkim životom.⁷³¹ *Borba* je upozoravala kako je potrebno među radništvom sprječavati širenje ovih ideja. U tom smislu navodi kako su socijaldemokrati nametnuli svoju volju putem režima i policije. Naime, prema pisanju navedenih novina „godinama, oni (socijaldemokrati, AR) u radničkim komorama kao i u uredima za osiguranje harače po svojoj volji, te su te radničke institucije pretvorili u sinekure i udobna mjestanca za svoje birokrate“.⁷³² Pri tome se također upozorava kako već godinama nisu bili održani izbori za predsjednike komora te kako su tek 1920. pokrenuli izbore koji su, kako navodi *Borba*, „jedan odvratni trik i prevara“ jer omogućavaju socijaldemokratima reizbor.⁷³³

Komunisti su pokušali kreirati narativ u kojemu će socijaldemokracija postati sinonimom za korupciju te izdaju radničke klase. Ovakva paradigma postat će dominantna među komunistima tijekom ovog razdoblja, izuzev kratkoga perioda oko 1922. godine, sve do 1930-ih i ideje o formiranju Narodne fronte u borbi protiv fašizma.

Potrebno je naglasiti kako komunistički stav nisu dijelili svi. Dio građanstva je imao pozitivan stav prema socijaldemokratima. Na tragu toga, politika socijaldemokrata interpretirala se kao način na koji se radnički pokret izvukao iz sterilne situacije u koju su je doveli neupućeni megalomani i nesvjesni agitatori.⁷³⁴

⁷²⁹ HR-DAOS-2103, kut. 17, prijepis članka iz *Radničke riječi*, „Otkriće socijalradikala Vase Kneževića“, *Radnička riječ*, 1. IV. 1920.

⁷³⁰ Isto.

⁷³¹ Isto.

⁷³² HR-DAOS-2103, kut. 15, prijepis članka iz *Borbe*, „Radničke komore pod policajsocijalistima“, 20. III. 1920.

⁷³³ Isto.

⁷³⁴ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Desničarska orijentacija osječkih komunista“, 13. 6. 1920.

Na tom tragu navedimo kako je redarstveno povjereništvo za grad Osijek u Zagreb krajem travnja 1921. godine prosljedilo zamolbu socijaldemokrata Ivana Galovca i Nikole Josipovića s ciljem odobravanja proslave Praznika rada. Osječke su vlasti ovom prilikom preporučile odobrenje proslave jer „nema komunistički karakter“.⁷³⁵ I ovdje se očituje činjenica kako vlast socijaldemokrate nije smatrala političkom prijetnjom te da im je, između ostalog, dopuštala i ovakve manifestacije za koje su pak socijaldemokrati pazili da nemaju politički predznak što će se posebno očitovati u idućem razdoblju kada budu odbijali organizirati zajedničku proslavu Praznika rada s komunistima jer su potonji željeli istaknuti crvenu zvijezdu.

4. 3. Pokušaji stvaranja jedinstvenoga fronta

Unatoč jasnoj polarizaciji u ovom razdoblju na komunističko i socijaldemokratsko krilo radničkoga pokreta, Izvršni komitet Komunističke internacionale (dalje: IKKI) već je krajem 1921. godine iznio Teze o jedinstvenom frontu. Tako su u Velikoj Britaniji komunisti podržali laburiste u njihovim nastojanjima jačanja anglo-sovjetskih odnosa dok se Komunistička partija Njemačke (njem. *Kommunistische Partei Deutschlands*, KPD) barem nakratko izmirila s Njemačkom socijaldemokratskom strankom (njem. *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, SPD). Ovo je bilo uvjetovano sve težim položajem radničke klase kao i težnjom za stvaranjem jedinstvenoga otpora kapitalističkom društvu. Inicijativu za ovo preuzela je KPD dok je posrednik u pregovorima bila Druga i pol internacionala (1921.-1922.). Nakon mnogo pregovora i trzavica 2. travnja 1922. godine došlo je do sastanka triju internacionala u Berlinu.⁷³⁶ Ovi pregovori nisu urodili plodom. Ipak, politika stvaranja jedinstvenog fronta nastavljena je i dalje. Tako je i generalni sekretar Amsterdamske sindikalne internacionale⁷³⁷ još 1923. godine zagovarao jedinstvo, naglašavajući: „Ako se radništvo blagovremeno ne probudi, reakcija će ga nadvladati, reakcija će ga smrviti“.⁷³⁸ U tom je duhu 24. svibnja čak došlo i do sastanka jednog dijela predstavnika pristaša Kominterne i Amsterdamske internacionale. Naime, „taj dan sastali su se transportni radnici (...) u Berlinu“ kako bi se

⁷³⁵ HR-DAOS-2103, kut. 29, dopis Redarstvenog povjereništva za grad Osijek, prijepis, 23. IV. 1921.

⁷³⁶ V. Mujbegović, *Komunistička partija Nemačke*, 322.-327.

⁷³⁷ Amsterdamska internacionala, odnosno Međunarodni savez sindikata, nastao je 1919. godine, a težio je integraciji radništva u sustav vlasti kroz pojačane socijalne programe i izbornost. Sukladno navedenome, pozicionirao se suprotno od marksističko-lenjinističke Kominterne. Nasuprot ovim dvjema dominantnim strujama u Berlinu je 1920. godine, pod vodstvom anarhosindikaliste Rudolfa Rockera, osnovano Međunarodno radničko udruženje (dalje: MUR).

⁷³⁸ „Jedna pobjeda ideje jedinstvenog fronta“, *Radnička štampa. Organ Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije*, (Zagreb), br. 65., 2. VI. 1923., III.

organizirano suprotstavili nadirućem fašizmu, ali i uklonili najveću slabost – rascjepkanost.⁷³⁹ Međutim razlike su bile i dalje velike, a samim time i nepremostive, prije svega u pogledu Kominterninog inzistiranja na sazivu Svjetskog radničkoga kongresa.

Uzevši u obzir Flecovu izjavu, prema kojoj su se naredbe iz Kominterne slušale kao svetinje,⁷⁴⁰ i na jugoslavenskom prostoru došlo je do pokušaja ostvarivanja suradnje između socijaldemokrata i komunista usprkos prevladavajućim diskrepancijama. Međutim, i ovdje je ta ideja brzo napuštena jer, kako Jović ističe, u praksi se pokazalo kako time jačaju *reformistički redovi*.⁷⁴¹ Navedeno je bilo uzrokovano ilegalnim položajem komunista koji su pokušali na sve načine djelovati izvan nametnutih okvira, a suradnja sa socijaldemokratima u ovom trenutku činila im se kao najbolji način jačanja partijskog djelovanja.

U skladu s politikom, Druge internacionale, politiku jedinstvenog fronta odbili su i jugoslavenski socijaldemokrati, na stranačkoj Zemaljskoj konferenciji održanoj 29. siječnja 1923. godine u Beogradu. Naveli su kako ova politika ima za cilj samo unošenje novih zabuna i dezorganizacije u radničku klasu. Na tomu tragu socijaldemokrati ističu kako jedinstveni front zapravo znači komunistički rad na daljnjem stvaranju rascjepa. Ovom prilikom postavili su i nekoliko uvjeta, a koji se odnose na odbacivanje Kominternine 21 točke te pristupanje svih sindikata Sindikalnoj internacionali u Amsterdamu.⁷⁴²

Unatoč tomu, krajem travnja 1923. godine došlo je do pokušaja zajedničkog organiziranja proslave Prvog maja. U najavi proslave nezavisni radnici istaknuli su kako se mora pokazati da radnički pokret nije poražen te da nije uništen nezaposlenošću i bezobzirnom eksploatacijom te ujedno poziva razjedinjeni proletarijat na jedinstvo volje i borbe⁷⁴³. Sukladno tomu došlo je do pregovora između ove dvije struje. Svojevrsni medijator u ovim pregovorima bio je Savez grafičkih radnika Jugoslavije (dalje: SGRJ). Međutim, i tom su se prilikom očitovali ideološki prijepori u pogledu revolucije te odnosa stranke prema sindikatu.

U Osijeku su pregovori između nezavisnih radnika i Glavnog radničkog saveza (dalje: GRS), uz posredstvo SGRJ, započeli krajem travnja 1923. godine.⁷⁴⁴ Na početku pregovora delegati podružnice grafičkog sindikata istaknuli su značaj zajedničke proslave ističući kako se

⁷³⁹ „Za jedinstveni front“, *Radnička štampa. Organ Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije*, (Zagreb), br. 69., 6. VII. 1923., III.

⁷⁴⁰ HR-DAOS-1182, kut. 6, sjećanja Ivana Fleca, nema nadnevka.

⁷⁴¹ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 310.

⁷⁴² „Naša partija i komunisti“, *Radničke novine. Glasilo Socijalističke partije Jugoslavije*, (Osijek), br. 4., 27. I. 1923., I.

⁷⁴³ „Proslava Prvog Maja“, *Radnička štampa. Organ Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije*, (Zagreb), br. 57., 14. IV. 1923., III.

⁷⁴⁴ „Pregovori za zajedničku proslavu Prvog maja. Ko cepa radnički front“, *Radničke novine. Glasilo Socijalističke partije Jugoslavije*, (Osijek), br. 17., 1. V. 1923., I.

treba manifestirati jedinstvo proletarijata pred buržoazijom kao i da „padnu međusobne svađe i klevete sa obe strane te da se sve frakcije okupe i na 1. maj udari temelj, na kom će se jugoslavenski proletarijat ujediniti“.⁷⁴⁵ Socijaldemokrati su odgovorili kako pristaju na navedeno ako proslava posluži da se „proletarijat oslobodi od iluzija komunističke partije i težnje za pučevima, a da se populariše savremena borba za ekonomsko i socijalno poboljšanje radničkog položaja“.⁷⁴⁶ Socijaldemokrati su također istaknuli kako ne vjeruju politici „jedinstvenog fronta“ koju nezavisni radnici proklamiraju već smatraju kako takva ideja ide za tim da se uništi svaka sindikalna organizacija koju komunisti, svojim „nerazumnim izazovima državnih vlasti i policije“ nisu već uništili.⁷⁴⁷ Premda se činilo kako će ipak doći do zajedničke proslave, konačni prekid pregovora izazvalo je pitanje ikonografije tijekom proslava. Naime, dok su se predstavnici GRS složili da temeljni znak bude crveno polje s natpisom: „Proleterii svih zemalja ujedinite se“, nezavisni radnici izjasnili su se protiv toga zahtijevajući da oni upotrijebe samo znak Komunističke partije. S druge strane, socijaldemokrati su smatrali kako postoji oštra distinkcija između partije i sindikata. Nakon kratkoga prekida razgovori su ipak nastavljeni. Na novome sastanku predstavnici S.G.R. bili su Brust, Polz i Kovačević, sa strane Nezavisnih radnika Nađ, Lončarević i Degregori, a u ime GRS Fleischer i Klas te predstavnik radničke omladine Kaufer. Na sastanku je Nađ ponovno istaknuo kako se oni ne odriču svojega (komunističkog) znakovlja na što su predstavnici GRS izrazili stav kako se bez zajedničkoga znakovlja ne može održati niti zajednička proslava. Inzistiranje nezavisnih radnika, socijaldemokrati su interpretirali kao način unošenja politike te kao dokaz tezi da komunisti ne predstavljaju istinske pobornike jedinstvenoga fronta. Sukladno tomu, optuživali su ih za razbijanja sindikalnih organizacija i unošenje „haosa u radničke redove pod firmom jedinstvenog fronta“. Nađ je pak istaknuo kako oni, tj. komunisti ne mogu nositi iste značke kao i članovi GRS, jer da kod njihovih članova postoji uvjerenje da ovaj sindikat surađuje s policijom.⁷⁴⁸ Fleischer mu je odgovorio kako nezavisni radnici žele na sindikalnoj proslavi istaknuti znak komunističke partije koja je „svojom nerazumnom drekavštinom izazvala vlast i policiju da do temelja unište sve radničke organizacije“.⁷⁴⁹ Pri tome je podsjetio kako: „Svi mi znamo za Vukovarski kongres a naručito za 21 tačku za prijem u III. Sindikalnu Internacionalu

⁷⁴⁵ Isto.

⁷⁴⁶ Isto.

⁷⁴⁷ Isto.

⁷⁴⁸ Isto. Vidi: „Socijalistička partija Jugoslavije u odbrani režima“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 28., 7. VII. 1928. II.

⁷⁴⁹ Isto.

po kojima su sadašnji 'nezavisni' izbacili iz sindikata sve drugove, koji nisu hteli da dopuste mešanje komunističke partije u sindikate⁷⁵⁰ (podebljano u originalu, nap. a.)

U nastavku je pregovora Fleischer (koji je napustio stranku nakon Vukovarskog kongresa) u prilično oštrom tonu optužio nezavisne radnike da su „pravili razne gluposti, poigrali se revolucijom, te izazvali policiju protiv sebe, koja je ne samo raspustila sve organizacije i stavila proletarijat van zakona, nego je konfiskovala sav imetka i domove koje s izgradile sindikalne organizacije bez komunističke partije“.⁷⁵¹ Pri tome je izričito odbio optužbu da socijaldemokrati surađuju s policijom nazvavši je običnom klevetom. Zaključio je kako su pregovori zastali kod komunističkoga zahtjeva za isticanjem partijskih znački (crvene zvijezde), ističući kako sada imaju priliku da dokažu kako zaista žele jedinstveni front te ih je pozvao da odbace „od sebe znakove komunističke partije i prihvate jedinstveni znak sindikalnih organizacija“.⁷⁵² U suprotnom „ne samo da nije moguće voditi pregovore i proslaviti Prvi Maj, nego je nemoguće uopšte sa vama svako ujedinjenje“.⁷⁵³

I ovi su pregovori, baš poput onih u Berlinu, propali. Socijaldemokrati su za neuspjeh optuživali komuniste. Putem *Radničkih novine* kao glavni razlog neuspjeha naveli su inzistiranje na isticanju komunističkih znački.⁷⁵⁴ U istom tonu ističe se kako su upravo ovi pregovori pokazali da nezavisni radnici zapravo rade točno prema komunističkoj nauci, pa se boje da bi pripadnici GRS izvojevali bolji ekonomski i socijalni položaj što bi onemogućilo njihovu revolucionarnost.⁷⁵⁵

Pokušajima suradnje nije doprinijelo ni pisanje novina. Tako su socijaldemokratske *Radničke novine* 16. ožujka objavile članak „Komunizam na delu“ u kojemu je, između ostalog, istaknuto i kako komunistička struja zastupa *lumpovsku ideologiju* te predstavlja neprijatelja socijalizmu i socijalistima. Pri tome su napadnuti istaknuti komunisti u Osijeku, poput Adele Pavošević za koju je navedeno „da o socijalizmu i komunizmu nema pojma“ te kako je komunističkoj struji prešla uslijed *vatrenog ljubavnog zagrljaja* jednog od komunista.⁷⁵⁶ Uslijedio je odgovor zagrebačke *Borbe* koja je početkom travnja 1923. godine objavila članak „Policajsocijalistički škandal u Osijeku“, a u kojemu se ističe „mi moramo najenergičnije da žigošemo neverovatne ogavne bljuvotine policajsocijalističkih denuncijanata u 11. broju

⁷⁵⁰ Isto.

⁷⁵¹ Isto.

⁷⁵² Isto.

⁷⁵³ Isto.

⁷⁵⁴ Isto.

⁷⁵⁵ Isto.

⁷⁵⁶ „Komunizam na delu“, *Radničke novine. Glasilo Socijalističke partije Jugoslavije*, (Osijek), br. 11., 16. III. 1923., I.

osječkih 'Radničkih Novina' protiv naših drugova".⁷⁵⁷ U svom odgovoru *Borba* ističe kako socijaldemokrati ne mogu shvatiti „da njihov 'socijalizam' za proletarijat u praksi ne znači ništa drugo nego prosto služenje najreakcionarnijem i najpokvarenijem delu jugoslavenske buržoazije i njegovom radikalno demokratskom režimu belog terora protiv radničke klase“. ⁷⁵⁸ U članku se nadalje navodi kako unatoč svemu što „policajsocijalisti“ rade ne mogu sakriti svoj fijasko, tj. da osječki proletarijat stoji na pozicijama klasno osviještenog radništva te kako socijaldemokratima nisu pomogli ni *Obznana* ni *Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*.

Ipak, određeni je pomak ovom smislu napravljen uoči praznika 1925. godine, kada je postignut sporazum o zajedničkoj proslavi 1. svibnja između nezavisnih radnika, GRS-a te Saveza grafičara, iako se ovom pozivu nisu odazvali osječki socijaldemokrati. Međutim, tim su povodom „vlasti (...) u Hrvatskoj i Slavoniji zabranile održavanje skupština i sastanaka“. ⁷⁵⁹

Potonje nije bilo moguće jer su između ovih struja permanentno kreirani negativni diskursni obrasci koji su se manifestirali u različitim modelima. Najprisutniji u ovom razdoblju bio je topos ograničavanja (*burden topos*), koji su socijaldemokrati koristili kako bi istaknuli da je komunistički pokret zapravo pokret „**deklasiranih elemenata, poluproletera i plemenskih šovinista**“ (podebljano u originalu, nap. a.), pri tome je posebno isticano kako komunizam u Osijeku još uvijek ima jaku opoziciju u kojoj nije prisutan „lump“ i „ološ“. Tvrđili su kako komunisti žele prigriliti vlast kako bi pljačkali i trošili. Nadalje su isticali da potonji u komunizmu vide organiziranu pljačku smatrajući kako radnici, koji su prigrlili komunizam, nemaju razvijenu klasnu svijest⁷⁶⁰. Pri tome su pripadnike komunističke struje nazivali „plemenskim šovinstima“, „avanturistima“ i „buržujskim agentima“. ⁷⁶¹

Osim na diskurzivnoj razini, sukobi su između dviju struja često rezultirali i fizičkim obračunima. Osim spomenutoga incidenta između Ivana Galovca te pristaša Nezavisnih sindikata, sredinom srpnja 1927. došlo je do još jednoga obračuna između neimenovanoga „komunističkog druga“ s predstavnikom belišćanskih socijaldemokrata Franjom Vančinom, koji je komuniste, prema pisanju *Riječi radnika i seljaka*, tjerao iz tamošnjeg Radničkoga doma prisiljavajući ih da postanu članovi „njegove žute organizacije“. Prema pisanju navedenoga glasila uslijed Vančinih provokacija (grebanje po leđima), jedan je radnik (komunista) udario

⁷⁵⁷ HR-DAOS-2103, kut. 8, prijepis članka iz *Borbe*, „Policajsocijalistički škandal u Osijeku“, 5. IV. 1923.

⁷⁵⁸ Isto.

⁷⁵⁹ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji 1918. – 1929.*, 281.

⁷⁶⁰ „Komunizam na delu“, *Radničke novine. Glasilo Socijalističke partije Jugoslavije*, (Osijek), br. 11., 16. III. 1923., I.

⁷⁶¹ Isto.

Vančinu s nekoliko šamara te je ovaj odmah sjeo na dupe“.⁷⁶² Drugi je fizički obračun zabilježen krajem 1922. godine, između Reicha te socijaldemokrata Jakšića, koji je vodio osječki Radnički dom. Naime, tijekom skupštine koju je Reich održavao, došao je Jakšić nakon čega ga je Reich „dva puta tako ošamario, da mu je desni obraz ispucao, a lijevo oko nateklo“. Novine navode kako je Jakšić zvao u pomoć na što je drugi osječki socijaldemokrat Stevo Klas ušao u prostoriju te „izbijao Reicha na mrtvo ime“.⁷⁶³

Kao prilog tezi kako su međusobno obračuni često bili usmjereni i na privatnu razinu, svjedoči i navedeni tekst u kojemu socijaldemokrati posebno ističu osječkog komunistu Josipa Reicha za kojega navode da je za svoje „ljubavne odnošaje, kupovao (...) od siromašnih proletera založne cedulje (...) te ih prodavao“. Za Reicha se nadalje ističe sljedeće da se nakon povratka iz Rusije predstavio kao najžešći boljševik, te da je uspio ishodovati od majčice Rusije jednu penziju.⁷⁶⁴

4. 4. Legalno djelovanje (mimikrija komunista) i sindikalni sukobi

Nakon brojnih progona i zabrana komunisti su se trebali prilagoditi trenutnom stanju. Tako je u Moskvi odlučeno da se trebaju formirati organizacije pod imenom Nezavisni sindikati, a koji će stajati na principima Crvene sindikalne internacionale (dalje: CSI).⁷⁶⁵ Cazi navodi kako je CSI nekoliko puta pokazivala interes za jugoslavenski sindikalni pokret „dajući mu podršku organiziranjem međunarodnih akcija u borbi protiv reakcije i terora kojem je bio stalno izložen“.⁷⁶⁶

Osim naloga iz Moskva, ovdašnji su komunisti, razloge osnivanja ovih sindikata, pronalazili i u samome položaju radničke klase. Smatrali su kako „kapitalisti raspolažu do sada nevidjenim moćnim sredstvima vodjenje klasnog rata, oni pored svojih moderno izgrađenih organizacija imaju za sebe i državni aparat nasilja i svoje najamnike fašističke organizacije“.⁷⁶⁷ Zaključeno je kako proletarijat Jugoslavije mora biti spreman na period još većega zaoštavanja

⁷⁶² „Socijalsocijalpatriota Vančina izvukao batine“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 25, 16. VII. 1927., I.

⁷⁶³ HR-DAOS-2103, kut. 11, prijepis članka iz *Slobodne riječi*, „Osječki boljševizam“, 20. IX. 1922.

⁷⁶⁴ Isto.

⁷⁶⁵ Crvena sindikalna internacionala (dalje: CSI), poznatija kao Profintern, osnovana je 1921. godine na inicijativu Kominterne, kao opreka Amsterdamskoj sindikalnoj internacionali. Internacionala je održala pet kongresa od kojih su svi osim posljednjeg (Strasbourg, 1929.) održani u Moskvi. Staljin je 1937. godine raspustio CSI. (Usp: Mikhail Tomsy, *The Trade Unions, the Party and the State*, Commission for Foreign relations of the Central Council of the Trade Unions for the USSR, Moskva, 1927., dostupno na: <https://archive.org/stream/TheTradeUnionsThePartyAndTheState/Tomsy#page/n0/mode/1up>, 13. III. 2017.)

⁷⁶⁶ Josip Cazi, *S puta reformizma na put klasne borbe. Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije i rad komunista u njemu 1929.-1934.*, Radničke novine, Zagreb, 1977., 37.

⁷⁶⁷ Josip Cazi, *Položaj radničke klase u Jugoslaviji. Izvještaj Izvršnog Odbora Centralnog Međusaveznog Sindikalnog odbora za Zemaljsku Konferenciju Nezavisnih sindikata*, Centralni međusavezni sindikalni odbor Jugoslavije, Beograd, 1922., 11.

klasne borbe u kojemu će doći do još brutalnijega nasilja, „prema tome moraće da se udesi i organizacioni sistem naših sindikata i naša cela sindikalna taktika“.⁷⁶⁸ Sukladno tomu, kako se očituje i u navedenoj izjavi, komunisti su uz vladavinu kapitala vezivali i fašističke organizacije, spajajući tako eksploataciju radnika s rastućom fašističkom ideologijom.

Socijaldemokrati su također pridavali veliku važnost sindikatima, pogotovo u smislu njihovoga shvaćanja kao škole socijalizma. Međutim, za razliku od komunista isticali su kako se sindikati ne smiju vezati s političkim udruženjima jer to za njih predstavlja smrtni udarac.⁷⁶⁹

Prateći zbivanja diljem Europe, jugoslavenski su komunisti, na inicijativu beogradskog Saveza konobarskih radnika, na konferenciji u Beogradu 14. rujna 1921. osnovali Nezavisne sindikate,⁷⁷⁰ koji su se sastojali od dvanaest sindikalnih saveza. Nešto više nakon mjesec dana *Organizovani radnik*⁷⁷¹ postao je službeno glasilo, čiji je odgovorni urednik jedno vrijeme bio Moša Pijade. Glasila ovog sindikata pojavila su se diljem zemlje. U listopadu 1921. u Zagrebu je pokrenut list *Štampa* (od 1922. *Radnička štampa*), u Sarajevu *Radničko jedinstvo*, a u Ljubljani *Strokovna borba*. Vrhovni organ ovih sindikata bio je Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije, (dalje: CRSOJ) koji je zapravo bio nasljednik zabranjenog CRSVJ. Prema dostupnim podacima krajem 1922. godine ovaj je sindikat brojao 30.000 članova.⁷⁷² Što se tiče ostalih sindikata i broja članova, Bosiljka Janjatović navodi podatak da ORS nikada nije imao značajniji broj, pa navodi brojku od 6.000 koliko je ovaj sindikat imao u drugoj polovici 1920-ih.⁷⁷³ S druge strane HRS koji je od sredine 1930-ih godine rastao imao je oko 18.000 članova.⁷⁷⁴

Godinu dana kasnije, točnije u siječnju 1923. godine osnovana je u Beogradu i Nezavisna radnička partija Jugoslavije (dalje: NRPJ), na čijem se čelu nalazio Sima Marković, kojega je već krajem iste godine, uslijed unutrašnjih previranja, zamijenio Triša Kaclerović. Ova stranka nije isticala revoluciju niti radikalni program. Dapače, u svom teorijskom programu izričito se

⁷⁶⁸ Isto.

⁷⁶⁹ „Sindikati škole socijalizma. Marksovo gledište“, *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, (Osijek), br. 1., 6. X. 1921., I.

⁷⁷⁰ Usp: Josip Cazi, *Nezavisni sindikati 1921.-1922.*, knj. I., Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1962.; Isti, *Nezavisni sindikati*, knj. II., Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1964., Isti, *Nezavisni sindikati*, knj. III., sv. I, II., Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1967.

⁷⁷¹ Prvi broj *Organizovanog radnika: organa Central. radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije*, pod uredništvom Dragutina Mlinarića, tiskan je 5. siječnja 1919. godine. List je izlazio u Zagrebu sve do 1929. godine, tijekom toga razdoblja mijenjao je brojne urednike. List je inače bio nastavak *Radničke štampe*.

⁷⁷² R. Čolaković; P. Damjanović; S. Dimitrijević i dr., *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 100.

⁷⁷³ Bosiljka Janjatović, „Sindikalni pokret u razdoblju između dva svjetska rata i radnici-seljaci“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1., 6/1974., 27.-37.

⁷⁷⁴ B. Janjatović, *Politika HSS prema radničkoj klasi*, 255.

ogradila od pučizma i individualnih akcija kao načina oslobađanja proletarijata.⁷⁷⁵ Na području Hrvatske djelovale su dvije oblasne organizacije, zagrebačka i splitska. Među najjačim organizacijama ubrajale su se one u Osijeku i Slavonskom Brodu.⁷⁷⁶ U kratkom vremenu djelovanja najznačajnija akcija koju je stranka organizirala bio je generalni štrajk u Zagrebu, povodom ubojstva rudara u Trbovlju 1. lipnja 1924. godine. Ovaj je štrajk barem nakratko ujedinio revolucionarni dio radničkoga pokreta i građansku opoziciju, dok su socijaldemokrati odbili sudjelovati u štrajku. Prema izvorima u štrajku je sudjelovalo oko 20.000 radnika.⁷⁷⁷

Pokušavajući stvoriti prevlast nad radničkom klasom, socijaldemokrati su povodom osnivanje NRPJ, istaknuli da „proletarijatu pored Socijalističke partije Jugoslavije (...) nije potrebno da osniva bilo kakvu drugu partiju“.⁷⁷⁸

Komunističku mimikriju ubrzo su otkrile i vlasti. Tako je ministar unutarnjih poslova Milorad Vujičić još 1923. godine, uputio je dopis pokrajinskome namjesniku za Hrvatsku i Slavoniju da se odredbe *Zakona o zaštiti države* imaju primijeniti na članove NRPJ jer se zapravo radi o komunističkoj stranci.⁷⁷⁹ Osječka je policija ubrzo nakon toga, po nalogu državnoga tužiteljstva uhitila članove NRPJ te gradske zastupnike Stjepana Šnajdera i Milutina Jovanovića te pravnika Vasu Popovića, također zbog raspačavanja „jednog letka u kome pozivaju na otpor protiv vlasti, a napadaju Vidovdanski ustav i *Obznanu*“.⁷⁸⁰

NRPJ nije imala značajniju ulogu u jugoslavenskom političkom životu, u kojemu su dominirale Radikalna stranka, Demokratska stranka,⁷⁸¹ Slovenska ljudska stranka te Hrvatska seljačka stranka, koje su uglavnom zanemarivale klasnu politiku. Premda je sudjelovala na izborima za Narodnu skupštinu, održanim 18. ožujka 1923. NRPJ nije ostvarila poseban rezultat, osvojivši svega 1,1% glasova.⁷⁸² Na ovim su izborima veliki uspjeh ostvarile građanske stranke, koje su u središte svoje politike postavljale nacionalno pitanje, što je potaknulo NRPJ da preispita svoje stajalište prema ovom pitanju što je u konačnici i dovelo do shvaćanja jednog dijela komunista da je politika marginaliziranja nacionalnog pitanja zapravo bila pogrešna.

⁷⁷⁵ S. Koprivica-Oštrić, „Nezavisna radnička partija Jugoslavije i njena djelatnost u Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 7/1975., br. 2., 7.-37.

⁷⁷⁶ Isto.

⁷⁷⁷ Isto.

⁷⁷⁸ R. Čolaković; P. Damjanović; S. Dimitrijević i dr., *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 106.

⁷⁷⁹ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 215.

⁷⁸⁰ HR-DAOS-2103, kut. 6, kronologija radničkoga pokreta u Osijeku, prijepis članka iz *Straže* od 8. IX. 1924.

⁷⁸¹ Godine 1924. stranku će napustiti Svetozar Pribičević i osnovati novu pod nazivom Samostalna demokratska stranka.

⁷⁸² S. Koprivica-Oštrić, „Nezavisna radnička partija Jugoslavije i njena djelatnost u Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 7.-37.

Što se tiče stranačkog utjecaja na području grada Osijeka, prevladavao je onaj HZ, koja je uglavnom pobjeđivala na izborima te iz čijih je redova bio i Vjekoslav Hengl, dugovječni osječki gradonačelnik, koji je na toj poziciji, uz jedan prekid, bio od 1920. do 1934. godine.

Mjesna organizacija NRPJ⁷⁸³ u Osijeku osnovana je u drugoj polovici 1923. godine. Za predsjednika izabran je Josip Reich, a za sekretara Božidar Maslarić dok je blagajnica bila Adela Pavošević. Odmah po osnivanju ovaj se ogranak počeo pripremati za gradske izbore, koji su se trebali održati 30. prosinca 1923. godine. Ususret ovim izborima Mjesna organizacija u Osijeku održala je krajem studenoga skupštinu na kojoj je tematizirala položaj radničke klase u Kraljevini SHS o čemu je govorio i gost skupštine Triša Kaclerović. *Hrvatski list* navodi kako je skupštinu također pratilo i 12 redarstvenih detektiva.⁷⁸⁴ Kaclerović je osječkome radništvu poručio kako ne treba na sljedećim izborima glasati ni za Radića, ni za Hrvatsku zajednicu, već da ovdašnje radništvo treba istupiti kao nezavisna radnička partija ističući kako su osječki radikali i demokrati „razbili radničke domove“ (...) rastepli njihovu muku i stranku progonili batinama i kundacima“.⁷⁸⁵ Zanimljivo je ovim povodom osvrnuti se na pisanje *Hrvatskog lista* koji je u članku „Skupština nezavisnih radnika“ komentirao kako se radnici čude izdavanju dozvole za održavanje ove skupštine. Ovaj list prenosi i navodne opservacije radnika, prema kojima su vlasti odobrile ovu skupštinu s ciljem da NRPJ osvoji određeni broj glasova te na taj način oslabi Hrvatsku zajednicu. List u istom članku navodi kako su radnici zaključili „kad prođu izbori onda će nas opet sterati u podzemlje“.⁷⁸⁶

Prvi na kandidacijskoj listi za gradske izbore bio je stolarski radnik Milutin Jovanović, drugi zidarski pomoćnik Stjepan Šnajder, a treći tipograf Gustav Žilić.⁷⁸⁷ Stranka je osvojila ukupno 582 glasa dok je pobjedu odnijela Hrvatska zajednica s osvojenih 2.899 glasova, odnosno deset mandata. U Gradsko poglavarstvo kao članovi NRPJ izabrani su Milutin Jovanović i Stjepan Schneider. S druge strane, socijaldemokrati su nakon dva (Marko Leitner i Jovan Jakšić) osvojena mandata 1920. godine tada ostali bez svojih zastupnika u gradskim tijelima. Naime, iako je Jakšić izabran u zastupstvo, stranka ga je naknadno isključila. Stoga se

⁷⁸³ Inače, jedna od prvih organizacija osnovana u Slavoniji bila je ona u Slavonskom Brodu.

⁷⁸⁴ „Skupština nezavisnih radnika“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 283., 4. XII. 1923. IV.

⁷⁸⁵ HR-DAOS-2103, kut. 11, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Komunisti i nezavisni radnici“, 4. XII. 1923. Zanimljivo je primijetiti kako je navedeno glasilo u istom članku navelo: „Gospodin Triša je zakasnio sa svojim savjetima. Neka ih on dijeli Beogradjanima, a ne Osječanima, koji se dobro sjećaju, kako su ih srbijanski političari nasadili godine 1920. kad su umjesto komunista Hrvata, Njemca ili Madjara na prvo mjesto svoje listine postavili i izabrali dva nepoznata Srbina iz Srbije“.

⁷⁸⁶ „Skupština nezavisnih radnika“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 283., 4. XII. 1923., IV.

⁷⁸⁷ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 224.

na prvoj sljedećoj sjednici (siječanj 1924.) zastupnik Jakšić zahvalio na mandatu, a umjesto njega primljen je u zastupstvo Ivo Zoričić.⁷⁸⁸

Bili su to prvi i posljednji izbori na kojima su NRPJ sudjelovala. Bez obzira što je na vlast došao opozicijski blok na čelu s Ljubom Davidovićem, NRPJ je 1924. godine zabranjena dok su Nezavisni sindikati, premda su i oni bili nakratko zabranjeni, nastavili djelovati sve do proglašenja Šestojanuarske diktature (1929.).

Što se tiče rada Nezavisnih sindikata u Osijeku, on se manifestirao ponajviše putem organiziranja skupština. Tako je 1927. godine u Osijeku održana Pokrajinska sindikalna konferencija. Na konferenciji, prema pisanju *Riječi radnika i seljaka* sudjelovali su delegati iz Orahovice, Petrijevac, Vukovara, Kneževa, Valpova i Osijeka dok su se „drugovi iz Požege (...) izvinili jednim pismom, jer ne mogu prisustvovati“.⁷⁸⁹ Tom je prilikom podnesen izvještaj s I. kongresa CRSOJ, a raspravljalo se i o daljnjem jačanju Nezavisnih sindikata, radu među ženama te s radničkom omladinom. Govore su, između ostalih, održali Edo Dürr i Josip Starčević. Na konferenciji je izabran oblasni Privremeni odbor koji su činili Dragutin Šleznač, Adam Miler, Martin Nikolin, Dujo Maras te Edo Dür.⁷⁹⁰

Unatoč zabrani, tijekom siječnja iste godine održana je još jedna skupština na kojoj je govorio Sima Marković, a na kojoj se uglavnom kritizirala tadašnja vlast. Osim Markovića govornici su bili Božidar Maslarić koji je govorio o važnostima oblasnih izbora te Feuerbach iz Sl. Broda koji je kritizirao izbornu suradnju između HSS i Hrvatske zajednice.⁷⁹¹

Predstavnici osječkoga ogranka bili su prisutni na kongresu Nezavisnih radničkih sindikata Jugoslavije, koji se održao 12. – 16. lipnja 1927. godine u velikoj dvorani *Petrograd* u Beogradu. Prema izjavi Božidara Maslarića, osim njega iz Osijeka su sudjelovali sljedeći delegati: Edo Dür, Kajetan Kočevar te Milan Vargović.⁷⁹² Kongres je u ime CRSOJ otvorio Miodrag Manojlović, nakon čega je izabrano i predsjedništvo Kongresa, u koje je ušao i Osječanin Edo Dürr. Tom je prilikom istaknuto kako se pogoršava položaj radničke klase te kako se ujedno radnička klasa počinje buditi i tražiti načine da se obrani od sve *bezobzirnih nasrtaja poslodavca*.⁷⁹³ Također je istaknuta važnost masovne borbe koja će natjerati buržoaziju na izvjesne ustupke te prirediti teren za klasno oslobađanje proletarijata.

⁷⁸⁸ A. Lukić, *Vjekoslav Hengl – urbana politika i gradska vlast u Osijeku, 1920. – 1934.*, doktorska disertacija, 87.

⁷⁸⁹ „Pokrajinska sindikalna konferencija Nezavisnih sindikata u Osijeku“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 35., 3. IX. 1927., I.

⁷⁹⁰ Isto.

⁷⁹¹ HR-DAOS-2103, kut. 6, kronologija radničkoga pokreta.

⁷⁹² HR-DAOS-2103, kut. 6, izjava Božidara Maslarića, bez nadnevka.

⁷⁹³ „Rezolucija I. kongresa Nezavisnih radnika“, *Organizovani radnik. Organ Central. Radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije*, (Zagreb), br. 28., 7. VII. 1927., VII.

Premda nije bio dio političkog krila, na sindikalnim konferencijama i zborovima bilo je itekako prisutno pitanje odnosa prema socijaldemokratima. Tako se upravo na tim skupovima nazirala politika promjene kursa prema socijaldemokratskoj struji. Naime, Ivan Krndelj⁷⁹⁴ je na protestnom zboru, održanome u kinu Royal, izvijestio osječke radnike kako je Pokrajinski radnički sindikalni odbor (dalje: PRSO) u Zagrebu iskazao želju za stvaranjem „jedne zajedničke ili bar zajedničke opozicione liste“ ususret predstojećim izborima. Ali, kako je istaknuto, unatoč tomu što su „socijalpatrioti najgori neprijatelji radničke klase (...) koji su bezbroj puta lomili štrajkove radnika i stvarali štrajkbreherske organizacije u korist poslodavaca, P.R.S.O, je stupio u pregovore“.⁷⁹⁵ Međutim, kako socijaldemokratska struja nije htjela priznati jednakopravni položaj komunističkih sindikata, pregovori su propali.

Posebno aktivan u osječkim sindikalnim krugovima bio je stanoviti Nikola Marunčić, koji je tijekom 1926. i 1927. godine razvio iznimno bogatu djelatnost unutar građevinskoga sindikata. On je, između ostaloga, sudjelovao u sakupljanju članarine za sve radnike u Osijeku. Inače, njegov je zadatak bio obilaziti sastanke građanskih stranaka gdje je tražio pravo govora.

S druge su strane i socijaldemokrati prionuli organiziranju sindikata. Tako je 7. i 8. siječnja 1922. godine u Beogradu došlo do ujedinjenja dvaju socijaldemokratskih sindikata ORS-a i GRS-a u jedinstveni sindikat nazvan Glavni radnički savez Jugoslavije (dalje GRSJ) koji je bio na liniji amsterdamske orijentacije. Izrazito distanciranje u odnosu na komunističke sindikate očitovalo se već na prvome kongresu GRSJ u Beogradu, održanom u travnju 1924. godine na kojemu je zaključeno kako ovaj sindikat neće „ulaziti u nikakovu zajednicu s revolucionarnim radničkim pokretom“.⁷⁹⁶ Na čelu GRSJ nalazila su se dva predsjednika, Bukšeg i Cvetković. Osim njih izabrano je i jedanaest članova uprave te blagajnik.⁷⁹⁷ Potrebno je istaknuti kako ovim ujedinjenjem ORS nije nestao sa sindikalne scene. On je i dalje postojao kao zasebna organizacija, te je djelovao paralelno s GRSJ.

Zanimljivo je osvrnuti se na dosadašnju historiografiju u pogledu interpretiranja djelovanja sindikata i njihovih međusobnih optužbi. Tako Vitomir Korać u svojim zapisima navodi kako su komunisti vršili razne zloupotrebe sindikata što je dovelo do toga da mase

⁷⁹⁴ Ivan Krndelj (1888.-1941.) bio je član Socijaldemokratske stranke BiH, 1922. godine dolazi u Zagreb te je na III. kongresu KPJ izabran za člana CK. Između ostaloga bio je i urednik *Organizovanog radnika i Borbe*. Nakon boravka u inozemstvu, biva uhićen u Zagrebu. Međutim banovski režim ga ponovno zatvara, a potom i predaje ustašama, koji su ga strijeljali u Kerestinecu. (Krndelj, Ivan, *Hrvatski biografski leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34125>, 14. VII. 2018.)

⁷⁹⁵ HR-DAOS-2103, kut. 7, prijepis članka iz *Riječi radnika i seljaka*, „Protestni zbor Nezavisnih sindikata“, nema nadnevka.

⁷⁹⁶ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 398.

⁷⁹⁷ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 613.

napuštaju njihove sindikate.⁷⁹⁸ Jović, slično kao i Cazi, ističe kako „socijalpatrioti“ nisu imali širega oslonca među radništvom te navode njihovu suradnju s buržoazijom i poslodavcima⁷⁹⁹ kao i to da su se služili denuncijacijama i podvalama u sindikalnome pokretu kako bi odvratili radništvo od „revolucionarnih sindikata“.⁸⁰⁰ Navedeno je velikim dijelom proizlazilo i iz dvojnoga odnosa vlasti prema sindikatima koji je bio prisutan i u okvirima Kraljevine Jugoslavije.

Temeljna se borba za ideološku prevlast, u razdoblju između 1921. i 1929. godine, među jugoslavenskim, a time i osječkim radništvom, vodila između Nezavisnih sindikata i GRSJ. Naime, oba su sindikata nastojala privući što veći broj članova što je pak u konačnici rezultiralo nizom međusobnih obračuna unutar kojih su uglavnom, obje strane optuživale suprotnu za *cijepanje radničkog pokreta*. Iako su komunisti već krajem ožujka 1919. godine objavili „konac Općeg radničkog saveza u Osijeku“ istaknuvši kako je i „zadnja kula socijalpatriota (...), šećerana prešla u Sindikalno vijeće“.⁸⁰¹

Kako je vidljivo, u ovom razdoblju intenzivirao se sukob između navedenih sindikata, u kojemu su obje struje pozivale radništvo na pristupanje svojoj organizaciji. Štoviše, komunisti su uputili poziv svim radnicima da napuste socijaldemokratske/reformističke sindikate. Prema pisanju zagrebačke *Slobode* u nekoliko je dopisa rečeno: „kako naši 'komunisti' ruše radničke organizacije. U posljednje vrijeme su se tom poslu osobito istakli neki Butković, Jagodić i Herman, koji idu okolo od druga do druga, od organizacije do organizacije, te sve pozivlju, da se listom ispišu iz 'Općeg radničkog saveza, koje vode socijaldemokrati, te da se upisuju u 'komunističke' sindikalne organizacije“.⁸⁰² Tom prilikom *Sloboda* piše kako navedeni komunisti teroriziraju izjavljujući da će oni radnici koji do određenog roka ne bi prešli u njihove sindikate „dobiti već zasluženu lekciju“. Međutim, navodi se kako je stanoviti socijaldemokrat Ima uspio odvratiti radnike šećerane od štetnoga ispisivanja iz ORS jer osječko radništvo, kako se navodi, nije više neiskusno te neće lako nasjesti na komunističku politiku.

Najveća borba odigravala se nakon 1925. godine, kada je došlo do ujedinjenja socijaldemokratski orijentiranog GRSJ i dijela CRSOJ, u Ujedinjeni radnički sindikat Jugoslavije (dalje URSSJ).⁸⁰³ Ovo je posebno bilo vidljivo na radničkim skupštinama. Tako je

⁷⁹⁸ V. Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*. knj. I., Zagreb, 1929., 285.

⁷⁹⁹ U prilog tomu Jović navodi štrajk u tadašnjoj Tvornici vagona u Brodu na Savi koji je okončan 1922. godine uslijed denuncijacija „socijalpatriota“.

⁸⁰⁰ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 402.

⁸⁰¹ HR-DAOS-2103, kut. 29, prijepis članke iz *Nove istine*, „Konac Općeg radničkog saveza u Osijeku“, 23. XII. 1919.

⁸⁰² HR-DAOS-2103, kut. 8, prijepisi članka iz *Slobode*, 8. XI. 1919.

⁸⁰³ U izvorima se javlja i skraćeni naziv URS

na jednoj, koju su 14. lipnja 1927., u osječkoj ljevaonici, održali socijaldemokrati, došlo do protjerivanja dvojice radnika, inače članova Nezavisnih sindikata. Socijaldemokratska struja pravdala se činjenicom kako prisutni mogu biti samo oni radnici koji su dobili pozivni letak što je zapravo značilo da mogu prisustvovati jedino radnici koji su bili članovi socijaldemokratskih sindikata. Glavni govornici bili su stanoviti Eberling te Frank koji su govorili o prilikama u Ljevaonici navodeći kako „bi se trebalo poboljšati stanje radnika u tvornici, a to će se postići intervencijom kod poslodavaca“.⁸⁰⁴ Sukladno socijaldemokratskoj politici, temeljenoj na suradnji, ovakva politika „intervencija“ trebala je biti glavno oružje u poboljšanju radničkoga položaja, nakon čega bi većina radnika vidjevši uspjeh ove metode, trebala pristupiti socijaldemokratskim sindikatima.

Ovo djelovanje možemo interpretirati u već navedenom modelu mehanizma premošćivanja. Naime, na gore navedenoj skupštini socijaldemokrati su istaknuli kako se položaj radnika u Ljevaonici može jedino popraviti pregovorima s poslodavcima. Unatoč ovoj, na određeni način pomirljivoj politici, komunistička je struja i dalje kreirala negativne diskursne obrasce prikazujući socijaldemokrate kao isključivu organizaciju. Tako *Riječ radnika i seljaka* navodi kako je jedan „posmatrač“, na ovoj skupštini naveo da je dio radnika bio prisiljen stupiti u „socijalpatrotsku organizaciju“ te da je jedan od tih radnika na skupštini naveo kako se treba sazvati konferencija svih radnika u Ljevaonici „jer se stanje radnika može promijeniti samo jedinstvenom borbom svih radnika“.⁸⁰⁵ Ovdje je zapravo najvidljivija razlika u teorijskim postavkama ovih struja. Naime, cijeli sukob na navedenoj skupštini nastao je zbog različitih premisa i ideoloških postavki. Dok su socijaldemokrati navodili kako jedino pomirljivim, postupnim djelovanjem radnici mogu ostvariti poboljšanje svoga položaja, komunisti su pak tvrdili kako takvo djelovanje ne proizvodi dovoljne i željene učinke te su predlagali agresivniji, zajednički pristup u smislu kreiranja jedinstvenoga fronta i jasnog istupa protiv vlasti i poslodavaca. Takva politika direktno implicira suprotstavljanje vladajućim strukturama, koju su, s druge strane socijaldemokrati u potpunosti odbacivali.

Izbacivanja radnika sa skupštine postalo je praksa. O tome najviše možemo saznati iz pisanja *Riječi radnika i seljaka*. Unatoč tomu, navedene novine pružaju vrijedan izvor u analizi komunističke i socijaldemokratske struje osječkoga radništva. Tako prilikom održavanja druge socijaldemokratske skupštine navedene novine donose osvrt na „izbacivanje radnika“ koji su bili članovi Nezavisnih sindikata. U članku „Na socijalpatriotskom 'posijelu““ navodi se da je

⁸⁰⁴ „Sa socijalpatriotske skupštine radnika iz Ljevaonice“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 23., 19. VI. 1927., I.

⁸⁰⁵ Isto.

„socijaldemokratski kaponja Galovac“ istjerao jednoga druga, jer da tamo navodno nije imao pravo pristupa. Članak nadalje ističe „Kad je ovaj naš drug rekao, da je i on radnik, i kad je pitao, kakav je to način, da se radnike tera iz Radničkog Doma, stao se gospodin 'drug' Galovac pretiti policijom“.⁸⁰⁶

Obračun se nadalje nastavio putem glasila. Tako je komunističko glasilo *Organizovani radnik* sredinom 1928. godine izvještavao o „cjepačima u Osijeku“. Naime, u istoimenome objavljenom članku navodi se primjer osječkih drvodjelskih radnika koji su imali „svoju čvrstu organizaciju“ sve dok ih „socijalpatrioti“ nisu počeli „cijepati“. Ističu također kako socijaldemokrati rade na dezintegraciji sindikata jer, ako su radnici organizirani činovnici u radničkim komorama, ne dobivaju plaću. Sukladno tomu, kreirana je teza kako socijaldemokrati, postavljajući radnike u razne sinekure u komorama, zapravo slabe pokret te time mu nanose direktnu štetu. U članku se također navodi kako im veliku potporu u takvoj politici pruža žandarmerija. „Da policija bratski potpomaže sve patriote i da je njihov posao isti, o tome ima bezbroj dokaza. Tako ako koji drug od nezavisnih sindikata dodje u Belišće, njega odmah žandarmerija progoni“, ističući pri tome kako ne progoni „socijalpatriotske članove sindikata“. Nadalje se navodi kako svi znakovi pokazuju „da su socijalpatrioti sasvim napustili ne samo nepomirljivu, nego i svaku klasnu borbu“.

Nakon zabrane NRPJ komunisti su ponovno morali promijeniti *modus operandi*. Ovoga puta umjesto osnivanja nove stranke, intenzivirali su djelovanje putem Internacionalne radničke pomoći. Kako bi izbjegnuli nove zabrane, na skupštini ove organizacije, održanoj u Zagrebu, u listopadu 1924., Ivan Krndelj istaknuo je kako ova organizacija „stoji izvan političkih stranaka i izvan sviju sindikata“ napomenuvši kako u njoj sudjeluje sve radničke organizacije i partije kao i mnogi profesori, umjetnici i drugi intelektualci koji „imadu ljubav za radničku klasu“⁸⁰⁷. Unatoč tomu, ravnatelj je redarstva u Zagrebu 27. listopada 1925. godine uputio dopis Predsjedništvu pokrajinske uprave da je u zagrebačkoj pivovari dan ranije održana radnička skupština, koju su sazvali Miroslav Krleža i Gavri Predojević s dnevnim redom Internacionalne radničke pomoći, a koju je pak otvorio Ivan Krndelj.⁸⁰⁸

Krndelj se u svom govoru osvrnuo na historiju Internacionalne radničke pomoći spominjući kako su internacionalni radnici zbog gladi u Rusiji, poslali onamo 40 brodova hrane

⁸⁰⁶ „Na socijalpatriotskom 'posijelu““, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 23., 19. VI. 1927., I.

⁸⁰⁷ HDA-1371-1, kut. 4, dopis ravnatelja redarstva u Zagrebu upućen Predsjedništvu pokrajinske uprave u Zagrebu, inv. br. 54/1., 27. X. 1924.

⁸⁰⁸ Osim Internacionalne radničke pomoći djelovala je i Crvena pomoć, koja je bila zadužena za pružanje pomoći političkim zatvorenicima i emigrantima te njihovim obiteljima.

te otvorili 88 dječjih domova.⁸⁰⁹ Nadalje je istaknuo kako internacionalna radnička pomoć ne pretendira da oduzme sindikatima njihovu ulogu ističući kako „I.R.P. ima da podupre samo štrajkove, koji bi obuhvatili cijele pokrajine ili pojedine vrlo važne grane rada, dok se za ostale manje štrajkove imadu brinuti sindikati“.⁸¹⁰

Ovakvo je djelovanje dio socijaldemokrata podržavao. Tako je na navedenoj skupštini bio prisutan i Božidar Adžija, koji je izjavio da socijaldemokrati u principu pristaju na ovu akciju, te da će se pridružiti ako se pridruže i ostali pozvani.⁸¹¹ U duhu proleterskog internacionalizma istaknuto je kako se na isti dan održava i kongres I.R.P u Berlinu. Tom je prilikom predsjednik skupštine Škorić predložio da se berlinski kongres „telegrafski pozdravi sa ove skupštine“ što su prisutni i prihvatili.⁸¹²

Pododbori ove organizacije osnivani su diljem zemlje. Tako je u Osijeku na preporuku Mjesnoga sindikalnog vijeća 1924. pokrenuta inicijativa za osnivanje Pododbora Internacionalne radničke pomoći. Ta bi organizacija, prema njezinom pokretaču Josipu Reichu, trebala biti „vanpolitička“ kojoj bi bio cilj pružanje pomoći sirotinji u „ekonomskoj bijedi uopće, nastaloj (...) gladi, potresa i drugih elementarnih nezgoda, privrednih kriza, besposlice, štrajkova (...)“.⁸¹³

Premda je I.R.P nominalno bila apolitična organizacije, njezine su skupštine bile zabranjivale jer su ih vlasti interpretirale kao nastavak djelovanja NRPJ koja je 1924. godine zabranjena.⁸¹⁴ Zagrebačka je policija tako zabranila skupštinu koja se trebala održati 19. listopada s dnevnim redom „Zadaci internacionalne radničke pomoći“ navodeći kako komunisti, nakon raspuštanja NRPJ pod „raznim firmama“, nastoje nastaviti svoj rad „pa su u tu svrhu upotrebili i ovu akciju na čelu koje stoje komunističke organizacije“.⁸¹⁵ U prilog toj

⁸⁰⁹ HDA-1371-1, kut. 4, dopis ravnatelja redarstva u Zagrebu upućen Predsjedništvu pokrajinske uprave u Zagrebu, inv. br. 54/1., 27. X. 1924.; zanimljivo je napomenuti da je na navedenoj skupštini istaknuta pomoć od pet milijuna dinara upućenih „proletercima Japana prigodnom prošlogodišnjeg potresa“; Između ostalog, istaknuto je kako je posebna pomoć potrebna Njemačkoj uslijed provedbe Dawsonovoga plana, kojima se njemačka buržoazija sprema da „platež sviju reparacija prevali na radništvo“. Ističe se sljedeće: „Ovdje je potrebna hitna pomoć, jer ako će se uslijed nadnica i povećati radni dan u Njemačkoj, to ovdje ne će ostati bez odjeka i u ostalim (tisk. pogreška, AR) svijetu“.

⁸¹⁰ HDA-1371-1, kut. 4, dopis ravnatelja redarstva u Zagrebu upućen Predsjedništvu pokrajinske uprave u Zagrebu, inv. br. 54/1., 27. X. 1924.

⁸¹¹ HDA-1371-1, kut. 4, dopis ravnatelja redarstva u Zagrebu upućen Predsjedništvu pokrajinske uprave u Zagrebu, inv. br. 54/1., 27. X. 1924.

⁸¹² Isto.

⁸¹³ HR-DAOS-2103, 34, dopis Josipa Reicha upućeno Mjesnoj organizaciji, 5. XI. 1924.

⁸¹⁴ S druge strane, u Vukovaru je još 1922. godine došlo do zabrane održavanja radničke konferencije koja je na dnevnom redu imala pomoć gladnima u Rusiji uz obrazloženje da je organizator skupštine pekar Rudolf Mlinarić „notoran agitator bivše političke komunističke organizacije u Vukovaru“ te da navedeno ne pruža dovoljno garancije da se pod vidom pomoćne akcije za gladne u Rusiji neće širiti agitacija političke naravi. (HR-DAOS-2103, kut. 46, odluka Redarstva grada Vukovara o zabrani održavanja radničke skupštine, 11. IV. 1922.).

⁸¹⁵ HDA-1371-1, kut. 4, dopis ravnatelja redarstva u Zagrebu, Predsjedništvu pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, inv. br. 54/1, 24. X. 1924.

tezi ravnatelj zagrebačke policije u dopisu upućenome Predsjedništvu pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu ističe sljedeće: „Svrhu te akcije najbolje je karakterisao sada pok. Asim Behmen,⁸¹⁶ (...) koji je istaknuo kako je I.R.P. „uslovljena (...) ekonomskom borbom, u koju je zapao kapitalistički svijet s opasnošću, koja prijete Sovjetskoj Rusiji od strane kapitalističkih država. Radnička klasa je dužna, da pruži pomoć Sovjetskoj Rusiji u njenoj borbi za održanje sovjetskog režima“.⁸¹⁷

Evidentna je činjenica kako je komunistička struja neprekidno nastojala aktivno širiti svoju ideologiju unatoč nizu restriktivnih elementa. Pri tome je posebno značajna Internacionalna crvena pomoć koja je zapravo bila jedna u nizu mogućnosti koju su komunisti kreirali ne bi li zadobili ideološku prednost nad radništvom pri čemu se posebno isticala internacionalna komponenta same ideologije. Premda jugoslavenski socijaldemokrati nisu razvili značajniji teorijski korpus koji se bavi ovim pitanjem, zanimljivo je istaknuti kako su i socijaldemokrati također isticali internacionalistički koncept navodeći da on ne predstavlja negaciju nacije, time su se direktno suprotstavili narativu vlasti, koja je još od početka 20. stoljeća inzistirala na njegovom „nenarodnom elementu“. U tom smislu smatrali su kako narodno jedinstvo tek predstavlja osjećaj koji „nam je nuždan kao socijalni osjećaj“.⁸¹⁸

4. 5. Sukobi unutar SPJ (1925. - 1929.)

Nedugo nakon pristupanja srednje struje (centrumaša) SPJ, došlo je do frakcijskih borbi u stranci. Premda su se znakovi sporova unutar stranke javili već prilikom njezinog osnutka,⁸¹⁹ Toma Milenković ističe kako razdoblje od 1925. do 1929. predstavlja jačanje unutrašnjih sukoba te njezino konačno raspadanje,⁸²⁰ nakon čega će socijaldemokrati zapravo nastaviti djelovati isključivo putem sindikata. Veliki udarac za stranku predstavljalo je i ranije istupanje Dragiše Lapčevića (1922.)⁸²¹ te smrt Vilima Bukšega (1924.).

⁸¹⁶ Bosanskohercegovački novinar i revolucionar, posebno aktivan u prikupljanju pomoći za Rusiju nakon Prvog svjetskog rata.

Usp: Ahmed Nazečić, *Revolucionar Asim Behmen. Na putevima internacionalizma*, Sarajevo, Svjetlost, 1967.

⁸¹⁷ HDA-1371-1, kut. 4, dopis ravnatelja redarstva u Zagrebu, Predsjedništvu pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, inv. br. 54/1, 24. X. 1924..

⁸¹⁸ „Intelektualci u socijaliste“, *Borba. Socijalno-demokratsko glasilo*, (Osijek), br. 1., 12. VI. 1920., I.

⁸¹⁹ Do 1925. godine u stranci postojale su tri struje: desnica (Vitimir Korac, Nedjeljko Divac), centar (Živko Topalović) te ljevica (Jovo Jakšić).

⁸²⁰ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, , 263–392.

⁸²¹ Jedan od pomirljivijih stavova u ovoj borbi imao je Dragiša Lapčević koji se zalagao za ujedinjenje cjelokupne radničke klase. Kada je uvidio kako i u međunarodnome radničkom pokretu nastaju različite struje, pogotovo u smislu stvaranja zajedničkog fronta Druge te Druge i pol internacionale nasuprot Kominterni, te kako se takvo stanje odražava i na jugoslavenski radnički pokret, Lapčević 1922. godine napušta SPJ, o čemu je rukovodstvo stranke obavijestilo članstvo tek u siječnju 1923. godine (T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 127–128).

Sve do polovice 1920-ih godina prevlast u stranci imao je Vitomir Korać, koji je, uslijed sukoba s nezavisnim radnicima, kao i nezadovoljstva unutar SPJ polako počeo gubiti primat, te je došlo do stvaranja lijeve i desne struje. Okosnicu sukoba činilo je zauzimanje stava prema komunistima, tj. odnos prema nezavisnim sindikatima. Tako su lijevu struju činili bivši pripadnici KPJ, tj. srednja struja, a desnu su predvodili Korać i Nedjeljko Divac. Kako je navedeno, u ovo su vrijeme komunisti željeli postići jedinstvo proleterskoga fronta, ponajprije u sindikalnome smislu, što je desna struja, u skladu sa svojim izričitim antikomunističkim stavom, odbijala. Kao glavni argument protivljenja ujedinjenju sindikata, socijaldemokrati su navodili kako će vlast početi progoniti ujedinjene sindikate zbog komunističkoga elementa. S druge strane, ironično, ali srednja struja, koja je 1920. godine napustila KPJ,⁸²² te koja je zapravo i nastala kao rezultat borbe protiv komunista sada se zalagala za ujedinjenje. U skladu s time, Koraćeve pristaše su od svojih agitatora tražili da najveću pažnju obrate na „anarhistički karakter“ komunista te da ukazuju na ogromnu štetu koju su komunisti nanijeli radničkom pokretu.⁸²³

Godine 1925., kako je već istaknuto, došlo je do pokušaja ujedinjenja u okviru stvaranja URSSJ unutar kojega su ušli svi sindikati desne i srednje struje, te dio Nezavisnih sindikata. Međutim, tenzije unutar SPJ rastle su i dalje jer je desna struja opstruirala suradnju te nastavila inzistirati na antikomunističkoj platformi. U ovoj politici je Koraća posebno slijedio Vilim Haramina, predsjednik ORS, i to sve do 1925. godine, kada Stjepan Radić priznaje Vidovdanski ustav te ulazi u koalicijsku vladu Nikole Pašića kao ministar prosvjete. Tada Haramina radikalno mijenja svoju politiku, smatrajući kako u Kraljevini SHS dolazi do stvaranja jedinstvenog buržoaskog fronta, kojemu treba suprotstaviti ujedinjeni proleterski front. Uslijed čega on mijenja svoju dotadašnju isključivu politiku prema komunistima.⁸²⁴

Tijekom 1926. godine došlo je do novog sukoba između pripadnika srednje struje i desničara. Desničari su, prema Milenkoviću, i dalje nastojali ovladati radničkim pokretom kroz borbu protiv komunista dok su pripadnici srednje struje to željeli postići na „elastičniji način“,⁸²⁵ zbog toga ih je desna struja optuživala da su zapravo komunisti ističući pri tome kako se iz redova SPJ treba iščistiti „komunistička guba“.⁸²⁶ Desne snage dodatno su ojačale, smatrajući kako im politička zbivanja idu u prilog. Naime, nakon Radićevog političkoga

⁸²² Ranije je spomenuto da je ova struja krajem ožujka 1921. osnovala Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (SRPJ) te je 18. XII. 1921. godine zajedno sa Socijaldemokratskom strankom Jugoslavije (SDSJ), Jugoslavenskom socijaldemokratskom strankom (JSDS) osnovala Socijalističku partiju Jugoslavije (SPJ).

⁸²³ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 122.

⁸²⁴ Isto, 274.

⁸²⁵ Isto, 374.

⁸²⁶ Isto, 354.

zaokreta, kojega su ove snage interpretirale kao potpuni politički slom, vodstvo SPJ smatralo je da su stvoreni psihološki preduvjeti za napredovanje stranke. Uza sve navedeno dolazi i do velike skupštine Zagrebačke oblasti 28. studenoga 1926. godine, na kojoj je najvažnija točka bila izvještaj o političkoj situaciji u zemlji. Njezini su sudionici bili jedinstveni u ocjeni da je nagli zaokret HRSS izazvao zbunjenost i razočarenje, među njezinim pristašama.⁸²⁷ Stoga su socijaldemokrati smatrali da je kucnuo njihov tren i da su spremni da krenu u ofenzivu i okupe demoralizirane i razočarane radnike u svoju stranku.⁸²⁸ Istovremeno, pokušavajući iskoristiti ovaj politički trenutak, desna je struja krenula i u ofenzivu prema srednjoj struji u vlastitim redovima. Kasnija su događanja pokazala da je njihov optimizam bio pogrešan.

Proces diferencijacije i ofenzive desne stranačke struje, doveo je do toga da je Koraćeva frakcija čak osnovala Akcioni odbor, mogli bismo reći paralelno vodstvo unutar stranke. Njegovi su članovi bili spremni čak i na odcjepljenje od stranke. Hrvatska i Slavonija pristale su uz Koraća, te je u Osijeku 7. listopada 1928. došlo do okupljanja svih istaknutih desničara iz Zagreba i Beograda. Premda je desnica nakon oblasne skupštine u Zagrebu, održane 2. prosinca 1928. godine, proglasila trijumf, diskrepancijski su procesi nastavljeni i dalje. Izvori navode kako proces cijepanja nije prirodnim putem doveden do kraja, nego je prekinut uspostavom Šestojanuarske diktature.⁸²⁹ Ovdje je važno naglasiti kako je problem ministerijalizma u ovom razdoblju u potpunosti iščeznuo te ga je zamijenilo pitanje sindikalnoga ujedinjenja, tj. stvaranja jedinstvenoga proleterskog fronta.

Među rijetkim izvorima koji govore o sukobima unutar SPJ nalaze se pak tekstovi članova KPJ, koji pružaju prilično jednoobraznu sliku događaja izjednačavajući njihovu unutar stranačku borbu s borbom buržoazije „oko podjele plijena“. Na tom je tragu i Ognjen Prica, koji pišući o „policajsocijalističkom moralu“, navodi kako se SPJ „pocijepala na dva dijela, na jednoj strani Srbijanci (...), a na drugoj prečani“.⁸³⁰ Naime, komunisti su ovu borbu interpretirali kao borbu za ministarske fotelje. Na tragu toga i Prica ističe „i tako je među policajsocijalistima nastala svađa oko podjele pljačke po komorama i uredima osiguranja policajsocijalista“ nazvavši ih bandom „koja se popela na grbaču radnog naroda“.⁸³¹ Borba za fotelje, kako su politiku socijaldemokrata nazivali komunisti, bio je temeljni razlog prijepora. Naime, kako je ranije navedeno, komunisti su suradnju s građanskim strankama smatrali

⁸²⁷ Isto, 304.

⁸²⁸ Isto.

⁸²⁹ Isto, 456.

⁸³⁰ Ognjen Prica, *Izabrani spisi*, (ur. Nusret Seferović), Kultura, Beograd, 1960., 24.

⁸³¹ Isto.

izdajom radničke klase jer su upravo u građanskim strukturama vidjeli elemente koji su provodili politiku, a koja je, prema shvaćanju komunista, bila u suprotnosti s interesima radničke klase.

Što se tiče djelovanja SPJ, tj. njezine mjesne organizacije u Osijeku, Milenković ističe kako su najveću aktivnost u Hrvatskoj imali upravo osječki socijaldemokrati.⁸³² Tako je 24. srpnja 1927. godine u Osijeku održana oblasna konferencija kojom je predsjedao Jovo Jakšić dok je jedan od referata podnio Koraćev bliski suradnik, Nedeljko Divac. U izvorima se navodi da se na toj konferenciji težilo pripojenju osječke organizacije zagrebačkoj, čime bi se ova prva više usmjerila udesno.⁸³³ Protiv ovakvog stremljenja ustali su ondašnji socijaldemokrati, Galovac i Fleischer istaknuvši kako će Osijek još uže surađivati sa Zagrebom te kako je ta organizacija sposobna odgovoriti svojim zadacima.⁸³⁴ Međutim, time nije završena borba između pripadnika srednje struje i desničara za Osijek. Naime, 1927. godine došlo je do nove, izvanredne oblasne konferencije, na kojoj je izvršena rekonstrukcija ovdašnjega vodstva. Tako je na mjesto predsjednika postavljen Jakšić dok je Eduard Fleischer imenovan za sekretara i blagajnika.

Sredinom travnja 1928. godine održan je kongres SPJ, na koji se osvrnulo osječko komunističko glasilo *Riječ radnika i seljaka*. Prema pisanju navedenoga glasila, potonje je samo potvrdilo kako na „ovom Kongresu radnici nisu došli do izražaja i da birokratsku kliku S.P.J. i režima smatra za najpogodniju i najspretniju u služenju njegovoj politici“.⁸³⁵ Na tragu toga osječki su komunisti navodili da unutar SPJ nikada nije bilo ideološkoga i organizacijskog jedinstva, ističući kako se potonje stanje manifestira i u sindikatima koji su okupljeni u URSSJ.⁸³⁶ Smatraju kako je do spora došlo isključivo zbog borbe oko položaja u komorama i uredima ističući kako su pri tome došle na vidjelo razne afere što su pak komunisti dodatno iskoristili kako bi još jednom istaknuli da se socijaldemokrati vrlo malo razlikuju od građanskih stranaka definirajući ih pri tome kao „loše sluge gorih gospodara“.⁸³⁷ Tijekom izvještavanja o ovom sukobu komunisti su isticali kako se radi o „džumbusu među socijalpatriotima“ te kako borba postaje sve ogorčenija.

Sukladno tomu, odjeke ovog sukoba na području Osijeka možemo interpretirati na tragu pisanja *Riječi radnika i seljaka*, komunističkoga glasila koje je pokušalo iskoristiti ove sukobe kako bi dodatno ojačalo svoju ideološku prednost. Tako se može i analizirati njihovo

⁸³² T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 62.

⁸³³ Isto, 363.

⁸³⁴ Isto, 364.

⁸³⁵ „Pobjeda birokrata pomoću fiktivnih organizacija“, *Riječ radnika i seljaka*, br. 25., (Osijek), br. 17., 21. IV. 1928., II.

⁸³⁶ „Džumbus među socijalpatriotima“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 49., 10. XII. 1927., I.

⁸³⁷ „Rascjep među socijalpatriotima“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 48., 3. XII. 1927., I.

izvještavanje o „džumbusu među socijalpatriotima“, čime su na određeni način pokušali kreirati poziciju autoriteta, a koji se pak temeljio na negativnom prikazivanju stanja u SPJ, a koje nije, pogotovo u pogledu ideoloških borbi, odudaralo od stanja u samoj Partiji.

4. 6. Redefiniranje komunističke politike: preuzimanje socijaldemokratskog modela

Nakon zabrana komunističkih partija, došlo je do onoga što je Lenjin nazvao „osekom revolucije“, odnosno prilagođavanje novim uvjetima. U takvim okolnostima pojavile su se unutar partija optužbe prema kojima su pojedini članovi preuzeli određene političke obrasce socijaldemokracije. Tako je u ilegalnoj KPJ došlo do formiranja dviju frakcija – lijeve i desne. Lijevu je struju činio veći dio vodstva na čelu s Trišom Kaclerovićem dok je desnu struju predvodio Sima Marković. Glavna razmimoilaženja, između ostaloga, kretala su se oko pitanja vezanih uz nacionalno pitanje te uloge sindikalnih organizacija u radničkom pokretu.⁸³⁸ Marković je bio jedan od najaktivnijih članova u ovim frakcijskim sukobima, a njegovu su pogledi izneseni u spisima *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma* te *Ustavno pitanje i radnička klasa u Jugoslaviji*, ubrzo su od strane partijskog članstva označeni kao mješavina velikosrpskih i socijaldemokratskih shvaćanja.⁸³⁹ Godine 1924. godine komunisti su još uvelike kritizirali socijaldemokratske principe, pa je zbog toga i bačena anatema na Markovića, koji je smatrao da je nužno zbog odsustva revolucionarnog potencijala nacionalnom pitanju pristupiti u postojećim državnim okvirima, kroz zalaganje za reformsko djelovanje. Lijeva je struja smatrala kako je nacionalno pitanje u kapitalizmu neodvojivo od stvaranja jedinstvenoga fronta ugnjetavanih masa.

Međutim, uslijed sve težeg djelovanja, pogotovo u represivnim okvirima, kakvi su nastali donošenjem, *Obznane i Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*, a posebno nakon zabrane NRPJ, komunisti su bili prisiljeni, na „mala vrata“, početi provoditi ovakvu politiku, što je značilo da su počeli primjenjivati socijaldemokratske modele. Ovo se posebno manifestiralo u suradnji s ostalim političkim čimbenicima. I dok su socijaldemokrati, kako u Europi tako i u Kraljevini SHS surađivali s građanskim strankama, komunisti su tek sada počeli provoditi sličnu politiku. Naime, u Njemačkoj su već godinama socijaldemokrati bili u koaliciji s ostalim građanskim strankama, u Austriji su 1919. godine bili u koaliciji s kršćanskim socijalistima.

⁸³⁸ HR-DAOS-1182, kut. 6, Krausov rukopis o frakcionaškim borbama u Partiji.

⁸³⁹ R. Čolaković; P. Damjanović; S. Dimitrijević i dr., *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 115.

Jugoslavenski su komunisti su polako počeli mijenjati svoju ortodoksnu politiku. To se prvo očitivalo u redefiniranju odnosa prema selu, ali i samoj HRSS, odnosno HSS . Tako je na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ održanoj u Beogradu 1924., kojoj su ispred osječkoga radništva prisustvovali Edo Dürr i Božidar Maslarić, došlo do donošenja odluka vezanih uz zadatke Partije prema selu. Na konferenciji je seljaštvo definirano kao „saveznik proletarijata i revolucije 'koji neće klasnu borbu ometati, već će je još i direktnim učešćem pomoći“.⁸⁴⁰ Kako bi opravdali svoj zaokret prema seljačkome pitanju te istaknuli njegovu ispravnost, komunistički listovi, poput *Riječi radnika i seljaka*, redovito su donosili „vijesti iz svijeta“ u kojima je veliki dio posvećen ustancima seljaka u Kini i Rusiji,⁸⁴¹ a u kojima se isticala uzajamnost seljačke i radničke borbe. Objlašavajući pojavu ove nove suradnje Kraus ističe kako su se osječki radnici nakon 1924. godine našli u iznimno teškoj situaciji, posebno nakon zabrane NRPJ te progona Božidara Maslarića, Matije Bošnjakovića i Adele Pavošević.⁸⁴² Kraus zaključuje kako je nova politička situacija nametnula osječkim radnicima i nove zadatke. Novi zadatci, između ostaloga, značili su i novo pozicioniranje u odnosu na seljačko pitanje s ciljem stvaranja jedinstvene radničko-seljačke fronte. Inače, ministar Drašković je još 1920. godine u uvodniku za beogradsku *Demokratiju*, a koji je prenijela *Tribuna*, istaknuo postojanje mogućnosti pridruživanja seljaštva boljševicima.⁸⁴³ Drugi razlog suradnje očitavao se u činjenici da je Stjepan Radić, 1924. godine, učlanio HRSS u Seljačku internacionalu.⁸⁴⁴ U međuvremenu je Stjepan Radić, nakon povratka iz Moskve, optužen za komunističko djelovanje, te sukladno odredbama *Obznane*, uhićen.

Zbog toga su osječki komunisti na čelu s Božidarom Maslarićem, u ime Pododbora NRPJ, 1924. godine neposredno prije službene zabrane, pozvali članove mjesnog ogranka HRSS-a na proslavu obilježavanja 7. godišnjice „opstanka“ SSSR. U pozivu Maslarić navodi kako će i Seljačka internacionala zajedno s Komunističkom internacionalom proslaviti 7. studeni, zbog toga osječki komunisti smatraju svojom dužnošću „da i Vas pozovemo, a Vi da

⁸⁴⁰ Julijana Vrčinac, „Komunistička partija Jugoslavije (1919. – 1937.), *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, (ur. Ljubinka Krešić), Beograd, 1964., 633–675.

⁸⁴¹ „Daljnje napredovanje revolucionarnog seljačkog pokreta u južnoj Kini“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 41., 15. X. 1927., I.; „Ustanci seljaka u Kini i Sovjeti“, *Riječ radnika i seljaka*, br. 17., (Osijek), 21. IV. 1928., II.

⁸⁴² L. Kraus, *Povijest radničkog pokreta u Osijeku i okolici*, neobjavljeni rukopis

⁸⁴³ „Političke vijesti. Temperamentni exministar“, *Tribuna. Pučki nezavisni politički i gospodarski dnevnik*, (Zagreb), br. 108., 30. III. 1920., II.

⁸⁴⁴ O represiji koja je vladala u pogledu suzbijanja društvenih primjesa komunističkih ideja svjedoči i Sigurnosno informativni izvještaj osječkoga redarstva iz lipnja 1924. godine u kojemu se navodi kako je došlo do zabrane izlaženja i *Hrvatskog lista* koji je u broju od 25. VI. 1924. godine na prvoj strani donio članak „Moskovska izvjestija“ u kojemu piše o programu HRSS-a, a koji svojim sadržajem, prema navedenom dokumentu, potiče mržnju prema državi te potiče razdor. (HR-DAOS-2103, kut. 38, sigurnosno i informativno izvješće Kr. redarstvenog povjereništava u Osijeku upućeno Velikom županu osječke oblasti, 26. VI. 1924.).

se priključite ovoj proslavi, pa Vas zato molimo da nam u odgovoru na ovom naše pismo javite dan, sat i mjesto pregovora za zajedničku proslavu“.⁸⁴⁵

Ipak, HSS nije bio veliki pobornik suradnje s komunistima. Između ostaloga, i zbog toga što su preko Hrvatskoga radničkoga saveza (dalje: HRS)⁸⁴⁶ pokušavali iskoristiti „oseku revolucionarnog radničkoga pokreta te se instalirati među radnicima“.⁸⁴⁷ Na tragu toga možemo zaključiti kako osječki ogranak HRSS ipak nije pristao na Maslarićev prijedlog.

Zbog stava HRSS prema nezavisnim radnicima, ovi su krenuli s osnivanjem novih organizacija s ciljem pridobivanja seljaštva. Tako je došlo do osnivanja Republikanskog bloka radnika i seljaka. Širenje na selu, u Osijeku se manifestiralo i početkom objavljivanja lista pod nazivom *Republikanski savez radnika i seljaka*, koji je imao za cilj širenje ideje radničko-seljačkog saveza.⁸⁴⁸

Ovomu je pridonijelo i Radićevo mijenjanje političke pozicije, u smislu izjave od 27. ožujka 1925. godine, prema kojoj HRSS priznaje Vidovdanski ustav i postojeći državni poredak. Tada stranka i mijenja naziv u HSS. Nakon puštanja iz zatvora, u studenom iste godine Radić ulazi u novu vladu kao ministar prosvjete. Ovo je izazvalo velike kritike, posebno Ante Trumbića i Ivana Lorkovića, koji prekidaju sve oblike suradnje s HSS. Komunisti su također izrazili veliko nezadovoljstvo novom Radićevom politikom što je posebno došlo do izražaja na Kongresu u Beču 1926. godine, kada je Radićeva kapitulacija označena kao najkrupniji događaj u političkom životu Jugoslavije od njezinog postanka.⁸⁴⁹

Koalicija s Pašićem nije dugo potrajala, tako je Radić već u ožujku 1926. godine napustio vladu, uslijed čega je i došlo do njezinog pada. Za iduću godinu raspisani su novi izbori, na kojima je ponovno pobijedila Radikalna stranka, dok je HSS opet bio drugi s 61 mandatom.⁸⁵⁰

Komunisti su i dalje nastavili politiku prodiranja na selo. Tako 15. siječnja 1927. godine u Osijeku dolazi do izlaženja novoga glasila *Riječ radnika i seljaka*,⁸⁵¹ o kojemu je već bilo

⁸⁴⁵ HR-DAOS-2103, kut. 5, pismo Božidara Maslarića upućeno osječkom ogranku HRSS povodom obilježavanja godišnjice Oktobarske revolucije, 5. XI. 1924.

⁸⁴⁶ Hrvatski radnički savez osnovan je 1921. godine. Prema Bosiljki Janjatović njegovo djelovanje možemo podijeliti na dvije etape unutar kojih je sindikat često mjenjao svoju politiku, ali je veći dio vremena bio pod isključivim utjecajem HSS. (Vidi: B. Janjatović, *Politika HSS prema radničkoj klasi*)

⁸⁴⁷ B. Janjatović, *Politika HSS prema radničkoj klasi*, 249.

⁸⁴⁸ „Našim čitaocima“, *Republikanski blok radnika i seljaka*, (Osijek), br. 1., 3. II. 1925., I.

⁸⁴⁹ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I., 490.

⁸⁵⁰ H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 162.

⁸⁵¹ Radilo se o tjedniku, koji je izlazio subotom, a prvi je urednik bio Đuro Haselnus. Na prvoj stranici dokumenta koji sadrži podatke o listu, a koji se nalazi u Državnome arhivu u Osijeku, navodi se kako je list izlazio sve do 1932. Međutim, Kraus u svojim zapisima navodi samo dva godišta (1927. i 1928.), koja se u obliku preslika nalaze u spomenutom arhivu dok se originalna izdanja nalaze u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Za sada nisu potvrđeni podatci o dugogodišnjem izlasku ovog lista.

Povodom njegovog izlaska *Hrvatski list* je pisao „Jučer u subotu izašao je i broj ovog lista s naznakom, da izlazi svake subote“. Kao vlasnik i odgovorni urednik navodi se Đuro Haselnus. Na početnoj stranici prvoga broja pisala

rijeći, a koji se obraća seoskoj sirotinji i drugovima radnicima⁸⁵² smatrajući kako su radnici i seljaci „braća po bijedi“ te kako im zajednička snaga pruža mogućnost „da prisili šaku veleposjeda i kapitalista na popuštanje“.⁸⁵³ Što se tiče samoga pokretanja lista, Zdravko Singer ističe kako je „glavni faktor u listu bio Vasa Popović“, a sastanci uredništva održavali su se u stanu Adele Pavošević.⁸⁵⁴ U izvorima se navodi da je *Riječ* tiskana „u maloj štampariji“ u dvorištu jedne zgrade koja se nalazila nasuprot početku Ružine ulice, a kratko vrijeme je tiskana i u štampariji Ferde Kittera.⁸⁵⁵ Osim u Osijeku, do pokretanja sličnih novina došlo je i u ostalim slavonskim mjestima. Tako je u Našicama pokrenut *Plug* te *Narodna volja* u Slavonskom Brodu, koja je izašla svega tri puta.

Osječki su komunisti težili ostvarivanju suradnje i s Hrvatskom federalističkom seljačkom strankom (dalje: HFSS), vodećom političkom snagom u gradu. Ovo je velikim dijelom uvjetovano, težnjom Radikalne stranke da preuzme mjesto gradonačelnika u gradu. U takvoj političkoj konsolidaciji osječki komunisti približavaju se seljacima te HFSS, kojoj daju i potporu. Ovdje je vidljiva i nacionalna uvjetovanost komunista koji su imali određeni animozitet prema, kako je ranije navedeno, srpskoj buržoaziji. Ovdje je vidljiv zaokret komunista u odnosu na nacionalno pitanje čije je postojanje Partija konačno priznala 1923. godine i kada je upravo srpska buržoazija definirana kao velika prepreka nacionalnoj konsolidaciji.

Dodatni argument za približavanje građanskim strankama, označilo je proglašenje komesarijata na čelu sa Slavkom Strupijem u listopadu 1926. godine, uslijed čega je došlo do raspuštanja gradskog zastupstva, dok je Strupi imao zakonski rok od 3 mjeseca da raspiše nove izbore za zastupstvo. Međutim, Strupi se nije pridržavao zakonskih odredbi, pa je komesarijat potrajao godinu i pol dana. Lukić ističe kako je sve trebalo poslužiti kao mehanizam koji će omogućiti dolazak Radikalne stranke na čelo grada, a samim time spriječiti reizbor predstavnika HFSS Vjekoslava Hengla za gradonačelnika.⁸⁵⁶ U takvoj situaciji, komunisti su odlučili pružiti potporu Henglu, birajući time srednji put.

je poznata lozinka 'Proleter i svih zemalja ujedinite se' te uvodni članak 'Seoska sirotinja i drugovi radnici'. (HR-DAOS-2103, kut. 29, kronologija radičkoga pokreta u Osijeku).

⁸⁵² „Seoska sirotinjo i drugovi radnici!“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 1., 15. I. 1927., I.

⁸⁵³ Isto.

⁸⁵⁴ HR-DAOS-499, kut. 3, izjava Zdravka Singera, lipanj 1968.

⁸⁵⁵ Isto.

⁸⁵⁶ „Gradonačelnik se birao posredno, pomoću trojnog prijedloga. Prvo se oblikovao kandidacijski odbor od tri zastupnika koji je zatim donosio trojni prijedlog, tj. predložio trojicu kandidata za gradskog načelnika, odnosno podnačelnika. Nakon toga predsjedatelj sjednice imao je pravo oblikovati svoj kandidacijski odbor, tj. druga tri kandidata. U slučaju da se prva i druga kandidacijska skupina nisu mogle dogovoriti, prevagu bi imao predsjedatelj skupštine.“ (Usp: Anamarija Lukić, „Ako neće milom, hoće komesarijatom: mehanizam državne centralizacije na primjeru grada Osijeka (1926. – 1928.)“, *Hum: Časopis Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 137–154.

Osvrćući se na ovo preuzimanje socijaldemokratskoga modela, Maslarić također ističe specifičnost šireg društvenog konteksta, u kojem je gradu prijetila opasnost da ga preuzme Radikalna stranka. Upravo u ovome širem okviru potrebno je promatrati prodiranje socijaldemokratske taktike u komunističke redove koju su komunisti najviše osuđivali, a njima je označavala kapitulaciju radničke politike. Braneci ovakvu politiku, Maslarić je, između ostalog, istaknuo kako su federalisti nezavisnim radnicima trebali pomoći u borbi protiv *Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*.⁸⁵⁷

4. 6. 1. Suradnja nezavisnih radnika s građanskom strankom

Rad na ostvarivanju suradnje s građanskim strankama, treba promatrati u smislu pokušavanja proširivanja političke djelatnosti, koja je za komuniste imala izrazito sužene mogućnosti, pogotovo nakon proglašenja *Obznane* i *Zakona zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*. Dodatnom otežanju djelovanja pridonijela je i zabrana NRPJ (1924.), uslijed čega su komunisti mogli djelovati isključivo u Nezavisnim sindikatima. Zbog toga je tijekom idućega razdoblja normiran naziv *nezavisni radnici*, za pripadnike zabranjene KPJ. Ipak, treba istaknuti kako se ovdje zapravo radilo o nastavku djelovanja sindikalnoga krila KPJ, odnosno CRSVJ.

S obzirom da su Nezavisni sindikati bili jedina legalna organizacija, jer su vlasti manje-više uspješno osujetili druge komunističke pokušaje djelovanja, nezavisni su radnici uskoro shvatili kako će morati napustiti politiku nesuradnje s građanskim strankama, odnosno kako društveno-politička situacija zahtijeva promjenu političkoga kursa. Prilika za primjenu novog smjera ukazala se već početkom 1927. godine u Osijeku. Naime, situacija u gradu bila je krajnje napeta jer je Radikalna stranka, uz pomoć Strupija, na sve načine pokušala preuzeti vlast. U takvoj situaciji došlo je do izbora za Gradsko poglavarstvo, koji su održani 13. ožujka 1927. godine, a na kojima su sve političke snage u gradu imale jedan cilj – onemogućiti radikale da preuzmu funkciju gradonačelnika, na kojoj je već godinama bio Vjekoslav Hengl, član HFSS. Nakon izbora, na kojima je glasalo oko sedamdeset i pol posto stanovništva, čak četvrtinu mjesta u gradskome poglavarstvu osvojila je Radikalna stranka dok je HRSS petnaest zastupničkih mjesta.⁸⁵⁸ Na listi nezavisnih radnika izabrano je sedmero⁸⁵⁹ zastupnika: Stjepan Schneider (građevinski poslovođa), K. Kočevar (kovač željeza), Božidar Maslarić (profesor),

⁸⁵⁷ HR-DAOS-499, Izjava Božidara Maslarića, nema nadnevka

⁸⁵⁸ A. Lukić, „Ako neće milom, hoće komesarijatom: mehanizam državne centralizacije na primjeru grada Osijeka (1926. – 1928.)“, *Hum: Časopis Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 137–154.; „Rezultati gradskih izbora od 13. ožujka 1927.“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 10., 19. III. 1927., I.

⁸⁵⁹ „Općinski izbori u Osijeku“, *Organizovani radnik*, (Osijek), br. 12., 17. III. 1927., I.; D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 263.

Edo Dürr (strojarski radnik), Dragutin Šlezak (klesarski radnik), Franjo Jelavić (zidarski radnik), Dragutin Janč (trgovački poslovođa). Navedeni su zastupnici već 15. ožujka oformili Klub gradskih zastupnika Općega radničkog bloka (nezavisni radnici), na čijem je čelu bio Kočevar te potpredsjednik Janč i tajnik Schneider.⁸⁶⁰

I dok su nezavisni radnici, koji su neposredno prije izbora, istaknuli potrebu neumorne agitacije za klasno borbena radništvo, sada su polako prenosili težište svoje politike na borbu protiv politike Radikalne stranke u gradu. Ovo je bilo na tragu redefiniranja politike odnosa prema nacionalnom pitanju na državnoj razini, a koje je, kako je navedeno, bilo na dnevnom redu od 1923. godine, a prema kojoj je glavni krivac za zaoštavanje nacionalnog pitanja bila upravo srpska buržoazija.⁸⁶¹

Slijedeći navedeno, prije konstituirajuće sjednice gradskog zastupstva došlo je do dogovora između nezavisnih radnika (koji su se okupili u Klub Općega radničkog bloka) i HFSS. Ovo je bio svojevrsni presedan u komunističkoj taktici jer do sada komunisti nisu niti jednom surađivali s građanskim strankama, dapače, sve do ovog razdoblja takva suradnja je definirana kao ultimativna izdaja radničkog pokreta. Međutim, situacija u gradu zahtijevala je promjenu određene politike. Vlasti u Beogradu odmah su napale ove pokušaje, optužujući predstavnike HFSS da su stupili u savez s nezavisnim radnicima koji zapravo zastupaju KPJ jer je većina radnika izabranih na listi, poput Maslarića i Dürr, otprije bila poznata vlastima kao vodeća struktura gradske partije.

Osječki su radikali, putem svoga službenog glasila *Straže*, objavljivali kao pakt između federalista i komunista može značiti samu štetu gradu.⁸⁶² Kritiku ovog saveza temeljili su na permanentnoj proklamaciji komunista kako neće surađivati s građanskim strankama te je sukladno tomu, ova suradnja interpretirana kao vrhunac nedosljednosti.⁸⁶³ Ovo su pak nezavisni radnici interpretirali kao odmazdu zbog odbijanja suradnje koju su im radikali ponudili nešto ranije. *Riječ radnika i seljaka* piše kako su nakon negativnog odgovora u pogledu suradnje, radikali počeli bjesomučno napadati nezavisne radnike, denuncirajući ih da su komuniste, koji samo hoće razarati sve što već spada u državotvoran rječnik. Povodom ovakvom reagiranju bilo

⁸⁶⁰ „Rezultati gradskih izbora od 13. ožujka 1927“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 10., 19. III. 1927., I.

⁸⁶¹ L. Perović, *Od centralizma do federalizma*, 334.

⁸⁶² HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Straže*, „Pakt između osječkih federalista i komunista“, 16. IV. 1927.

Radikali su, kako navodi Lukić, željeli mjesto gradonačelnika Osijeka, pa pokušali su stupiti u savez s nezavisnim radnicima. „Cilj osječkih radikala nije bio doista surađivati s nezavisnim radnicima, već postići da Beograd ponovno raspusti zastupstvo radi 'komunističke opasnosti'“, tvrdi autorica. Do ove suradnje ipak nije došlo. (A. Lukić, Ako neće milom, hoće komesarijatom: mehanizam državne centralizacije na primjeru grada Osijeka (1926. – 1928.), *Hum: Časopis Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 137–154.).

⁸⁶³ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Straže*, „Zašto su komuniste glasali za federaliste“, 27. IV. 1927., VII.

je isticanje Ede Dürra kao člana KPJ te zaključak da kao takav ne može biti član gradskog zastupstva te da je usto i „mađarski podanik“.⁸⁶⁴

Nakon velikoga nezadovoljstva, koje se javilo zbog ovih pregovora, reagiralo je i vodstvo HFSS u obliku naputka, upućenog osječkoj organizaciji. U njemu se preporučuje vodstvu osječkoga ogranka distanciranje od Općega radničkog bloka. Naime, vodstvo stranke zaključilo je kako je lokalna organizacija prekoračila svoje ovlasti u vezi sklapanja političkih suradnji te kako, sukladno tomu, suradnju treba razvrgnuti.⁸⁶⁵ Time je zapravo došlo do prekida ove suradnje, i prije no što je počela. Putem *Hrvatskoga lista*, uslijedilo i potpuno opovrgavanje i postojanja samih pregovora. Tako je sredinom srpnja 1927. godine objavljen članak u kojemu se navodi da HFSS nije nikada pregovarala, niti sklopila bilo kakav pakt s Komunističkom partijom jer ona naprosto u Gradskome zastupstvu nije niti prisutna.⁸⁶⁶ Time se suprotstavila tezama *Straže* koja je obje strane prozvala komunistima ističući kako „'Pakt' govori najprije o tome, da će HFSS s predstavnicima radništva voditi nepomirljivu borbu protiv beogradskog centralizma kao i protiv hegemonističke imperijalističke politike beogradskih vlada“.⁸⁶⁷ Istaknuto je kako navedeno nipošto ne predstavlja komunistička načela niti su takva načela predstavljala u „zlosretnom paktu“, u smislu zagovaranja „ozdravljenja“ radničkih dijelova grada, izgradnje bolnica i rodilišta.⁸⁶⁸ Ovo se posebno ističe jer je upravo program koji se oslanja na poboljšanje uvjeta života u gradu, bio podloga za kreiranje teze o komunističkome paktu između federalista i nezavisnih radnika. *Hrvatski list* zaključuje kako samo razumno prosuđivanje socijalnih odnosa pruža jamstvo protiv prevratnom radikalizmu, a „toplim i neustrašivim čuvstvom i osjećajem za radništvo i njegove potrebe“ može se steći njegovo povjerenje te se može ublažiti klasna borba kao i osigurati privrženost radništva društvenom poretku.⁸⁶⁹ List u istome članku, također zaključuje kako si vlada Velimira Vukićevića prisvaja pravo te se postavlja za „suca, tutora i skrbnika nad općim političkim radom stranaka, a takav je odnošaj nedopustiv, nezakonit pa je vrlo opasan po razvoj javnog života uopće, a pogotovo po ugledu uspjeha vladinog zadatka napose“.

Kako bi se donekle razjasnila promjena političkoga kursa nezavisnih radnika, oni su objavili Deklaraciju u kojoj se ova promijenjena politika predstavlja kao borba protiv Radikalne stranke. Svoje izrazito protivljenje njezinoj politici argumentirali su stajalištem kako bi

⁸⁶⁴ „Jedna 'Stražina' denuncijacija“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br., 14., 16. IV. 1927., I.

⁸⁶⁵ HR-DAOS-2103, kut. 11, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Klubu, gradskih zastupnika O.R.B./Nezavisni radnici“, *Hrvatski list*, (Osijek), 20. VII. 1927., VIII.

⁸⁶⁶ „Zastupanje načela Komunističke partije“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 202., 24. VII. 1927., VIII.

⁸⁶⁷ Isto.

⁸⁶⁸ Isto.

⁸⁶⁹ Isto.

podržavanje ove stranke ujedno značilo i davanje moralne potpore da nastavi s nasiljem, koje je dosada provodila.⁸⁷⁰ Naglasili su kako bi to zapravo značilo legitimirati sve batine i nasilje koje su *radikali* izvršili nad radničkim narodom i ugnjetavanim narodima Jugoslavije. U daljnjoj obrani, zbog pristajanja uz građansku stranku, komunisti su poručili kako radnici nisu mogli glasati za radikalnu stranku jer nezavisni radnici ne vode samo neku „praktičnu lokalnu politiku, već oni vode politiku sa gledišta opštih interesa radničke klase“.⁸⁷¹ Ujedno su implicirali kako su, pristajući uz HFSS, prihvatili politiku manjega zla. Ovo nam pokazuje kako su komunisti u ovom razdoblju postali svjesni društveno-političkoga konteksta, odnosno shvatili da bez rješavanja pitanja, poput centralizma, hegemonije i sl. ne mogu se riješiti niti klasna pitanja. Na tragu takve promijenjene politike komunisti su pristali na određene kompromise.

Uslijed navedenih zbivanja, nedugo nakon rujanskih izbora za Narodnu skupštinu, 6. studenoga 1927. godine, održani su novi gradski izbori. Prvi na listi nezavisnih radnika bio je građevinski poslovođa Stjepan Schneider.⁸⁷² Na temelju ponovljenih izbora nezavisni radnici postali su treća stranka u gradu, nakon koalicije Hrvatsko građanstvo i radništvo (HFSS, HPS, HSP) koja je osvojila 16 mandata te Radikalne stranke koja je pak osvojila 11 mandata. S ciljem sprječavanja provedbe politike Radikalne stranke te dokidanja komesarijata „osječki su federalisti pokrenuli osnivanje 'Međustranačkog Radnog Bloka gradskih zastupnika' u koji su ušli Hrvatsko građanstvo i radništvo, Radni blok, cionisti i radićevci“.⁸⁷³ Nakon toga došlo je do odgode zasjedanja zastupstva koje se ipak uspjelo sastati tek nakon što je na mjesto ministra unutarnjih poslova došao Anton Korošec (Slovenska ljudska stranka) nakon čega je ujedno i ukinut komesarijat. Novo gradsko zastupstvo sastalo se na sjednici održanoj 7. travnja 1928. godine na kojoj je konačno Vjekoslav Hengl izabran za osječkog gradonačelnika.⁸⁷⁴

Određeni pregovori između nezavisnih radnika i HFSS nastavljani su i nakon što je reizabran gradonačelnik. Sukladno tomu, prema Krausu često su se sastajali Maslarić i predstavnik HFSS Franjo Papratović. Naime, Kraus ističe kako je Maslarić stalno odlazio kod

⁸⁷⁰ „Deklaracija Kluba Općeg Radničkog Bloka (Nezavisnih radnika) u gradskom zastupstvu u Osijeku“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 16. IV. 1927., I.

⁸⁷¹ Isto.

Zanimljivo je napomenuti kako Kraus u svojim memoarskim zapisima navodi da su određeni radnici poput Kočevara te Šnajdera ipak stupili u kontakt s „radikalnom grupom“ u gradskom zastupstvu zbog čega je zagrebačka ljevica optužila Osječane da surađuju s radikalima protiv Nezavisnih radnika. (L. Kraus, *Susreti i sudbine. Sjećanje iz jednog aktivnog života*, 210–211.).

⁸⁷² HR-DAOS-2103, kut. 11, prijepis članka iz *Straže*, „Predaja kandidatskih lista“, 26. IX. 1927., IX.

⁸⁷³ A. Lukić, Ako neće milom, hoće komesarijatom: mehanizam državne centralizacije na primjeru grada Osijeka (1926. – 1928.)“, *Hum: Časopis Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostoru*, 137–154.

⁸⁷⁴ HR-DAOS-0010, Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, knj. 1079/1928., Zapisnik s konstituirajuće sjednice gradskog zastupstva, 7. IV. 1928.

vođe HFSS Papratovića u vezi dogovora o daljnjim koracima. Ovdje se zapravo radilo o pokušaju stvaranja zajedničkog bloka protiv centralizma s Hrvatskom federativnom seljačkom strankom.⁸⁷⁵

Zbog dominantne antikomunističke politike, gradske stranke su prihvatile politički pragmatizam, unatoč višegodišnjoj netrpeljivosti i političkoj neusklađenosti, koja je vladala među njima. Štoviše, došlo je do dogovora između radikala i zastupnika udruženih u Međustranački radnički blok. Tekst sporazuma sadrži ukupno sedam članaka, među kojima se u 6. članku navodi: „Ni jedna od ugovarajućih strana ne smije sklopiti nikakove sporazume sa gradskim zastupnicima izabranima na listini 'Republikanskog saveza radnika i seljaka'“.⁸⁷⁶ Ovdje se očito o radi o težnji da se komuniste, koji su djelovali pod krinkom nezavisnih radnika, u potpunosti marginalizira, odnosno da im se onemogući bilo kakav utjecaj na gradsku vlast. Time je zapravo označen kraj pokušaja suradnje između nezavisnih radnika i građanskih stranaka.

Nezavisni su radnici nastavili svoje djelovanje u Odboru za ispitivanje rada komesara, koji je osnovan početkom svibnja 1928. godine na prijedlog gradonačelnika Hengla. Ovo su nezavisni radnici, prije svega Božidar Maslarić, iskoristili kako bi ispitali zapošljavanje vrangelovaca u gradskim poduzećima, ali isto tako kako bi osigurali smještaj za nezaposlene radnike, zatim subvencije za izgradnju radničkoga doma kao i poboljšanje uvjeta za radnike koji su živjeli u gradskim barakama.⁸⁷⁷ Ovdje vidimo veliko odstupanje od proklamirane politike s početka 1920-ih godina, kada su komunisti sudjelovanje u organima vlasti interpretirali gotovo kao ultimativnu izdaju radničke klase te na toj tezi gradili svoju kritiku prema socijaldemokratima.

Zanimljivo je primijetiti kako su osječki komunisti istovremeno u međunarodnim okvirima nastavili i dalje politiku suradnje s buržoazijom negativno interpretirati. Tako u broju iz sredine lipnja *Riječ radnika i seljaka* u članku koji se odnosi na predaju mandata za sastavljanje vlade, socijaldemokrata Mülleru, navodi se kako „socijalpatrioti“ uvijek izvlače buržoaziju iz blata, umjesto da „povedu energičnu borbu protiv nje i da je sruše sa vlasti, oni je stalno (...) podupiru da bi ona i dalje vodila i produžila pljačku i ugnjetavanje nad radnim narodom“⁸⁷⁸. Možemo zaključiti da je među ondašnjim komunistima prevladavala dvojna politika. Naime, dok su u državnim okvirima suradnju s vladajućim strankama pravdali borbom

⁸⁷⁵ HR-DAOS-1182, kut. 1, platforma Nezavisnih radnika.

⁸⁷⁶ HR-DAOS-871, kut. 19, Sporazum između gradskih zastupnika izabranih na listini NRS te gradskih zastupnika udruženih u Međustranački radni blok, 5. IV. 1928.

⁸⁷⁷ A. Lukić, *Vjekoslav Hengl – urbana politika i gradska vlast u Osijeku, 1920.-1934.*, doktorska disertacija, 152.

⁸⁷⁸ „Saradnja socijalpatriota i buržoazije u Njemačkoj“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 25., 16. VI. 1928., II.

protiv srpskoga hegemonizma, u međunarodnim su okvirima pak osuđivali takvu vrstu politike kod socijaldemokrata definirajući je kao pomoć buržoaskim strankama.

Ono što je vjerojatno utjecalo na ovu suradnju 1928. godine u Osijeku su politički odnosi u gradu te očito zajedničko stajalište komunista i građanskih stranaka prema kojemu je bilo potrebno sve napraviti kao Radikalna stranka ne bi osvojila vlast u gradu. Nadalje, ne smije se zanemariti niti komunistička pragmatičnost u smislu da je ovo bila prilika za određeno veće javno djelovanje te izlazak iz ilegalnog okvira. Sve je ovo doprinijelo težnji prema suradnji između stranaka koje su od 1918. godine stajale na suprotnim političkim pozicija, a što se će nastaviti i u idućem razdoblju, unatoč ovom kratkotrajnom pokušaju.

Očito je kako je postojao raskorak u odnosu na prihvaćanje određenih socijaldemokratskih modela među komunistima te kako je njihova politika uvelike bila uvjetovana specifičnim društveno-političkim kontekstom. Sukladno tomu, nemoguće je u ovome periodu govoriti o političkoj, tj. programskoj ujednačenosti komunista ili socijaldemokrata jer su svakodnevne prilike uvelike definirale njihovu politiku, a tomu treba još pridodati i Kominternine direktive koje su ipak davale konačan oblik politici ondašnje Partije. Međutim, ono što je dugo vremena ipak činilo konstantu u ovom odnosu međusobne su optužbe za izdaju radničke klase kao i dosljedno odbijanje dijela SPJ da surađuje s komunistima.

4. 7. (Ne)uspjesi na izborima

U Kraljevini SHS raspisani su četvori izbori za Narodnu skupštinu (1920., 1923., 1925., i 1927. godine). Na tim su izborima najveći broj mandata ostvarivale Radikalna stranka, Demokratska stranka⁸⁷⁹ te Hrvatska seljačka (republikanska) stranka.

⁸⁷⁹ U Demokratskoj je stranci 1924. godine došlo do raskola kada Svetozar Pribičević napušta stranku te osniva Samostalnu demokratsku stranku (dalje: SDS). Razlog Pribičevićevog napuštanja Demokratske stranke nalazio se u činjenici da je ona težila suradnji s oporobenim strankama, među kojima i s HRSS. je iskoristio Nikola Pašić koji je težio očuvanju svoje vlade, pa je Pribičeviću ponudio suradnju, znajući za raskol unutar Demokratske. Stoga Pribičević s 14 zastupnika napušta Demokratsku stranku i osniva SDS

Tablica 3. Pregled rezultata ostvarenih na izborima za Narodnu skupštinu u Kraljevini SHS (O rezultatima izbora ovih stranaka opširnije u: T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*; Dragiša Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*; F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I.)

Izbori za Narodnu skupštinu	Broj osvojenih mandata	
	SPJ	KPJ/NRPJ/Nezavisni radnici
28. studenog 1920. godine	10	58
18. ožujka 1923. godine	2	bez mandata
8. veljače 1925. godine	bez mandata	bez mandata
11. rujna 1927. godine	1	bez mandata

Komunisti su nakon 1920. godine na izborima sudjelovali pod različitim imenima, od Nezavisnih radnika do Republikanskog saveza radnika i seljaka. Kao i SPJ nisu ostvarili značajnije rezultate.⁸⁸⁰ Samim time, ove stranke nisu mogle koristiti izborne rezultate kao argumente u međusobnim borbama za ideološku prevlast. Unatoč tome, ovdje ćemo se osvrnuti na stranačke pripreme, agitacije te ostale oblike izbornoga djelovanja, kako bismo potvrdili tezu da je upravo na području Osijeka, odnosno Virovitičkoga izbornoga okruga, kojemu je grad pripadao, SPJ bila posebno aktivna. Jović ističe kako su socijaldemokrati pokazali izrazitu predizbornu aktivnost u Slavoniji.⁸⁸¹

Zadržat ćemo se na izborima za Narodnu skupštinu jer se za njih razvijale i najživlje predizborne aktivnosti. Pišući o izborima, Milenković navodi kako su u Hrvatskoj i Slavoniji „socijalisti“ proveli „daleko obimniju i intenzivniju predizbornu agitaciju“ u odnosu na ostale pokrajine.⁸⁸² Najistaknutiji osječki socijaldemokrati u ovom razdoblju bili su odvjetnik Marko Leitner, Ivan Galovac te Eduard Fleischer. Leitner se već 1918. godine pokazao kao protivnik revolucionarnih metoda kada je 14. studenog 1918. kao natporučnik uhitio vođe petrijevačke bune koji su, na tadašnjem općem revolucionarnom valu, proglasili Petrijevačku republiku, a koja je trajala svega petnaestak dana.⁸⁸³ On je, također, kako je prethodno istaknuto, ujedno bio i socijaldemokratski zastupnik u Gradskom poglavarstvu 1920. godine.

Što se tiče izbornoga uspjeha, SPJ je najveći uspjeh, baš kao i KPJ/NR, imala na izborima 1920. godine, kada je osvojila 10 mandata.⁸⁸⁴ Uzevši u obzir da je već ranije bilo riječi o ovim izborima, ovdje ćemo se detaljnije osvrnuti za izbore iz ožujka 1923. godine, za koje su socijaldemokrati razvili izrazito jaku agitaciju. Tako su Vilim Haramina i Vilim Bukšeg održavali govore diljem Hrvatske i Slavonije. Krajem siječnja i početkom veljače održane su

⁸⁸⁰ Usp: D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 245.-161.

⁸⁸¹ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 384.

⁸⁸² T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 139-140.

⁸⁸³ S. Sršan (ur.), *200 godina školstva i prosvjete u Petrijevcima*, 1988., 42.-43.

⁸⁸⁴ Tada se socijaldemokrati još nisu ujedinili u SPJ, tako da su na izbore izašle posebno JSDS I SDSJ.

skupštine u svim većim radničkim središtima kao i županijska konferencija u Osijeku.⁸⁸⁵ Prema članku objavljenome u *Hrvatskom listu* početkom ožujka održana je predizborna skupština, koja je mogla normalno raditi tek nakon što je policija odstranila komuniste koji su ometali njezin rad.⁸⁸⁶ Na navedenoj skupštini govorili su Leitner i Bukšeg, koji je ujedno bio nositelj liste SPJ za virovitički okrug. Milenković navodi kako su dnevni redovi tih konferencija manjeviše bili isti, a sastojali su se od „utvrđivanja konkretnih predizbornih radnji, sastavljanja kandidacijskih lista i određivanja čuvara kutija“.⁸⁸⁷

Agitacija se za ove izbore u Osijeku ponajviše provodila putem stranačkoga glasila, *Radničkih novina*, koje su počele izlaziti početkom godine. Novine su poslužile pri kreiranju predizborne politike navodeći kako socijaldemokrati vode borbu na dva fronta – protiv buržoazije i protiv komunista. Štoviše, *Radničke su novine*, naglašavale kako SPJ ima neobično težak i delikatan položaj jer s jedne strane vodi ogorčenu borbu proti reakcionarne buržoazije, a s druge strane „ima da razbija zablude koje je 'komunistička' partija unela u radničke mase“.⁸⁸⁸

Što se tiče komunista, oni su na ove izbore izašli pod imenom NRPJ. U predizbornom vremenu vršena su mnogobrojna uhićenja njezinih članova, među kojima je i ono nositelja liste za Virovitičku oblast, Ladislava Kordića, čime je izborna agitacija uvelike bila otežana. U tako suženoj mogućnosti djelovanja stranka je ostala bez mandata u Skupštini što je neminovno utjecalo na njezin pad.⁸⁸⁹ S druge strane, SPJ je unatoč intenzivnoj izbornoj aktivnosti, osvojila svega dva mandata u Narodnoj skupštini. Ovi rezultati pokazuju da se komunisti još uvijek nakon *Obznane* i *Zakona o zaštiti države* nisu uspjeli povezati i ojačati svoje redove,⁸⁹⁰ ali i to da su obje stranke doživjele pad u odnosu na prethodne izbore. Razlozi ovoga su mnogostruki. Što se tiče komunističke struje, na njezin je rezultat, kao uostalom i na svim ostalim izborima, utjecala činjenica da je potisnuta u ilegalu. Time je bila primorana iznalaziti razna rješenja, koja se, barem u kontekstu izbora, nisu pokazala uspješnima. S druge strane, socijaldemokratska stranka, iako je bila legalna, nije ostvarila zadovoljavajući rezultat. Ovomu je doprinijela percepcija stranke, koju su mnogi doživljavali režimskom. To je stranci činilo svojevrsno breme tijekom cijelog ovoga razdoblja, ali i činjenica da su njezini članovi bili postavljeni na razna mjesta u ministarstvima, radničkim komorama i sl. Možemo zaključiti kako je legalno

⁸⁸⁵ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 384.

⁸⁸⁶ Isto, 385.; „Izborna skupština socijalista u Osijeku“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 60., 13. II. 1923., IV.

⁸⁸⁷ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 155.

⁸⁸⁸ „Borba na dva fronta“, *Radničke novine. Glasilo Socijalističke partije Jugoslavije*, (Osijek), br. 5., 5. II. 1931., I.

⁸⁸⁹ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 223.

⁸⁹⁰ Isto, 226.

djelovanje SPJ zapravo predstavljalo otegotnu okolnost samoj stranci jer je upravo tu suradnju dio radništva tumačio kao izdaju njihovih težnji i borbe s vladajućim strukturama.

Za sljedeće izbore, koji su bili raspisani za 8. veljaču 1925., socijaldemokrati su također razvili prilično jaku aktivnost u Hrvatskoj i Slavoniji, prije svega zahvaljujući Marku Leitneru, koji je ujedno bio i nositelj liste za virovitički okrug, što je rezultiralo relativno dobrim rezultatom jer je SPJ osvojila 1.400 glasova, što je bilo čak 80% svih glasova koje je stranka dobila na ovim izborima.⁸⁹¹ Ovo pokazuje da je SPJ imala posebno jaku bazu u ovom dijelu Kraljevine SHS. Također potkrepljuje tezu da su osječki socijaldemokrati bili iznimno aktivni te da su itekako sudjelovali u političkom životu grada, kao i to da su time predstavljali izuzetak u odnosu na ostala područja Kraljevine.

Ipak, gledano u cjelini, stranka je pretrpjela veliki poraz u odnosu na izbore iz 1923. godine jer je izgubila gotovo polovicu glasova. Unatoč relativnom dobrom rezultatu u Hrvatskoj i Slavoniji, i ovdje je zabilježen pad od 41 glasa. Analizirajući ove izbore, Dragiša Jović ističe kako je i prilikom tih izbora SPJ ostvarila najveći broj glasova u virovitičkome okrugu, od toga najviše u Osijeku. Ipak, stranka je ostala bez mandata u Skupštini jer je u ostalim krajevima u kojima su socijaldemokrati ostvarila gotovo zanemariv rezultat. Tako je u cijeloj Srbiji dobila svega 1134 glasa.⁸⁹²

Zanimljivo je napomenuti Milenkovićevu interpretaciju, prema kojoj su socijaldemokrati razloge svojih izbornih poraza pronalazili u komunističkoj propagandi. On tvrdi da su socijaldemokrati isticali kako je komunističko inzistiranje na prevratu, unazadilo radničku klase što je u krajnjoj liniji i dovelo do ovakvoga rezultata.⁸⁹³ Inače, ove izbore obilježio je i početak izlaska navedenog glasila *Republikanski blok radnika i seljaka*, kojemu je primarni cilj bilo omogućavanje prodora komunističke ideologije na selo.⁸⁹⁴ Vlasti su shvatile namjeru uredništva, pa je list već nakon prvog broja zabranjen.

Na izborima 1925. godine komunisti nisu sudjelovali jer je Sudbeni stol u Osijeku odbio kandidacijsku listu nezavisnih radnika, pozivajući se na *Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*. Lista je odbijena s obrazloženjem kako su samo 92 potpisnika od 118 uvedena u birački spisak.⁸⁹⁵ Radilo se o tomu da su 92 potpisnika bila na listi SRPJ(k) na izborima iz 1920. godine, pa se za njih pretpostavljao da i dalje proklamiraju komunističku ideju. Kao i

⁸⁹¹ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 257.-258.

⁸⁹² Isto, 257.

⁸⁹³ Isto, 221.

⁸⁹⁴ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 388.

⁸⁹⁵ „Nezavisna Radnička Partija Jugoslavije i izbori“, *Republikanski blok radnika i seljaka*, (Osijek), br. 1., 3. II. 1925., I.

uoči izbora 1923. godine, vlast je koristila sve oblike represije kako bi spriječila komunističku agitaciju. Stoga, baš kao i 1923. godine nezavisni radnici nisu osvojili niti jedan mandata.

Ovdje je posebno značajno stajalište socijaldemokrata, koje opet odudara od standardnoga historijskoga narativa. Naime, oni su se usprotivili odluci Sudbenog stola, smatrajući kako se u programu Nezavisnih radnika ne nalazi ništa što bi se moglo zabraniti pod navedenim zakonom ističući pri tome kako kandidacijska lista ne može biti zabranjena jer se na njoj nalaze imena bivših komunista. Pri ovomu su istaknuli kako oni nisu pristaše NRPJ jer ih od nje dijeli program, ciljevi i taktika, ali kako se nikako ne smije šutjeti „kad se u jednoj pravnoj državi dešava takova očita zlopotreba uredovne vlasti“.⁸⁹⁶ U prilog tomu navode kako je moguće da su određeni ljudi promijenili svoje nazore te im zbog toga ne treba biti onemogućeno djelovanje. Ovo pokazuje da između dviju struja nije prevladavao stalni antagonizam unatoč dosadašnjem dominantnom marksističkom narativu.

Godine 1927., točnije 11. rujna, održali su se četvrti (posljednji) izbori u Kraljevini SHS za Narodnu skupštinu.⁸⁹⁷ Socijaldemokrati su pokušali ostvariti što bolji rezultat, pogotovo nakon što su na prethodnim izborima ostali bez mandata. Ovi su se izbori odigrali u prilično nepovoljno vrijeme za SPJ iz koje je istupila jedna od najznačajnijih stranačkih figura, Dragiša Lapčević, povlačeći za sobom određeni broj pristaša, a koji su potom postavili svoje liste. Njihovu je platformu činila teza kako izrazito antikomunistička politika stranačkoga vrha, koči ujedinjavanje jugoslavenskog proletarijata.⁸⁹⁸ Unatoč tomu, socijaldemokratima se učinilo da napokon dolazi njihovo vrijeme, jer su prvi puta nakon rata istaknuli liste u svim izbornim okruzima⁸⁹⁹ (nositelj liste za virovitički okrug bio je Stevan Ivanić iz Beograda). Milenković ističe kako su se socijaldemokrati „prосто razletili po terenu“, održavajući veliki broj zborova, skupština i konferencija. Bila je to najveća agitacija koju su proveli do tada. Što se tiče izbornoga rezultata, isti autor navodi da je nemoguće govoriti o ukupnom broju glasova koje je SPJ ostvarila jer je ona u Bosni i Sloveniji istupila s *Ujedinjenjem*. Naime, već ranije je došlo do strukturnih odvajanja unutar same SPJ. Kako je već navedeno, Lapčević je za sobom povukao dio pristaša i u Bosni te Sloveniji koji su zasebno izašli na izbore pod imenom *Ujedinjenje*. Na tragu toga, u Sloveniji je čak došlo do stvaranja Združenog izbornog odbora,

⁸⁹⁶ „Kandidatska lista Nezavisne radničke partije“, *Radničke novine. Glasilo Socijalističke partije Jugoslavije*, (Osijek), br. 8., 24. II. 1923., I.

⁸⁹⁷ Zanimljivo je napomenuti kako je *Riječ radnika i seljaka*, nakon oblasnih, a uoči izbora za Narodnu skupštinu, izvještavala kako žandarmerija vrši pojačano nasilje nad revolucionarnim radnicima ističući „Svaki dan šuljaju se policijski agenti, kao fantomi, oko radničkih stanova: špijunira se iza vrata pod prozorima kada se drže sindikalne sjednice: liferuju se lažni izvještaji da se na sjednicama Nezavisnih sindikata govorilo o komunizmu i o podizanju revolucije u Jugoslaviji“. („Nakon oblasnih izbora“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 2., 21. I. 1927., I.).

⁸⁹⁸ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 326.

⁸⁹⁹ Isto, 371.

koji je uputio poziv komunistima na pregovore i eventualni zajednički izlazak na izbore.⁹⁰⁰ Nakon prebrojavanja glasova SPJ je dobila 12 784, a *Ujedinjenje* 11 251 glas. Međutim, čak i kad se zbroje ovi glasovi, jasno je vidljivo da je SPJ gubila sve više glasova. Zbog toga su ovi izbori unijeli dodatni razdor među socijaldemokrate, koji su se međusobno okrivljavali za loš rezultat. U tome je posebno bio aktivan Jovan Jakšić koji je istaknuo da mnogi stranački čelnici nemaju razumijevanja za socijalne interese radnika i da tu tome leži cjelokupni problem stranke.⁹⁰¹

I dok su se socijaldemokrati borili s unutrašnjim trzavicama, komunisti su morali pronaći načine koji će im omogućiti sudjelovanje na izborima. Tako su osnovali stranku pod imenom Republikanski blok radnika i seljaka. Ovo nije promaknulo vlastima, pa je Ministarstvo unutrašnjih poslova dopisom od 27. srpnja upozorilo nadležne organe na posebnu aktivnost Republikanskoga bloka, a iza kojih se kriju nezavisni radnici.⁹⁰² Jović ističe kako su veliku aktivnost pokazali osječki komunisti, koji se agitirali putem stranačkog glasila, *Riječi radnika i seljaka*.⁹⁰³ Uoči izbora održano je više skupština i konferencija, na kojima je u većini slučajeva govorio Božidar Maslarić, nositelj liste za Virovitičku oblast. Kao i ranije, došlo je do uhićenja te policijskih rastjerivanja predizbornih skupština. Kao i do sada komunisti nisu osvojili niti jedan mandat.

Valja istaknuti, da je SPJ bila najaktivnija tijekom izbornih razdoblja, stoga ju je kasnija historiografija definirala kao „izbornu stranku“. Na tragu toga i Jović navodi kako je SPJ „naročitu (...) pažnju poklanjala izbornoj aktivnosti, pri čemu su izbori za Narodnu skupštinu bili od posebne važnosti“.⁹⁰⁴ Unatoč polaganju velikih nada u izbore, socijaldemokrati nisu imali većih uspjeha. Slična je situacija bila i kod komunista, kojima je zabrana djelovanja dodatno otežavala izbornu agitaciju.

Što se tiče pak izbora na području Osijeka, u ovom je razdoblju provedeno deset izbora. I to pet lokalnih (gradski i ponovljeni gradski 1920.; gradski 1923.; gradski i ponovljeni gradski 1927.), četiri skupštinska (1920., 1923., 1925. i 1927.) te jedni oblasni (1927.), na kojima su prevlast uglavnom imali HSS te HFSS.⁹⁰⁵ Osim navedenih izbora, održavani su i djelomični općinski izbori, poput onih iz prosinca 1923. godine. Ovdje ćemo se zadržati samo na izborima za gradsko poglavarstvo jer je uoči njih vršena i najintenzivnija agitacija.

⁹⁰⁰ Isto, 364.

⁹⁰¹ Isto, 380.

⁹⁰² D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 245.

⁹⁰³ Isto, 246.

⁹⁰⁴ Isto, 384.

⁹⁰⁵ O rezultatima gradskih izbora opširnije u: A. Lukić, *Vjekoslav Hengl – urbana politika i gradska vlast u Osijeku*, doktorska disertacija,

Tablica 4. Rezultati izbora za Gradsko poglavarstvo (1920.-1927.). (O rezultatima izbora ovih stranaka opširnije u: T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*; Dragiša Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*; F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I.)

Izbori za Gradsko poglavarstvo	Broj osvojenih mandata	
	SPJ	KPJ/NRPJ/Nezavisni radnici/Republikanski savez radnika i seljaka
11. ožujka 1920. godine/ponovljeni izbori 2. srpnja 1920.	0/2	20/0
30. prosinca 1923. godine	1	2
13. ožujka 1927. godine/6. studenoga 1927.	1/0	7/6

Kako je već prethodno istaknuto, socijaldemokrati nisu sudjelovali na prvim izborima za gradsko poglavarstvo uslijed organizacijskih peripetija, zbog kojih nisu na vrijeme predali kandidacijske liste. Uslijed poništavanja komunističkih mandata došlo je do novih izbora, na kojima sada nije bilo komunističke liste, ali je postavljena socijaldemokratska, koja je osvojila tek dva mandata. Ovo je bilo veliko razočarenje za socijaldemokrate jer su se nadali većem broju radničkih glasova, pogotovo jer na izborima nisu sudjelovali komunisti. Međutim, kako je vidljivo do priliva glasova nije došlo. Rezultat toga je vjerojatno *ministerijalizam*, kojega su ovdašnji radnici shvatili kao potpomaganje vladajućih struktura s kojima su već na početku bili nezadovoljni. Ovo nije obeshrabilo socijaldemokrate, koji su sudjelovali i na idućim izborima za gradsku vlast, krajem 1923. godine. Radilo se o raspisivanju djelomičnih izbora jer je došlo do otežanog djelovanja poglavarstva uslijed sukoba gradskih vlasti s Radikalnom strankom. Listu NRPJ predvodio je Milutin Jovanović, obraćajući se prvenstveno radnicima i siromašnim građanima kao i Ivan Galovac s liste SPJ.⁹⁰⁶ Na ovim izborima u Gradsko poglavarstvo ušla su dva zastupnika (Milutin Jovanović, Stjepan Schneider) s liste NRPJ kao i s liste SPJ (Jovan Jakšić/Ivo Zoričić). SPJ je zbog osude za nepoćudno ponašanje izbacila Jovana Jakšića iz stranke, nakon čega je umjesto njega na mjesto zastupnika prisegnuo Ivo Zoričić.⁹⁰⁷ SPJ je nastavila sa svojim slabim rezultatima, dok je NRPJ također u odnosu na izbore iz 1920. godine, napravila značajan pad.

Idući izbori za Gradsko poglavarstvo bili su raspisani za 13. ožujka 1927. godine, a održani su u napetoj atmosferi proglašenja Komesarijata, godinu dana ranije. Kako je već navedeno, glavni cilj svih stranaka, osim Radikalne, bilo je dokidanje Komesarijata. Ovdje je zanimljivo napomenuti, kako su u takvoj situaciji osječki socijaldemokrati na svojoj konferenciji, održanoj početkom veljače odlučili kako neće izaći na gradske izbore sa svojom

⁹⁰⁶ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 390., u nekim izvorima se pak navodi da je listu predvodio Marko Leitner

⁹⁰⁷ Isto, 87.

listom. Kao razlog apstinencije naveli su sljedeće: „U sadašnjim izborima mi ne ćemo doći do praktičnog uspjeha, jer ako bi i dobili jednog zastupnika u općini on sam spram ostalih 40 ne bi znao ništa“.⁹⁰⁸ Kao razlog nemogućnosti ideološkog uspjeha socijaldemokrata, Galovac navodi i odnos s komunistima. Naglasio je kako je za uspjeh potrebna sloboda govora i političkog okupljanja. „Poznato je da u Osijeku nismo mogli do sada održati ni jedan zbor, a da nam komunističke vodje nisu dovele od 100 do 200 neradnika, te njihovom pomoću, galamom i klevetama svaki zbor onemogućili i razbili.“⁹⁰⁹ Galovac je istaknuo da bi socijaldemokrati izašli na izbore ako dođe do formiranja zajedničkoga bloka koji bi stajao nasuprot federalistima i radikalima. Tom prilikom osvrnuo se na već navedeni pokušaj stvaranja zajedničkog bloka građanskih stranaka i nezavisnih radnika (Galovac ih je nazvao gostioničarima i mesarima). Socijaldemokrati su napustili ove pregovore jer, kako je naveo, ubrzo se pokazalo da je blok „neozbiljan“ jer su nezavisni radnici i dalje inzistirali na *besplodnom radikalizmu*. Naime, na prvoj konferenciji, koju je organizirala s ciljem zajedničkoga izlaska na izbore, socijaldemokrati su tražili da se zauzme principijelan stav prema trenutnim prilikama te da se time nastoji organizirati rad za očuvanje općine i njezinog što ispravnijeg rada na privrednom i socijalnom polju. Međutim, Galovac ističe kako je na konferenciji bilo najmanje principijelnosti.⁹¹⁰ Kasnije se pokazalo da su socijaldemokrati imali pravilan stav jer se suradnja, među strankama, kako je navedeno, nije ostvarila, zbog distanciranja HFSS od nezavisnih radnika, tj. upravo zbog partikularnih interesa.

Ovakvu su odluku komunisti maksimalno iskoristili u svoju korist, proglašavajući se jedinim i pravim borcima za radničke interese. Istaknuli su kako su na gradskim izborima, istupaju sami protiv buržoaskih stranka dok se „socijalpatrioti nijesu ni pojavili, i nijesu bili u stanju niti da postave svoju listinu“.⁹¹¹ Člancima u *Borbi*, komunisti su nastavili napade na socijaldemokrate, ističući: „Usprkos ogavne harange mogli su policajsocijalisti na svih devet birališta grada Osijeka u kojem je proletarijat 1919. godine dobio apsolutnu većinu da ulove samo trideset glasova. Ništa im dakle nije koristilo niti štíćeništvo Pribičevićevo, niti Zakon o zaštiti države, niti brojni izgoni i progoni naših drugova. (...) Osječki proletarijat ih je prezreo i on je gotovo da se sav skupi pod barjak svoje Nezavisne Radničke Partije“.⁹¹² Ovdje se radilo o propagandi. Naime, osječko radništvo nije u potpunosti pokazalo prijezir prema

⁹⁰⁸ „Zašto socijalisti ne idu na gradske izbore“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 49., 10. II. 1927., VIII.

⁹⁰⁹ Isto.

⁹¹⁰ Isto.

⁹¹¹ „Općinski izbori u Osijeku“, *Organizovani radnik. Organ Central. Radničkoga sindikalnoga odbora Jugoslavije*, (Zagreb), br. 12., 17. III. 1927. VII.

⁹¹² HR-DAOS-2103, kut. 8, prijepis članka iz *Borbe*, „Policajsocijalistički škandal u Osijeku“, 5. IV. 1923.

socijaldemokratskoj stranci, jer su se njihove skupštine nastavile i dalje organizirati i bile su relativno dobro posjećene. Isto tako ORS je bio itekako aktivan, posebno u nadolazećim godinama. Govoreći o odbijanju Sudbenog stola kandidacijske liste, komunisti su u potpunosti ignorirali činjenicu kako su socijaldemokrati ustali protiv toga, istaknuvši kako nema smisla zabranjivati nezavisne radnike jer se ne radi o članovima KPJ, premda su zasigurno znali da su članovi nezavisnih radnika zapravo članovi zabranjene Partije.

Što se tiče ostalih slavonskih gradova, socijaldemokrati su ostvarivali slične rezultate. Tako su u Požegi na izborima za Gradsko poglavarstvo 1923. godine osvojili jedan mandata, dok su na idućim izborima (1925.) ostvarili minimalni pomak s mandatom više.⁹¹³ Na ovome tragu bio je i Brod na Savi, gdje je SPJ u izborima za Gradsko zastupstvo ostvarivala iznimno slabe rezultate (na izborima za Gradsko poglavarstvo 1925. osvojili su tek 60 glasova) što je također dovelo do odluke da ne izlaze na izbore koji su se održali 8. svibnja 1927., odnosno 15. siječnja 1928.⁹¹⁴

Iako ni komunisti nisu ostvarivali bolje rezultate, postepeno su, na temelju loših rezultata SPJ, gradili sve veću poziciju autoriteta, navodeći kako su oni jedini predstavnici radnika. Štoviše, navodili su da se osječki proletarijat treba „skupiti pod barjak svoje Nezavisne Radničke Partije“, a kao glavni argument koristili su upravo izbore. Naime, čak su i vlastiti slabi rezultat na oblasnim izborima iz siječnja 1927. godine pokušali prikazati kao pobjedu nad socijaldemokratima. Naime, uspoređujući rezultate ovih izbora s onima iz 1925. godine, došli su do zaključka da se SPJ „slavno skoljkala“ za sedamnaest glasova, dok su nezavisni radnici osvojili 1034 glasa više.⁹¹⁵ Zaključuju kako se radi o stanovitom porastu iz čega zaključuju kako napreduju u odnosu na SPJ⁹¹⁶. Ovdje je također primijenjen model kvantifikacije (*number game*) koji je doduše bio rijedak zbog izbornih rezultata. Unatoč tomu, evidentno je kako se on koristio čak i na krajnje rastezljiv način, te kako su čak i najmanji pomaci na izborima, korišteni u svrhu daljnje ideološke propagande, odnosno konstruiranja dominante teze o ideološkoj prevlasti u odnosu na suprotnu struju. To pridonosi tezi kako su izbori itekako predstavljali važnu podlogu stvaranju ideološkoga diskursa.

Kasnije su neki autori, poput Jovića, tvrdili kako „bez ikakvog utjecaja među radničkom klasom Osijeka socijalisti nisu mogli računati na bilo kakav uspjeh u izborima za Gradsko

⁹¹³ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 391.

⁹¹⁴ Isto, 389.-390.

⁹¹⁵ HR-DAOS-2103, kut. 11, prijepis članka iz *Riječi radnika i seljaka*, „Nakon oblasnih izbora“, *Riječ radnika i seljaka*, 21. I. 1927.

⁹¹⁵ Isto.

⁹¹⁶ Isto.

zastupstvo, pa su nastojali naći razlog, kako vidimo u redovima komunista i njih okriviti za svoju nemoć⁹¹⁷. Na temelju izbornih rezultata nastao je korpus tekstova čije se uporište za kreiranje teze o komunističkoj ideološkoj prevlasti, temeljio na izbornim rezultatima. Filipović tako ističe kako je usprkos „svirepom belom teroru“, položaj KPJ u radničkom pokretu neusporedivo bolji od položaja Socijaldemokratske partije.⁹¹⁸

Ovakvo je kreiranje teze poprilično jednoobrazno. Naime, ne možemo nikako tvrditi da je KPJ bila u „neusporedivo“ boljem položaju u odnosu na SPJ. Tomu u prilog idu i rezultati izbora u kojima, osim onih iz 1920. godine, nema većih razlika.

Tablica 5. Glavna obilježja politike socijaldemokrata i komunista 1918.-1929.

	Socijaldemokrati	Komunisti
Načini djelovanja	Legalno	Ilegalno
Odnos prema drugim političkim strankama	Konzistentan	Nekonzistentan
Oblici međusobnog odnosa	Konzistentan	Nekonzistentan
Zajednička obilježja		
Frakcijske borbe		

Iako birači obično nagrađuju konzistentnu politiku, u slučaju SPJ to se nije dogodilo. Naime, za razliku od komunista, jugoslavenski socijaldemokrati od kraja Prvoga svjetskoga rata do 1929. godine, gotovo da nisu u bitnim pogledima mijenjali svoje stavove. To se posebno očituje u dosljednosti politike suradnje s građanskim strankama te odbijanju bilo kakve suradnje s komunistima. S druge strane, SPJ sudjelovala je, koliko-toliko, u kreiranju radničkog zakonodavstva. To je zasigurno jednom dijelu radnika stvaralo osjećaj povjerenja u stranku. Međutim, to očito nije bilo dovoljno da preuzme vodstvo u radničkom pokretu.

Na suprotnoj strani stajala je komunistička struja, koja je, uz ilegalno djelovanje bila opterećena i promjenama u svojoj politici. Tako je tijekom ovoga razdoblja promijenila prvobitni stav prema selu, zatim prema suradnji građanskim strankama, pa je onda krajem 1921. godine proklamirala politiku jedinstvenog fronta (ovu je politiku često mijenjala), da bi naposljetku redefinirala svoj odnos i prema nacionalnom pitanju. Uza sve navedeno, komunisti su vrlo vješto uspjeli stvoriti disciplinirano članstvo, premda su se i ovdje javile frakcijske borbe, one su za razliku od onih u SPJ okončane i nisu pridonijele raskolu u stranci.

⁹¹⁷ D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, 391.; D. Jović; M. Konjević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata*, 180–187.

⁹¹⁸ F. Filipović, *Izabrani spisi*, knj. II., 122.

Što se tiče samih izbornih rezultata, njihova analiza zahtijeva posebno istraživanje, koje bi obuhvatilo širi kontekst, no što je to osječko područje, kako bi se dobio što detaljniji uvid u izbornu djelatnost ovih stranka, posebno ako bi se usporedila s ostalim strankama. Ovdje smo se samo osvrnuli na najrelevantnije izbore i njihove rezultate kako bismo analizirali (ne)uspjeh socijaldemokrata i komunista, ali i uvidjeli kako su komunisti koristili i minimalne pomake kao izrazito uvjerljivo sredstvo kako bi pridobili šire slojeve radničke klase, kako oni zapravo predstavljaju iskonsku politiku proletarijata. Uz sve navedeno, analizom predizbornih aktivnosti došli smo do zaključka da su socijaldemokrati manje-više imali konzistentnu politiku dok su komunisti svoju politiku prilagođavali trenutnim društveno-političkim prilikama. Kako god, niti jedna od tih politika nije urodila značajnijim izbornim rezultatom, izuzev prvih izbora za Ustavotvornu skupštinu.

Što se pak tiče slabih izbornih rezultata njih možemo potražiti u odnosu prema najvećem pitanju tadašnje države, a to je ono nacionalno, koje je kako to Banac navodi prožeo svaki vid javnog života u međuratnoj Jugoslaviji.⁹¹⁹ Naime, socijaldemokrati stajali su na principu centralističko unitarističkog uređenja koje se podudaralo s tada vodećim strankama, pa u njima glasači nisu vidjeli pravu opoziciju režimu. S druge strane, prvotno isključivanje nacionalnog pitanja iz partijske politike, a potom i debata koja je uslijedila te frakcije koje su nakon toga isplivale na površinu djelovale su prilično konfuzno biračkom tijelu. Stoga su najviše uspjeha imale građanske stranke koje su imale vrlo jasno federalističke odnosno centralističke poglede na rješavanje nacionalnog pitanja.

4. 8. Štampa kao ideološki front

Stranačka glasila odigrala su iznimno važnu ulogu u sukobu ideja, koji je vladao između socijaldemokrata i komunista između dva svjetska rata. Najznačajnija socijaldemokratska glasila u ovom razdoblju bile su beogradske *Radničke novine*, *Slobodna riječ* te *Sloboda*. Ove su novine 1928. godine zapale u velike financijske probleme, između ostaloga, jer pojedine pokrajinske organizacije nisu uplaćivale dogovorene iznose za tisak.⁹²⁰ Zbog toga je i došlo do obustave izlaženja *Slobodne riječi*, čime je područje Hrvatske ostalo bez socijaldemokratskoga glasila.

⁹¹⁹ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 386.

⁹²⁰ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 204.

S druge strane, premda u ilegali, komunisti su imali nešto razgranatiju mrežu. U ovom je razdoblju partija izdavala dva ilegalna (*Srp i čekić* te *Klasnu borbu*) te četiri legalna lista (*Borba*, *Radni narod* i *Riječ radnika i seljaka*).⁹²¹

Osječki socijaldemokrati i komunisti bili su prilično aktivni u pokretanju različitih novina i tiskovina do 1923. godine, što je vjerojatno uvjetovano i financijskom krizom u pogledu izdavanja štampe te su listovi štampani u maloj nakladi. Te godine, u svibnju izlazi i posljednji broj glasila osječkih socijaldemokrata, *Radničke novine*. Nakon toga, idućih gotovo petnaest godina, kada u suradnji s komunistima pokreću *Slobodnu riječ*, u Osijeku ne izlazi niti jedno socijaldemokratsko glasilo. Ovo je prilično iznenađujuće, ako uzmemo u obzir da su Galovac i ostali, bili iznimno aktivni u ovom smislu u razdoblju između 1918. i 1923. godine, kada je izlazilo nekoliko listova, od *Socijaliste* do *Radničkih novina*. Ovo dodatno iznenađuje, i zbog toga što su socijaldemokrati bili članovi Gradskoga poglavarstva, što upućuje na to da su relativno lagano mogli pribaviti potrebne dozvole za izdavanje lista. Razlog neaktiviranja socijaldemokratske struje u ovom smislu možda možemo pronaći u činjenici da je SPJ bila u velikim financijskim problemima, jer je čak prestala tiskati pojedine listove, koji su se to ovoga trenutka redovito objavljivali.

Komunisti su pak sredinom 1920-ih godina nekoliko puta pokušali pokrenuti listove na njemačkom odnosno mađarskom jeziku. U pojedinim memoarskim zapisima navodi se podatak kako je 1928. godine u Osijeku počeo izlaziti list na njemačkom jeziku, *Organisierter Arbeiter*, od kojega su pak objavljena samo četiri broja. Odgovorni urednik bio je tesarski radnik Pavao Štark. Izvori također upućuju na pokušaje izdavanja novina na mađarskome jeziku, koji nisu urodili plodom. Izvršene su tek neke manje radnje u smislu prevođenja određenih materijala s mađarskoga jezika i sl.⁹²² U drugim slavonskom gradovima, poput Slavenskoga Broda početkom 1927. godine počela je izlaziti *Narodna volja*, pod uredništvom Alojza Bradića, dok je pravi urednik bio komunist Ivan Fajerbah. Radilo se zapravo o glasilu mjesne partijske organizacije, pa je svega nakon tri broja zabranjeno.⁹²³

Štampa je komunistima, za razliku od socijaldemokratima, predstavljala jedini način djelovanja. Štoviše, novine su predstavljale ideološki front na kojemu su se manifestirali gotovi svi ideološki prijepori u radničkom pokretu, ali i kritika vlasti.

U tom smislu iznimnu važnost ima komunistička *Riječ radnika i seljaka*, koja je pokrenuta 12. siječnja 1927. godine. U prvim brojevima kao vlasnik i odgovorni urednik navodi

⁹²¹ M. Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 170.

⁹²² L. Kraus, *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, 208.

⁹²³ M. Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 168.-169.

se Đuro Hazelnus, kojega od ožujka 1928. godine mijenja Andrija Kocijanović. Međutim, prema povjesničaru Milanu Vesoviću, stvarni urednik i pokretač lista bio je Božidar Maslarić.⁹²⁴ Prema Krausu, list je bio vrlo popularan među gradskim i seoskim radnicima, te sitnim seljacima i obrtnicima. Određeni su brojevi otpremeni i izvan državnih granica. List se ilegalnim kanalima distribuirao jugoslavenskim radnicima i u zapadnu Europu, Ameriku, pa čak i u Australiju⁹²⁵. Ove su novine posebno značajne, jer predstavljaju jedne od rijetkih koje je Partija u ovom vremenu izdavala. Naime, kako je već istaknuto, početkom 1928. godine Partija je izdavala dva ilegalna te četiri legalna lista, među kojima je bila i osječka *Riječ radnika i seljaka*.⁹²⁶

U prilog tezi kako su komunisti koristili štampu za obračun sa socijaldemokratima, svjedoči i tužba protiv poznatoga osječkog komuniste Ede Dürra, koju su 1926. godine podnijeli poznati osječki socijaldemokrati Ivan Galovac, Stevo Klas te Eduard Fleischer. Prema navodima iz tužbe, Dürr je u letku, pod nazivom „Radništvo grada Osijeka“ odštampanom 16. svibnja 1926. godine, navedenu trojicu nazvao agentima i provokatorima. U istom je letku naveo da je famozni trolist Klas-Fleischer-Galovac provokatorska banda.⁹²⁷ Ovo je bio samo uvod u obračun sa socijaldemokratima. Tako je Dürr u daljnjem tekstu letka napisao kako je potrebno da se „odere krinka sa ovdašnjih socijal patriotskih voždova tih profesionalnih klevetnika i napadača na tuđe poštenje. Svaki pošten socijal-demokrat radnik i radnica mora nakon ovog nečuvenog 'djelovanja' (...) da osudi“⁹²⁸.

U tužbi koju je podnio navedeni trojac navodi se kako Dürr iznosi neistinu te time šteti njihovoj časti i dobrom imenu.⁹²⁹ Na tragu toga tražili su da se održi glavna rasprava pred Kr. sudbenim stolom u Osijeku te da se pročita inkriminirani članak. Dürr je ubrzo osuđen, ali je nedugo nakon toga podnio žalbu u kojoj je naveo da i dalje stoji iza napisanoga letka i „svih izraza“ koje je upotrijebio te kako sud nije u obzir uzeo iskaze svjedoka (Đuro Petz, Simo Falić, Andrija Hartl) koji su potvrdili da je Stevo Klas prigodom proglašenja *Obzname* inzistirao da se imovina sindikata preda njemu u ruke, ili će u suprotnom pozvati policiju. Ovo je prema Dürru dokaz da je Klas zaista bio policijski špijun.⁹³⁰ Dürr u žalbi također navodi i iskaz Blaža Degregorija, kojemu je policija oduzela stvari koje su pripadale drvodjelskim sindikatima, a kojemu su u policiji rekli da je zapljena izvršena na temelju prijave Steve Klasa, što prema

⁹²⁴ Isto, 168.

⁹²⁵ L. Kraus, *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, 207.

⁹²⁶ M. Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 170.

⁹²⁷ HR-DAOS-2103, kut. 33, kronologija razvoja radničkoga pokreta u Slavoniji.

⁹²⁸ HR-DAOS-2103, kut. 5, prijepis teksta optužnice, 30. X. 1926.

⁹²⁹ Isto.

⁹³⁰ HR-DAOS-2103, kut. 5, žalba Ede Dürra, 18. XI. 1926.

Dürri dodatno potvrđuje njegovu tezu o Klasu kao policijskom agentu.⁹³¹ Na kraju žalbe Dürr ističe: „Ja nijesam iz vlastite pobude odnosni letak napisao, nego sam to učinio kao siromašni radnik u borbi za radničke i sirotinske interese protiv onih, koje smatram, da su cijepljenjem radničkih redove i gore izloženim postupkom radničku klasu upropastili“.⁹³² Sukladno tomu moli da u cijelosti poništi presudu Sudbenog stola ili „bar da dosudjenu kaznu znatno ublaži“.⁹³³

I na ovom je primjeru vidljivo kako su komunisti koristili određene diskursne modele, poput hiperbolizacije i negativne heteroprezentacije kako bi dodatno oslabili socijaldemokratsku struju u radničkom pokretu. Cilj je ovakvog diskursa uvjeriti šire radničke mase kako suprotna ideološka struja predstavlja zapravo „neprijatelje“ same radničke klase, čime komunistička struja zadobiva poziciju autoriteta u borbi za radničke interese. Korištenjem istih izraza, poput „agent“ koji dominira u diskursu, komunističke vođe normiraju svoju ideologiju omogućavajući joj tako veću operativnu vrijednost. U tom kontekstu možemo promatrati i komunističko reagiranje na „Prvomajski proglas II. internacionale“ u kojemu se njezine članove naziva „izdajničkim socijalpatriotima“ zbog isticanja kako u Rusiji, između ostalog, nema slobode štampe i okupljanja.⁹³⁴

Nedugo nakon prve, uslijedila je krajem prosinca 1926. godine i druga tužba protiv Dürra, te još dvojice radnika Pavla Hatnika i Hüge Graua. Tužbu je podnijelo Kraljevsko državno odvjetništvo u Osijeku zbog štampanja i širenja izbornoga proglaša „Radnici, seljaci i siromašni građani“ u kojemu se, barem prema tvrdnjama optužbe, poziva građanstvo da silom mijenja Ustav i zakone te da se također poziva na mržnju protiv države i plemenski razdor.⁹³⁵ U spornome se tekstu između ostaloga, navodi kako radnička klasa treba povesti odlučnu borbu protiv režima kundaka, nasilja, *Obznane*, hegemonije srpske buržoazije, te protiv imperijalizma i militarizma⁹³⁶. Nakon kratke rasprave, koja je započela početkom srpnja 1927. godine, Sud je utvrdio kako su navodi optužbe netočni te da u letku nema ništa kažnjivoga.⁹³⁷

Treću tužbu protiv Dürra podnio je pekar Dragutin Šestk zbog članka objavljenog u *Riječi radnika i seljaka*, u kojemu je Dürr prozvaio pekare da izrabljuju svoje šegрте, koji u njihovim radnjama rade i do dvadeset sati dnevno.⁹³⁸ Zbog ovoga je Šestak već u broju od 9. travnja od urednika Haselnusa zatražio ispravak u kojemu se navodi kako „nije istina da ja kao pekarski

⁹³¹ Isto.

⁹³² Isto.

⁹³³ Isto.

⁹³⁴ „Prvomajski proglas II. internacionale“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 14., 16. IV. 1927., I.

⁹³⁵ HR-DAOS-2103, kut. 5, tužba protiv Ede Dürra, Hüge Graua i Pavla Hatnika, 26. XII. 1926.

⁹³⁶ HR-DAOS-2103, kut. 5, letak „Radnici, seljaci, i siromašni građani!“, 26. XII. 1926.

⁹³⁷ „Drug Dürr pred sudom“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 26., 9. VII. 1927., I.

⁹³⁸ „Pekarski majstori najgori izrabljivači šegрта“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 11., 26. III. 1927., I.

majstor u svojoj pekarskoj radnji izrabljujem svoje šegrte, te nije istina da je tjeram svoje šegrte da rade od 9 sati na navečer do drugo dana u 3 sata popodne“⁹³⁹. Cijeli je slučaj opet predan sudu, čija je rasprava u međuvremenu odgođena. Za sada nisu pronađeni arhivski izvori koji bi nam mogli poslužiti u daljnjem rasvjetljavanju ishoda ove tužbe.

Konačno, štampa je bila posebno mjesto *obračuna* i s poslodavcima. To nam pokazuju i brojne optužbe protiv Đure Huselnusa, urednika *Riječi radnika i seljaka*. Između ostaloga, jedna je podignuta 1927. godine, zbog objave članka „Kako oficiri postupaju s vojnicima“, a koji je potpisao Martin Šimić. U članku se navodi kako država pomoću policije i žandarmerije koristi vojsku s ciljem ugnjetavanja radničkoga naroda dok teret uzdržavanja vojske pada na leđa radnoga naroda.⁹⁴⁰ Odvjetništvo je smatralo, kako se na ovaj način, putem štampe potiče na mržnju protiv vojske kao i na razdor te nepovjerenje prema istoj.⁹⁴¹ U odgovoru optuženog ističe se kako nije dokazana njegova krivnja jer je odvjetništvo naprosto prepisalo članak te ustvrdilo da se radi o poticanju na mržnju.⁹⁴² Za sada također ne možemo ustvrditi ni kakav je bio kraj ovog procesa jer nisu pronađeni arhivski materijali vezani uz suđenje. Vlasti su bile itekako svjesne utjecaja *Riječi radnika i seljaka*, pa su krajem 1927. godine, zabranili njezino izlaženje.

Može se zaključiti da su socijaldemokrati na području grada Osijeka u znatno manjoj mjeri pridavali pažnju štampi kao načinu djelovanja za razliku od komunista, koji su u tom smislu bili puno organiziraniji i aktivniji. Razlog tomu nalazi se u činjenici kako su socijaldemokrati imali više mogućnost pri izboru načina djelovanja od radničkih institucija do Gradskoga poglavarstva. Ovdje također valja imati na umu i još dvije činjenice. Jedna je da je Galovac, kao vođa ovdašnjih socijaldemokrata, vjerojatno bio svjestan omanjeg broja stranačkih pripadnika, pa nije smatrao da bi stranačko glasilo imalo velikoga odjeka. Druga je činjenica da su socijaldemokrati, kako je već navedeno, cijelo ovo vrijeme bili u financijskoj krizi, pa je štampanje novina svedeno na minimum. S druge strane, komunisti su maksimalno iskoristili prednosti agitacije putem štampe. Međutim, i to će se promijeniti uslijed sve većeg rasta represije, pogotovo nakon 1928. godine.

⁹³⁹ „Izrabljivanje pekarskih šegrta. Ispravak“, *Riječ radnika i seljaka*, (Osijek), br. 13., 9. IV. 1927., I.

⁹⁴⁰ HR-DAOS-2103, kut. 5, tužba državnog odvjetništva, 18. X. 1927.

⁹⁴¹ Isto.

⁹⁴² HR-DAOS-2103, kut. 5, odgovor Martina Šimića na tužbu, nema nadvenka.

4. 9. Reakcija radničke klase na atentat u skupštini 1928. godine

Krajem 1920-ih godina politička se situacija se u zemlji sve više zaoštravala. Uslijed nezadovoljstva oporbe s ratificiranjem Nettunskih konvencija⁹⁴³ došlo je do vala nemira što je uzrokovalo daljnje produbljivanje političke krize. Ovo je bio samo preludij u ozbiljnu političku krizu, koja je nastala u lipnju 1928. godine, kada je u Narodnoj skupštini izvršen atentat u kojemu su ranjeni Ivan Grandža, Ivan Pernar i Stjepan Radić dok su Đuro Basariček i Pavle Radić poginuli. Sredinom kolovoza od posljedica ranjavanja umro je i Stjepan Radić. Atentat na Radića i suradnike imao je šokantan efekt na stanje u Hrvatskoj.⁹⁴⁴ Neke su novine, kako navodi Goldstein, iznosile geografske karte s planovima o osamostaljenju Hrvatske. Socijaldemokrati su odmah reagirali pozivajući drugu vladu Velimira Vukićevića (23. veljače – 27. srpnja 1928.) na ostavku te raspisivanje novih izbora. Putem *Radničkih novina* pozvali su narod na očuvanje hladnokrvnosti i discipline te da pod zastavom SPJ nastavi svoju borbu za punu slobodu, demokraciju i socijalizam.⁹⁴⁵ S druge strane, komunisti su ovu situaciju iskoristili kako bi se dodatno obračunali sa socijaldemokratima. Četvrti kongres KPJ u Dresdenu (1928.) prihvatio je Kominternin stav „da je socijaldemokratija isto što i fašizam i da je ona glavna opasnost za radnički pokret“.⁹⁴⁶ Najopasnijim su protivnikom, slijedeći Staljinovu premisu s kraja 1920-ih godina, proglašeni *socijalfašisti*, tj. socijaldemokrati jer su kao *agenti buržoazije* komunistima otežavali dobivanje podrške radnika te njihovo dovođenje na barikade revolucije.⁹⁴⁷ Socijaldemokracija i fašizam označeni su kao dvije „antiproleterske struje“ koje se međusobno sve više približavaju. Na tragu toga, *Klasna borba* piše: „Ova pojava predstavlja najkarakterniju crtu današnje faze klasne borbe. Socijal-demokrati postaju sada socijal-fašisti. Njima će biti sudjeno, da odigraju fašističku ulogu u najkritičnijem momentu za kapitalizam“.⁹⁴⁸ Time su komunisti najavili još oštriju borbu protiv socijaldemokrata.

⁹⁴³ Nettunske konvencije sklopljene u Nettunu 20. VII. 1925. između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije, kojima su regulirana pitanja što su ostala neriješena nakon sklapanja ugovora u Santa Margherita Ligure (1922) i Rimskih ugovora (1924). Ukupno ih je bilo 31, a pretežno su regulirale pitanja gospodarskih i prometnih odnosa na području Rijeke i susjednih jugoslavenskih općina. Budući da su konvencije išle u prilog Kraljevini Italiji, zbog otpora u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS i negodovanja javnosti ratificirane su tek 13. VIII. 1928. (Nettunske konvencije, *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=43514>, 21. X. 2018.)

⁹⁴⁴ I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 250.

⁹⁴⁵ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 443.

⁹⁴⁶ M. Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 146.

⁹⁴⁷ Jerzy Holzer, *Komunizam u Europi. Povijest pokreta i sustava vlasti*, Srednja Europa, Zagreb, 2002., 30.

⁹⁴⁸ „Vojno-fašistička diktatura“, *Klasna borba. Marksistički časopis. Organ Komunističke partije Jugoslavije (Sekcije Komunističke internacionale)*, reprint, Izdavački centar komunist, Beograd, 1984., 609.

5. POKUŠAJI NADILAŽENJA IDELOŠKIH PRIJEPORA

5. 1. Šestojanuarska diktatura i radnički pokret

Atentat u Skupštini uvelike je doprinio i onako nestabilnoj političkoj situaciji, koja je u pojedinim trenucima bila na rubu eskalacije, kao npr. prilikom obilježavanja desetogodišnjice proglašenja Kraljevstva SHS, kada je došlo do sukoba s policijom.⁹⁴⁹ Uslijed ovakve situacije Vukićevića na mjestu predsjednika vlade, u srpnju 1928. godine zamjenjuje dotadašnji ministar unutarnjih poslova Anton Korošec, koji se održao svega nekoliko mjeseci. Nakon što je Korošec 28. prosinca 1928. godine podnio ostavku na mjesto predsjednika vlade, većini tadašnjih društveno-političkih sudionika postalo je jasno kako će kralj Aleksandar I. Karađorđević ubrzo ukinuti Vidovdanski ustav, odnosno uvesti apsolutistički oblik vladavine. Inače, ovo je bilo vrijeme u kojemu su, kako to navodi Kershaw, u većem dijelu Europe, uslijed Velike depresije trijumfiralili različiti oblici autoritarizma.⁹⁵⁰ U Njemačkoj je na vlasti bio konzervativac Heinrich Brüning,⁹⁵¹ koji je s jedne strane svim sredstvima nastojao spriječiti rastući nacizam, a s druge strane težio povratku na Bismarckove ustavne angažmane, u kojima nije bilo mjesta za parlament.⁹⁵²

Kraljevina SHS se također približavala ovakvim oblicima vladavine. Tako je 6. siječnja 1929. godine kralj uputio poznati proglas „dragom narodu, svim Srbima, Hrvatima i Slovencima“ u kojemu je istaknuo da je nastupio trenutak u kojemu „između Naroda i Kralja ne može i ne sme biti više posrednika“ smatrajući time kako je parlament pokazao „negativno obilježje“ od čega su narod i država imali samo štete.⁹⁵³ Ovim je ukinut parlament i Vidovdanski ustava što je kralja pretvorilo u jedinog zakonodavca u zemlji. O kralju je ovisila i izvršna vlast jer je on ujedno birao i predsjednika vlade.⁹⁵⁴ Na taj način na čelo vlade dolazi general Petar Živković. Uskoro su donesena tri zakona (*Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, Zakon o kraljevskoj vlasti i o vrhovnoj upravi, Zakon o državnom sudu za zaštitu države te Uredbe o izvršenju Zakona o Državnom sudu za zaštitu države*). Tim je zakonima ukinut Ustav, ali ujedno i uvedena cenzura kao i zabrana slobode govore dok se sva politička moć koncentrirala u kraljevim rukama. Također je došlo i do promjene u samome

⁹⁴⁹ I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 250.

⁹⁵⁰ I. Kershaw, *Do pakla i natrag*, 211.

⁹⁵¹ Heinrich Brüning (1885.-1970.) bio je predsjednik stranke Katoličkog centra te kancelar njemačkog Reicha od 1930. do 1932. godine. Podupro je raspuštanje jedinca SS i SA. Godine 1934. pred nacizmom pobjegao je u Nizozemsku, a potom u SAD. (Heinrich Brüning, *Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, dostupno na <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9833>, 2. X. 2018.)

⁹⁵² I. Kershaw, *Do pakla i natrag*, 207.

⁹⁵³ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. II., 7.

⁹⁵⁴ Ivica Šute, *Hrvatska povijest 1918.-1941.*, Leykam internationa, Zagreb, 2019., 105.

nazivu države koja je preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju koja je podijeljena na devet banovina umjesto na dotadašnje 33 oblasti. Time je ideologija integralnog jugoslavenstva, kao negacija postojanja zasebnih nacija u državi, otišla znatno dalje od dotadašnjeg službenog pojma 'troimenog naroda' i trebala je postati osnova nacionalnog i državnog uređenja zemlje.⁹⁵⁵ Sve su stranke zabranjene, među kojima i SDK te SPJ, koja je sredinom travnja 1928. održala svoj posljednji kongres u Beogradu. Tada je stranka brojala između 3.500 i 4.000 članova.⁹⁵⁶ Ovo je ujedno bio i početak raspada SPJ, koji prema Milenkoviću nije prirodnim putem doveden do kraja, nego je nasilno prekinut uvođenjem diktature, koja nije stranci dozvolila da se sama od sebe raspadne.⁹⁵⁷

Uspostavom Kraljevine Jugoslavije SPJ se našla u istom položaju, u kojemu se KPJ nalazila proteklih desetak godina. Unatoč tomu, socijaldemokrati imali su priliku nastavka svoga djelovanja jer rad ORS i URSSJ nije bio zabranjen. Na tragu toga, Mile Konjević ističe kako proglašenje diktature nije imalo nikakve posljedice za rad reformističkih sindikata.⁹⁵⁸ Tomu u prilog ide i pisanje *Metalskog radnika* u kojemu se ističe da organizacije URSSJ nisu raspuštene.⁹⁵⁹ Razlog tomu nalazi se u činjenici da su ovi sindikati tražili rješenje u poboljšanju socijalnog zakonodavstva, ali da su pri tome izbjegavali radikalnije oblike borbe⁹⁶⁰ što je predstavljalo nastavak politike s kraja 19. stoljeća, od koje socijaldemokrati nisu odstupali.

Što se tiče sindikalne scene na prostoru Kraljevine Jugoslavije, ona se dodatno proširila jer su mimo URSSJ, ORS te HRS, početkom 1930-ih godina osnovani sindikati, poput Jugoslavenskih nacionalnih radničkih sindikata te Jugoslavenskog radničkoga sindikata (dalje: JRS). Svi su ovi sindikati unatoč proklamiranoj neovisnosti o političkim strukturama, bili vezani uz određenu stranku, ili su pak nastali na inicijativu same stranke, što je bio slučaj s JRS, kojega je osnovala Jugoslavenska radikalna zajednica (dalje: JRZ). Tako je na čelu ORS bio Vilim Haramina dok je URSSJ predvodio Bogoslav Jošt.⁹⁶¹ HRS je bio vezan uz HSS, na čelu

⁹⁵⁵ Ivan Jelić, *Uoči revolucije. Komunistički pokret u Hrvatskoj 1935. – 1941.*, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1978., 17.

⁹⁵⁶ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 402.

⁹⁵⁷ Isto, 456.

⁹⁵⁸ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 17.

⁹⁵⁹ Isto, 16.

⁹⁶⁰ Isto.

⁹⁶¹ Bogoslav Jošt (1882.-1934.) sudjelovao je u organizaciji tipografskoga sindikalnog pokreta. Godine 1915. bio je zamjenik urednika beogradskih *Radničkih novina*. Između ostalog, bio je i suosnivač i višegodišnji tajnik Saveza grafičkih radnika i radnica Jugoslavije. (Bogoslav Jošt, *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8745>, 8. X. 2018.)

s Ivanom Peštajem⁹⁶² dok je na čelu JRS bio Dragiša Cvetković, koji je u to vrijeme ujedno bio i ministar socijalne politike i narodnog zdravlja.

I dok su ovi sindikati neometano djelovali, dana 11. siječnja 1929. godine zabranjen je rad svih devet sindikata, koji su djelovali pod Nezavisnim sindikatima: Saveza radnika kožarsko-prerađivačke industrije i obrta Jugoslavije, Saveza radnika građevne industrije i obrta Jugoslavije, Sindikat radnika živežne industrije i obrta Jugoslavije, Saveza drvodjelskih radnika Jugoslavije, Saveza hotelsko-kavanskih i ugostiteljskih radnika Jugoslavije (sjedište u Zagrebu), Saveza radnika odjevne industrije i obrta Jugoslavije, Saveza radnika metalske industrije i obrta Jugoslavije i sekcije željezničara u njemu, Saveza brijačkih i vlasuljarskih radnika Jugoslavije (sjedište u Beogradu), te Saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije (Sjedište u Subotici).⁹⁶³

Uslijed novonastale situacije na prijedlog sindikalne komisije CK i Centralne sindikalne frakcije 8. siječnja 1929. godine donesena je odluka o prelasku Nezavisnih sindikata u ilegalu.⁹⁶⁴ CSI i KI odobrile su ovu odluku, ali su istaknule da je borba za legalizaciju Nezavisnih sindikata osnovni zadatak.⁹⁶⁵ Vlasti su na ovo odgovorile valom represije uslijed čega je došlo do novih uhićenja. Pri tome poseban udarac za komuniste bilo je ubojstvo organizacijskog sekretara KPJ Đure Đakovića i sekretara Crvene pomoći Nikole Hećimovića, krajem travnja 1929. godine kao i ubojstvo sedam sekretara SKOJ (Zlatko Šnajder, Josip Debeljak, Josip Kolumbo, Pajo Marganović, Janko Mišić, Mijo Oreški, Pero Popović Aga). Bio je to veliki udarac za komuniste koji su upravo putem SKOJ imali razgranatu agitacijsku djelatnost u smislu širenja različitih pamfleta, novina i ostalog propagandnog materijala.

I dok je većina stranaka koja je djelovala u Kraljevini SHS zabranjena, osnovane su režimske stranke i organizacije, poput Jugoslavenske radikalne zajednice te Jugoslavenske akcije.

Dodatnim je propisima posebno sankcionirano djelovanje u smislu promjene političkoga poretka Kraljevine. Time je ujedno objavljen i rat idejama, poput socijalizma. Sukladno tomu

⁹⁶² Ivan Peštaj (1891 – 1937). Završio je bravarski zanat u Zagrebu, potom se usavršavao u Austriji i Njemačkoj. Nakon I. svjetskog rata radio je u željezničkoj radionici u Zagrebu, zatim u Gradskoj plinari. Bavio se radničkim pitanjima i organizacijom radništva te je smatrao da se hrvatski radnički pokret mora osloniti na hrvatski seljački pokret. God. 1921. sudjelovao je u osnivanju Hrvatskoga radničkoga saveza, umjerenjačke sindikalne organizacije, pa je ubrzo bio imenovan njegovim potpredsjednikom, a od 1926. do smrti bio je predsjednikom. God. 1927. bio je narodni zastupnik Hrvatske seljačke stranke u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS, a 1935. kandidat za grad Zagreb na listi V. Mačeka. Od 1936. bio je urednik *Hrvatskoga radnika*. (Ivan Peštaj, *Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=47828>, 12. XI. 2018.)

⁹⁶³ J. Cazi, *Razvoj sindikata u sklopu Ujedinjenog radničkoga sindikalnog saveza Jugoslavije*, knj. III., 6.

⁹⁶⁴ J. Cazi, *S puta reformizma na put klasne borbe. Ujedinjeni radnički sindikalni savez*, 54.

⁹⁶⁵ Isto, 55.

tijekom srpnja 1929. u Osijeku dolazi do niza uhićenja zbog širenja letaka s komunističkim sadržajem. Prema izvještaju koji je redarstvenik Masović podnio šefu policijske uprave u Osijeku Branku Mihajloviću, redarstvenici su tijekom srpnja 1929. godine uhitili članove mjesnih komiteta. Također zaplijenili su sve „rasturajuće letke“ koji su se pojavili u gradu od prosinca 1928. godine.⁹⁶⁶

I dok su socijaldemokrati pozivali na hladnokrvnost i nastavak borbe demokratskim sredstvima, uvođenje diktature, kao i jačanje autoritativnih režima diljem Europe, pokrenulo je akcije komunista s ciljem revolucionarnog prevrata. Tako su komunisti, nakon 1919. godine, drugi puta pozvali na ustanak. Na spomenutom Četvrtome kongresu KPJ prihvaćena je Kominternina teza da u „Evropi raste revolucionarno vrenje i da u Jugoslaviji predstoji buržoasko-demokratska revolucija koja će ubrzo prerasti u proletersku“.⁹⁶⁷ Objašnjavajući pojavu apologije revolucije u danim okvirima, Ferdo Čulinović pravdajući ovu taktiku ističe kako komunisti nisu imali drugoga izbora nego pribjeći nasilju.⁹⁶⁸ Na ovom su tragu, kako je navedeno bili i njemački komunisti, koji su na svom 12. kongresu također istaknuli tezu kako se situacija pretvorila u revolucionarnu te kako oružana pobuna mora biti stavljena na agendu.⁹⁶⁹ Socijaldemokrati su, uz fašiste, proglašeni najvećim neprijateljima, pa su na VI. Kongresu Kominterne definirani kao socijalfašisti.⁹⁷⁰

Na tragu Staljinove naredbe o ponovnom prihvaćanju revolucije kao osnovnog modela preuzimanja vlasti, situacija se posebno zaoštrila u Njemačkoj, kada su se komunisti, usprotivili nacistima i socijaldemokratima, u sklopu onoga što je postalo poznato kao *bitka za ulice*.⁹⁷¹ Uz to se mora dodati da ni u jednoj europskoj zemlji kao u Njemačkoj nije bila tako oštra borba između komunista protiv socijaldemokracije. Sukob između KPD i SPD poprimao je sve veće razmjere, a došlo je čak i do toga da je SPD istupila s parolom *crveno jednako smeđe*. Slična se situacija događala i u Francuskoj, gdje je su se sukobljavali Komunistička partija Francuske (*Parti communiste français*, PCF) i Francuska sekcija radničke internacionale (. *Section Française de l'Internationale Ouvrière*, SFIO). Ipak, ovdje je došlo do suradnje, i to prilikom održavanja generalnog štrajka, 12. veljače 1934. godine, koji je tadašnji premijer Édouard

⁹⁶⁶ HR-DAOS-2103, kut. 46, izvještaj Zorislava Masovića upućen šefu policijske uprave u Osijeku, Branku Mihajloviću, 29. VII. 1929.

⁹⁶⁷ M. Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 146.

⁹⁶⁸ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I., 541.

⁹⁶⁹ E. Rosenhaft, *Beating the Fascist?*, 34.-35.

⁹⁷⁰ Skupina autora, *Povijest, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, knj. 17., Jutarnji list, Zagreb, 2002., 343.

⁹⁷¹ E. Rosenhaft, *Beating the Fascists?*, 25.

Daladier (1884. - 1970.) dopustio kako bi izbjegao neredne uslijed jačanja desnice. Prilikom ovoga štrajka vlast je mobilizirala čak 45 000 policajaca kako ne bi došlo do incidenta.⁹⁷²

Jugoslavenski su se komunisti, baš kao i njemački, drugi puta nakon 1919. godine, odazvali Kominterninom pozivu na revoluciju. Pokrajinski komitet za Hrvatsku i Slavoniju izdao je proglas u kojemu se ističe kako je dosta čekanja te kako „umjesto suza i molitvi“ treba pristupiti u borbene redove i stvoriti radničko-seljačke odbore jer će samo pod rukovodstvom KPJ doći do konačne pobjede. Pozvani su radnici, seljaci i siromašni građani da stupe u „zbijene redove za borbu protiv ovih zlikovaca i protiv kraljevske tiranije, koja već godinama pljačka i ubija radni narod i njegove vođe“ ističući kako drugog puta za oslobođenje „ispod ove tiranije nema“⁹⁷³. U proglasu se, između ostalih, posebno prozivaju vođe HSS i SDK koje su, kako se navodi, svojom dosadašnjom oportunističkom politikom radile štetu revolucionarnoj borbi hrvatskoga naroda.

Vlasti su isticale kako se komunističkim djelovanjem zapravo poziva na nasilje protiv državnog i društvenog ustroja, protiv krune i dinastije, kako bi se time ugrozio javni mir i poredak, izazvale vojne pobune, te opći meteži nezadovoljstva, te da se na taj način stvori pogodan teren za komunističke „paklene namjere“.⁹⁷⁴ Također su isticale da članovi komunističkih organizacija osnovani na bazi apsolutne tajnosti te da raznose letke komunističko-terorističkog sadržaja, pozivajući građane, seljake i vojnike na zločine i revoluciju.⁹⁷⁵ Ovakav je diskurs imao za cilj stvoriti atmosferu krize, kako bi se opravdalo uvođenje apsolutne kraljeve vladavine. Osim ovoga, širenje straha od komunizma trebalo je poslužiti lakšoj uspostavi represivnog sustava, koji je predstavljen kao odgovor na komunističku opasnost.

Bez obzira na Kominternin poziv na revoluciju, ona je, da parafraziramo Lenjina, bila u fazi oseke. Tako su se vlasti vrlo brzo i efikasno po drugi puta riješili komunističke prijetnje, u smislu vala uhićenja koji je uslijedio, a koji je po drugi puta, gotovo u potpunosti uništio Partiju.

Usprotivivši se pozivu na revoluciju, socijaldemokrati su istaknuli da se zrelost proletarijata očituje u tome da je njegova klasna svijest podignuta na najviši stupanj shvaćanja vlastitog položaja. Smatrali su da revolucija ne može biti pitanje trenutka, nego niza provedenoga vremena unutar kojega se stvara jaki pokret. Pitanje koje su socijaldemokrati

⁹⁷² Usp: Jessica Irons; Christ Church: „Politics and the People during the French Popular Front“, dostupno na: <http://www2.port.ac.uk/special/france1815to2003/chapter7/interviews/filetodownload,38434,en.pdf>, 20. XI. 2018.

⁹⁷³ HR-DAOS-2103, kut. 46, proglas Pokrajinskog Komiteta za Hrvatsku i Slavoniju, nema nadnevka.

⁹⁷⁴ HR-DAOS-2103, kut. 46, izvještaj Uprave policije Državnom tužioštvu u Osijeku, 2. IX. 1929.

⁹⁷⁵ Isto.

postavili bilo je sljedeće: je li proletarijat dovoljno jak i inteligentan da preuzme društveno uređenje?⁹⁷⁶ Isto tako smatrali su kako će i sami komunisti nakon nekog vremena priznati da je poziv na revoluciju bio nerealan. Tako Zlatko Čepo ističe kako se radilo o nepromišljenom potezu jer je „Partija tada imala oko 3500 članova i otprilike isto toliko članova SKOJ-a“ te kako građanski slojevi nisu poduprli revolucionarnu akciju uslijed čega nije moglo doći do stvaranja većeg otpora diktaturi.⁹⁷⁷ Milan Vesović također ističe kako je ovaj poziv bio nerealan „jer je Partija bila malobrojna i nekonsolidovana, bez čvrstih veza sa radničkom klasom i širim slojevima naroda“.⁹⁷⁸ Ipak, 1929. godine jugoslavenski, a samim time i osječki komunisti slijedili su liniju koju je predvodila Kominternu, ne ostavljajući prostor za preispitivanje. O ovome svjedoči i prethodno spomenuti proglas Pokrajinskog komiteta za Hrvatsku i Slavoniju u kojemu je navedeno da je revolucija zapravo jedini put ostvarivanja socijalističkog društva te kako će KPJ predvoditi put prema konačnoj pobjedi. Važno je napomenuti kako do sada nisu pronađeni izvori koji bi nas uputili na postojanje protivljenja ovakvoj politici, koja u stvarnosti nije imala objektivnu podlogu, čime se potvrđuje teza da su odluke Kominterne često donošene bez sagledavanja stvarnog stanja. Da su se i osječki komunisti odazvali ovom pozivu, ne preispitujući previše realne uvjete za revoluciju, svjedoče i članci iz *Hrvatskog lista* u kojima saznajemo o novom valu uhićenja, a na tragu policijskih izvora koji su evidentirali pojačanu komunističku aktivnost u ovom periodu. Isto tako novine navode kako komunisti postaju ponovno aktivni i to zbog poticaja „tuđinskih elemenata“⁹⁷⁹ O tome da su se osječki komunisti odazvali revolucionarnom pozivu svjedoči i Kraus, koji kao aktivni sudionik ovih događanja, u svojim memoarskim zapisima navodi da je Partija jasno istupala s naredbom o oružanom ustanku te je da u tom vremenu Osijek bio svaki dan oblijepljen plakatima i letcima kojim se pozivalo na ustanak.⁹⁸⁰ Ovo je kao je navedeno dovelo do novog vala uhićenja te otkrivanja partijskih i skojevskih ćelija.

S ciljem određenoga ublažavanja represivnoga stanja u kojemu se našla Kraljevina Jugoslavija, prije svega zbog permanentnih progona i uhićenja, koja su se odnosila i na verbalni delikt, tj. uvredu *njegovog veličanstva*,⁹⁸¹ 1931. godine došlo je do proglašenja Oktroiranog ustava te povratka na „parlamentarizam“. Povjesničarka Ivana Dobrivojević ističe kako je time

⁹⁷⁶ K. Kautsky, *Ortodoksní marksizam i revizionizam*, 199.

⁹⁷⁷ Zlatko Čepo, *Socijalizam od teorije do stvarnosti. Priručnik za mlade komuniste*, Narodno sveučilište grada Zagreba, Zagreb, 1969., 113–114.

⁹⁷⁸ M. Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 146.

⁹⁷⁹ Uhićenja zbog širenja komunizma“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 193., 17. VIII. 1929., IX.

⁹⁸⁰ HR-DAOS-1182, kut. 1., memoarski zapisi Lavoslava Krausa

⁹⁸¹ Bosiljka Janjatović, „Uvredu Veličanstva?: teži zločin u karađorđevićevoj kraljevini, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1/1998. br. 30., 245–256.

došlo do pravno paradoksalne situacije jer su zakoni koji su bili na snazi bili u potpunoj proturječnosti s Ustavom, odnosno najvišim državnim pravnim aktom.⁹⁸² Tako su na snazi ostali svi zakoni doneseni poslije 6. siječnja, a koji su pak bili u direktnoj suprotnosti sa novim Ustavom.⁹⁸³ Ljubo Boban navodi kako je Ustav imao za cilj učvrstiti režim, ali sada s novim metodama.⁹⁸⁴

Ipak, u ovakvim uvjetima došlo je i do pokušaja ponovnog političkoga djelovanja socijaldemokrata, koji su se javili 1933. godine, kada je pokrenuta inicijativa za obnovu SPJ. Komunisti su na ovo reagirali prilično oštro. Partijska štampa donosila je niz članaka u kojima se isticala negativnost socijaldemokracije kao i protivljenje da se sindikati iskoriste za obnovu rada same stranke. Ubrzo je došlo i do prvoga socijaldemokratskoga okupljanja u Kraljevini Jugoslaviji, na kojemu su govorili Živko Topalović i Bogdan Krekić,⁹⁸⁵ a potom je organizirana i prva konferencija nakon proglašenja Šestojanuarske diktature, koja je održana 3. i 4. veljače 1934. godine konferencija u Beogradu. Na njoj je izražena spremnost na suradnju s građanskim opozicijskim strankama. Bio je to nastavak politike koju je stranka sustavno provodila od 1921. godine. Premda je SPJ pokazivala znakove oporavka, jedina jaka osoba u ovom razdoblju, uz Koraća, bio je Živko Topalović jer je stranka već prije Šestojanuarske diktature bila oslabljena prije svega zbog smrti Vilima Bukšega, ali i udaljavanjem Božidara Adžije od socijaldemokratskih ideja (Adžija će se kasnije pridružiti KPJ). Komunisti su i dalje tražili načine legalnoga djelovanje pa su nakratko 1938. godine uspjeli djelovati putem Stranke radnog naroda, koja se pokušala uključiti u rad opozicije. Stranka je nastala 1938. godine, na temelju odluke o stvaranju jedinstvene fronte protiv fašizma te su preko nje komunisti željeli ostvariti suradnju s građanskom opozicijom, između ostalog, i u okviru izbora koji su se trebali održati u jesen 1938. godine. Međutim stranka je nakon izbora zabranjena.

Uz jačanje autoritativne vlasti, ovo je razdoblje obilježeno i ekonomskom krizom, koja je produbila političke podjele u Europi. Ne računajući Finsku, Čehoslovačku i Španjolsku, demokracija je opstala samo u Sjeverozapadnoj Europi.⁹⁸⁶

Analizirajući krizu na prostoru Jugoslavije, povjesničarka Zdenka Šimončić-Bobetko navodi kako su na krizu u industriji utjecali vanjski i unutrašnji faktori. Potonji su se faktori odnosili na negativne posljedice deflacije dok su se vanjski faktori odnosili na pad cijene

⁹⁸² I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, 344.

⁹⁸³ Isto.

⁹⁸⁴ Ljubo Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928. – 1936.)*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973., 79.

⁹⁸⁵ J. Cazi, *S puta reformizma na put klasne borbe*, 273.

⁹⁸⁶ I. Kershaw, *Do pakla i natrag*, 211.

agrarne proizvoda što je pak utjecalo na smanjenje kupovne moći.⁹⁸⁷ Šimončić-Bobetko nadalje navodi kako je kriza u cjelini zahvatila hrvatsku privredu u razdoblju od 1930. do 1934. godine, a najjače se manifestirala u industriji koncem 1931., dok je kulminaciju dosegla tijekom 1932. godine.⁹⁸⁸ Poseban je utjecaj kriza imala na prostoru Slavonije u drvenoj industriji u kojoj je došlo do smanjenja izvoza i potrošnje u zemlji. Naime, „u toku 1931. godine smanjio se jugoslavenski izvoz drveta po količini i vrijednosti za 30-40%“.⁹⁸⁹

Kriza je pokazala kako su i socijaldemokrati, unatoč komunističkom negiranju njihovog klasnog aspekta, itekako nastupali s klasnih osnova. Tomu u prilog ide i predavanje zagrebačkog socijaldemokrata Mirka Kusa Nikolajeva,⁹⁹⁰ koji je u Osijeku, 17. veljače 1935. godine, pred „punom dvoranom Royal kina“ istaknuo da se uzroci krize nalaze u načinu proizvodnje, koji ne ide u prilog potrebama širokih narodnih masa, već u korist proizvođača.⁹⁹¹ Još jedan socijaldemokrat, Božidar Adžija, istaknuo je kako korijen krize treba biti potražen u „samoj naravi kapitalističko-privrednog sistema, u kojemu se proizvodnja gospodarskih dobara ne obavlja prema stvarnim potrebama društva, nego s ciljem stvaranja što veće dobiti.“⁹⁹² Ovo se suprotstavlja komunističkoj retorici, prema kojoj su socijaldemokrati u potpunosti, bez ikakve kritike, prihvatili postojeće državne strukture. Navedeno pokazuje kako komunistička teza o sprezi socijaldemokrata i vladajućih struktura nije bila u potpunosti točna ili bar ne u onoj mjeri u kojoj su komunisti pokušavali izgraditi konstrukt o „socijalfašizmu“ jer su upravo i socijaldemokrati kritizirali postojeće društveno stanje, ističući kako se zanemaruju potrebe širokog sloja ljudi u korist manjine.

Što se tiče osječke mikrorazine, Kraus ističe kako se era „jače ruke“, tj. približavanje diktature osjetilo već 1928. godine, ali da su vlasti ipak čekale pogodnije vrijeme za konačni obračun⁹⁹³. U Osijeku je tako nakon proglašenja diktature, na temelju čl. 3. *Zakona o zaštiti države*, a sukladno odluci ministra unutrašnjih poslova generala Živkovića,⁹⁹⁴ zabranjeno djelovanje svih sindikata koji su bili ujedinjeni u okviru Nezavisnih sindikata. Također je traženo da se policiji preda lista svih sindikalnih čelnika NRSJ.⁹⁹⁵ I ovdje i dalje dozvoljen rad

⁹⁸⁷ Zdenka Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. – 1941.*, (prir. Mira Kolar-Dimitrijević), AGM, Zagreb, 2005., 84.

⁹⁸⁸ Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. – 1941.*, 25.

⁹⁸⁹ Isto, 85.

⁹⁹⁰ Mirko Kus Nikolajev (1896.-1961.) bio je poznati etnolog te jedan od utemeljitelja sociologije u Hrvatskoj.

⁹⁹¹ „Osnutak Radničke akademije u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 52., 20. II. 1935., XVI.

⁹⁹² Božidar Adžija, *Članci i rasprave*, Zagreb, 1952., 43.

⁹⁹³ HR-DAOS-1182, kut. 1, memoarski zapisi Lavoslava Krausa.

⁹⁹⁴ HR-DAOS-1182, kut. 12, prijepis članka iz *Hrvatskog lista*, „Izvršuje se član 3. Zakona o zaštiti države. Zabranjeni Nezavisni sindikati i srpska stranka“, 11. I. 1929.

⁹⁹⁵ HR-DAOS-1182, kut. 12, prijepis članka iz *Hrvatskog lista*, „Raspuštene sindikalne organizacije u Osijeku“, 13. I. 1929.

socijaldemokratskih sindikata. Tako se u jednoj okružnici velikog župana osječke oblasti navodi kako se organizacijama u sklopu URSSJ ne smije zabraniti djelovanje, ali se „nezavisnim sindikatima imade djelovanje zabraniti“.⁹⁹⁶

U ovom progonu komunista na osječkom području posebno su stradale organizacije SKOJ-a koje su otkrivane uglavnom prokazivanjem pojedinih uhićenika. Tako su, između ostalog, uhićeni Ivan Fletz, Eva Nusskern te Rudolf Šimić. Do sredine siječnja u gradu su bile raspuštene sve političke stranke (HSS, HFSS, HSP i HPS).⁹⁹⁷

Komunisti su, kao i u ostatku Kraljevine Jugoslavije, doživjeli veliki udarac, kako zbog sudskih presuda, koje su uključivale višegodišnje kazne, tako i zbog činjenice što je dio vodstva poput Adele Pavošević i Ladislava Kordića preminuo. Nasuprot tome, socijaldemokrati su iskoristili tri bitna elementa koja su im išla i prilog, a to su: uništenje velikog dijela komunističke ilegalne mreže, ekonomska kriza te legalan rad ORS i URSSJ.

U Osijeku je kao i u ostatku zemlje 1931. godine došlo do vala otkaza u velikim tvornicama. Kako bi se socijaldemokrati pobrinuli za ove radnike, ali ujedno i pokazali jalovost komunističke revolucionarne taktike, unutar osječke podružnice ORS osnovan je Odbor za prehranu nezaposlenih, koji se, osim prehrane radnika, bavio i pronalaženjem posla za nezaposlene.⁹⁹⁸ U ovome su posebno aktivni bili Josip Nemet, Stjepan Voly te Josip Balog, koji su se brinuli za 666 radnika s područja grada Osijeka.⁹⁹⁹ Slično je djelovanje imao i URSSJ. Naime, Mjesni Međustrukovni odbor (dalje: MMO) URSSJ je krajem lipnja 1933. godine uputio na objavu priopćenje u kojemu se navodi kako je Odbor stavio sva svoja sredstva na raspolaganje s ciljem smanjivanja nevolja i neimaštine kod nezaposlenih radnika.¹⁰⁰⁰ Sukladno tomu, nadalje se navodi kako je fond ovog sindikata do 17. lipnja isplatio 367 potpora u iznosu preko 20 000 dinara.¹⁰⁰¹

Valja istaknuti da se kao direktan uzrok krize pojavio i pojačani broj samoubojstava. *Riječ radnika i seljaka*, u članku od 24. rujna izvijestila je kako se 63-godišnji radnik Povišilove tvornice Dragutin Mikličan ubio nakon što je ostao bez posla prerezavši si „grkljan na tri mjesta“. Isti se mjesec pokušala ubiti i Ana Salcer, 20-godišnja radnica. To je nagnalo ondašnji tisak na sljedeći zaključak: „Ovako se reda u našem gradu jedno samoubistvo za drugim (...)“

⁹⁹⁶ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 68.

⁹⁹⁷ A. Lukić, *Vjekoslav Hengl – urbana politika i gradska vlast u Osijeku*, doktorska disertacija, 165.

⁹⁹⁸ HR-DAOS-1182, kut. 12, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Dvije akcije među nezaposlenim radnicima. Saopćenje Podružnice Općeg radničkog saveza“, 27. VI. 1933.

⁹⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰⁰ HR-DAOS-1182, kut. 12, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Dvije akcije među nezaposlenim radnicima saopćenje Mjesnog Međustrukovnog odbora URSSJ-a“, 28. VI. 1933.

¹⁰⁰¹ Isto.

A što je najgore: skoro svi slučajevi i pokušaji samobistva dolaze iz redova radničke klase, a naročito radničke omladine muškoga i ženskog spola¹⁰⁰². Idućih su godina također zabilježena brojna samoubojstva radnika, od 29-godišnjeg nadničara Adama Brezine do 26-godišnjega nezaposlenog radnika Mije Kantora. Tim povodom novine su pisale sljedeće: „Manija samoubojstava u Osijeku uzima sve više maha. Upravo je jedinstvena pojava u analima našeg redarstva, da je u roku od 22 dana zabilježeno 15 slučajeva pokušaja samoubojstva“.¹⁰⁰³

Vidljivo je da se odnos između socijaldemokrata i komunista, dodatno zaoštrio proglašenjem diktature kao i izbijanjem ekonomske krize. Komunisti su inzistirali na tome da su socijaldemokrati lakeji vojnofašističke diktature.¹⁰⁰⁴ Tako su i dalje naglašavali da su socijaldemokrati uvijek bili u službi vladajuće srpske buržoazije još od Koraćevog, Kristanovog te Bukšegovog stupanja u vladu.¹⁰⁰⁵ Isto tako, isticali su kako je njihova zadaća bila pružanje potpore konsolidaciji hegemonističke vladavine te vođenje borbe protiv komunista i potlačenih naroda te da su zbog toga bili nagrađeni ministarskim položajima, komesarijatima i uredima u radničkim komorama.¹⁰⁰⁶ Nasuprot ovakvom diskursu, ironično, ali upravo su legalni socijaldemokratski sindikati postali iznimno važni u propagiranju komunističke ideje tijekom Kraljevine Jugoslavije, prije svega u smislu komunističkoga prodiranja u njih što je uvelike i pridonijelo opstanku komunističke struje. Usporedno s ovim prodiranjem, socijaldemokrati su bilježili veliku aktivnost, koju koriste kako bi dodatno privukli članstvo.

5. 2. Rad osječke Podružnice ORS tijekom 1930-ih

ORS je zbog svoje duge tradicije (osnovan 1908. godine) dugo vremena predstavljao jako sindikalno uporište. Tako je između 1925. i 1930. godine bio najutjecajniji sindikat u sastavu URSSJ,¹⁰⁰⁷ s oko 5000 članova.¹⁰⁰⁸ Sjedište sindikata bilo je u Zagrebu, a njegovo je djelovanje najviše obilježio njegov predsjednik Vilim Haramina, koji je i vodio sindikat tijekom 1930-ih godina, kada sindikat bilježi brojne akcije, skupštine i sl.

¹⁰⁰² „Ogledalo kapitalističkog društva. Samoubistva se redaju“, *Riječ radnika i seljaka* (Osijek), br. 38., 24. IX. 1927., I.

¹⁰⁰³ HR-DAOS-1182, kut. 12, prijepis članka iz *Hrvatskog lista*, „Tri nova pokušaja samoubojstva u Osijeku“, 23. VI 1933.

¹⁰⁰⁴ „Socijaldemokrati kao lakeji vojnofašističke diktature“, *Proleter. Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke internacionale)*, reprint, (Beograd), br.7., 15. XII. 1929., I.

¹⁰⁰⁵ Isto.

¹⁰⁰⁶ Isto.

¹⁰⁰⁷ Osim ORS u njemu su, između ostalih bili i Savez drvodjelskih radnika Jugoslavije te Savez živežarskih radnika Jugoslavije.

¹⁰⁰⁸ B. Janjatović, „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933.-1936. s obzirom na politiku KPJ“, prvi dio, 7.-54.

Velike promjene za ORS nastupaju početkom 1930. godine kada napušta URSSJ, u čijem je sastavu bio od 1925. godine. Razlog napuštanja URSSJ, prema Janjatović, bio je jednim dijelom i osobno motiviran Haramininim odnosom prema vođi URSSJ, Živku Topaloviću.¹⁰⁰⁹ Međutim, veliku ulogu u ovom zasigurno je imalo i sve jače prodiranje komunista u URSSJ, koji su se polako, zbog nemogućnosti samostalnoga djelovanja, konstantno infiltrirali u sindikat. Unatoč razlazu s URSSJ, u ovom je razdoblju ORS, na čelu s Haraminom, bio na vrhuncu moći, ironično, ali prije svega zahvaljujući ekonomskoj krizi. Naime, kriza je poslužila za pojačanu djelatnost sindikata, koja je bila iznimno nužna jer socijaldemokrati tijekom Kraljevine Jugoslavije, kao uostalom ni većina stranaka, nije mogla politički djelovati. Najveći dio aktivnosti ORS u ovom razdoblju odnosi se na akcije zbrinjavanja nezaposlenih radnika kao i organiziranje skupština s temama, poput nestašice hrane, niskih plaća i sl. Osim ovih oblika djelatnosti, sindikat je bio aktivan i u pogledu suradnje s vlastima, prije svega u pokušajima određivanja minimalne nadnice. Na sastanku podružničkoga vijeća 15. svibnja 1934. godine u Zagrebu, iznesen je zahtjev za donošenjem zakona o minimalnim nadnicama.¹⁰¹⁰ Potrebno je navesti kako je i ovdje došla do izražaja ideološka komponenta jer je ORS u skladu sa socijaldemokratskom politikom odbijao radikalnije metode borbe za radnička prava, inzistirajući i dalje na pregovorima. Komunisti, koji su se već infiltrirali u URSSJ, zauzimali su se za energičnije pregovore, odnosno tražili su da se s jedinstvene pozicije odbije nacrt *Uredbe o minimalnim nadnicama*, koji je vlada dostavila u travnju 1936. godine, a u kojemu je bila i sadržana odredba o ograničenom pravu na štrajk. Ipak, *Uredba* je na kraju prihvaćena (1937.), iako nije zadovoljavala minimalne egzistencijalne uvjete što govori u prilog tomu da je socijaldemokratska struja još uvijek bila jaka u sindikatima.

Pojačana aktivnost zbilježena je i u osječkoj podružnica ORS, koju je i dalje predvodio Ivan Galovac. Tako je i službeno glasilo ORS u Zagrebu, *Radnički glasnik*, izvještavajući o stanju u Osijeku, navelo kako su radnici konačno oživjeli te da se grad trgao iz mrtvila. Pri tome je posebno istaknuto da iz mnogobrojnih tvornica dolaze radnici u *orsov*u podružnicu, pitati kako i na koji način bi mogli obnoviti svoju organizaciju.¹⁰¹¹ Broj sindikalnih članova kretao se oko 700, od toga 90-ak je imao Osijek.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁹ Isto.

¹⁰¹⁰ B. Janjatović, „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933.-1936. s obzirom na politiku KPJ“, prvi dio, 7.-54.

¹⁰¹¹ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Osijek“, 27. XII. 1930.

¹⁰¹² M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 37.

Aktivnije se djelovanje očitovalo u organiziranju sastanaka, poput onoga u osječkoj tvornici šećera, koji je održan krajem veljače 1930. godine, a na kojemu je osnovana nova sekcija ORS, na čijem je čelu bio Franjo Mravunca kao predsjednik te Josip Rivić (tajnik), Franjo Pfef (blagajnik) kao i odbornici Đorđe Žavor, Vaso i Stevo Sarkanjac te Miroslav Straitenberger.¹⁰¹³ Vrhunac ponovnog djelovanja označila je konferencija, održana krajem kolovoza 1931. godina, na kojoj je donesena odluka o osnivanju lokalnoga Sekretarijata ORS. Naime, na konferenciji je istaknuto kako je pravac ORS jedini ispravni put k stvaranju jedinstvenog radničkog pokreta amsterdamskog pravca u Jugoslaviji.¹⁰¹⁴ Usput je predložena inicijativa za imenovanje odbora sekretarijata u koji će sve podružnice (Osijek, Belišće, Đurđenovac i Kneževo) izabrati po jednog predstavnika.¹⁰¹⁵ Već je iduće godine Podružnica u Osijeku organizirala u Royal-kinu skupštinu, na kojoj je Haramina izjavio da su *orsovci* apsolutni gospodari u radničkom pokretu u Osijeku.¹⁰¹⁶ Na čelu osječke podružnice ORS u ovom periodu nalazio se Ivan Galovac koji je uz Luku Arandelovića predstavljao najaktivnijega člana.

Daljnje jačanje ORS nastavljeno je i 1932. godine kada *Radnički glasnik* donosi vijest kako se pokret sada proširio te da na početku 1932. godine broji 500 članova. Ističe se kako je taj rezultat počeo davati jačeg ploda radnicima u Osijeku.¹⁰¹⁷ Na tragu navedenog, došlo je do nastavka osnivanja sekcija. Tako su radnici IPOL, rafinerije mineralnih ulja, uspjeli 4. travnja 1932. godine osnovati svoju sekcijsku ORS. Ova je sekcija pomoću Galovca i ekspoziture Radničke komore uspjela čak isposlovati vraćanje otpuštenih radnika na posao.

Rad osječke Podružnice u ovom razdoblju bio je usmjeren prema suzbijanju krize, zaštiti domaćih radnika te organiziranju skupština.

Kako bi ublažili posljedice ekonomske krize, na radničku klasu, osječki su *orsovci* 1932. godine inicirali formiranje spomenutog Odbora za prehranu nezaposlenih radnika. Luka

¹⁰¹³ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Sladorna industrija u Osijeku“, 1. III. 1930.

¹⁰¹⁴ Odnosi se na Amsterdamsku internacionalu odnosno Međunarodni savez sindikata, koji je osnovan 1919. godine, a težio je integraciji radništva u sistem vlasti kroz pojačane socijalne programe i izbornost. Sukladno navedenom pozicionirao se suprotno od marksističko-lenjinističke Kominterne. Nasuprot ovim dvjema dominantnim strujama u Berlinu je 1920. godine, pod vodstvom anarhosindikaliste Rudolfa Rockera, osnovano Međunarodno radničko udruženje (dalje: MUR). Ova podijeljenost na sindikalnom planu također govori o svojevrsnoj ideološkoj kakofoniji koja je vlada radničkom pokretom u ovom razdoblju.

HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organiziranih radnika*, „Veliki radnički zbor u Osijeku“, 12. IX. 1931.

¹⁰¹⁵ Isto; HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organiziranih radnika*, „Godišnja skupština u Osijeku“, 5. III. 1932.

¹⁰¹⁶ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 36.

¹⁰¹⁷ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organiziranih radnika*, „Lijep napredak radničkog pokreta“, 27. II 1932.

Arandžević predložio je da se u gradskom proračunu osigura određena svota novca za osiguranje nezaposlenih radnika. Taj bi se iznos trebao uplatiti u poseban fond.¹⁰¹⁸ Ovom je prilikom istaknuto kako takvi sustavi već postoje u Belgiji, Nizozemskoj, Francuskoj i Njemačkoj. Sukladno navedenom, ORS je putem svoga glasila isticao kako brani postojeće nadnice i radno vrijeme te kako se bori za bolje higijenske uvjete u radionicama.¹⁰¹⁹

Kako bi ostvarili zacrtane ciljeve, Podružnica je bila posebno aktivna u suradnji s gradskim vlastima s ciljem ukazivanja na sve češće primjere davanja prednosti stranim, nad domaćim radnicima. Zbog toga je Podružnica na čelu s Galovcem, Gradske zastupstvu 16. ožujka 1932. godine uputila interpelaciju koja se odnosila na eksploataciju radne snage u Prvoj jugoslavenskoj tkalnici svile d.d. (osječkoj svilani).¹⁰²⁰ U interpelaciji je istaknuo da je otpušteno 120 domaćih radnika unatoč njihovoj kvalificiranosti. Tim povodom pozivaju se gradske vlasti na poduzimanje hitnih koraka u sprječavanju njihovog otpuštanja.¹⁰²¹ *Radnički glasnik* ističe kako su obje interpelacije ostavile veliki dojam na sve gradske zastupnike, pa se nakon tih interpelacija razvila rasprava.¹⁰²² Galovac je tom prilikom ponovio da vlasnici tvornice neopravdano zapošljavaju samo strane radnike dok istovremeno otpuštaju domaće radnike.

U ovom smislu Galovac je istaknuo kako su neke tvornice, pod izgovorom nekvalificiranosti domaćih radnika, počele zapošljavati strane radnike. Naime, poduzeća su nastojala „svoju radnu snagu podmiriti sa stranim državljanima“ unatoč postojanju domaćih kvalificiranih radnika koji su bili bez posla.¹⁰²³ Podružnica je ujedno navela kako nema ništa protiv stranih radnika, ali da takvi radnici na svakom koraku omalovažavaju domaće radnike, predstavljajući ih kao nesposobne samo zato, da sebi osiguraju dulji boravak u našoj zemlji. Putem *Radničkog glasnika*, članovi Podružnice naveli su kako takvih slučajeva u Osijeku ima dosta, te da su od njihove strane poduzeti svi koraci kako bi se obranili domaći radnici.¹⁰²⁴ Inače, strani su radnici većinom dolazili iz Mađarske, Njemačke ili pak Čehoslovačke, o čemu

¹⁰¹⁸ HR-DAOS-2103, kut 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organiziranih radnika*, „Bajan prizor iz Osijeka“, 7. I. 1933.

¹⁰¹⁹ Isto.

¹⁰²⁰ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organiziranih radnika*, „U obranu naših radnika“, 25. III. 1932.

¹⁰²¹ Isto.

¹⁰²² HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organiziranih radnika*, „U obranu naših radnika“, 25. III. 1932.

¹⁰²³ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organiziranih radnika*, „Godišnja skupština u Osijeku“, 5. III. 1932.

¹⁰²⁴ Isto.

nam svjedoči i dokumentacija osječke burze, prema kojoj je vidljivo da je ova burza upućivala zahtjeve središnjici u Zagrebu, tražeći odobrenje za zapošljavanje stranih radnika.¹⁰²⁵

Gradonačelnik Hengl je odgovorio na ovu interpelaciju, priznavši da je ona opravdana te da će on sa svoje strane poduzeti potrebne mjere, „da se radnike zaštititi u koliko to stoji do njegove moći“¹⁰²⁶.

Na Galovčeve prozivke ubrzo je reagiralo i Ravnateljstvo Tvornice svile, koje je tvrdilo da domaći radnici nisu kompetentni u ovoj industrijskoj grani jer ne poznaju dovoljno struku. Iz toga razloga tvornica je morala angažirati 13 stranih radnika. Tvornica se proširila 1931. godine s 220 tkalačkih strojeva, pa je morala povećati broj stranih stručnjaka na 21. Ovom je prilikom otpuštanje domaćih radnika opravdano ekonomskom krizom jer kako je uprava tvornice navela „sasvim je naravno, da nismo mogli otpustiti strane stručnjake, koje tvornica treba za svoj normalan pogon, a osim toga, da smo ih otpustili naši bi se domaći radnici koji se izobražavaju za stručnjake ostali bez učitelja“.¹⁰²⁷ Također su opovrgnuli i Galovčevu tezu da je tvornica snizila plaće domaćim radnicima, navodeći da su plaće ostale iste kao i prije.¹⁰²⁸

ORS je u svoj rad pokušavao što više uključiti gradske vlasti, koje su imale najveće mogućnosti u pružanju pomoći radnicima. Zbog toga je često dolazilo do sastanaka između predstavnika sindikata i gradskih vlasti. Jedan od njih održao se sredinom veljače 1932. godine, između Galovca, Steve Bublīća¹⁰²⁹ te gradonačelnika Hengla. Na njemu se predstavnici sindikata iznijeli stanje u kojemu su se nalazili nezaposleni radnici. Tom su prilikom molili gradsku općinu da poduzme sve što je u njezinoj moći da pomogne nezaposlenim radnicima. Jedna od predloženih mjera, uz otvaranje javnih radova, bila je i da gradska općina intervenira kod osječke šećerane kako bi „zaposlila prvenstveno radništvo, koje sa svojim obiteljima živi u gradu Osijeku, a neuposleni su“.¹⁰³⁰

Osim navedenoga, osječka je podružnica ORS sredinom siječnja 1933. godine predala, u ime nezaposlenih članova, podnesak Radničkoj komori u kojemu je tražila da se radnicima umjesto u hrani, plaća u nadnici, a da se zaposle novi radnici koji bi radili isključivo za

¹⁰²⁵ HR-DAOS-203, kut. 2, prilozi molbi za stranoga radnika, nema nadnevka.

¹⁰²⁶ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „U obranu naših radnika“, 25. III. 1932.

¹⁰²⁷ HR-DAOS-1182, kut. 12, prijepis članka iz *Hrvatskog lista* „Radničke prilike u osječkoj tvornici svile. Saopćenje ravnateljstva tvornice svile povodom manifestacije gradskog zastupstva“, 19. III. 1932.

¹⁰²⁸ Isto.

¹⁰²⁹ Stjepan (Stevo) Bublīć je 1920. godine na listi SRPJ(k) izabran za gradonačelnika Slavonskoga Broda. Zbog dočeka regenta Aleksandra na brodskom kolodvoru dolazi u sukob s Đurom Salajem, te se borba uskoro pretvara u ideološki sukob, uslijed kojega Bublīć biva izbačen iz stranke. Nakon toga prelazi u redove SPJ, te dolazi na čelo Radničke komore u Osijeku. (Vidi. J. Dragiša, *Radnički pokret u Slavoniji*).

¹⁰³⁰ HR-DAOS-2103, kut 5, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Akcija naše podružnice u Osijeku“, 17. II. 1932.

hranu.¹⁰³¹ Sukladno tomu, u dopisima osječkih radnika koje je objavljivao *Radnički glasnik* navodi se kako ova organizacija prednjači u akcijama da se pronade zaposlenje radnicima. Na tragu toga ističe se „po svim tvornicama, gdje imamo svoje sekcije, vodi se ogorčena borba za očuvanje radničkih prava, za skraćanje radnog vremena“.¹⁰³²

Treći oblik djelovanja Podružnice bilo je održavanje sastanak i konferencija, na kojima se raspravljalo o problemima radništva, ponajprije o nezaposlenosti. Tako je na godišnjoj skupštini, održanoj 27. veljače 1932. godine, istaknuto kako je „minula jedna godina puna rada, koja je našu podružnicu u više navrata stavila pred veoma teško iskušenje i zadatke. Ako uočimo prilike, koje vladaju u Osijeku, onda moramo priznati, da je naša podružnica u god. 1931. izdržala borbu sa svim poteškoćama, koje su joj se stavile na put“.¹⁰³³

Početak rujna iste godine održana je nova konferencija na kojoj su sudjelovali predsjednik ORS Vilim Haramina, Franjo Vančina, Stevo Bubić i Ivan Galovac. Ovom je prilikom Haramina analizirao stanje u radničkome osiguranju osvrnuvši se posebno na ekonomsku krizu¹⁰³⁴. Uz krizu, ORS je posebno zabrinjavala pojava novih, nacionalističkih sindikata, pa je tajnik Podružnice na godišnjoj skupštini, 21. svibnja 1933. godine, Josip Pajer osim utjecaja krize na osječko radništvo govorio i o osnivanju novih sindikata koji su uglavnom nosili nacionalni predznak. Pajer je istaknuo kako razni špekulanti iskorištavaju situaciju „pa tako, vidimo da se preko noći stvaraju nove nacionalne organizacije, koje obećavaju radnicima raj na zemlju – no tu ostaje samo kod obećanja i ničega drugog“.¹⁰³⁵ Inače, na ovoj je skupštini izabrano novo/staro vodstvo Podružnice. Za predsjednika je ponovno izabran Ivan Galovac, za potpredsjednika Pavao Geić, za tajnike Josip Pajer te Ivan Benek dok su blagajnici postali Vaso Vrga i Marko Matijević. Odbornici su postali Ivan Enderle, Marko Medved, Anton Nejasnić, Ferdo Nell, Erži Klæfer dok su revizorima imenovani Dragutin Vajland, Franjo Ebner te Ferdo Ivančević. Na čelo Upravnoga odbora radničkoga kulturnog športskog društva izabran je također Ivan Galovac dok je Stevo Bubić postavljen na mjesto tajnika.¹⁰³⁶

¹⁰³¹ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Daljnje akcije za neuposlene naše radnike“, 21. I. 1933.

¹⁰³² HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Akcija naše podružnice u Osijeku“, 17. II. 1932.

¹⁰³³ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Godišnja skupština u Osijeku“, 5. III. 1932.

¹⁰³⁴ „Šira konferenca Podružnice“, *Radnički glasnik. Organ sindikalno organizovanih radnika*, (Zagreb), br. 36., 10. IX. 1932., VII.

¹⁰³⁵ „Godišnja skupština Podružnice u Osijeku“, *Radnički glasnik. Organ sindikalno organizovanih radnika*, (Zagreb), br. 22., 3. VI. 1933., VIII.

¹⁰³⁶ „Godišnja skupština Podružnice u Osijeku“, *Radnički glasnik. Organ sindikalno organizovanih radnika*, (Zagreb), br. 22., 3. VI. 1933., VIII.

Osim navedenog, ORS je imao i emancipatorske pokušaje, pogotovo u rodnom smislu. Tako je posebno je zanimljivo predavanje već spomenutog Mirka Kusa - Nikolajeva iz Zagreba, održano 5. ožujka 1933., o položaju žena u društvu. Prema Nikolajevu, još nije uklonjena zabluda o položaju žena u društvu kojima se pripisuje sporedna uloga. Takvim je stavom ženina sudbina zapečaćena te se ona „ni pod jednim uslovom (...) ne može riješiti svoje podređenosti. Nadalje, Nikolajev je istaknuo kako ovo stajalište ničim nije dokazano jer žena ima osobine koje je nipošto ne degradiraju. Posebno je naglasio ekonomski aspekt rodnoga položaja rekavši: „Kapital dnevno rastače porodični život i ubacuje ženu u fabrike i radionice“ što je uvjetovalo reorganizaciju braka. Nikolajev je zaključio kako je radnička klasa oduvijek bila najbolji, najvjerniji zaštitnik žena, stoga omogućavanje ženi da postane punopravni član zajednice, treba biti osnovni stav radničke klase.¹⁰³⁷ Na tragu navedenoga, možemo zaključiti kako su socijaldemokrati¹⁰³⁸ također bili osviješteni u pogledu rodnih pitanja što je ujedno bila i jedna od dodirnih točaka u odnosu na komunističku struju. Naime, i na prethodno spomenutoj Godišnjoj skupštini iz 1932. godine istaknuto je kako u Osijeku ima mnogo tvornica koje zapošljavaju isključivo žensku radnu snagu jer je ženska radna snaga mnogo jeftinija. Ovdje je navedeno kako se žene sile da rade najteže poslove, čak i one koji su i za muškarce preteški.¹⁰³⁹

Valja istaknuti kako su i socijaldemokrati koristili sindikalne okvire za političko djelovanje, u smislu njihovih obračuna s komunistima, a uslijed zabrane SPJ. Tako je, govoreći na radničkome zboru u Osijeku 22. listopada 1933. godine, ispred ORS, njegov predsjednik Haramina istaknuo da su komunisti najveća nesreća za radničku klasu. Ipak je naglasio kako razumije njihovu politiku, ali smatra da je ona neprovediva u Jugoslaviji. Naveo je da se on kao socijaldemokrat bori protiv takve politike.¹⁰⁴⁰ Borba je i dalje nastavljena putem štampe, pa je *Radnički glasnik* u broju od 7. siječnja 1933. godine pisao da je napredak ORS silno uzrujao komuniste, čija nervoza ide toliko daleko da su lažirali izjave nekih radnika, prema kojima se oni ograđuju od ORS. Nasuprot tomu, novine su istaknule kako ovakvim radom komunisti škode samo sebi, te kako rad ORS ide u korist cjelokupne radničke klase u Osijeku“.¹⁰⁴¹ Osvrćući se na svoje djelovanje tijekom ovog razdoblja, osječki socijaldemokrati su na široj sjednici uprave Podružnice istaknuli kako su svojim djelovanjem pokazali da je ORS u Osijeku

¹⁰³⁷ „Predavanje Radničke komore u Osijeku“, *Radnički glasnik. Organ sindikalno organizovanih radnika*, (Zagreb), br. 10., 11. III. 1933., VIII.

¹⁰³⁸ Usp: August Babel, *Žena i socijalizam*, Beograd, Rad, 1956.

¹⁰³⁹ HR-DAOS-2103, kut 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Godišnja skupština u Osijeku“, 5. III. 1932.

¹⁰⁴⁰ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Veliki radnički zbor u Osijeku“, 27. X. 1933.

¹⁰⁴¹ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Bajan prizor iz Osijeka“, 7. I. 1933.

nepopustljiv te da se bori svim dozvoljenim sredstvima da se radnicima i radnicama poboljša njihovo stanje.¹⁰⁴²

Navedeno upućuje na zaključak da je djelatnost Podružnice ORS u Osijeku bila itekako razgranata u Kraljevini Jugoslaviji. Ovo je u potpunoj kontradikciji s komunističkom tezom iz 1919. godine, a koja je prevladavala i kasnije, prema kojoj se tvrdilo kako je socijaldemokratska „kula u Osijeku razbijena“. Iz navedenoga, očito je kako su socijaldemokrati, premda nisu imali jake političke strukture, bili iznimno aktivni u sindikalnim okvirima što je naravno bilo uvjetovano i samom činjenicom da im je omogućeno legalno djelovanje. Takva je politika bila prilično uspješna, prije svega u smislu da su u Osijeku njihovi predstavnici Galovac i Arandžević uspješno spriječili otpuštanje 120 radnika u Tvornici svile kao i to da je Podružnica putem svog Odbora za prehranu nezaposlenih radnika brinula o radnicima tijekom ekonomske krize. Kako je vidljivo, ove aktivnosti ORS uvelike redefinišu dosadašnji, marksistički historiografski pristup ovom sindikatu, koji je marginaliziran te čije su se aktivnosti uglavnom do sada zanemarivane.

5. 3. Razlika u praksi

Ideološka praksa komunističke, odnosno socijaldemokratske struje unutar radničkoga pokreta, manifestirala se u obliku onoga što je američka teoretičarka Jennifer Sayer definirala „mehanizmom premošćivanja“.¹⁰⁴³ Komunistička je ideologija kao način dolaska na vlast, tj. kao „mehanizam premošćivanja“ između opozicije i pozicije koristila metode revolucije. Prema shvaćanju ove struje, parlament kao moguće sredstvo dolaska na vlast predstavlja „ugrušak povijesti“.¹⁰⁴⁴ Iz toga je pak proizlazila optužba na račun socijaldemokrata koji su, zbog svoga zalaganja za parlamentarno djelovanje, optuženi za njegovu fetišizaciju.¹⁰⁴⁵

Argument za ovakvo prakseološko shvaćanje ideologije komunisti su pronalazili u *ofenzivi kapitala*. Sukladno komunističkome interpretiranju društveno-političke situacije, jugoslavenska je buržoazija već tijekom krize, koja je izbila neposredno nakon Prvoga svjetskog rata, krenula putem kapitalističke akumulacije kapitala, procesa u kojemu profit postaje cilj banaka i kapitalista. Nasuprot takvim težnjama nalazila se radnička klasa, zbog čega

¹⁰⁴² HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Rad naše podružnice u Osijeku“, 7. V 1932.

¹⁰⁴³ Vidi: Jennifer Sayer, „Ideology: The Bridge Between Theory and Practice“, *Community Development in Theory and Practice: An International Reader*, (ur. Craig, Gary; Popple, Keith; Shaw, Mae), Spoksmen, Nottingham, 2008.

¹⁰⁴⁴ Sintagma koju je upotrijebio Trocki u debati s Kautskim. Vidi: Karl Kautsky; Lav Davidovič Trocki, *Terorizam i komunizam: rasprava o boljševičkoj revoluciji*, (ur. Božidar Jakšić; Slobodan Samardžić), Filip Višnjić, Beograd, 1985.

¹⁰⁴⁵ K. Kautsky; L. D. Trocki, *Terorizam i komunizam: rasprava o boljševičkoj revoluciji*, 134–138.

je vladajuća struktura provela „bezgraničnu eksploataciju radnih masa“ i borbu protiv organiziranoga proletarijata stavljajući tako državni aparat u službu kapitala. Komunisti su smatrali kako „poslodavci nisu imali nužde da u borbu protiv proletarijata ulože gotovo nikakve napore – državna mašina nasilja pobrinula se da poslodavcima omogući opšte pogoršavanje uslova rada i uvođenje bezgranične eksploatacije radnika“. ¹⁰⁴⁶

Na tragu komunističke ideologije, koja je isticala sintagmu „diktature proletarijata“ pretvorivši je s vremenom u temeljni ideologijski postulat, i na području međuratne Jugoslavije došlo je do apologije revolucionarnoga prevrata. Prvi je poziv na revoluciju bio uvjetovan „valom revolucija“ koje su zahvatile Europu nakon Prvoga svjetskog rata te uspostavom boljševičke vlasti u Rusiji. Naime, događanja u Rusiji promatrala su se isključivo kroz prizmu sovjetske pobjede, te da se na čelu revolucije „nalazila revolucionarna klasa kao što je radnička klasa“ koja je „zahvaljujući svojoj revolucionarnosti i požrtvovnosti (...) zaslužila povjerenje naroda“ te „postala njegov autoritativni rukovodilac, siguran vođa naroda u borbi za mir i zemlju, za slobodu i socijalizam“. ¹⁰⁴⁷ Pri tome se vjerovalo kako je kapitalizam dosegnuo stupanj zrelosti, u kojemu će sukladno Marxovom konceptu determinizma, doći do uspostave komunističkoga društva. ¹⁰⁴⁸

Pri kreiranju ove ideološke prakse boljševici su tumačili kako svaka proleterska revolucija ima svoje procese. Na tom je tragu Buharin istaknuo kako ne postoji forma „čistih proleterskih ustanaka“, nego da su oni rezultat razvoja širih društveno-političkih procesa. Smatrao je kako neravnomjerni razvitak svjetskoga kapitalizma rezultira neravnomjernim razvitkom revolucije što je u načelu značilo kako ne postoji univerzalni revolucionarni princip. Tako su komunisti prihvatili sljedeću tezu, prema kojoj će „u jednoj zemlji revolucija početi kao nacionalno-revolucionarni ustanak, a u drugoj kao kolonijalni antiimperijalistički rat, u trećoj kao agrarna revolucija, itd.“ ¹⁰⁴⁹ Ruski su komunisti ujedno odustali od linije zacrtane početkom 1920-ih godina, prema kojoj se svaka revolucija trebala odvijati po zakonitostima koje je proklamirala Kominternu.

S druge pak strane, djelovanje socijaldemokrata u zagovaranju institucionalnoga djelovanja, prije svega onog parlamentarnog, također možemo analizirati u teorijskom okviru

¹⁰⁴⁶ *Položaj radničke klase u Jugoslaviji. Izvještaj Izvršnog Odbora Centralnog Međusaveznog Sindikalnog odbora za Zemaljsku Konferenciju Nezavisnih sindikata*, Centralni međusavezni sindikalni odbor Jugoslavije, Beograd, 1922., 5.

¹⁰⁴⁷ Skupina autora, *Sovjetska zemlja*, Beograd, Kultura, 1948., 291.

¹⁰⁴⁸ HR-DAOS-2103, kut. 42, prijepis članka iz *Crvene zastave*, „Stupanj kapitalističke zrelosti i socijalna revolucija“, „Diktatura proletarijata, komunizam osvaja svijet“, 17. V. 1919.

¹⁰⁴⁹ „Raznolikosti procesa svetske proleterske revolucije“, *Klasna borba. Marksistički časopis. Organ Komunističke partije Jugoslavije (Sekcije Komunističke internacionale)*, reprint, 507.

„instrumenta premošćivanja“ kojega je predstavila ranije spomenuta Jennifer Sayer. Ovakvo djelovanje prihvatila je većina europskoga radništva smatrajući kako inzistiranje na revoluciji, kao načinu ideologijskoga ostvarivanja, neminovno vodi sektašenju. Socijaldemokratska je struja suradnju s građanskim strankama te sudjelovanje u radu parlamenta shvaćala kao instrument kojim će radnička klasa ostvarivati svoja prava, te u konačnici i doći na vlast. U tom konceptualnome modelu također možemo analizirati pojavu „ministerijalizma“, kao *mosta* između teorije i prakse. Manifestacija je ovoga modela vidljiva već prilikom konstituiranja prve vlade Stojana Protića u kojoj socijaldemokrat Vitomir Korać postaje ministrom za socijalnu politiku dok Vilim Bukšeg za vrijeme druge vlade Ljube Davidovića postaje ministrom za prehranu i obnovu zemlje. Na tragu parlamentarnoga djelovanja socijaldemokrati su se direktno suprotstavljali boljševičkome modelu revolucije kreirajući model socijalne reforme. Pri tome su, navodeći primjer konstituiranja Nacionalne skupštine Francuske 1789., isticali kako se revolucionarni čin može provesti i bez nasilja.¹⁰⁵⁰ Jugoslavenski su socijaldemokrati vjerovali u evoluciju društvenih odnosa čekajući trenutak kada će socijaldemokracija postići većinu u parlamentu i tako preuzeti vlast.¹⁰⁵¹

Zbog uvjerenja kako samo ovim, postupnim putem, tj. radom u državnim tijelima mogu ostvariti radnička prava, osječki socijaldemokrati, poput Galovca i Arandževića, u potpunosti slijede teze i Karla Kautskog koji smatra kako proletarijat treba isključivo djelovati putem državnih institucija tvrdeći kako samo „politički slijepac može tvrditi kako ne postoji potreba za parlamentom“.¹⁰⁵² Sukladno tomu, oštro su se suprotstavljali boljševičkom modelu „odabranih četa“ koja trebaju metodom revolucije stvoriti komunističko društvo. U zastupanju svojih teza socijaldemokrati su često citirali samog Marxa ističući kako je on diktaturu proletarijata definirao isključivo kao prijelazno razdoblje, a ne kao oblik vladavine što je bio slučaj u Sovjetskoj Rusiji. Na tragu toga Marx u *Kritici Gotskog programa* piše: „Između kapitalističkog društva i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Njemu odgovara i politički prelazni period, i država tog perioda ne može biti ništa drugo osim *revolucionarna diktatura proletarijata*“.¹⁰⁵³ Tako je socijaldemokratska struja tvrdila kako su boljševici zapravo kreirali primat modela diktature proletarijata kao sustava vladavine dok joj je sam Marx pridodavao tek sekundarno značenje.

¹⁰⁵⁰ K. Kautsky, *Ortodoksní marksizam i revizionizam*, 236.–237.

¹⁰⁵¹ Nada Engelsfeld, „Rad Kluba komunističkih poslanika u plenumu Ustavotvorne skupštine (u prosincu 1920. i u siječnju 1921.)“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 181.–262

¹⁰⁵² K. Kautsky, *Ortodoksní marksizam i revizionizam*, 108.

¹⁰⁵³ Karl Marx, „Kritika Gotskog programa“, *Glavni radovi Marxa i Engelsa* (ur. Adolf Dragičević), Stvarnost, Zagreb, 1979., 1102.

Vidljivo je kako su socijaldemokratske metode pregovora i suradnje s vlastima, pogotovo tijekom krize, imale određeni rezultat. Što se tiče konkretnih rezultata vezanih uz poboljšanje položaja radničke klase, očito je kako su socijaldemokrati napravili određeni pomak u odnosu na svoje ideološke rivale. S druge strane, komunistička aktivnost bila je minorizirana represivnim sustavom što je rezultiralo i masovnim uhićenjima, koja ipak nisu spriječila komuniste u daljnjem ideološkom razvoju, pogotovo u smislu postepenog preuzimanja podružnica URSSJ.

5. 4. Prodor komunističke ideologije u URSSJ i stvaranje opozicije

Zabrana djelovanja komunista u svim oblicima, od političkoga do sindikalnoga, primorala je KPJ na kreiranje novih obrazaca djelovanja. Tako je Privremeno rukovodstvo KPJ donijelo 1932. godine odluku o osnivanju Revolucionarne sindikalne opozicije (dalje: RSO), čiji je temeljni cilj predstavljao infiltraciju u socijaldemokratske sindikate, prvenstveno URSSJ. „Komunisti su dakle morali izgrađivati ilegalne organizacije koje su imale djelovati legalno“.¹⁰⁵⁴ Na tragu toga, unutar legalnih sindikata, trebale bi se osnovati komunističke frakcije. Međutim, prije ovoga, trebalo je riješiti problem ideološke konfrontacije sa socijaldemokratima koji su se još uvijek nalazili na vodećim sindikalnim pozicijama.¹⁰⁵⁵

Ovo se uvelike suprotstavlja socijaldemokratskom poimanju sindikata kao isključivo apolitične organizacije. Zbog toga su komunisti, krajem 1929. godine, reagirali u *Proleteru*, optužujući socijaldemokrate, da tako podupiru vojnofašističku diktaturu, pozivajući na još otvoreniju borbu protiv, kako su ih nazvali, „socijalfašističkih slugana“.¹⁰⁵⁶

Kako god, sve veće uključivanje komunista u rad URSSJ, predstavljalo je zvono na uzbunu. Na oblasnoj konferenciji URSSJ za Hrvatsku i Slavoniju, održanoj 1934. socijaldemokrati su oštro napali rad komunista u svojim organizacijama te su zatražili pomoć od centralne uprave URSSJ. Janjatović naglašava kako je posljedica ovog sukoba bio i progon te pritvaranje nekih radničkih službenika. O uspješnosti ove komunističke taktike, ali i negativnih posljedica, koje je ona proizvela, govori i činjenica da je zbog komunističkoga prodiranja u URSSJ, u Zagrebu 1934. godine došlo do privremenog zatvaranja nekih podružnica, poput Saveza drvodjelaca, zatim Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika kao mjesta na kojima su se okupljali komunisti.¹⁰⁵⁷ Valja se prisjetiti da je komunističko shvaćanje

¹⁰⁵⁴ B. Janjatović, „Sindikalni pokret u Hrvatskoj 1933.-1936. s obzirom na politiku KPJ“, prvi dio, 7.-54.

¹⁰⁵⁵ Isto.

¹⁰⁵⁶ „Socijaldemokrati kao lakeji vojnofašističke diktature“, *Proleter. Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija komunističke internacionale)*, (Beograd), br. 7., 15. XII. 1929., I.

¹⁰⁵⁷ B. Janjatović, „Sindikalni pokret u Hrvatskoj 1933.-1936. s obzirom na politiku KPJ“, prvi dio, 7.-54.

uloge sindikata, u potpunome proturječju sa socijaldemokratskim shvaćanjem, prema kojemu se sindikatima pristupalo isključivo kao ekonomskim strukovnim udruženjima, s ciljem zaštite materijalnih interesa radnika te osiguravanju njihovih prava iz radnog odnosa.¹⁰⁵⁸

Ulazak komunista u URSSJ posebno se manifestirao u Požegi, Slavonskom Brodu i Osijeku.¹⁰⁵⁹ Požeški su komunisti svoj prodor u ovaj sindikat započeli oko 1933. godine smatrajući kako se sindikat mora politizirati do čega je u konačnici i došlo. Ovo se ponajviše manifestiralo pokretanjem većeg broja štrajkova kao i formiranjem novog Mjesnog sindikalnog vijeća na čije je čelo došao komunist Joza Bunjevčević.¹⁰⁶⁰ Ista je tendencija bila prisutna i u Slavonskom Brodu kada je izabrano novo sindikalno vodstvo na čelu s komunistima Šimom Marukićem i Stevom Klasom.¹⁰⁶¹ Način infiltracije slikovito dočarava situacija kada su komunisti tijekom noći u ilegali obilazili šumske radnike Našičke d.d. u Garjevici kako bi zadobili utjecaj u tamošnjem sindikatu.¹⁰⁶² Time su socijaldemokrati polako gubili utjecaj među slavonskim radništvom i u sindikalnim okvirima. Izuzetak je bilo Belišće u kojemu se socijaldemokratski ORS zadržao sve do 1939. godine.

Na području Osijeka, komunisti su infiltraciju započeli već 1932. godine, kada se polako oporavljaju od velikoga progona tijekom Šestojanuarske diktature. Vođa osječkih komunista bio je Ivan Anišić, koji je ujedno bio i najaktivniji tijekom ovoga razdoblja. Na čelu MMO nalazio se Luka Andričić.¹⁰⁶³

Ovaj se proces posebno odvijao u Savezu drvodjeljskih radnika Jugoslavije (dalje: SDRJ) u koji komunisti ulaze 1933. godine. Prodor je izazvao veliki strah među socijaldemokratima, koji su se bojali da komunisti u potpunosti ne preuzmu sindikat. Navedeno je rezultiralo zaključkom kako se komunističke pojave u sindikatu trebaju eliminirati. Mile Konjević navodi kako je komunističko djelovanje izazvalo protuakciju socijaldemokratske većine u MMO, pogotovo potkraj 1934. godine. Ovaj povjesničar ističe kako su napadi osječkih socijaldemokrata (Konjević ih naziva socijalistima) pothranjivani antikomunističkom akcijom vodstva URSSJ. Naime, pojedini članovi osječke Podružnice SDRJ, optuženi su da su održavali veze s komunistima u Pragu i Čehoslovačkoj. Premda je ovdje evidentno postojalo jako opiranje

¹⁰⁵⁸ Isto.

¹⁰⁵⁹ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 75.

¹⁰⁶⁰ Franjo Višinger, *Diskusije, Radnički pokret u Požeškoj kotlini između dva rata*, (ur. Vladimir Smojver), Općinski komitet SKH Slavonska Požega/Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonska Požega, 1978., 341.

¹⁰⁶¹ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 134.

¹⁰⁶² Tomo Nikšić, „Borba ursovog sindikata drvodjeljskih radnika u Požeškoj kotlini 1935.-1939.“, *Radnički pokret u Požeškoj kotlini između dva rata*, (ur. Vladimir Smojver), 245.-254.

¹⁰⁶³ HR-DAOS-2103, kut. 6, kronologija radničkog pokreta.

utjecaju komunističke struje, SDRJ je na skupštini održanoj 1935. godine, uz pomoć Stjepana Šalamuna prešla u ruke komunista, nakon čega je odmah na čelo postavljen Ivan Anišić.¹⁰⁶⁴

Osvrćući se na primjer prodora komunističke struje u SDRJ, Konjević napominje kako je ovaj proces pridonio unutrašnjoj diferencijaciji koja je imala za posljedicu probijanje mladih i revolucionarnijih radnika u rukovodstva.¹⁰⁶⁵ Komunistički pokušaji infiltracije često su završavali i fizičkim napadima. Tako stanoviti Jakša Singer ističe kako su zbog pokušaja prodiranja u URSSJ često bili izloženi batinama, navodeći kako si ih *ursovci* često dočekivali na putu kući i „prebili“ ih štapovima.¹⁰⁶⁶

Ulazak komunista u URSSJ manifestirao se u osječkom MMO i 1935. godine. Tada članovi ovog sindikata javljaju svojoj centrali u Zagrebu da komunisti čine nemoguću opoziciju jer su početkom rujna organizirali izlet u Baranju na kojemu su nosili crvenu zastavu, pri čemu je uhićeno 20 osoba što je predstavljalo veliku neugodnost za ovaj MMO. Ovom su prilikom komunisti ponovno definirani kao najveći razarači radničkoga pokreta.¹⁰⁶⁷

Daljnje prodiranje u URSSJ dovelo do toga da su ubrzo oformljene ćelije u tvornici pokućstva Povishil, ljevaonici željeza, šećerani te tvornici kože. Čelnici URSSJ, naravno nisu blagonaklono gledali na ovo, pa su nastojali suzbiti komunistički utjecaj tako što su često vršene intervencije kod pojedinih podružnica i MMO nastojeći usmjeriti njihov rad prema socijaldemokratskome pravcu.¹⁰⁶⁸ Tako je usporedno s postepenim jačanjem komunista u URSSJ rastao i otpor socijaldemokrata. Najveća konfrontacija između socijaldemokrata i komunista manifestirala se upravo u Slavoniji, posebno u gradovima Osijeku, Slavonskom Brodu i Vukovaru.¹⁰⁶⁹ „Taj je otpor već u prethodnom razdoblju dobio karakteristike političke borbe – dakle ne samo ideoloških sukoba nego i pravog političkog razračunavanja“,¹⁰⁷⁰ podsjeća Janjatović. Naime, na Oblasnoj konferenciji URSSJ za Hrvatsku i Slavoniju, održanoj 30. rujna 1934., socijaldemokrati su napali rad komunista u svojim organizacijama kao frakcijski i zatražili su pomoć uprave URSSJ s namjerom da se taj rad u klici uguši,¹⁰⁷¹ odnosno da se konačno zaustavi komunistička taktika postepenog preuzimanja sindikata.

Analizirajući ulazak komunista u URSSJ, trebamo imati na umu činjenicu da su legalni sindikati komunistima predstavljali jedinu mogućnost djelovanja. Naime, iako su tijekom 1920-

¹⁰⁶⁴ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 135.

¹⁰⁶⁵ Isto, 109.

¹⁰⁶⁶ HR-DAOS-499, nema broja kutuje, izjava Jakše Singera, nema nadnevka

¹⁰⁶⁷ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 135.

¹⁰⁶⁸ Isto, 43.

¹⁰⁶⁹ Isto, 163.

¹⁰⁷⁰ B. Janjatović, „Sindikalni pokret u razdoblju 1933. – 1936. s obzirom na politiku KPJ“, prvi dio, 7.–54.

¹⁰⁷¹ Isto.

ih komunisti pokušavali osnovati razne legalne stranke i sindikate, od NRPJ i Nezavisnih sindikata do Bloka radnika i seljaka, ovi se pokušaji nisu pokazali posebno uspješnima. Situacija se dodatno pogoršala proglašenjem diktature (1929.), pa je CK KPJ, nakon Kominterninog odobrenja, uputio direktivu prema kojoj „svi komunisti moraju ulaziti u postojeće reformističke sindikate (URSS, ORS), stvarati tamo revolucionarnu sindikalnu opoziciju“.¹⁰⁷² Naime, „partijsko rukovodstvo shvaća da se kroz postojeće reformističke sindikate (...) može voditi klasna borba i tako poticati promjene u njima samima pretvarajući ih u klasnoborbene organizacije“.¹⁰⁷³ KPJ je time napustila direktivu o bojkotu socijaldemokratskih sindikata što je ujedno imalo za cilj transformaciju reformističkih sindikata u borbenije radničke organizacije, kao i redefiniranje idejnog koncepta komunističkoga odnosa prema sindikatima.¹⁰⁷⁴ Time je došlo do velikoga zaokreta u sindikalnoj taktici, odnosno početka stvaranja revolucionarne sindikalne opozicije pod nelegalnim komunističkim vodstvom.¹⁰⁷⁵

Inače, komunisti su više prodirali u URSSJ, nego li u ORS. Potonje je, između ostalog, bilo uvjetovano i brojčanom prevlašću. Naime, broj članova URSSJ permanentno je rastao od 1929. kada je brojio 22 114 članova do 1936. godine kada je taj broj iznosio 54 707.¹⁰⁷⁶ S druge strane, ORS je 1933. godine brojio svega 3000 članova.¹⁰⁷⁷ Drugi se razlog očitovao u činjenici da su *orsove* organizacije neposredno ovisile o centralnoj upravi, a samim time imale su manju slobodu djelovanja. To je bio jedan od osnovnih razloga zbog kojega su komunisti, čak i nakon što su ušli u ovaj sindikat, isti brzo napuštali.¹⁰⁷⁸

5. 5. Sukobi unutar URSSJ i ORS

Nakon proglašenja Šestojanuarske diktature prijepori između socijaldemokratskih sindikata su se posebno intenzivirali. Glavni se sukob vodio između dviju struja: srednje struje centrumaške, (koju su predvodili bosanskohercegovački socijaldemokrati) te desne struje (na čelu s Vitomirom Koraćem). Dominantnu je ulogu u sukobima imao Korać, koji je i dalje uporno odbijao svaki oblik suradnje s komunistima, ponavljajući argument kako će, ako dođe do suradnje s komunistima, i socijaldemokratskim sindikatima biti zabranjeno djelovanje. Inače,

¹⁰⁷² J. Cazi, *S puta reformizma put klasne borbe. Ujedinjeni radnički sindikalni savez*, 84–85.

¹⁰⁷³ Isto.

¹⁰⁷⁴ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 70.

¹⁰⁷⁵ J. Cazi, *S puta reformizma put klasne borbe. Ujedinjeni radnički sindikalni savez*, 84.

¹⁰⁷⁶ H. Volner, „Odnos poduzeća S.H. Gutmann d.d. prema sindikatima“, 101–126.

¹⁰⁷⁷ Vilim Haramina, *Hrvatski biografski leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7256>, 8. X. 2018.

¹⁰⁷⁸ B. Janjatić, „Sindikalni pokret u razdoblju 1933. – 1936. s obzirom na politiku KPJ“, prvi dio, 7.–54.

Hrvatski list je pisao već 1929. godine da je došlo do podvojenja između ovih dviju sindikalnih organizacija.¹⁰⁷⁹ Na tragu navedenog, URSSJ je i Praznik rada 1927. godine proslavio samostalno.¹⁰⁸⁰

O ovome su tek fragmentarno pisali Mile Konjević i Bosiljka Janjatović. Konjević u svojoj knjizi, u sklopu predstavljanja sindikata koji nisu pripadali komunističkoj struji, donosi podatke vezane uz previranja i promjene u „reformističkom krilu radničkog pokreta“,¹⁰⁸¹ zadržavajući se pri tome većinom na prostoru Slavonije. Gore spomenuti autor navodi da je ORS 1930. godine napustio URSSJ, koji je do tada djelovao kao krovna organizacija socijaldemokratskih sindikata, ali se već iduće godine, na intervenciju Amsterdamske internacionale vratio.¹⁰⁸² Ovaj je sindikat konstantno isticao svoju antikomunističku orijentaciju, optužujući pri tome URSSJ za pretjerano zbližavanje s komunistima. Znakovi razmirica postali su očiti početkom 1930. godine, kada su podružnice ORS pokušale samostalno djelovati. Pripadnici ORS isticali su da je komunistička bujica ostavila iza sebe samo ruševine te kako ORS nije podlegao „sirenskim glasovima komunističke propagande“,¹⁰⁸³ aludirajući pri tome na težnje pojedinih članova URSSJ na bližu suradnju s komunistima.

Kako je vidljivo ideološka komponenta bila je temelj razdora. Na tragu toga je i izjava Haramine koji je, osvrćući se na ideološki aspekt radničkoga pokreta, istaknuo kako je socijalističko gledište najbolje shvaćanje, ističući pak kako su pripadnici srednje struje najveća nesreća za radničku klasu na svijetu te kako su oni bez svakog gledišta i bez svake ideje, navodeći kako gledaju isključivo osobni interes. Nadalje ih je okrivio za uspon fašizma u Italiji ističući kako je upravo srednja struja upropastila radnički socijalistički pokret u Italiji i izazvala fašizam dok je u Njemačkoj svojom politikom izazvala hitlerizam. Haramina navedene događaje u međunarodnom kontekstu povezuje s jugoslavenskim radničkim pokretom, interpretirajući da su pripadnici ove struje razbili i ovdašnji pokret. Zaključuje tvrdnjom da je siguran kako bi u slučaju njihove pobjede na izborima „oni upropastili do kraja sve radničke institucije“.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁹ „Gradske vijesti“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 286., 17. X. 1930., XI.

¹⁰⁸⁰ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 348.

¹⁰⁸¹ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 43.-50.

¹⁰⁸² Isto, 43.

¹⁰⁸³ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 43.

¹⁰⁸⁴ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika*, „Veliki radničkih zbor u Osijeku“, 27. X. 1933.

Postojali su različiti oblici manifestacije neslaganja. Od toga da su npr. u Slavonskom Brodu pripadnici URSSJ dijelili letke u kojima se napadalo vodstvo ORS¹⁰⁸⁵ do toga da su vođe ORS, Haramina i Jakšić u svojim govorima zatražili *razbijanje URSSJ*.¹⁰⁸⁶

Ova se razmimoilaženja u Osijeku javljaju već u prvoj polovici 1930. godine. Tomu i prilog ide i dopis iz Osijeka upućen *Radničkom glasniku* s kraja studenoga, u kojemu se navodi kako su na ORS „navalili URS-ovci“, koji nisu uspjeli u svojoj namjeri, iako je neki bivši namještenik Radničke komore u Donjem gradu započeo operaciju protiv ovog sindikata. Konjević navodi kako je posebna pažnja ORS posvećena Podružnici u Osijeku u čijem se položaju i razvoju najbolje mogu analizirati napori vodećih ljudi ORS u pogledu suprotstavljanja URSSJ.¹⁰⁸⁷ Ovdje je ORS imao prilično jaku bazu, i to prije svega zahvaljujući djelovanju Ivana Galovca, koji se isticao interpelacijama povodom teškoga položaja tramvajskih radnika i vodovoda te Prve jugoslavenske tkaonice svilene robe¹⁰⁸⁸.

Za razliku od državne razine, razlozi prijepora u gradu Osijeku, nisu bili toliko vezani uz ideološki, koliko uz praktični aspekt. Tako su rukovoditelji osječke Podružnice ORS, Ivan Galovac i Jovan Jakšić policiji su podnijeli prijavu, koja je kasnije odbačena, protiv članova URSSJ zbog pokušaja otimanja imovine radničke biblioteke.¹⁰⁸⁹ Imovina sindikata je bila prilično osjetljiva stvar. Tako je sredinom listopada 1930. godine u prostorijama glavne ekspoziture Radničke komore u Županijskoj ulici, gdje su i u uredi radničkih sindikalnih organizacija, došlo do žestokih sukoba među članovima dvaju sindikata zbog inventure Komore (ormara, knjiga, slika i sl.). Sukob se toliko zaoštrio, da je došlo do tvornih napada rukama i stolicama.¹⁰⁹⁰

Posebna prilika za obračun između URSSJ i ORS javila se prilikom održavanja sindikalnih konferencija i sastanaka, kako bi se pokušao prikazati što slabiji utjecaj onog „drugog“ sindikata. Tako su članovi URSSJ iskoristili održavanje konferencije ORS sredinom svibnja 1931. godine, a na kojoj je predavanje održao zagrebački profesor Maksimilijan Flischer, inače činovnik Okružnog ureda za osiguranje radnika, kako bi istaknuli navodno slabu potporu koju ORS ima u Osijeku. Izvještavajući o ovoj konferenciji, glasilo URSSJ, *Radničke novine*, istaknule su kako je predavanje organizirano u jednoj od najvećih osječkih dvorana u kojoj se inače održavaju *ursove* skupštine, a na koje se osječki radnici odazivaju u tisućama dok

¹⁰⁸⁵ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji* 44.

¹⁰⁸⁶ HR-DAOS-2103, kut. 6, kronologija radničkoga pokreta u Osijeku.

¹⁰⁸⁷ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 40.

¹⁰⁸⁸ Isto, 44.

¹⁰⁸⁹ HR-DAOS-2103, kut. 6, kronologija radničkoga pokreta u Osijeku.

¹⁰⁹⁰ HR-DAOS-2103, kut. 28, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Spor zbog imovine radničkih sindikalnih organizacija“, 17. X. 1930.

se na ovom *orsovačkom* predavanju teškom mukom moglo nabrojiti 20-30 znatiželjnika koji posjećuju svačije skupštine.¹⁰⁹¹ Osvrćući se na govornika, novine ističu kako je ovaj profesor iz Zagreba došao „dobro nabrušen“ da po svom „starom običaju Orsovačkih korteša, saspe divlje kamenje na Ursove organizacije“. Međutim iste novine navode kako mu je, zapela kost u grlu zbog slabog odaziva radnika pa je „morao govoriti praznim stolicama u velikoj dvorani“.¹⁰⁹² *Ursovc* su zaključili da se ovdje radi o potpunoj propasti konferencije te su izrazili nadu da *orsovc* poslije ovoga neće imati „moralne kuraže, da obmanjuju neupućene u svojim novinama da oni tobože u Osijeku predstavljaju radnički pokret“.¹⁰⁹³

Ursovc su čak koristili i različite oblike diverzije, poput slučaja od 22. listopada 1933. godine, kada su nešto prije početka održavanja konferencije, ispred kina Royal, počeli dijeliti letke u kojima su kritizirali ORS, da bi naposljetku čak ušli u kinu te napravili metež među prisutnim članstvom.¹⁰⁹⁴

Posebna manifestacija nadmoći u odnosu na suparnički sindikat iskazivala se primitkom novih članova. Tako su kožarski radnici 18. prosinca 1930. pristupili ORS. Tu su priliku članovi ORS iskoristili kako bi istaknuli da se radnici „dobro čuvaju Ursovac“ za koje je navedeno da suparnike nazivaju „smrdljivim ušljivcima“.¹⁰⁹⁵ S druge strane, bilo je i raznih inicijativa o prelasku iz ORS u URSSJ. Štoviše, na izvanrednoj godišnjoj skupštini Podružnice živežarskih radnika Jugoslavije koja je, pod predsjedanjem Vinka Turasa, održana 4. prosinca 1933. godine, raspravljalo se o ulasku u MMO URSSJ. Ova je inicijativa potekla, kako *Radnički glasnik* sarkastično navodi, od poznatog „usrećitelja“ radnoga naroda Mirka Petrineca koji je prema navedenom glasilu poduzimao sve da uništi ovu podružnicu. Također se navodi kako je URSS još ranije proganjao radnike te ih denuncirao pred vlastima zbog čega su radnici pretrpjeli veliku štetu dok je samo djelovanje podružnice bilo uvelike otežano.¹⁰⁹⁶ Na skupštini je tajnik Marijan Vičević istaknuo kako je zahtjev za pristupanjem u URSSJ postavljen mimo znanja podružničke uprave sa ciljem odcjepljenja podružnice od ORS s kojim je „unazad 3 godine stalno radila u zajednici i sa najboljom slogom i harmonijom“.¹⁰⁹⁷ Nakon diskusije donesena je odluka o ostanku u ORS, uslijed čega je, prema pisanju *Glasnika*, „medju prisutnim članovima“

¹⁰⁹¹ HR-DAOS-2103, kut. 32, prijepis članka iz *Radničkih novina*, „Predavanje jednog orsovačkog korteša u Osijeku“, 29. V. 1931.

¹⁰⁹² Isto.

¹⁰⁹³ Isto.

¹⁰⁹⁴ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika*, „Veliki radničkih zbor u Osijeku“, 27. X. 1933.

¹⁰⁹⁵ Isto.

¹⁰⁹⁶ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Izvanredna glavna skupština podružnice živežarskih radnika Jugoslavije u Osijeku“, 30. XII. 1933.

¹⁰⁹⁷ Isto.

zavladalo veliko oduševljenje i „klicanje: Živio opći radnički Savez Jugoslavije“.¹⁰⁹⁸ Na ovom je primjeru vidljivo kako su članovi ORS bili itekako organizirani i koherentni u pogledu članstva u sindikatu, te se nisu lako odlučivali za njegovo napuštanje. To dodatno pridonosi stvaranju teze kako je u Osijek ORS bio itekako organiziran i potentan dio radničkoga pokreta.

S druge strane, bilo je i primjera prelaska iz ORS u URSSJ. Tako su 1933. godine pekarski radnici prešli iz URSSJ u ORS pri čemu su socijaldemokrati istaknuli kako su osječki *ursovci* oblijetali oko pekara kao „dosadne muhe“, tako, da su se neki članovi morali posakrivati, kako bi imali mira od raznih nametljivaca,¹⁰⁹⁹ nastavljajući dalje kako je klasna svijest pekara „u Osijeku bila (...) jača od svega i oni su se muževno oteli od utjecaja nametljivaca i prešli na rad ne obazirući se na one, koji mjesto da grade radnički pokret, imaju jedini cilj, da ga cijepaju“.¹¹⁰⁰ Ovom je prilikom oštro opovrgnuta teza, koja je dominirala tih dana u gradu, kako radnici u ORS nisu dovoljno organizirani.¹¹⁰¹ Treba istaknuti, da je velika pažnja u ovim konfliktnim odnosima poklonjena članstvu, stoga je svaki „prebjeg“ radnika iz jednoga u drugi sindikat interpretirao kao potvrdu ispravnosti vlastite politike.

Potrebno je navesti kako su zabilježeni i prebjeci u druge sindikate, ponajviše HRS, koji je sve više jačao. Tako su radnici Prvoga osječkog mlina u većem broju prešli iz URSSJ u ovaj sindikat. Povodom tog prelaska *Hrvatski radnik* pisao je kako radnici znaju da će jedino jedinstvom u HRS-u polučiti bolje plaćene uvjete i da će im jedino HRS izvojevati socijalnu pravdu.¹¹⁰² Ovakav je stav bio odgovor glorificirajućem diskursu koji je HRS razvio u Osijeku prvenstveno zahvaljujući *Hrvatskom listu* koji je isticao veliki utjecaj ovog sindikata na ovdašnje radništvo.

U gradu Osijeku do sredine 1930-ih godine dominirala su navedena dva socijaldemokratska sindikata. Međutim dok su se sukobi među njima produbljivali, s treće strane jačao je HRS. Što se pak tiče nacionalističkih sindikata, poput JNRS ili JUGORAS, koji su osnivani od 1930-ih godina i dalje, oni nisu na području Hrvatske, pa tako i u Osijeku, činili značajne sindikalne organizacije. Oni tako „Od 1933. postepeno gube ionako malobrojne podružnice, a od 1934. godine svode se samo na akcione odbore po pojedinim mjestima“, zaključuje Janjatović.¹¹⁰³

¹⁰⁹⁸ Isto.

¹⁰⁹⁹ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Osijek“, 18. VIII. 1934.

¹¹⁰⁰ Isto.

¹¹⁰¹ Isto.

¹¹⁰² HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Hrvatskoga radnika*, „Teror podružnice živežnih radnika Jugoslavije u Osijeku“, 9. III. 1939.

¹¹⁰³ B. Janjatović, „Sindikalni pokret u Hrvatskoj 1933.-1936. s obzirom na politiku KPJ“, prvi dio, 7.-54.

I dok su se socijaldemokrati u ovom razdoblju orijentirali na sindikate, komunisti su pronalazili najrazličitije načine djelovanja, u naoko bezazlenim organizacijama.

5. 6. Ideološko djelovanje u kulturnim ustanovama te njegovo širenje pod krinkom predavanja o alkoholizmu

Predvodnik iznalaženja načina širenja komunističkih ideja u gradu Osijeku bio je Lavoslav Kraus, koji je kroz kulturno-prosvjetnu djelatnost, kao i pokret za suzbijanje alkoholizma¹¹⁰⁴ te rad esperantskog društva, uvijek progovarao kroz ideološku prizmu komunizma.

Kulturno-prosvjetna djelatnost predstavljala je iznimno važan aspekt u širenju radničkih ideologija. Ne čudi prethodno napomenuta činjenica kako su se ove dvije struje posebno borile za prevlast nad institucijama, kao što su čitaonice, akademije i sl. Kao i u ovim organizacijama, tako i u sindikatima, dolazi do prodiranja komunističke ideje, pri čemu je i ovdje vidljiva diskrepancija u odnosu na socijaldemokrate. Naime, potonja je struja isticala apolitičnost i ovih organizacija. Tako je socijaldemokrat Živko Topalović, koji je prisustvovao osnivačkoj skupštini osječke podružnice Radničkoga kulturnoga i tjelovježbovnoga saveza Jugoslavije, izjavio: „Mi se danas politikom ne bavimo“.¹¹⁰⁵ S druge strane, komunisti su ovakvome načinu rada pridavali posebnu pažnju. Ovo je bilo uvjetovano Staljinovom tezom prema kojoj je „vaspitanje pomoću knjiga, kurseva i škola vrlo važno za svakoga aktivistu“. „Teoretsko vaspitanje mora biti najtjesnije povezano sa praksom provođenja u život partijskih zadaća“, pisao je list *Proleter*.¹¹⁰⁶

Kulturna djelatnost u *ursovim* podružnicama, u kojima su komunisti sada već stekli ideološku prednost, postala je dio svakodnevne komunističke prakse. Takva je orijentacija sindikalnih podružnica karakteristična za većinu slavonskih gradova, a posebno za Osijek, Slavonski Brod, Vinkovce i Vukovar.¹¹⁰⁷ U tom smislu posebno su važne radničke čitaonice¹¹⁰⁸ i knjižnice koje su se većinom nalaze u radničkim domovima, a u kojima su komunisti također počeli preuzimati primat jer je iščitavanje literature, u smislu ideološke izgradnje, bilo posebno

¹¹⁰⁴ U Osijeku je uspostavljena Ambulanta za liječenje alkoholičara kao dio opće borbe protiv alkoholizma. Na tom je tragu u svim osječkim školama osnovana „Škola trezvene mladeži“ koja je djelovala u sklopu Saveza trezvene mladeži Jugoslavije.

¹¹⁰⁵ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 119.

¹¹⁰⁶ „Vaspitanje i praktični rad“ *Proleter. Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke Internacionale)*, reprint, br. 7–8., juli-august 1935.

¹¹⁰⁷ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 123.

¹¹⁰⁸ U arhivskim se izvorima navodi kako je 1935. godine u Đakovu osnovana radnička čitaonica u kojoj se održavaju „marksistički kružoci“. (HR-DAOS-2103, kut. 33, prijepis članka iz *Hrvatskog lista*, nama naslova i nadnevka).

značajno za ovu struju. Ovaj je rad postao jedan od glavnih oblika komunističkoga djelovanja¹¹⁰⁹.

Posebnu su ulogu u širenju komunističke ideologije predstavljale: Radničke akademije, škole, društva trezvenjaka učiteljske škole te esperantska društva.

Radnička akademija¹¹¹⁰ u Osijeku osnovana je 1935. godine.¹¹¹¹ Vlasti su bile upoznate s djelatnošću, koja će se obavljati u akademiji. Sukladno navedenome, u njoj dolazi do razvoja kulturno-prosvjetnog rada, koji služi za širenje ideološko-propagandističkog rada partije.

Povodom njezina otvaranja *Hrvatski je list* prenio izjavu Mirka Petrineca, upravitelja osječke ekspoziture Radničke komore, koji je istaknuo kako će se predavanja u Akademiji održavati svake druge nedjelje prije podne.¹¹¹² Također je najavljeno kako će se ova predavanja održavati u prostorijama pri Glavnoj ekspozituri Radničke komore u Županijskoj ulici br. 17, na prvom katu. Ova su predavanja bila vezana uz teme poput kolonijalizma ili pobačaja.¹¹¹³ Kroz ovakve teme uvijek se provlačio komunistički odnos prema tim pitanjima te su se radnici tako upoznavali s komunističkim idejama. Ovdje se zapravo radilo o izrazito uspješnom načinu osvajanja radničkih masa.

Najaktivniji u radu Akademije, osim samog Krausa, bili su bankovni činovnik Josip Gavran te namještenik Dimitrije Verić. Teme predavanja, koje su se održavale svakih 14 dana pred, kako Kraus navodi, „prepunom salom slušalaca“,¹¹¹⁴ bile su redovito objavljivane u *Hrvatskom listu*. Tako je isti list krajem kolovoza 1935. godine objavio kako će se održavati predavanja iz područja sociologije te prirodnih znanosti. Što se tiče sociologije plan je predavanja bio sljedeći: „1. Juraj Doža – mađarski Matija Gubec; 2. Imperijalizam i kolonijalna politika; 3. Petrolej i njegova uloga u društvu; 4. Karl Marks; 5. Žena i današnje društvo; 6. Bijela kuga – problem abortusa sa socijalnog i medicinskog stanovišta; 7. Mali obrtnik ili velika tvornica; 8. Malo seljačko gospodarstvo ili kolhozi? 9. Antisemitizam i radnička klasa; 10. Socijalna književnost – radnik i knjiga“.¹¹¹⁵

Okolo Akademije, kako Kraus navodi okupio se priličan broj intelektualaca, među kojima spominje dr. Mirka Lorića, dr. Iliju Mamuzovića, kao i jedinu ženu koja je sudjelovala u ovim

¹¹⁰⁹ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 123.

¹¹¹⁰ Potrebno je napomenuti kako je u Rusiji još 4. listopada 1918. godine osnovana Ruska akademija za socijalne znanosti kojoj je bio cilj promicanje radničke ideologije, a na čijem je otvaranju prisustvovao veliki broj radnika. Tom je prilikom Akademija proglašena „novim širiteljem socijalističke misli dok su pak radnici „jedan za drugim izjavili svoje veliko veselje nad uspostavom ovog prvog hrama socijalističke znanosti i umjetnosti“. („Ruska akademija za socijalne znanosti“, *Pravda. Socijalističko glasilo*, (Zagreb), br. 44., 24. X. 1918., I.).

¹¹¹¹ HR-DAOS-2103, kut. 33, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, nama naslova i nadnevka.

¹¹¹² HR-DAOS-2103, kut. 28, kronologija radničkoga pokreta u Osijeku, 20. II. 1935.

¹¹¹³ HR-DAOS-1182, kut. 1, memoarski zapisi Lavoslava Krausa.

¹¹¹⁴ L. Kraus, *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, 261.

¹¹¹⁵ HR-DAOS-1182, kut. 8, prijepis članka iz *Hrvatskog lista* „Program rada radničke akademije“, 26. VIII. 1935.

predavanjima, dr. Danicu Pinterović. Predavanjima je redovito prisustvovao i jedan policajac koji je u svakom trenutku imao ovlast prekinuti predavanja. Prema arhivskim izvorima, najčešće se radilo o stanovitome Čabriću koji je, kako izvori navode, „ako mu neki izraz nije bio po volji, jednostavno prekinuo predavača“.¹¹¹⁶ Prema Krausovim sjećanjima, Akademija je prestala s radom nakon godinu dana. Naime, između ostaloga su, njezini rukovoditelji optuženi za širenje internacionalističke komunističke ideologije.¹¹¹⁷

Osim u Akademiju, komunisti su putem predavanja ulazili i u škole. O načinu na koje su određene bezazlene teme postajale itekako potentan ideologijski instrument, posebno svjedoči Kraus, koji naglašava: „Ja sam po školama često govorio o alkoholizmu, i najviše o socijalnim uslovima alkoholizma. To je (...) dovelo do diskusije u kojima se (...) jasno videlo, da u tim školama postoji i levica i desnica, da postoje i omladinci prijatelji našeg radničkog pokreta, odnosno komunističke ideologije, a s druge strane desnica“, odnosno kako ih je Kraus nazivao, klerikalci, frankovci i nacionalisti.¹¹¹⁸ Na tom tragu su gimnazijalci ne samo skupljali određene materijale, nego i novac za Crvenu pomoć.¹¹¹⁹

Isto tako posebno je zanimljivo istaknuti povezanost radničkoga pokreta s pokretom antialkoholizma, koji je u Osijeku predvodio Galovac, a u koji su s vremenom ušli i komunisti. Ovo ne iznenađuje, ako se uzme u obzir činjenica da je alkoholizam bio iznimno rasprostranjen među radnicima. Zbog toga je unutar Radničke komore postojala i posebna sekcija koja se bavila ovim pitanjem.

Inače, nakon uvođenja diktature 1929. godine „trezvenjački pokret u Osijeku i okolici dobio je svoju posebnu notu i polet“, smatrao je Kraus¹¹²⁰. Sukladno tome, ističe kako je navedeno društvo, u kojemu se našao stanoviti broj intelektualaca (najviše liječnika i profesora) „u tom pokretu vidjelo osim općih humanih ciljeva i dobru mogućnost za širenje naprednih i socijalističkih ideja, osobito medju omladinom i radništvom“.¹¹²¹

Valja naglasiti kako je 1936. godine „održan u Osijeku zemaljski kongres odraslih i omladinskih antialkoholičara cijele Jugoslavije, koji se jednim dijelom održavao unutar drvnoga poduzeća 'Našička d.d.' u Đurđenovcu“.¹¹²² Klub je posebno bio aktivan u razdoblju od 1926. do 1938. godine.

¹¹¹⁶ L. Kraus, *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, 263.

¹¹¹⁷ Isto.

¹¹¹⁸ HR-DAOS-1182, kut. 1, memoarski zapisi Lavoslava Krausa.

¹¹¹⁹ Isto.

¹¹²⁰ Isto.

¹¹²¹ Isto.

¹¹²² Isto.

Osim kluba alkoholičara, unutar kojega se provodilo širenje komunističke propagande svakako treba izdvojiti i Radnički esperantski pokret¹¹²³ koji je posebno djelovao na području radničke kulturne djelatnosti te je predstavljao emancipacijski oblik na klasnoj osnovi, a bio je najrazvijeniji upravo u Osijeku i Slavonskom Brodu. Naime, klub je u Slavonskom Brodu postao jedan od legalnih oblika komunističkog djelovanja.¹¹²⁴

O djelovanju esperantskoga kluba u Osijeku saznajemo iz ostavštine Lavoslava Krausa, koji je i sam bio član ovog društva. Inače, pokret u Osijeku upravo u ovom vremenu doživljava procvat. Godine 1935. dolazi i do osnivanja esperantskog društva pod nazivom „Laborisa Esperanto Societo“. Ovo je društvo već u svojim začetcima bilo povezano s radničkim pokretom. Naime, na njegovu je čelu kao prvi predsjednik bio Vjekoslav Premuž,¹¹²⁵ inače sudionik sovjetske revolucije u Mađarskoj (1919.), ali koji se nakon nekog vremena ipak udaljio od komunističkih metoda da bi kasnije zastupao liniju koja je bila označena kao anarhistička.¹¹²⁶ Cilj se društva očitovao u postizanju povezivanja i zbližavanja „radnika razvijajući proleterski internacionalizam i međusobnu solidarnost“.¹¹²⁷

Osvrćući se na ovo razdoblje i djelovanje esperantskog pokreta, Kraus ističe kako su postojale dvije linije u Međunarodnom esperantskom pokretu: „jedni su bili neutralci gde su bili i građani koji su rekli da se ne mešaju u politiku i da nemaju političke ciljeve dok su oni koji su bili u tzv. beznarodnom svetskom udruženju govorili da se klasnom borbom i pomoću esperanata može doći po pobjede radnika“.¹¹²⁸

Djelovanje komunista u ustanovama poput Radničke akademije ili Esperantskog društva, pokazuje da su imali puno razgranatiju mrežu djelovanja u odnosu na socijaldemokrate. Ovo je uvjetovano i činjenicom kako je komunistima zabranjeno djelovanje, pa su morali biti iznimno

¹¹²³ Esperantski pokret temelji se na ideji stvaranja jednog zajedničkog, nadnacionalnog, svjetskog jezika koji bi pak, osim svoga materinskoga jezika, govorili svi stanovnici Zemlje. Naime, Esperanto je zapravo umjetni jezik koji je nastao u 19. stoljeću prema ideji Lazara Ludviga Zamenhoffa. Prvu grupu esperantista u Osijeku čine pet djevojaka koje se okupljaju krajem 19. stoljeća u Donjem gradu. To je ujedno i prva esperantska grupa u Hrvatskoj, ali i u jugoistočnoj Europi. Lavoslav Kraus, uz Dragutina Wranka, autor je prvog „osječkog esperantskog rječnika. (Usp: http://www.esperanto.hr/galerio_osijek_resumo.htm, 12. III. 2017.; Davor Klobučar, „Pet latica iz Osijeka“, Esperantsko društvo 'Libergia Stelo', Osijek, 2009.).

¹¹²⁴ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 123.

¹¹²⁵ Lavoslav Kraus je, na poziv osječkoga socijalističkoga saveza, održao posmrtni govor na esperantu i srpskohrvatskom.

¹¹²⁶ HR-DAOS-1182, kut.1, memoarski zapisi Lavoslava Krausa.

¹¹²⁷ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 125.-126

¹¹²⁸ HR-DAOS-1182, kut. 1, memoarski zapisi Lavoslava Krausa.

Na čelu dijela društva koje se suprotstavljalo miješanju politike s djelatnošću esperantskog društva u međunarodnim okvirima bio je Francuz Eugenic Lanti koji je 1935. godine objavio brošuru „Da li se u Sovjetskom Savezu gradi socijalizam“ iznoseći mišljenje kako se socijalizam ne može graditi dekretima. Kraus ističe kako se ovdje radilo o anarhističkoj struji unutar društva koja je, uslijed progona anarhista u Rusiji, još više razvila animozitet prema Sovjetskome Savezu. Ova je linija zastupala apsolutnu anacionalnost te je negirala naciju što je bilo u suprotnosti s Lenjinovim, ali i Staljinovim propagiranjem ruskoga sovjetskoga nacionalizma.

kreativni u pronalaženju mogućnosti agitacije dok su socijaldemokrati mogli djelovati u tradicionalnim strukturama, poput sindikata, čitaonica i sl. Time su ove ustanove postale važnim dijelom radničkog organiziranja, koje je u sklopu njihovih općih ciljeva perpetuirao ideološke komponente samoga pokreta. Ovo je pak zahtijevalo i određene oblike suradnje između socijaldemokrata i komunista, unatoč tomu ova je suradnja uvijek nailazila na velike prepreke.

5. 7. Komunistička politika zagovaranja zajedničkoga djelovanja: socijaldemokratski skepticizam

Uspostava autoritativnih te polufašističkih korporativnih režima 1930-ih godina u Europi¹¹²⁹ uvjetovala je redefiniranje Kominternine politike prema socijaldemokratima. Navedeno je dijelom bila posljedica činjenice da je većina takvih režima u programu imala naglašenu antikomunističku propagandu. Joannisa Metaxas, dolazeći na vlasti u Grčkoj, proglasio je, između ostalog, i ustroj „antikomunističke države“.¹¹³⁰ Ipak, valja naglasiti da je komunistička propaganda tijekom cijele 1934. bila prilično konfuzna. Tako se još početkom godine govorilo o socijalizmu i desnoj opasnosti koja prijete radničkom pokretu. U Francuskoj je najprije došlo do jedinstva. Komunisti su sa socijaldemokratima organizirali masovno okupljanje za Dan Bastille, kada su javno rekli da će braniti Republiku od nadiranja nacionalizma.¹¹³¹

KPJ je pratila ovu politiku, pa je na 4. zemaljskoj konferenciji (1934.), uz određenu ogradu, proklamirala rad sa socijaldemokratima u smislu organiziranja akcionog jedinstva,¹¹³² iako je i kao i sve partije još tijekom 1934. godine socijaldemokrate nazivala cjepačima radničkog pokreta. Ponavljale su se višegodišnje mantre o tome kako su rascjep unutar radničke klase izazvali upravo socijaldemokratski i reformistički vođe koje su svojom politikom saveza s građanskim strankama podčinjavale interese radničke klase buržoaziji, kao i sa zagovaranjem demokratskog, mirnog i postupnog urušavanja kapitalizma i prelaska u socijalizma.¹¹³³ Komunisti su smatrali kako je upravo rast fašizma izazvan socijaldemokratskom politikom koja je provodila praksu suzdržavanja radnika od borbe čime su, prema komunistima propustili

¹¹²⁹ Navedeno se prije svega odnosi na uspostavu vlasti Engelberta Dollfußu u Austriji, zatim Miklósa Horthyja u Mađarskoj, kao i na niz balkanskih država u kojima je došlo do uspostave monarhističkih diktatura (Jugoslavija, Albanija, Rumunjska, Bugarska, Grčka).

¹¹³⁰ Skupina autora, *Povijest, Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914. – 1936.)*, knj. 16, Jutarnji list, Zagreb, 2008., 502.

¹¹³¹ Vedran Vukliš, „Zaokret Kominterne prema Narodnom frontu i propaganda KPJ (1934.-1939.)“, dostupno na https://www.academia.edu/1223029/Zaokret_Kominterne_prema_narodnom_frontu_i_propaganda_KPJ_1934-1939, 11. XI. 2018.

¹¹³² Isto.

¹¹³³ „Za akciono jedinstvo proletarijata“, *Proleter. Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke Internacionale)*, reprint, br. 6–7., august 1934., X.

najpogodnije momente za borbu te su na kraju otvoreno prelazili u fašistički tabor. Potvrdu ove teze komunisti su pronalazili u činjenici kako je u državama, poput Austrije i Njemačke, u kojima je radnička klasa vjerovala socijaldemokratskim vođama, došlo do uspona fašizma. S druge strane, socijaldemokrati su komunističko djelovanje interpretirali kao akcije koje štete samome pokretu te su izražavali mišljenje kako su upravo „naši ljevičari“ najveći razarači radničkog pokreta.¹¹³⁴ Na taj je način do samog kraja 1934. godine nastavljena politika prebacivanja krivnje na drugu stranu, koja je svoje korijene vukla još s kraja 1917. godine. Zbog toga socijaldemokrati nisu gledali blagonaklono na ovu promjenu komunističkoga kursa.

Do potpunog zaokreta dolazi 1935. godine, točnije na VII. kongresu Kominterne održanom u Moskvi 1935. godine kada je pozvano na ujedinjenje s drugim radničkim strankama i demokratsko-građanskim snagama „kako bi se stvorili narodni frontovi, široke koalicije u kojima su socijalistički ciljevi prepustili mjesto borbi protiv fašizma“.¹¹³⁵ Ovom je prilikom Georgi Dimitrov izjavio kako se svijet više ne nalazi između proleterske diktature i buržoaske demokracije, nego između buržoaske demokracije i fašizma.¹¹³⁶ Ovo je ujedno značilo i promjenu politike prema socijaldemokratima, koji više nisu predstavljali socijalfašiste u službi reakcije, nego saveznike u borbi protiv fašizma.

Sada, u skladu s novim Kominterninim odlukama, komunisti diljem Europe pozvali su na „akciono“ jedinstvo radničke klase u borbi protiv fašizma. Ipak, većina je socijaldemokratskih stranaka imala određenu zadržku prema komunistima, pa se nije odazvala ovom pozivu. Nasuprot tomu, francuski socijaldemokrati prihvatili su prijedlog KP o zajedničkoj borbi.¹¹³⁷ Tako je početkom svibnja 1936. godine došlo do ujedinjenja svih pojedinih saveza u jedinstveni sindikat.¹¹³⁸ Unutar austrijske socijaldemokratske stranke kreirala se pak lijeva opozicija, koja se kasnije ujedinila s Komunističkom partijom Austrije.

U svom pozivu na jedinstveno djelovanje komunisti su isticali kako je uspostavljanje borbenog jedinstva radničke klase pitanje života i smrti proletarijata u svakoj zemlji. Tom su prilikom pozvali i na praštanje prijašnjih grijeha kao i na zaboravljanje uzroka koji su doveli

¹¹³⁴ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 135.

¹¹³⁵ Skupina autora, *Povijest, Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa*, 557.

¹¹³⁶ Vidi: „Iz završnog govora druga Georgi Dimitrova na VII. kongresu Kominterne 13. VIII 1935.“, *Proleter. Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke Internacionale)*, reprint, br. 9, rujan 1935., XI.

¹¹³⁷ Na tragu navedene politike demokratske snage lijeve orijentacije (radikali, socijalist i komunisti) 1936. godine izašli su zajedno na izbore pod imenom Narodna fronta te su postigle veliki uspjeh osvojivši 378 zastupnika u odnosu na 220 konzervativnih i desnih. Na čelo vlade izabran je Léon Blum. Unatoč donošenju progresivnih sporazuma zbog velikih razlika unutar same vlasti, kao i negativne reakcije poduzetnika, Blumova vlada podnijela je ostavku u lipnju 1937. godine, a lijeva većina opstala je još godinu dana da bi se zatim raspala zbog unutarnjih neslaganja. (Skupina autora, *Povijest, Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa*, knj. 16, 557.).

¹¹³⁸ „Jedinstvo sindikata u Francuskoj“, *Sloboda riječ*, (Osijek), br. 7., 8. V. 1936., I.

do raskola.¹¹³⁹ U tom su trenutku jugoslavenski komunisti smatrali svojom dužnošću stati na „čelo tog zdravog raspoloženja radnika i da svuda u preduzećima i sindikatima uzmu u svoje ruke inicijativu stvaranja i izgradnje akcionog jedinstva proletarijata“.¹¹⁴⁰ S druge su strane, jugoslavenski socijaldemokrati, u skladu sa svojim europskim ideološkim pandanima, ovo shvatili kao izraz likvidacije komunističkih sekti u Europi.¹¹⁴¹

Naime, Sekretarijat II. internacionale ocijenio je prijedlog KI kao manevar te predložio socijaldemokratskim partijama da se suzdrže od posebnih pregovora, predbacujući komunistima prijašnji antagonizam. Socijaldemokrati su još na Konferenciji održanoj u kolovozu 1933. godine u Parizu odbacili komunističke prijedloge pozivajući se pak i dalje na jedinstvo radničke klase¹¹⁴². Komunisti su tvrdili da socijaldemokrati pokušavaju sakriti činjenicu raspada II. internacionale i socijaldemokratskih partija u ostalim zemljama opravdavajući ujedno svoje odbijanje pristupanju politici „akcionog jedinstva“.¹¹⁴³ Pri tome je istaknuto kako se manevri socijaldemokracije neće „ni na moment zaustaviti u njihovoj neumornoj borbi za interese i potrebe radničke klase“.¹¹⁴⁴

Situacija u Jugoslaviji manje-više podudarala se s onom u Europi, pogotovo nakon atentata na kralja Aleksandra (1934.), kada vlast preuzima Namjesničko vijeće na čelu s knezom Pavlom. U takvom okruženju dolazi do novih izbora u Kraljevini Jugoslaviji (1935.). Na izborima je sudjelovala režimska Jugoslavenska narodna stranka (dalje: JNS) pod vodstvom Bogoljuba Jevtića. Njoj se suprotstavila Udružena opozicija¹¹⁴⁵ na čelu s Vladkom Mačekom. Socijaldemokrati su podržali opoziciju, iako su bili svjesni da su njihovi interesi različiti. Ipak, zbog slaganja s većinom zahtjeva koje su građanske stranke iznosile, poput povratka političkih sloboda, uvođenja tajnog glasovanja i sl., socijaldemokrati su dali svoju podršku. U takvoj situaciji i komunisti mijenjaju svoje pozicije. Sada naglašavaju kako socijaldemokracija, unatoč tomu što ne postoji u stranačkim okvirima, i dalje putem svoje štampe te monopola u radničkim institucijama čini važno „kolo u današnjem fašističkom stroju“.¹¹⁴⁶ Tako jugoslavenski komunisti, nakon Kominterninoga proglasa iz 1935. godine, već u jesen iste godine stvaraju

¹¹³⁹ „Za akciono jedinstvo proletarijata“, *Proleter. Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke Internacionale)*, reprint, br. 6–7., august 1934., X., 308–309.

¹¹⁴⁰ Isto.

¹¹⁴¹ „Manevar ili životna potreba rad. klase“, *Proleter. Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke Internacionale)*, reprint, br. 6–7., august 1934., X., 309.

¹¹⁴² J. Cazi, *S puta reformizma na put klasne borbe*, 109.

¹¹⁴³ „Manevar ili životna potreba rad. klase“, *Proleter. Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke Internacionale)*, reprint, br. 6–7., august 1934., X., 309.

¹¹⁴⁴ Isto.

¹¹⁴⁵ Udružena opozicija osnovana je 1935. godine, a u njoj su bile: Seljačko-demokratska koalicija, Jugoslavenska muslimanska organizacija, Davidovićevo krilo Demokratske stranke te dio Zemljoradničke stranke.

¹¹⁴⁶ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. II., 78.

inicijativne odbore za zajedničko djelovanje. Zbog društveno-političkih prilika (jačanje nacionalističkih pokreta) KPJ uoči izbora stupa u pregovore s HSS. Dolazi do sastanka između Edvarda Kardelja i Vladka Mačeka kako bi se raspravljalo o mogućnosti zajedničkoga djelovanja, koji nisu urodili plodom.¹¹⁴⁷ Unatoč tomu, KPJ je poduprla Udruženu opoziciju na izborima.

Iako se opozicija činila koliko-toliko kompaktnom, JNS je osvojila većinu u Skupštini s 303 mandata dok je Ujedinjena opozicija bila druga po mjestu osvojenih mandata, njih 67.¹¹⁴⁸ Zbog otežanog djelovanja Skupštine (u njezinom radu nisu sudjelovali predstavnici SDK) kao i stalnog terora državnih vlasti, Jevtića već krajem lipnja 1935. godine, na mjestu predsjednika vlade, zamjenjuje dotadašnji ministar financija Milan Stojadinović, s kojim započinje razdoblje otvorenoga približavanja fašističkim modelima vlasti. Sukladno tomu, „već u prosincu 1935. novi jugoslavenski poslanik u Berlinu, dr. Aleksandar Cincar-Marković, u nastupnoj je audijenciji kod Hitlera izjavio da Jugoslavija neće ulaziti ni u kakve aranžmane protiv Njemačke te da će olabaviti trenutne veze na drugoj strani“.¹¹⁴⁹

Što se tiče odnosa komunista i HSS, on se nakon izbora nastavio zaoštravati jer je HSS uporno odbijao suradnju. Ivan Jelić ističe kako se ovdje javio problem između HSS i KPJ u smislu tendencije komunista da ojačaju pozicije na selu nasuprot dominantnome položaju HSS koji je stranka imala na selu.¹¹⁵⁰ Komunisti su već 1935. godine pozvali na organizaciju seljaštva „protiv zelenaške pljačke i egzekucije“ povodom donošenja zakona kojim su se trebali regulirati seljački dugovi, za koji su komunisti smatrali kako nema u cilju pomoć zaduženim seljacima već ugroženim bankama. Sukladno su tomu, komunisti, između ostaloga, tražili „bezodvlačno poništenje svih seljačkih dugova“.¹¹⁵¹ Sve je ovo dovelo do HSS-ovog odbijanja stvaranja Narodne fronte zbog komunističke ideologije. Na tom tragu je HSS-ovac Ivan Pernar rekao: „Ta crvena zastava, koja se nameće svijetu iz Moskve, nije naša zastava“.¹¹⁵² Na taj je način i dalje jačao antikomunizam jer je to ujedno bio i način koji je koristio tadašnji režim kao „branu protiv jačanja utjecaja komunista u radničkom pokretu“.¹¹⁵³

¹¹⁴⁷ Vjeran Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours. Croatia and the Spanish Civil War 1936.-1939.*, Srednja Europa, Zagreb, 2014., 95.

¹¹⁴⁸ S. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 259.

¹¹⁴⁹ H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 196.

¹¹⁵⁰ I. Jelić, *Uoči revolucije. Komunistički pokret u Hrvatskoj*, 97.

¹¹⁵¹ „Organizujte borbu seljaštva protiv zelenaške pljačke i egzekucija“, *Proleter. Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija komunističke internacionale)*, reprint, br. 1., januar 1935., XI., 339.

¹¹⁵² M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 197.

¹¹⁵³ Isto.

HSS je iskoristio poziv na jedinstvo kako bi izjednačio socijaldemokrate s komunistima.¹¹⁵⁴ Većina se ove kritike odvijala putem HRS, čiji se rad nakon desetljetnog stagniranja, ponovno intenzivirao, a koji je uključivao izrazito negativnu prezentaciju komunista i socijaldemokrata. Tako se, između ostalog, navodilo kako je radništvo, u velikoj svojoj većini, imalo „vrlo rdjavo iskustvo sa svojim dosadašnjim pokretima. Njihove radničke organizacije – političke i strukovne – prepuštene su bile vodstvu ljudi, koji nisu imali ni srca ni volje da vode rad organizacija“.¹¹⁵⁵ Aludirajući na svojevršno pomirenje između komunista i socijaldemokrata, *Hrvatski list* pisao da se „marksisti sada najedanput unatoč međusobnim strahovitim optužbama od prije tri godine, nađoše na istoj liniji, te složno pokušavaju, dakako uzalud, razbiti složne redove hrvatskih radnika i namještenika“.¹¹⁵⁶

Komunistička je inicijativa interpretirana kao neuspjeli pokušaj agenata Treće internacionale da na razne načine unose „zabunu kod Hrvata“.¹¹⁵⁷ Vladko Maček je predstavljen kao „najpozvaniji interpretator volje i interesa hrvatskog naroda“ koji je u svojim izjavama nekoliko puta naglasio „da u političkoj i kulturnoj organizaciji hrvatskog seljačkog i opće narodnog pokreta nema mjesta nikome, koji nije srastao s našom narodnom mišlju“, pri tome je posebno istaknuo komuniste i marksiste koji su svojim političkim, socijalnim, kulturnim i etičkim pogledima drugi svijet, te koji nemaju ništa zajedničko s narodnom dušom.¹¹⁵⁸

U prilog tezi kako je stvaranje Narodne fronte na području Jugoslavije, u smislu odnosa između socijaldemokrata i komunista, išlo relativno teže no što je to, npr. bio slučaj u Francuskoj,¹¹⁵⁹ svjedoči i činjenica kako su komunisti još i dvije godine nakon Kominterninoga proglašenja, tj. 1937. godine i dalje pozivali na njezino stvaranje. Zbog toga je CK KPJ putem proglašenja još jednom predložio svima strankama i faktorima u „današnjim uslovima jedino moguće i jedino prihvatljivo rješenje unutarnjih problema“, a to je stvaranje saveza slobodnih naroda.¹¹⁶⁰ Komunisti su ovom prilikom naveli kako pružaju bratsku ruku za sporazum svim demokratskim snagama i grupacijama, unatoč tomu što se mnogi boje izraza narodni front. Prema njima, jedino je važno da se okupe sve demokratske snage i udruži s ciljem osiguranja

¹¹⁵⁴ HR-DAOS-2103, kut. 26, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Obnovljen HRS u Osijeku“, 5. IV. 1937.

¹¹⁵⁵ HR-DAOS-2103, kut. 26, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „HRS u Slavoniji“, 4. VIII. 1936.

¹¹⁵⁶ HR-DAOS-2103, kut. 26, „Kakvi su, takve su im i metode. Nemoćno rovarjenje marksista u redovima našeg radništva“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 277., 6. X. 1936., XVII.

¹¹⁵⁷ „Hrvatski seljački pokret i marksizam“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 238., 29. VIII. 1936., XVII.

¹¹⁵⁸ Isto.

¹¹⁵⁹ U Francuskoj je 14. srpnja 1935. godine došlo do sporazuma o „akcionom jedinstvu“ između socijalističke i komunističke partije. „Tako se iz jedinstvenog fronta, koji je okupio proleterske organizacije za borbu protiv reakcije (...) razvio narodni front ili Front narodnog okupljanja, kada su mu pristupili i drugi elementi, među kojima i Radikal-socijalistička partija i Liga za prava čoveka, kao i levi i krajnji levi elementi“. (P. Luj, *Istorija socijalizma u Francuskoj*, 398.).

¹¹⁶⁰ „Požurimo ostvarenje narodne fronte“, *Proleter*, reprint, br. 2., veljača 1937., XIII., 491–492.

mira i sretne budućnosti.¹¹⁶¹ Proglas završava prilično dramatičnim riječima: „Ništa nam ne smije biti teško, jer je na kocki sudbina i budućnost čitavih pokoljenja!“¹¹⁶²

Nakon brojnih napora, prvi tragovi zajedničkog djelovanja vidljivi su u sindikatima, prije svega URSSJ. Iako je ovaj sindikat na svom kongresu održanome u Sarajevu 15. i 16. prosinca 1935. godine odbio politiku stvaranja jedinstva radničke klase, što je glasilo KPJ, *Proleter* definirao kao neofašizam te nastavak zagovaranja suradnje s buržoazijom,¹¹⁶³ do suradnje je ipak došlo. Naime, komunisti su unatoč navedenom zaključku smatrali kako je sada vrijeme da se „utrostruči borba“ za stvaranje jedinstvenoga radničkoga pokreta odozdo ne odričući se prijedloga reformističkih vođa jer komunisti i pristaše revolucionarne sindikalne opozicije moraju učiniti sve u borbi protiv kapitalizma, fašizma te novoga imperijalističkog rata.¹¹⁶⁴

Komunistička nastojanja urodila su plodom 7. siječnja 1936. godine, kada je došlo do sporazuma između komunista i socijaldemokrata.¹¹⁶⁵ Treba imati na umu činjenicu, koju ističe Konjević, a koji navodi kako se ovdje zapravo radi o komunističkoj težnji za preuzimanjem vodstva URSSJ. Socijaldemokrati su, prema istom autoru, bili zapravo prisiljeni potpisati sporazum kako bi sačuvali svoje dotadašnje pozicije¹¹⁶⁶.

Čak i dotadašnji prilično strogo definiran odnos ORS prema komunistima bio je podložan promjeni. Tako je na VI. kongresu ORS, održanom 12. i 13. travnja 1936. u Osijeku, pod predsjedanjem Haramine i Galovca, izražena težnja da se stvori jedinstveni front svih „klasno orijentiranih radnika“.¹¹⁶⁷ Ovom je prilikom *Slobodna riječ*, objavila kako je jedinstvo vladalo cijelim kongresom, predstavljajući to kao odraz težnji širokih masa.¹¹⁶⁸ Predstavnici ORS izvijestili su kako je ovu odluku savezna uprava „saopćila“ pismeno svim klasnim organizacijama, ali kako po tom pitanju navedene organizacije nisu ništa konkretno poduzele u smislu da do jedinstva uistinu i dođe.¹¹⁶⁹ U ORS je i dalje glavnu riječ vodio Vilim Haramina, koji se u međuvremenu potpuno distancirao od Koraća. Uzimajući u obzir, s jedne strane, cjelokupnu situaciju u državi, a s druge strane, događanja u međunarodnim okvirima, prije

¹¹⁶¹ Isto.

¹¹⁶² Isto.

¹¹⁶³ „Kongres URSS-a protiv jedinstva, protiv klasne borbe, protiv proleterske demokratije u sindikatima“, *Proleter. Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija komunističke internacionale)*, br. 1., januar 1935., XI., 338.

¹¹⁶⁴ Isto.

¹¹⁶⁵ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 136.

¹¹⁶⁶ Isto.

¹¹⁶⁷ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Jedinstveni front“, 8. VIII. 1936.

¹¹⁶⁸ „Kongres Općeg radničkog saveza“, *Slobodna riječ*, (Osijek), br. 4., 26. IV. 1936., I.

¹¹⁶⁹ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Jedinstveni front“, 8. VIII. 1936.

svega uspon fašizma u Njemačkoj, ali i uspjeh Narodne fronte u Francuskoj, kao i Staljinovo redefiniranje odnosa prema socijaldemokratima, ovdašnje vođe su shvatile kako politika Narodnog fronta u danom trenutku predstavlja nužnost.

Nakon VI. kongresa ORS uslijedilo je određeno zatišje u svezi s ovim pitanjem. Osvrćući se na *tišinu* koja je pratila poziv na ovo ujedinjenje, *orsovci* su isticali kako se godinama napadao njihov Savez zbog stava prema jedinstvenome frontu, „a sada kada je pristao na jedinstveni fond, (pogreška u prijepisu, AR) sada oni, koji su neprekidno ispovijedali jedinstveni front, bježe kao djavo od tamjana“,¹¹⁷⁰ aludirajući pri tome na šutnju komunista, koja se javila nakon odluka ORS o zajedničkom djelovanju.

Stevo Bublic je u referatu objavljenome u *Radničkom glasniku* 1938. godine iznio cijelu kronologiju pregovora koji su se vodili povodom stvaranja jedinstvenoga fronta, naglasivši kako je, na tragu VI. kongresa, ORS bio spreman pristupiti koaliciji s URSSJ, ako potonji sindikat pristane da ORS sačuva svoju autonomiju.¹¹⁷¹ URSSJ se složio kako ne postoje nikakvi razlozi, koji mi se ispriječili na putu stvaranja koalicije.¹¹⁷² Ovaj je sindikat također naglasio kako ne postavlja nikakve uvjete vezane uz formu samog ORS i njihovo djelovanje. Međutim, protiv ovoga je bila Unija drvodjelaca, koja je na svojoj plenarnoj sjednici održanoj 19. i 20. prosinca 1937. godine u Zagrebu zaključila kako bi navedeno ujedinjenje značilo odstupanja od organizacijskih formi ORS-a što bi dovelo do „sukobljavanja na terenu“.¹¹⁷³

Naime, oba sindikata (ORS i URSSJ) bili su protiv jedinstvenih organizacija kakve su komunisti predlagali tvrdeći kako je nemoguće uskladiti sve sindikalne pravce. Unatoč tomu, kako je navedeno, VI. kongres ORS prihvatio je suradnju koju je URSSJ ponudio na osnovi zaključaka svoje oblasne konferencije naglasivši kako podupire politiku suradnje u ekonomskim, ali ne i organizacijskim pitanjima.¹¹⁷⁴

Inače, tijekom pregovara predstavnici ORS istaknuli su kako se slažu, da ako u nekim poduzećima već postoje organizacije URSSJ, oni neće raditi na stvaranju svojih podružnica.¹¹⁷⁵ Ono na čemu je ORS posebno inzistirao bilo je pitanje autonomije, kao svojevrsnog zaštitnog mehanizma, koji je jamčio njegov opstanak. Zahtjev za definiranom samostalnošću prihvatio je

¹¹⁷⁰ Isto.

¹¹⁷¹ HR-DAOS-2103, kut. 9, prijepis članka iz HR-DAOS-2103, prijepis članka iz *Radničkog glasnika. Organa sindikalno organizovanih radnika*, „Naši napori oko ujedinjenja“, 17. IX. 1938.

¹¹⁷² Isto.

¹¹⁷³ Isto.

¹¹⁷⁴ Isto.

¹¹⁷⁵ Isto.

URSSJ, naglasivši kako svaka organizacija predstavlja samostalnu organizaciju te da ima puno pravo raspolaganja svojom pokretnom i nepokretnom imovinom.¹¹⁷⁶

Analizirajući navedeno, Janjatović zaključuje kako je vodstvo ORS u ovome razdoblju dosljedno čuvalo egzistenciju svoga sindikata te je bilo spremno u tu svrhu i na suradnju s bilo kojom grupacijom u sindikalnom pokretu.¹¹⁷⁷ Ovakva je politika, prema Janjatović, bila uzrokovana organizacijskim slabostima kao i opasnošću likvidacije samog ORS.¹¹⁷⁸ Možemo zaključiti kako pristanak ORS na stvaranje zajedničkog fronta u sindikatima, nije bio potaknut promjenom smjera u politici, nego čisto pragmatičkom politikom, koja je, barem privremeno, jamčila njihov opstanak.

Navedena zbivanja imala su odraz i na osječkoj mikrorazini. I ovdje je bila dominantna JNS, iz čijih su se redova i birali gradonačelnici, od Dušana Radanovića do Jovana Božića. S obzirom na sve intenzivnije jačanje represije te nacionalističkih pokreta, u Osijeku je došlo do suradnje između socijaldemokrata i komunista, odnosno stvaranja svojevrzne Narodne fronte, koja je premda je bila kratkotrajna, pokazala da je barem u kratkom periodu vremena nestalo desetljeće ideološke borbe, koje su obilježile radnički pokret. Ova suradnja je izrazito bitno jer predstavlja izuzetak u odnosu na državnu razinu, na kojoj do stvarne suradnje nije došlo, premda je bilo raznih inicijativa.

Suradnja osječkih socijaldemokrata i komunista posebno se očitovala pri pokretanju zajedničkog lista, pod nazivom *Slobodna riječ*.

Tiskanje prvoga broja ovog glasila, 28. ožujka 1936. godine, pod uredništvom socijaldemokrata Josipa Kreačić, te uz suradnju s komunistima, poput Krausa i Zdenka Hasa bila je jasna manifestacija da je u Osijeku došlo do suradnje, koja je na državnoj razini još uvijek bila nezamisliva.¹¹⁷⁹ U prvom broju uredništvo je istaknulo težnju novina da budu moćni branitelj i zaštitnik onih, koji svojim tjelesnim ili umnim radom stvaraju nova materijalna i duhovna dobra i uzdržavaju time cijelo ljudsko društvo.¹¹⁸⁰ Kako bi preduhitрили mogućnost obustave tiska, već je u prvom broju naglašeno kako su novine potpuno neovisne od bilo koje stranačke grupe ili vladajućega režima, po čemu se razlikuju od ostale osječke štampe. Isto tako, u podnaslovu *Slobodne riječi* navedeno je kako ove novine, između ostalog, zastupaju interese najamnih radnika, namještenika, činovnika, pripadnika slobodnih zanimanja i seljaka.

¹¹⁷⁶ Isto.

¹¹⁷⁷ B. Janjatović, „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933. – 1936. s obzirom na politiku KPJ“, prvi dio, 7–54.

¹¹⁷⁸ Isto.

¹¹⁷⁹ Novine su tiskane u Tiskari Franjo Salaj.

¹¹⁸⁰ „Zašto izlazimo – što hoćemo?“, *Slobodna riječ*, (Osijek), br. 1., 28. III. 1936., I.

Kako je bilo za očekivati, list nije dugo izlazio. Posljednji, 18. broj, objavljen je 24. srpnja 1936. godine. Međutim, do prestanka nije došlo zbog intervencije vlasti, nego partije. Kraus se prisjeća kako je jednoga dana u Osijek došao Josip Kraš te obavijestio ovdašnje komuniste da list treba prestati izlaziti jer partija, odnosno URSSJ žele početi izdavati novine *Radnik*. Time je okončana kratkotrajna suradnja stvaranja „užeg narodnog fronta“, kako su ga suvremenici nazivali. *Slobodna riječ* je predstavljala pozitivan korak u pravcu onoga što se u Osijeku moglo postići u pogledu stvaranja Narodne fronte. Toga je bio svjestan i Lavoslav Kraus, koji je prisjećajući se ovoga naveo da je *Slobodna riječ* predstavljala „pozitivan izražaj onoga što smo mi u Osijeku tada mogli postići, tj. da smo stvorili 'uži narodni front', ili makar radnički jedinstveni front sa socijal-demokratima“.¹¹⁸¹ Nasuprot ovomu, iznenađuje činjenica da novine nikada nisu bile predmet historiografskoga istraživanja, premda predstavljaju iznimno vrijedan arhivski materijal te pružaju gotovo jedinstveni primjer pokušaja stvaranja zajedničkoga fronta socijaldemokrata i komunista na ovim prostorima.

Kako god bilo, pokretanje zajedničkih novina išlo je u prilog objema strujama. S jedne strane, *Slobodna riječ* kreirala je mogućnost „socijaldemokratima za njihov život“ dok je pak komunistima omogućavala legalno djelovanje. Očito je kako je ovaj odnos bio obilježen obostranim oportunitetom. Veliku je ulogu odigrala i represija nad komunistima dok su socijaldemokrati zbog izostanka veće potpore na određeni način bili osuđeni na ovu političku simbiozu.

Zanimljivo je napomenuti kako je pisanje *Slobodne riječi* u pogledu odnosa prema nacionalnom pitanju izazvalo sukob s glavnim partijskim glasilom, *Proleterom*. Naime, u osječkim je novinama stanoviti Jozo Milivojević, osvrćući se na ovo pitanje, istaknuo kako je krajnje vrijeme da se nacionalno pitanje, kao i sva slična pitanja, skinu s dnevnog reda političkoga života jer ona koče i ometaju svaki normalan politički rad i život u zemlji.¹¹⁸² Ovakav je stav oštro kritizirao *Proleter*, jer se, prema pisanju ovog lista, dobiva dojam da pravedna oslobodilačka borba hrvatskog naroda ometa i koči normalan politički život. Ovom je prilikom Milivojević optužen da je pod utjecajem nemarksističkih socijaldemokratskih teorija, klasnu borbu proletarijata suprotstavio nacionalnoj oslobodilačkoj borbi.¹¹⁸³ Kraus u prilično pokajničkome tonu, nakon gotovo četrdeset godina, navodi: „Mislim da i mi redaktori nismo baš bili na najvišoj visini marksističkog znanja i aktualne komunističke politike kada

¹¹⁸¹ HR-DAOS-1182, memoarski zapisi Lavoslava Krausa, kut. 1

¹¹⁸² L. Kraus, *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, 272.

¹¹⁸³ Isto.

smo onaj članak pripremili i štampali“.¹¹⁸⁴ Ovo se odvijalo u trenucima kada je unutar partije došlo do povezivanja klasnog i nacionalnoga pitanja, tj. kada je stav prema nacionalnom pitanju u potpunosti redefiniran, te konačno više nije shvaćen kao isključivo buržoasko pitanje. Kako bi komunisti, kako to navodi Goldstein, omogućili formuliranje samosvojne nacionalne politike i iskazali veće razumijevanje za nacionalno pitanje, 1937. godine, unutar KPJ, dolazi do formiranja KP Hrvatske i KPJ Slovenije.¹¹⁸⁵ Očito je kako je komunističko vodstvo o ovomu već razmišljalo i godinu dana ranije, zbog čega je i došlo do ovakve oštre kritike osječkoga lista. Ovo pokazuje kako je jedan partijski dio još uvijek zastupao mišljenje kako nacionalno pitanje nije povezano s klasnom borbom što je Partija napustila još 1923. godine. Isto tako ovo pokazuje da čak niti nakon 1928. godine ovo pitanje nije u potpunosti riješeno.

Iako je *Slobodna riječ* ugašena, osječki su komunisti i socijaldemokrati nastavili i dalje surađivati, pa je 1937. i službeno došlo do osnivanja Narodne fronte. Ovo je prije svega bila zasluga osječkih intelektualaca, koji su se redovito okupljali u Krausovoj kući ili vinogradu. Na sastancima, na kojima su, između ostalih sudjelovali i doktor Mirko Korić, inženjerka Nada Šušterčić te srednjoškolski profesor Nikola Rot¹¹⁸⁶ raspravljalo se o društvenim odnosima kao i mogućnostima djelovanja. Kraus navodi da se ovdje radilo o užoj grupaciji frontovaca i simpatizera, s kojom je usporedno postojala i „jedna šira, gdje su bili pravi HSS-ovci, samostalci“.¹¹⁸⁷

Nakon ovih pokušaja suradnje, i osječki su komunisti, na tragu odluke partijske konferencije 1938. godine pokušali, osnovati Stranku radnog naroda. Prema svjedočenju Rudija Šimića, u vezi s osnivanjem stranke u Osijeku su održani mnogi sastanci s radnicima, na kojima su govorili Anišić, Salaj, Has i dr. Ubrzo je došlo do osnivanja Mjesnog odbora SRN, čiji je predsjednik bio Ivan Anišić, a tajnik Zdenko Has.¹¹⁸⁸ Agitacija je odmah bila u punom zamahu, pa su održavani sastanci diljem grada, posebno u Donjem gradu te industrijskoj četvrti. Na tim su sastancima govornici predstavljali svoja gledišta u odnosu na razna pitanja, od političkih do privrednih. Međutim, niti ovo nije dugo potrajalo jer je 17. prosinca 1939. uhićen Ivan Anišić, koji je taj dan održao sastanak u jednog gostionici. I tako je i SRN nakon kratkotrajnog djelovanja bila zabranjena.

Što se tiče odnosa HSS i osječkih komunista, on je u potpunosti bio preslika odnosa na državnoj razini. Stoga su i osječki *hasesovci*, putem HRS, koji se u gradu pod vodstvom Ivana

¹¹⁸⁴ Isto.

¹¹⁸⁵ I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 260.

¹¹⁸⁶ HR-DAOS-1182, kut. 1, memoarski zapisi Lavoslava Krausa.

¹¹⁸⁷ Isto.

¹¹⁸⁸ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 257.

Lukića, počeo obnavljati u veljači 1935.,¹¹⁸⁹ odbacivali moguću suradnju s komunistima. U *Hrvatskom listu* objavili su da se pomoću „nekakve pučke fronte“ pokušava hrvatskom seljaštvu nametnuti marksizam što najodlučnije odbija hrvatsko seljaštvo na čelu s Vladkom Mačekom.¹¹⁹⁰ U daljnjem odbijanju suradnje istaknuto je kako za razliku od komunističkoga nauka, hrvatski seljak čuva svoj dom, dakle privatno vlasništvo, te kako ne mari mnogo za europske kulturne tekovine, koje su strane njegovoj duši,¹¹⁹¹ inzistirajući na tezi da je komunizam „nesreća za čovječanstvo“.¹¹⁹² S ciljem diskreditiranja ideje Narodne fronte, napadnut je i socijaldemokrat Topalović za kojega je navedeno da se priklonio svim centralističkim režimima, pri čemu ga se nazvalo smutljivcem u radničkim redovima. Nadalje ga se u gradacijskom tonu predstavljalo kao bogatoga proletera, kapitalista po *imućstvenom stanju*, marksista po uvjerenju te profesionalnoga zavodnika radnika, prije svega hrvatskog radnika.¹¹⁹³ Uzroke stvaranja ili barem pokušaje jedinstvenog fronta u Osijeku, s jedne strane, možemo pronaći u činjenici da je ORS na ovom području u proteklom razdoblju imao sasvim solidne pozicije, pogotovo tijekom ekonomske krize, koje su se uslijed jačanja represije, pogotovo nakon 1934. godine polako počele gubiti, ugrožavajući sami opstanak ORS. Naime, ORS je u ovom razdoblju bio ugrožen s triju strana: HRS, URSSJ i komunista. S druge strane, komunisti su morali slijediti Kominternu koja im je naložila stvaranje jedinstvenog fronta. Također u suradnji su zasigurno vidjeli i mogućnost laganog preuzimanja socijaldemokratskoga utjecaja nad ostatkom radništva. Uzevši ovo u obzir, možemo zaključiti kako je suradnja u Osijeku, jednim dijelom, bila oportuno uvjetovana, o čemu svjedoči i Kraus, kada navodi da nije bilo prevelikoga povjerenja između dviju strana, unatoč suradnji.

5. 8. Potiskivanje socijaldemokrata i komunista te kraj njihovog djelovanja

Potkraj 1930-ih godina u međunarodnim okvirima došlo je sve veće nestabilnosti, uvjetovane jačanjem desnice (pripojenje Austrije Njemačkoj, rojalistički udar u Rumunjskoj, čehoslovačko ustupanje Sudeta Njemačkoj). U takvim uvjetima i na području Kraljevine Jugoslavije jača nesigurnost. Tako dolazi do pada vlade Milana Stojadinovića, unatoč rezultatima posljednjih izbora održanih u Kraljevini Jugoslaviji, 1938. godine, prema kojima je Stojadinovićeve lista

¹¹⁸⁹ B. Janjatović, „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933. – 1936. s obzirom na politiku KPJ“, prvi dio, 7–54.

¹¹⁹⁰ HR-DAOS-2103, kut. 26, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „HRS u Slavoniji“, 4. VIII. 1936.

¹¹⁹¹ HR-DAOS-2103, kut. 26, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Povodom jedne protukomunističke brošure“, 9. I. 1937.

¹¹⁹² „HR-DAOS-2103, kut. 26, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Hrvatsko selo neće komunizam“, 25. II. 1937.

¹¹⁹³ HR-DAOS-2103, kut. 26, prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Tragikomični ispadi Živka Topalovića“, 3. IX. 1936.

osvojila 54,9% glasova, naspram 44,9% koliko je osvojila Udružena opozicija. Nakon Stojadinovića na mjesto predsjednika vlade dolazi Dragiša Cvetković. Uza sve navedeno, opozicija na čelu s HSS i dalje je zahtijevala konačno rješavanje hrvatskoga pitanja. Uzimajući u obzir iznimno nestabilnu političku situaciju koja je vladala, jugoslavenske vodeće političke strukture su konačno odlučile riješiti ovo pitanje. Tako je u drugoj polovici 1938. godine došlo do pregovora Dragiše Cvetkovića i Vladka Mačeka¹¹⁹⁴ koji rezultiraju sporazumom, koji je knez Pavle prihvatio 26. kolovoza 1939. na Brdu kod Kranja, čime je uspostavljena Banovina Hrvatska.

Ovakav razvoj situacije pružio je socijaldemokratima određenu nadu. Oni su računali na podršku banske vlasti uzimajući u obzir animozitet HSS prema komunistima. Njihov temeljni cilj bio povratak utjecaja u URSSJ. Na tragu toga Jelić ističe kako je grupa socijaldemokrata, ili kako ih Jelić naziva *socijalista*, okupljenih oko *Slobodne riječi* započela nove napade na komuniste. „Tu je akciju obilježilo i poduzimanje konkretnih mjera, kao što su bili pokušaji da se iz URSS u Hrvatskoj isključe pojedini poznati komunisti koji su zauzimali neke rukovodeće funkcije u toj organizaciji“.¹¹⁹⁵ Njihov je optimizam jednim dijelom bio uvjetovan i time, što je grupa socijaldemokrata bila dijelom Udružene opozicije, čime su uspostavili određenu vezu s novouspostavljenim banskim vlastima.

Ovdje se radilo o kratkotrajnim pokušajima djelovanja, koje je unatoč željama nekih socijaldemokrata bilo znatno otežano jer se veliki dio nekadašnje SPJ potpuno pasivizirao te se sve više bavio isključivo teorijskim radom. Tako je Korać nakon proglašenja Šestojanuarske diktature objavio trosveščanu povijest radničkoga pokreta pod nazivom *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji* dok je Bogdan Krekić 1936. godine objavio publikaciju *Radnički štrajkovi* u kojima je analizirao uzroke štrajkova kao i niz zanimljivosti, među kojima i utjecaj nadnice na radničku ishranu te značaj radničke samopomoći. I u ovoj je knjižnici nastavio s politikom napada na komuniste, pa je naveo kako komunisti i dalje neumorno rade na širenju svojih prevratničkih ideja te razaranju društva. Krekić u svojoj kritici ide i korak dalje, pa navodi kako komunisti teže uništenju svega svetog i uzvišenog.¹¹⁹⁶

I nakon ovakvih kratkih pojava, socijaldemokracija je i dalje nastavila slabiti, pogotovo ako uzmemo u obzir da je ogranke ORS, od sredine 1930-ih polako počeo preuzimati HRS, da bi do 1939. godine već stekao potpunu kontrolu nad njima.

¹¹⁹⁴ Srpski dio Udružene opozicije nije htio sudjelovati u pregovorima smatrajući kako prednost treba dati politici uspostave stranačkoga političkog života, a ne hrvatskom pitanju. (I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 264.)

¹¹⁹⁵ I. Jelić, *Uoči revolucije. Komunistički pokret u Hrvatskoj*, 135.

¹¹⁹⁶ Bogdan Krekić, *Radnički štrajkovi 1936.*, Izdanje Centralnog sekretarijata Radničkih komora u Beogradu, Beograd, 1936. (?), 7.-8.

Postoji nekoliko razloga koji se perpetuiraju, a koji su doveli do slabljenja, a onda i sloma socijaldemokratske politike krajem 1930-ih godine. Prvi se nalazi u činjenici da za razliku od komunističke struje, SPJ svoje stranačke sukobe nikada nije uspjela riješiti. Temeljni sukob SPJ, koji ju se pratio od njezinoga ujedinjenja, bio je neujednačen odnos prema komunistima, uvjetovan jakom srednjom strujom, koja je predstavljala trajnu opoziciju Koraćevom vodstvu. Drugi je razlog nesposobnost izgradnje jake stranačke baze, što je iznimno zanimljivo, ako uzmemo u obzir činjenicu da su socijaldemokrati imali izgrađenu infrastrukturu kao i mogućnost legalnoga djelovanja, čak i nakon 1929. (ORS je i dalje bio legalan). Treći razlog slabljenja pronalazimo u jačanju HRS, koji postupno uspijeva preuzeti ORS ogranke. I naposljetku, socijaldemokrati su tijekom ovog vremena zadobili niz teških udaraca, koji su posebno zahvatili stranački vrh. Naime, Vilim Bukšeg je umro još sredinom 1920-ih godina, Slavko Henč povukao se iz politike u prvoj polovici 1920-ih godina, posvetivši se stolarskoj radnji u Zagrebu. S druge strane, neki istaknuti članovi poput Živka Topalović otvoreno su se priklonili fašističkim režimima. Konačni udarac bila je smrt Vitomira Koraća, 1941. godine, a koja je stavila svojevrzni pečat na socijaldemokrate. Time je ova struja ostala bez vođe, koji je definirao njezinu politiku još od početka 20. stoljeća. U ovakvoj su situaciji socijaldemokrati ostali bez profiliranog vodstva što je dovelo i do opadanja njihovih sindikalnih i stranačkih struktura.

Zadnji sukobi između socijaldemokrata i komunista, očitovali su se u pogledu pozitivnoga odnosa prema Banovini Hrvatskoj. Naime, komunisti su isiticali da je sporazum ograničen samo na hrvatsko pitanje, te kako pitanje demokracije ostaje i dalje otvoreno.¹¹⁹⁷ Sporazum je tumačen kao dogovor hrvatske i srpske buržoazije, koje tako štite vlastite interese u strahu od izbijanja moguće revolucije. Na sličnom je tragu i Jelić koji, pišući o uspostavi Banovine, tvrdi kako se tu radilo o nedvojbenome kompromisu najjačih nosilaca hrvatske i srpske građanske klase „koji je imao ublažiti veoma zaoštrene suprotnosti što su se među njima nagomilavale od samoga nastanka jugoslavenske države“.¹¹⁹⁸ Ljubo Boban navodi kako je srpska buržoazija Sporazum sklopila da bi očuvala pozicije, a hrvatska da bi ih stekla te kako njime ipak nije riješeno nacionalno pitanje te da on nije vodio demokratskim slobodama.¹¹⁹⁹

Konačan udarac socijaldemokraciji označio je ulazak osmero komunista u rukovodstvo URSSJ, 1938. godine kao i njihov prodor u redakciju *Radničkih novina*, koje su još od 1920-ih godina bile glasilo SPJ. U ovakvoj situaciji činilo se kako je komunistima otvoren put prema

¹¹⁹⁷ H. Matković, *Povijesti Jugoslavije*, 214.

¹¹⁹⁸ I. Jelić, *Uoči revolucije. Komunistički pokret u Hrvatskoj*, 119.

¹¹⁹⁹ Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1965., 396.

pobjedi u ideološkim prijeporima. Unatoč različitim pokušajima gušenja komunizma kao i izrazitoj antimarksističkoj kampanji, koju su vlasti provodile (antimarksistički klubovi) komunisti su konačno uspjeli u svojoj nakani da preuzmu vodeće strukture URSSJ. Uspjeli su prije svega zbog činjenice da su prisilili socijaldemokrate na kompromis u smislu prihvaćanja njihovog prisustva u svojim organizacijama u zamjenu za očuvanje svojih pozicija u sindikatima. Time su komunisti, prema Konjeviću uspjeli ojačati revolucionarnu komponentu u radničkom pokretu.¹²⁰⁰ S druge strane, treba uzeti u obzir, da je veliku ulogu u slabljenju socijaldemokracije imao i HRS, koji je s vremenom potpuno preuzeo podružnice ORS. HRS je isticao kako niti socijaldemokrati niti komunisti ne štite hrvatske interese, te kako ovi prvi žele samo stolice u radničkim institucijama.¹²⁰¹ Pripadnici HRS optuživali su socijaldemokrate i komuniste da su u službi Beograda odnosno Moskve. Sukladno tomu u drugoj polovici 1930-ih iako nisu bili pobornici štrajka, upravo su putem te metode nastojali zadobiti radništvo, pa su sudjelovali u štrajku u Đurđenovcu (Tvornica tanina) kao i u ostalim štrajkovima bilo da se radi o ekonomski motiviranim ili onim kada je bila u pitanju solidarnost te su na taj način ulazili na „ljevičarski teritorij“. O neprijateljskom odnosu HRS ponajprije prema URSSJ govori i činjenica da su pojedini njegovi članovi bili izbačeni zbog suradnje s *protivničkim* sindikatom.¹²⁰²

Što se tiče područja Slavonija on je bio jedinstven, kako je ranije navedeno, u pogledu najdužeg opstanka ORS, koji je u većini tvornica bio potisnut iz sindikalnoga života, izuzev Đurđenovca i Belišća.¹²⁰³ Međutim, i ovdje je polako krajem 1930-ih počeo slabiti, pogotovo nakon ubojstva njegovoga vođe Josipa Vančine.¹²⁰⁴ Podružnica se ORS u Belišću uspjela zadržati sve do 1939. godine kada su imovinu ORS preuzeli članovi HRS, čime je i službeno prestala djelatnost ovog sindikata u Slavoniji.¹²⁰⁵

Podružnica u Osijeku zadržala se nešto kraće, točnije do 1937. godine. Tada je Centralna uprava donijela odluku o raspuštanju i ove Podružnice,¹²⁰⁶ iako je još u kolovozu 1935. godine u Osijeku održana sjednica Okružnoga sekretarijata, na kojoj je istaknuto kako sindikat jača. Očito je da su jugoslavenski socijaldemokrati bili svjesni da su izgubili utjecaj te da je samoraspuštanje podružnica bio jedini mogući čin u ovakvoj situaciji. Na tragu toga, vođa osječkih socijaldemokrata Galovac potpuno se pasivizirao, premda Kraus navodi da je bio

¹²⁰⁰ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 137.

¹²⁰¹ Bosiljka Janjatović, *Politika HSS prema radničkoj klasi*, 262-263.

¹²⁰² Ista, 274.

¹²⁰³ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 137.

¹²⁰⁴ HR-DAOS-2103, kut. 26, prijepisi članka iz *Hrvatskoga lista*, „Ubojstvo u Belišću“, 17. II. 1937.

¹²⁰⁵ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 169.

¹²⁰⁶ HR-DAOS-2103, kut. 6, kronologija radničkoga pokreta.

aktivan sve do 1941. godine, za sada nisu pronađeni podaci koji bi to potvrdili. Ovo je slabljenje u Osijeku, kao i u ostatku države, bilo uvjetovano komunističkim preuzimanjem podružnica URSSJ, poput podružnice Saveza drvodjelskih radnika Jugoslavije, Saveza građevinskih radnika Jugoslavije, Saveza živežarskih radnika Jugoslavije i dr.

Ovo se ipak na kraju pokazalo Pirovom pobjedom jer je uslijed jačanja HRS, koji je, prema Jeliću, predstavljao ono što je nekada JUGORAS, tj. režimski sindikat,¹²⁰⁷ URSSJ sve više slabio. Ovo je bilo uvjetovano zapljenom sindikalne imovine, zaoštavanjem diskursa, prema kojemu se tumačilo kako URSSJ ima pogibeljnu ulogu među radništvom¹²⁰⁸ kao i progonom pripadnika ovog sindikata. Iako je HRS još u prvoj polovici 1920-ih pokušavao stvoriti pozicije među radništvom, rezultati ove politike, kako je navedeno, vide se tek od sredine 1930-ih godina kada ovaj sindikat sve intenzivnije ulazi na teren ljevičarskih sindikata s tezom kako potonji sindikati rade protiv interesa hrvatskog naroda.¹²⁰⁹ Ovaj je fenomen vrlo detaljno analizirala Bosiljka Janjatović u spomenutoj knjizi *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921.-1941.* u kojoj je predstavila odnos HSS i HRS prema komunistima i sindikalnim organizacijama. S obzirom na to da je cilj ovog doktorskog rada analizirati prvenstveno odnose između socijaldemokrata i komunista, ovdje smo se tek u manjoj mjeri zadržali na njihovom odnosu prema HRS. Isto tako, razlog ovoga nalazimo i u činjenici da je ORS tijekom ovog vremena u Osijeku potpuno oslabljen, pa HRS toliko i ne radi na osvajanju ovog socijaldemokratskog sindikata.

Jedan od načina preuzimanja kontrole nad radništvom od strane HRS bilo je uspostavljanje mehanizma kontrole nad štrajkovima. Stoga se ponovna aktivacija ovog sindikata može promatrati u kontekstu kako su većinu štrajkova prevodili komunisti, pa je vodstvo HRS, koje je usko bilo povezano s HSS, nastojalo na ovoj način suzbiti njihovo širenje. Ovdje valja istaknuti kako HRS načelno nije podržavao štrajkove, smatrajući ih zadnjim sredstvom za kojim radnici trebaju posegnuti. Razlog ovakvom stajalištu, možemo pronaći u ondašnjoj tezi prema kojoj je su štrajkovi tumačeni kao podzemne akcije komunista koji svojih tajnih organizacija komunisti neumorno rade na širenju svojih prevratničkih ideja te uništenju svega što je sveto i uzvišeno.¹²¹⁰ Na taj se način pokušala stvoriti jasna distinkcija u odnosu na komunističku struju i njezine metode organiziranja radničke klase.

¹²⁰⁷ I. Jelić, *Uoči revolucije. Komunistički pokret u Hrvatskoj*, 129.

¹²⁰⁸ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji*, 181.

¹²⁰⁹ B. Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 258.

¹²¹⁰ Krekić, Bogdan, *Radnički štrajkovi 1936.: objašnjenje pravih uzroka njihovih pojava u 1936. godini: 1. dizanje životnog standarda radnika, 2. sklapanje kolektivnih ugovora*, Izdanje Centralnog sekretarijata radničkih komora u Beogradu, Beograd, 1936(?), 7.-8.

Ipak, štrajkovi su činili neizbježni mehanizam borbe radnika. Jedan od najvažnijih štrajkova pod vodstvom HRS u Osijeku izbio je sredinom kolovoza 1936. godine u Prvoj jugoslavenskoj tvornici svile d.d. u Osijeku,¹²¹¹ a zbog kojega je iz Zagreba došao delegat HRS Eugen Zgurić. Prema izvještajima objavljenima u *Hrvatskom listu*, štrajkalo je 340 radnika. Važno je naglasiti kako ovaj štrajk nije izbio radi povećanja nadnice ili sličnih radničkih zahtjeva već zbog sukoba između uprave i novoosnovane sekcije HRS. Naime, uprava je tvornice otpustila sve članove i članice odbora HRS.¹²¹² Stoga je 20. srpnja pokrenut štrajk sa zahtjevom vraćanja na posao otpuštenih radnika. HRS je ovom prilikom uputio dopis upravi u kojemu se navodi kako su radnici neopravdano dobili otkaze.¹²¹³ Radnici su između ostalog zahtijevali i izgradnju „podesnih prostorija, gdje će se RADNIŠTVO ZADRŽAVATI ZA VRIJEME JELA, A TU TREBA BITI I ŠTEDNJAK ZA PODGRIJAVANJE JELA“¹²¹⁴ (verzal u originalu, AR). Međutim, ravnatelj tvornice Bertschi, koji je u ovo vrijeme bio na odmoru u Beogradu, nije htio udovoljiti ovim uvjetima.

Nakon ovoga Aneta Vujić kao punomoćnica te pravni zastupnik sindikalne podružnice u Osijeku, saslušala je radnike te njihove iskaze predala predstožništvu gradske policije. U skladu sa svojom prilično opreznom politikom u kontekstu štrajkova, važno je istaknuti kako je *punomoćnik* HRS dao pred gradskim vlastima iskaz kako HRS nije imao namjeru da sukob dobije ovakvu formu, istaknuvši kako su radnice svojevóljno stupile u štrajk, kada su vidjele nepopustljivost uprave.¹²¹⁵

S obzirom na to kako se štrajku nije nazirao kraj započelo je sakupljanje priloga među radništvom organiziranom u HRS. To je ujedno bila i prva pomoć radnicama koje su štrajkale. Tim je povodom upućen i apel okolnom stanovništvu za slanjem pomoći u obliku živežnih namirnica. Osim navedenog ostali su radnici organizirali niz sabirnih akcija, *Hrvatski list* ističe kako „Pripomoć jednako daju svi građani bilo radnici/ce koji su zaposleni/e, bilo trgovci, obrtnici, činovnici i drugi“.¹²¹⁶ Uprava poduzeća odugovlačila je s početkom pregovora uz

¹²¹¹ Tvornica je pod punim imenom *Prva jugoslavenska tkaonica svilene robe d.d.* započela s radom 1930. godine, a od 1941. mijenja ime u *Osječka tkaonica svile d.d.*, nakon nacionalizacije nastavlja s radom pod imenom Svilana. (Živaković-Kerže, Zlata, *Gospodarski razvoj*, u: *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijek, Školska knjiga d.d, Osijek, 1996. 287.-298.)

¹²¹² HR-DAOS-2103, Prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Izbio štrajk u osječkoj svilani“, 21. VIII. 1936., kut. 26

¹²¹³ HR-DAOS-2103, Prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Kako je došlo do štrajka u Svilani“, 22. VII. 1936., kut. 26

¹²¹⁴ Isto.

¹²¹⁵ HR-DAOS-2103, Prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Štrajk u svilani“, 25. VIII. 1936., kut. 26

¹²¹⁶ „Pomoć seljaka iz valpovštine radnicima, koji su u štrajku“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 215., 5. VIII. 1936., XVII.

obrazloženja da se čeka povratka ravnatelja Bertschija. Inače, u znak potpore u Donjem gradu u tamošnjem Hrvatskom domu došlo je do okupljanja gotovo 2000 radnika.¹²¹⁷

Pregovori između uprave i radnica započeli su 1. kolovoza u prisutnosti inspektora rada Antuna Schmidta, delegata HRS, glavnog ravnatelja Bertschija kao i štrajkaškog odbora, izaslanika gradske obrtne referade te nekih viših činovnika Svilane. Pregovori su trajali gotovo tri i pol sata, tijekom kojih je Zgurić istaknuo kako se ubuduće u tvornici neće provoditi „organiziranje radnika za vrijeme rada na teritoriju tvornice“ čime je zapravo obećao kako HRS više neće provoditi štrajkove, uz ogradu da uprava ne zabranjuje legalno organiziranje radnika.¹²¹⁸ Idućih je dana Zgurić dao još pomirljiviju izjavu rekavši „U koliko je radništvo poduzeća Prve jugoslavenske tkaonice svilene robe d.d. prekoračilo zakonom dozvoljen djelokrug svoga rada na organizaciji radničkoj, ono taj postupak žali, jer nije bilo informirano o zakonskim propisima“ te postavlja uvjeta da ukoliko se otpuštene radnice vrate na posao neće više doći do ovakvih djelatnosti izvan legalnih granica.¹²¹⁹

U broju od 5. kolovoza *Hrvatski list* izvijestio je o završetku štrajka, na „obostrano zadovoljstvo“ jer je „uprava tvornice udovoljila zahtjevu radnika“ vezanog uz povratka radnica na posao. Novine nisu propustile izvijestiti kako je radništvo oduševljeno klicalo Hrvatskom radničkom savezu, radujući se njegovom novom uspjehu.¹²²⁰ Potrebno je napomenuti kako je radništvo Svilane nakon obustave štrajka, dalo izjavu u duhu politike HRS, odnosno njegovog stava prema štrajku. Tako u svojoj su izjavi radnice istaknule: „Dozvoljavamo mogućnost, da je radništvo 'Prve jugoslavenske tkaonice svilene robe d.d.' u Osijeku usljed nepoznavanja postojećih zakonskih propisa prekoračilo dopušten djelokrug svoga rada u pogledu legalnog organiziranja radništva. Iz tog razloga radništvo žali svoj postupak“.¹²²¹ Ova se izjava gotovo u potpunosti podudara s ranijom, koju je dao Zgurić, ističući nepoznavanje zakonske regulative kao razlog tomu što je štrajk poprimio ove oblike.

Štrajk je imao veliki društveni odjek u Osijeku. U kontekstu navedenog došlo je do dvosatnog generalnog štrajka 19 velikih poduzeća, u kojemu je sudjelovalo 2300 radnika.¹²²² Tako je posao na dva sata bio obustavljen u ovim poduzećima: „Schichtu, Lanenoj industriji,

¹²¹⁷ HR-DAOS-2103, Prijepis članka iz *Hrvatskoga lista*, „Štrajk u Svilani“, 29. VII. 1936., kut. 26

Osim ovoga radnici u Belišću također organizirali zabavu u korist radnica. U Petrijevcima je pak sakupljena pomoć za radnice u štrajku. Tako je u Osijek poslano, između ostalog i 100 kg kruha. („Petrijevcani za osječke štrajkaše“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 214., 4. VIII. 1936., XVII.)

¹²¹⁸ „Povodom štrajka u Svilani poveden je jučer dvosatni generalni štrajk u 19 velikih poduzeća“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 210., 31. VII. 1936., XVII.

¹²¹⁹ „Uoči pregovora u Svilani“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 213., 3. VIII. 1936., XVII.

¹²²⁰ „Završen štrajk u Svilani“, *Hrvatski list*, (Osijek), br. 215., 5. VIII. 1936., XVII.

¹²²¹ Isto.

¹²²² „Povodom štrajka u Svilani poveden je jučer dvosatni generalni štrajk u 19 velikih poduzeća“, (Osijek), br. 210., 31. VII. 1936., XVII.

kožari, šećerani, svim ciglanama, svim mlinovima, na obali Drave gdje rade lučki radnici, Sivi, Obnovi (...).¹²²³ *Hrvatski list* zaključuje kako se može reći da „cjelokupno osječko radništvo jednodušno poduprlo radnice, koje se nalaze u štrajku“ te kako one dobivaju „potporu u naravi od osječkih obrtnika i trgovaca živežnim namirnicama, koje se polažu u prostorijama HRS-a nedaleko od Svilane“.¹²²⁴

S druge pak strane, na tragu ideološke diskrepancije komunisti i socijaldemokrati negirali su ove štrajkaške uspjehe. Na tragu toga u *Radničkom glasniku*, povodom navedenog štrajka u Svilani, istaknuto je kako je štrajk kojega su „vodili HRS-ovci sramno (...) propao te kako su se radnici „morali poniziti i moliti“ poduzeće da ih primi natrag na posao.¹²²⁵ S obzirom na to kako je HRS širio svoj utjecaj, navedene novine ističu „u posljednje vrijeme sve više se vrzmaju oko radnika neki agenti buržoazije i psuju protiv radničkog pokreta“.¹²²⁶ Smatrajući da se kao rezultat navedenog djelovanja javljanju nepripremljeni i divlji štrajkovi „iz kojih nastaje katastrofa“ umjesto „popravka socijalnog i ekonomskog stanja radnika“.¹²²⁷

Rastom sve veće represije, koja se nastavila proglašenjem Banovine, komunisti su bili pod sve većim pritiskom kao i sam URSSJ, kojemu je naposljetku, 1940. godine zabranjeno djelovanje. Tako je Predstojništvo gradske policije u Osijeku popisalo, zaplijenilo i zapečatilo svu imovinu MMO URSSJ i njegovih podružnice. Dva dana kasnije raspuštene su podružnice: SGRJ, SDRJ, SKRPJ i dr.¹²²⁸

Disolucijom ORS te raspuštanjem URSSJ došao je kraj ideološkim prijeporima u Kraljevini Jugoslaviji, a samim time i u Osijeku. Ovi su sukobi tijekom 1920-ih i 1930-ih obilježili ne samo jugoslavenski, nego europski radnički pokret. Godine prebacivanja krivnje, teorijskih sukoba, zavjera, pa čak i oružanih sukoba (Njemačka) stvorile su duboko ukorijenjeno nepovjerenje, koje je odigralo presudnu ulogu, kada se pojavila potreba zajedničkoga odupiranja fašizmu. Stoga i danas postoji uvjerenje kako su, između ostaloga, stalni sukobi između socijaldemokrata i komunista, u određenoj mjeri i olakšali uspon fašističkih i nacističkih režima. Konačno, međusobni sukobi iscrpili su radničke redove, koji su gotovo potpuno nespremno, kao i većina građanskih stranaka, dočekali uspon navedenih režima

¹²²³ HR-DAOS-1182, Prijepis članka iz *Hrvatskog lista*, „Povodom štrajka u Svilani poveden je jučer dvosatni generalni štrajk u 19 velikih poduzeća“, 31. VII. 1936., kut. 12

¹²²⁴ HR-DAOS-1182, Prijepis članka iz *Hrvatskog lista*, „Povodom štrajka u Svilani poveden je jučer dvosatni generalni štrajk u 19 velikih poduzeća“, 31. VII. 1936., kut. 12

¹²²⁵ HR-DAOS-2103, Prijepis članka iz *Radničkog glasnika*, „Osijek“, 5. IX. 1936., kut. 9

¹²²⁶ Isto.

¹²²⁷ Isto.

¹²²⁸ M. Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji* 165.

i njihovih kvislinških vlasti. Stoga su se neki od njih priklonili novoj vlasti, neki su se potpuno pasivizirali, a neki su pokrenuli oružani ustanak protiv istih.

Kako god bilo, očito je da su ova neslaganja i sukobi imali veliki društveno-politički odraz na cjelokupno razdoblje između 1918. i 1939. godine te da su time uvelike definirali sliku ovoga perioda. Ovo se očituje i na mikrorazini grada poput Osijeka, čiji je radnički pokret u ovom razdoblju pratio zbivanja u širem kontekstu, a koja su imala itekakav odraz i na njegov razvoj. Na taj je način, osječki radnički pokret postao dio širega narativa, koji ga je uglavnom neopravdano ignorirao.

6. ZAKLJUČAK

Njemački političar Murry Smith jednom je prilikom izjavio je da je za svaku ozbiljnu bitku presudan sukob ideja. Ova je vrsta sukoba, u radničkom pokretu prisutna od samih njegovih začetaka. Tako su se razvile tijekom povijesti različite ideološke borbe od odnosa između marksizma i anarhizma do odnosa socijaldemokracije i komunizma.

Ideje jugoslavenske ljevice, u širem kontekstu 20. stoljeće, nosile su svojevrsno breme socijaldemokratskih odluka vremena prije Prvoga svjetskoga rata kada su ove stranke podržale njegov početak. To je poslužilo kao glavni ideološki alat radikalnoj struji, koja se izdvojila iz socijaldemokratskih stranaka, odnosno komunistima koji su na tome kreirali cjelokupni diskurs o izdajicama radničke klase kreirajući tako poziciju autoriteta unutar radničke klase.

Štoviše, u domaćim je historiografskim okvirima dugo vremena prevladala svojevrsna apstinencija istraživanja ideoloških aspekata radničkoga pokreta, mimo ustaljenih marksističkih obrazaca. Tako su se povjesničari prvenstveno bavili organizacijskom odnosno sindikalnom poviješću dok su ideološke komponente pokrete, pogotovo one s kraja 19. stoljeća, bile postavljane na margine istraživačkih područja. Slična historiografska sudbina pratila je razne druge struje koje su se javljala u radničkom pokretu. U tom je kontekstu iznimno bitno naglasiti anarhističku struju koja je postojala gotovo od 1880-ih godina, a koja još do danas nije dovoljno istražena. Sukladno tomu tek je 2010. godine objavljena knjiga koja je uvelike rasvijetlila utemeljitelja anarhističke ideje na području Hrvatske, slavonskog učitelja Miloša Krpana.

Potonje je uvelike bilo rezultat navedenoga monopola nad ljevičarskim diskursom unutar kojega je vladala gotovo isključivo marksistička terminologija, a koja je pak pojedine struje poput anarhizma odbacivala, interpretirajući ih kao jednu „sleva-zdesna površno nabačena mešavina – jednakost klasa (!)“ ili pak kao semiotičku budalaštinu koja je propisana članovima kao *dogma*.¹²²⁹ Sukladno tomu sve su struje mimo dominantno marksističke definirane kao devijantne varijacije.

Na tragu toga je i socijaldemokratska politika dugo vremena definirana kao *izdajnička*, prije svega zbog svoga kompromisnoga stava u odnosu na državne strukture. Odbacujući proklamirane temeljne koncepte radničkoga pokreta, poput diktature proletarijata, determinizma ili historijskoga materijalizma, ideje socijaldemokracije našle su se u binarnom odnosu s radikalnijom komunističkom strujom. Ovakav je stav dalje produbljivao i u širim okvirima, pogotovo posljednjih desetljeća kada je socijaldemokratska politika „trećega puta“ okrenula isključivo parlamentarnim sredstvima, zanemariivši u potpunosti svoje veze s

¹²²⁹ Bosa Pejović, „Prva internacionala“, *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, (ur. Ljubinka Krešić) Beograd, 1964. 203.-232.

radničkim, tj. sindikalnim pokretom. Štoviše čak su se pojavila i pitanja možemo li govoriti o kraju europske socijaldemokracije ili barem o kraju jednoga njezinoga modela.

Navedeno upućuje na potrebu vraćanja korijenima nastanka različitih struja unutar radničkoga pokreta. Dakle, sve navedeno predstavlja motive za pristup ovoj temi na mikrorazini u kontekstu međuratnoga razdoblja. Upravo je ovo razdoblje obilježeno Oktobarskom revolucijom, radikalnim obračunom s neistomišljenicima na ljevici (anarhistima) te konačnom kreiranjem dviju suprotstavljenih struja koje će se boriti za ideološku prevlast nad radničkim pokretom. Ideje socijaldemokracije i komunizma postavile su ideološki temelj međuratnom radničkom pokretu te obilježile njegov put u ono što je Ian Kershaw metaforički nazvao „prvo poluvrijeme 20. stoljeća“. Iz toga proizlazi i važnost istraživanja međuratnoga pokreta te njegova reinterpetacija u okviru novih metodoloških modela lišenih uobičajenih historiografskih aparata.

S obzirom na ranije istaknutu istraživačku zastupljenost radničkoga pokreta u republičkim historiografijama, unutar kojih su napisane mnogobrojne monografije vezane uz povijest pokreta pojedinih gradova (Zagreb, Požega, Vukovar, Slavonski Brod), grad Osijek, unatoč svojoj iznimnoj važnosti i u industrijskom smislu, ali i u smislu da se radi o rijetkom gradu u kojemu su obje struje imale svoje pristaše, nije bio predmet samostalnoga istraživačkoga područja. Razlozi ove neistraženosti možda se mogu dijelom pronaći u činjenici da su sami akteri (koji su često bili autori ovih monografija) napustili Osijek. Tako je npr. Božidar Maslarić krajem 1920-ih godina otišao u Moskvu dok su se pak socijaldemokrati, poput Ivana Galovca, u potpunosti pasivizirali što je bilo uvjetovano samom sudbinom socijaldemokratske ideje. Kao dodatni mogući razlog nameće se i činjenica da je osnivanjem Centra za povijest Slavonije i Baranje u Slavonskom Brodu, naglasak postavljen na istraživanje brodskega područja što je u krajnjoj liniji rezultiralo izdavanjem nekoliko knjiga i monografija o radničkom pokretu o slavonskobrodskom kraju. Navedeno upućuje kako je osječki radnički pokret bio obrađen tek fragmentarno u pojedinim člancima ili je činio dio većih studija (Dragiša Jović, *Radnički pokret u Slavoniji 1918.-1929.*; Mile Konjević *Radnički pokret u Slavoniji 1929.-1941.*).

Stoga temeljna teza ovoga rada, s jedne strane, odnosi se na činjenicu da je osječki radnički pokret, unatoč svojoj djelomičnoj historiografskoj marginaliziranosti činio itekako važan dio jugoslavenskoga pokreta, i to ne samo u svojoj komunističkoj inačici. S druge strane, povijest osječkoga radničkoga pokreta, zbog svoje ideološke različitosti pokazuje, da su socijaldemokrati bili itekako aktivni na području grada Osijeka, unatoč dominantnoj tezi marksističke historiografije o njihovom slabom utjecaju te isključivo oportunom djelovanju.

Dapače, uvelike su sudjelovali u zbrinjavanju radnika tijekom ekonomske krize, slali brojne interpelacije u Gradsko poglavarstvo te pregovarali s gradonačelnikom, s ciljem poboljšanja društveno-ekonomskoga položaja osječkih radnika. Time je socijaldemokracija u Osijeku u međuratnom razdoblju imala određeni emancipatorski potencijal koji je uslijed dominirajućega marksističkoga diskursa dugo vremena bio ignoriran. Navedeno upućuje na činjenicu da se treba revidirati dosadašnji jednoobrazni pristup međuratnoj socijaldemokraciji unutar kojega je potpuno isključeno djelovanje Ivana Galovca ili odvjetnika Marka Leitnera, koji inače često zastupao komunističke optuženike na sudu.

Radnički pokret između dva rata obilježen je ideološkom dihotomijom, čije se granice nisu brisale unatoč tome što je pokret cijelo vrijeme djelovao unutar represivnih režima Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije. Dapače, s vremenom se odnos toliko zaoštio da su socijaldemokrati i komunisti predstavljali najveće neprijatelje, čiji je antagonizam čak nadilazio odnos prema ostalim društveno-političkim subjektima. Ovo je zapravo bio rezultat događanja u širem kontekstu, tj. kreiranja stava proizašlog iz Moskve, a prema kojemu su socijaldemokrati definirani kao najveći protivnici radničke klase, odnosno onaj dio klase kojega je buržoazija uspjela podmititi. Na tragu je takve interpretacije, socijaldemokratska struja označena kao antiradnička i oportuna. Isto tako socijaldemokrati izjednačeni su s vladajućim krugovima, uslijed njihovoga participiranja u strukturama vlasti što je činilo iznimno plodonosan alat u ideološkim konfrontacijama protiv ove struje, a što je pak komunistička struja permanentno isticala. Ovakva diskrepancija bila je uvjetovana prijedporima koji su se počeli javljati krajem 19. stoljeća, a koji se prije svega odnosile na metode i taktike koje radnici trebaju koristiti s ciljem poboljšanja svoga položaja. To je dovelo do ogromne podijeljenosti unutar pokreta jer su s jedne strane komunisti zahtijevali radikalne metode, poput oružanoga ustanka i revolucije dok su socijaldemokrati težili evolucijskom razvoju socijalizma putem djelovanja u parlamentu, kojega su pak komunisti smatrali „okamenjelim ugruškom povijesti“. Ovakav je stav često činio sukob teorijske linije i stvarnoga stanja, pogotovo u smislu pozivanja na revoluciju neposredno nakon Prvoga svjetskoga rata te ponovno 1929. godine kada je pogrešno procijenjeno stanje, tj. njegova revolucionarna potentnost.

S druge strane i socijaldemokratski odnos prema komunističkoj struji bio je odraz širega ideološkoga rata koji se vodio na prostoru Europe. Tako su njemački socijaldemokrati, Scheidemann i Ebert poput „kuge“ odbacivali socijalističku revoluciju. Na tom su tragu i ovdašnji socijaldemokrati, prihvaćali teze svojih europskih pandana, odbacivši revolucionarne metode i diktaturu proletarijata. Istovremeno su naglašavali kako se bore za socijalnu revoluciju, ali ne putem nasilja, nego putem strukturnoga djelovanja. Isto tako, premda djeluje

prilično ironično i socijaldemokrati su se pozivali na Marxa te nastavljali politiku na njegovom nasljeđu. Štoviše, ovdašnji su socijaldemokrati 1923. godine organizirali i „Marxovo veče“, povodom obilježavanja četrdesete godišnjice njegove smrti, na koje je došlo 40 radnika te na kojoj je zaključeno kako su socijaldemokrati uvjereni da će se radnici opet vratiti od Radića Marxu. Inače, na Marxa se i u socijaldemokratskim krugovima odnosilo kao na čovjeka koji je „svojim genijalnim umom pokazao put kojim danas idu milijuni ljudi“. Navedeno upućuje da se u ova struja oslanjala na marksizam, ali da je ipak njihova interpretacija Marxova učenja bila je u drastičnom raskoraku u odnosu na komunističku struju. Naime, za razliku od komunista, socijaldemokrati nisu nasilje smatrali značajnim elementom radničke borbe. Sukladno tomu, inzistirali su na tezi kako su komunisti preveliki naglasak postavili na diktaturi proletarijata dok je pak sam Marx ovome dao gotovo minornu pozornost, postavljajući je u okvire prijelaznoga oblika vlasti od kapitalizma ka socijalizmu.

Bez obzira na navedene prijepore simultano s neprijateljstvom odigralo se nekoliko epizoda pokušaja suradnje između ovih struja (zajedničko organiziranje radničkih praznika, rad u sindikatima), a koji su uglavnom dolazili s komunističke strane. Međutim, ovi su pokušaji u socijaldemokratskim krugovima interpretirani u smislu komunističkih težnji za cijepanjem radničkoga pokreta.

Kao što je pokazano, sukob između socijaldemokrata i komunista ponajviše se manifestirao na diskursnom planu u okviru kojega su normirani izrazi poput *socijalfašista* i *socijalsocijalista* kao oznake za politiku socijaldemokratskih stranaka, odnosno *kaponje* i *podzemni rovatelji* za komunističku struju. Na taj se način jezik transformirao u procesu kreiranja ideoloških prijepora te je postao njegov važan element. Uz navedeno došlo je do stvaranja određenih diskursnih modela, koje možemo promatrati u teorijskom okviru kojega je postavio nizozemski teoretičar T. A. van Dijk, a koji nam pokazuje da upravo polje jezika predstavlja izuzetno važno područje u proučavanju ideoloških prijepora u radničkom pokretu. U tom kontekstu ovi su modeli služili za diskreditaciju protivničke struje te za ostvarivanje ideološke prevlasti nad radničkom klasom. Unutar njih su se pripadnici ovih struja čak i na metaforičan način međusobno optuživali za nastali raskol u radničkom pokretu, referirajući se kako pojedinci iz suprotnoga tabora „cijepaju dlaku“ ili pak kako su komunisti navukli „boljševičku kapu na glavu“ te slijepo slijede Kominternine naredbe, čime onemogućuju svaki oblik suradnje. Navedeno se manifestiralo putem štampe (*Radničke novine*, *Socijalista*, *Radnički list*, *Borba*, itd.) unutar kojih su se koristili navedeni termini s ciljem stvaranja dodatnih toposa ograničavanja, tj. kreiranja krivnje za situaciju u kojoj se radnički pokret našao u novoj državi. Iz navedenoga proizlazi činjenica kako su diskursne formulacije činile

dominantni ideološki instrumentariji u radničkim prijeporima. Isto tako možemo zaključiti da nam štampa, kao primarni arhivski izvor, pruža višedimenzionalne mogućnosti njezinoga istraživanja te interpretiranja sadržaja, koje nadilazi usko istraživačko djelovanje, a vezano je uz oslanjanje na određene egzaktne podatke ili uspostavljanje kronoloških linija. Konačno, štampa, kako je i predstavljeno u ovom radu, može poslužiti kao temelj rekonstrukcije diskursnih modela pojedinih radničkih struja unutar kojih se analizirati različite semantičke konstrukcije koje pak omogućuje povezivanje povijesti s različitim znanstvenim grama. U tom smislu povezivanja diskursne analize i ideologije pruža brojne mogućnosti daljnjih istraživanja mimo ustaljene historiografske narativne linije. Uza sve navedeno ova metodologija omogućava i novi pristup samoj ideologiji, mimo filozofskih i socioloških pristupa, koji su prema van Dijku, dominirali još otkako je de Tracy prvi puta upotrijebio ovaj termin. Navedeno upućuje i na činjenicu da se u okviru ovoga metodološka pristupa otvara novi istraživački prostor u smislu analize hrvatske socijaldemokracije u međuratnom razdoblju, ne samo na temelju štampe, nego i različitih spisa poput onih Božidara Adžije (*Kapitalizam i socijalizam*) ili pak Slavka Henča (*Što je to sveopće, jednako, izravno, tajno i proporcionalno izbornopravo*). Isto tako valja napomenuti kako ovo, s jedne strane otvara prostor novom pristupu proučavanja povijesti radničkoga pokreta, a s druge strane pruža mogućnost, ali i potrebu redefiniranja dosadašnjega narativa.

Uz sve navedeno potrebno je istaknuti i još jednu mogućnost koje otvara ovo istraživačko polje, a odnosi se na činjenicu da radnički pokret pruža mogućnost komparativne metode koja nadilazi nacionalne okvire, a koju je moguće, između ostaloga, primijeniti pri analizi časopisa *Dokumentacija*, koji je izdavao Institut za radnički pokret u Beogradu, unutar kojega se nalaze najvažniji dokumenti radničkoga pokreta, vezani iz njegovo djelovanje u različitim zemljama, od Francuske do Urugvaja i Mongolije. Isto tako daljnje istraživanje Crvene pomoći pruža mogućnosti međunarodne suradnje te širi spektar djelovanja u smislu otkrivanja motivacije, načina, ali i izazova s kojima su se susretali sudionici, među kojima je bio i Miroslav Krleža, njezinoga organiziranja. Na taj bi način ovaj dio historiografije izašao iz dominantnih nacionalnih tema, te samim time pridonio razvoju historijske znanosti u širim okvirima.

POPIS SKRAĆENICA

- CRSVJ** – Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije
- CSI** – Crvena sindikalna internacionala
- GRS** – Glavni radnički savez
- GRSJ** – Glavni radnički savez Jugoslavije
- HFSS** – Hrvatska federalistička seljačka stranka
- HRS** – Hrvatski radnički savez
- IKKI** – Izvršni komitet Komunističke internacionale
- JRS** – Jugoslavenski radnički sindikat
- JRZ** – Jugoslavenska radikalna zajednica
- JSDS** – Jugoslavenska socijaldemokratska stranka
- KI** – Komunistička internacionala, Kominterna
- KPJ** – Komunistička partija Jugoslavije
- MMO** – Mjesni međustrukovni odbor
- NRPJ** – Nezavisna radnička partija Jugoslavije
- NS** – Nezavisni sindikati
- ORS** – Opći radnički savez
- PRSO** – Pokrajinski radnički sindikalni odbor
- RSO** – Revolucionarna sindikalna opozicija
- SDRJ** – Savez drvodjelskih radnika Jugoslavije
- SDSHiS** – Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije
- SDSJ** – Socijaldemokratska stranka Jugoslavije
- SGRJ** – Savez grafičkih radnika Jugoslavije
- SKRPJ** – Savez kožarsko-prerađivačkih radnika Jugoslavije
- SPJ** – Socijalistička partija Jugoslavije
- SRPJ** – Socijalistička radnička partija Jugoslavije
- SRPJ(k)** – Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunisti)
- SZJ** – Socijalistička zajednica Jugoslavije
- URSSJ** – Ujedinjeni radnički sindikat Jugoslavije

POPIS IZVORA I LITERATURE

IZVORI

Arhivsko gradivo

Državni arhiv u Osijeku

HR-DAOS-10, fond Gradskoga poglavarstva

HR-DAOS-1182, fond Lavoslava Krausa

HR-DAOS-1841 fond Državnoga arhiva u Osijeku – Osijek

HR-DAOS-203 fond Javne burze rada Zagreb, Podružnica Osijek (1929.-1945.)

HR-DAOS-21, fond Oblasno nazorništvo grada Osijeka

HR-DAOS-2103, Zbirka dokumenata radničkoga pokreta

HR-DAOS-499, fond Memoarske građe

HR-DAOS-871, fond Vjekoslava Hengla

Hrvatski državni arhiv

HR-HDA-1731, zbirka istaknutih osoba radničkoga i komunističkoga pokreta XX. stoljeća

Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje

Arhiv Centra za povijest Slavonije i Baranje

Objavljeni izvori i zakoni

„Iz programa Komunističke partije Jugoslavije donetog na njenom drugom kongresu,
http://www.znaci.net/00001/138_19.pdf

Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj godine 1919. i 1920. Od Kongresa ujedinjenja do Obznane, knj. II., Savez sindikata Jugoslavije-Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb, 1956.

Klasna borba. Marksistički časopis. Organ Komunističke partije Jugoslavije (Sekcije Komunističke internacionale), reprint, Izdavački centar komunist, Beograd, 1984.

Podloga ujedinjenja, http://www.znaci.net/00001/138_19.pdf

Položaj radničke klase u Jugoslaviji. Izvještaj Izvršnog Odbora Centralnog Međusaveznog Sindikalnog odbora za Zemaljsku Konferenciju Nezavisnih sindikata, Centralni međusavezni sindikalni odbor Jugoslavije, Beograd, 1922.

Proleter. Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke internacionale), reprint,

Rezolucija o političkoj situaciji i zadacima KPJ“, http://www.znaci.net/00001/138_19.pdf, 12. VIII. 2016.

Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju, *Naredba bana Hrvatske i Slavonije o suzbijanju natjerivanja cijena i sličnih kažnjivih djela*, br., 1.-57., Kr. Zemaljska tiskara, Zagreb, 1920., 377.- 381.

Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju, *Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije o privremenoj obustavi djelatnosti zakona od 14. siječnja 1875 „o pravu sakupljati se“*, br., 1.-136., Kr. Zemaljska tiskara, Zagreb, 1919., 451.

Novine i tiskovine

Aprovizacija. List socijalno-demokratskog radništva za promicanje interesa oko opskrbe pučanstva, (Osijek)

Borba. Socijalno-demokratsko glasilo, (Osijek)

Brodске novine. Organ Demokratske stranke Srba, Hrvata i Slovenaca, (Brod na Savi)

Crvena zastava (Budimpešta)

Dom i svijet, (Zagreb)

Glas Slavonije, (Osijek)

Hrvat. Glavno glasilo Starčevićeve stranke uprava u Državi S.H.S, (Zagreb)

Hrvatski list, (Osijek)

Istina. Informativni tjednik za savremena pitanja, (Slavonski Brod)

Male novine. Radničko glasilo, (Osijek)

Mladi boljševik. Organ Saveza komunističke omladine Jugoslavije (Sekcija Komunističke Omladinske Internacionale), nije navedeno mjesto izdavanja niti točan nadnevak, 1928.

Narodna obrana, (Osijek)

Obzor, (Zagreb)

Organizovani radnik. Organ Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije, (Zagreb)

Posavska Hrvatska. Hrvatsko narodno glasilo, (Slavonski Brod)

Pravda. Socijalističko glasilo, (Zagreb)

Radnička riječ. Glasilo Radničke partije Jugoslavije (komunista). Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća za Osijek, (Osijek) kasnije Radnička riječ. Glasilo Komunističke partije Jugoslavije,

Radnička straža. Glasilo socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), (Vukovar)

Radnička štampa. Organ Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije, (Zagreb)

Radničke novine. Glasilo Socijalističke partije Jugoslavije, (Osijek)

Radničke novine. Socijalističko glasilo, (Osijek)

Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku, (Osijek)

Republikanski blok radnika i seljaka, (Osijek)

Riječ radnika i seljaka, (Osijek)

Riječ, (Zagreb)

Slobodna riječ, (Osijek)

Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo, (Osijek)

Tribuna. Pučki nezavisni politički i gospodarski dnevnik, (Zagreb)

Vjesnik županije Virovitičke. List za unapredjenje javne uprave, školstva i narodnoga gospodarstva, (Osijek)

Tiskovine

Ciljevi i putevi socijalne demokracije, (prijevod Vitomir Korać), Naša Sloga, jugoslavenska socijalistička nakladna zadruga, Zagreb, 1912.

Henč, Slavko, „Što je to sveopće, jednako, izravno, tajno i proporcionalno izborno pravo“, Osijek, 1907.

Krekić, Bogdan, *Radnički štrajkovi 1936.: objašnjenje pravih uzroka njihovih pojava u 1936. godini: 1. dizanje životnog standarda radnika, 2. sklapanje kolektivnih ugovora*, Izdanje Centralnog sekretarijata radničkih komora u Beogradu, Beograd, 1936. (?)

LITERATURA

Knjige

Adžija, Božidar, *Članci i rasprave*, Glas naroda, Zagreb, 1952.

Adžija, Božidar, *Kapitalizam i socijalizam*, Naša Snaga, Zagreb, 1920.

Babel, August, *Žena i socijalizam*, Beograd, Rad, 1956.

Balen, Vice Marija, *Bili smo idealisti.....uspomene jedne revolucionarke*, Disput, Zagreb, 2009.

Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1988.

Bastaić, Konstantin (ur.), *Jean Jaurès i socijalizam*, Kultura, Zagreb, 1954.

Berger, Stefan, *Social Democracy and the Working Class: In Nineteenth and Twentieth Century*, Routledge, Abingdon, 1999.

Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.

Boban, Ljubo, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Školska knjiga, 1992.

Boban, Ljubo, *Sporazum-Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1965.

Boban, Ljubo, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928.-1936.)*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973.

Bonanno, Alfredo Maria, *Anarhistička tenzija. Kritika sindikalizma. Oružana radost, Što čitaš?*, Zagreb, 2010.

Bosiljčić, Slobodan, *Oktobarska revolucija 1917. i prve godine sovjetske vlasti*, Mladost, Beograd, 1966.

Brovkin, Vladimir N., *Behind the Front lines of the Civil War. Political Parties and Social Movements in Russia, 1918.-1922.*, Princeton University Press, New Jersey, 1994.

Buharin, N.; Staljin, J.; Trocki, Lav; Zinovjev, G., *Permanentna revolucija i socijalizma u jednoj zemlji*, Globus, Zagreb, 1979.

Cazi, Josip *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880.-1895.)*, knj. I., II., Savez sindikata Jugoslavije; Republičko vijeće za Jugoslaviju, Zagreb 1958.;

Cazi, Josip, *Revolucionarni sindikati Jugoslavije 1919.-1920.*, Rad, Beograd, 1959.

Cazi, Josip, *Nezavisni sindikati*, knj. III., Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1967.

Cazi, Josip, *S puta reformizma na put klasne borbe. Ujedinjeni radnički sindikalni savez 1929.-1934.*, Radničke novine, Zagreb, 1977.

Cazi, Josip, *Vukovar u klasnoj borbi: od prvih radničkih organizacija do socijalističke revolucije: 1895.-1941.*, Savez sindikata Jugoslavije; Republičko vijeće za Jugoslaviju, Zagreb 1955.

Čapo, Hrvoje, *Kraljevina čuvara. Represivni aparat monarhističke Jugoslavije na području hrvatskih zemalja (1918.-1941.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2015.

Čepo, Zlatko, *Socijalizam od teorije do stvarnosti. Priručnik za mlade komuniste*, Narodno sveučilište grada Zagreba, Zagreb, 1969.

Čulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1961.

Čulinović, Ferdo, *Odjeci oktobra u jugoslavenskim zemljama*, 27. srpanj, Zagreb, 1957.

Duro Đaković. Život i djelo, (Ubavka Vukošević, prir.), Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski BROD, 1979.

Damjanović, Pero (ur.), *Prilozi za istoriju socijalizma*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1966.

- Dimković, Borislav, *KPJ-SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju (1919.-1974.)*, Sremske novine, Sremska Mitrovica, 1976.
- Diner, Dan, *Razumjeti stoljeće. Općepovijesno tumačenje*, Fraktura, Zagreb, 2013.
- Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929.-1935.*, Institut za savremenu historiju, Beograd, 2006.
- Dragičević, Adolf, *Teorija i praksa socijalizma*, Zagreb, Naprijed, 1966.
- Eagleton, Terry, *Ideology: An Introduction*, Verso, London/New York, 1991.
- Eagleton, Terry, *Zašto je Marx bio u pravu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.
- Engelsfeld, Neda, *Povijest hrvatske države i prava. Razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Pravni fakultet, Zagreb, 2002.
- Filipović, Filip, *Izabrani spisi*, knj. I., (ur. Najdan Pašić), Kultura, Beograd, 1962.
- Fitzpatrick, Sheila, *The Russian Revolution*, Oxford University Press, Oxford, 1994.
- Fox, Michael David, *Revolution of the Mind: Higher Learning among the Bolshevics, 1918.-1929.*, New York, Cornell University Press, 1997.
- Galbraith, John Kenneth, *The Great Crash 1929.*, Boston, Mariner Books, 2009.
- Globačnik, Matko, *Hrvatska socijaldemokracija u Prvom svjetskom ratu*, Srednja Europa, Zagreb, 2018.
- Goldstein, Slavko, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003.
- Gramsci, Antonio, *Pisma iz zatvora*, Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, 1951.
- Gross, Mirjana, *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1957.
- Haimson, H. Leopold, *Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*, Beacon Press, Boston, 1966.
- Hobsbawm, Eric, *Doba revolucije. Evropa 1789.-1848.*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.
- Hobsbawm, Eric, *Kako promijeniti svijet. Priče o Marxu i marksizmu*, Zagreb, Naklada Ljevak, 2014.

Holzer, Jerzy, *Komunizam u Europi. Povijest pokreta i sustava vlasti*, Srednja Europa Zagreb, 2002.

Horvat, Josip, *Povijest novinstva Hrvatske 1771.-1939.*, Golden marketing, Zagreb, 2003.

Horvat, Vlado, *Revolucionar Stjepan Supanc*, Komitet općinske konferencije Saveza komunista Hrvatske, Vukovar, 1980.

Hrelja, Kemal; Kaminski, Martin, „*Borovo*“ *jugoslavenski kombinat gume i obuće*, Slavonski Brod, 1971.

Janković, Branimir, *Mijenjanje sebe same. Preobrazba hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Srednja Europa, Zagreb, 2016.

Janjatović, Bosiljka, *Kožarsko-prerađivački radnici u sindikalnom pokretu Hrvatske*, Republički sindikalni odbor Sindikata radnika u industriji tekstila, kože, gume i obuće Hrvatske, Radničke novine, Zagreb, 1989.

Janjatović, Bosiljka, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, Dom i svijet, Zagreb, 2002.

Janjatović, Bosiljka, *Politika HSS-a prema radničkoj klasi*, Centar za kulturnu djelatnost/ Institut za historiju radničkog pokreta Zagreb, 1983.

Janjatović, Bosiljka, *Povijest sindikalnog pokreta tekstilno-odjevnih radnika Hrvatske 1919.-1941.*, Radničke novine, Zagreb, 1988.

Janjatović, Bosiljka, *Sindikalni pokret u Jugoslaviji do 1941.*, Sindikalna škola Hrvatske „Josip Cazi“, Zagreb, 1984.

Jelić, Ivan, *Uoči revolucije. Komunistički pokret u Hrvatskoj 1935.-1941.*, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1978.

Johnston, William M., *Austrijski duh: intelektualna i društvena povijest 1918.-1938.*, Globus, Zagreb, 1993.

Joka, Mile (prir.), *Diktatura proletarijata. Pariška komuna i Oktobarska revolucija*, Školska knjiga, Zagreb, 1959.

Jović, Dragiša, *Radnički pokret u Slavoniji 1918.-1929.*, Slavonski Brod, Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 1985.

Jović, Dragiša; Konjević, Mile, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata (1918.-1941.)*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1974.

Kautsky, Karl, *Ortodoksni marksizam i revizionizam*, Globus, Zagreb, 1979.

Kautsky, Karl, *The Social Revolution: Reform and Revolution, the Day After the Revolution*, Whitefish, 2009.

Kautsky, Karl; Trocki, Lav Davidovič, *Terorizam i komunizam: rasprava o boljševičkoj revoluciji*, (ur. Božidar Jakšić; Slobodan Samardžić), Filip Višnjić, Beograd, 1985.

Karabegović, Ibrahim, *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919.-1941.*, Svjetlost, Sarajevo, 1979.

Kershaw, Ian, *Do pakla i natrag. Europa 1914.-1949.*, Fraktura, Zagreb, 2017.

Klobučar, Davor, „Pet latica iz Osijeka“, Esperantsko društvo 'Libergia Stelo', Osijek, 2009.

Kol, D.H., Džordž, *Istorija pokreta britanske radničke klase*, Rad, Beograd, 1955.

Konjević, Mile, *Radnički pokret u Slavoniji (1929.-1941.)*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1981.

Korać, Vitomir, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, knj., I. II., Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb, 1929., 1930.

Kovačev, Vujica, *Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917.-1919.*, Beograd, 1966., 1967.

Kovačević, Ivan, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867.-1914.*, Institut za savremenu historiju, Beograd, 1972.

Kovačević, Ivan, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu, 1873.-1914.*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1976.

Kraus, Lavoslava, *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, Glas Slavonije, Osijek, 1973.

Krizman, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918.-1941.*, Školska knjiga, Zagreb, 1975.

Krpan, Miloš, *Izabrani spisi*, (ur. Dejan Dedić), DAF, Zagreb, 2010.

Krv i život za slobodu: slike iz života i borbe studenta iz Jugoslavije u Španiji (red. Anger. K, Maslarić, B., Vlahović, V.), Udruženje bivših jugoslavenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske, Beograd, 1969.

Larrain, Jorge, *The concept of ideology*, Hutchinskon, 1979.

Lenjin, Vladimir, *Država i revolucija. Zadaci proletarijata*, BIGZ, Beograd, 1973.

Lenjin, Vladimir, *Proleterska revolucija i renegat Kautsky dječja bolest 'ljevičarstva' u komunizmu*, Naprijed, Zagreb, 1973.

Lenjin, Vladimir, *Što da se radi – goruća pitanja našeg pokreta*, Kultura, Zagreb, 1949.

Lenjin, Vladimir, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*, Foreign Languages Press, Peking, 1975.

Luj, Pol, *Istorija socijalizma u Francuskoj*, Beograd, Rad, 1956.

Ljubljanović, Srećko, *Radnički pokret u Požeškoj kotlini*, Historijski arhiv – Slavonska Požega, 1961.

MacMillan, Margaret, *Mirotvorci. Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008.

Manc, Josip (ur.) *Tvornica šećera i kandita Osijek: 1906.-1980.*, RO Tvornica šećera i kandita, Osijek, 1980.

Marx, Karl; Engels, Friderich, *Manifest Komunističke partije*, August Cesarec, Zagreb, 1974.

Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. X., Naprijed, Zagreb, 1963.

Maslarić, Božidar, *Moskva, Madrid, Moskva*, Prosvjeta, Zagreb, 1952.

Matković, Hrvoje, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada Pavičić, Zagreb 1999.

Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.

Mažuran, Ive, *Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867.-1894*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1967.

Mawdsley, Even, *The Russian Civil War*, Pegaus Book, New York, 2007.

Medanić, Barbara, *Uvjeti i rezultati poslovanja osječke privrede kroz proteklo trogodišnje razdoblje (1967.-1969.)*, Općinsko sindikalno vijeće, Osijek, 1979.

- Mićić, Srđan, *Od birokratije do diplomatije. Istorija jugoslavenske diplomatske službe 1918.-1939.*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2018. (čirl.)
- Milenković, Toma, *Socijalistička partija Jugoslavije (1921.-1929.)*, Institut za savremenu istoriju i NIP/Esport-Press, Beograd, 1974.
- Miloradović, Goran, *Karantin za ideje*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2004.
- Montefiore, Simon Sebag, *Staljin - na dvoru crvenog cara*, Profil, Zagreb, 2009
- Mujbegović, Vera, *Komunistička partija Nemačke, 1918.-1923.*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968.
- Najbar – Agičić, Magdalena, *Povijest novinarstva. Kratki pregled*, Sveučilište Sjever, Zagreb, 2015.
- Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945. – 1960.*, Ibis grafika, Zagreb, 2019.
- Nazečić, Ahmed, *Revolucionar Asim Behmen. Na putevima internacionalizma*, Sarajevo, Svjetlost, 1967.
- Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
- Očak, Ivan, *Jugoslaveni u Oktobarskoj revoluciji*, Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, Beograd, 1977.
- Očak, Ivan, *Jugoslavenski oktobarci. Likovi i sudbine*, Školska knjiga, Zagreb, 1979.; Isti, *Jugoslaveni u Oktobarskoj revoluciji*, Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, Beograd, 1977.
- Očak, Ivan, *U borbi za ideje Oktobra: jugoslavenski povratnici iz Sovjetske Rusije (1918.-1921.)*, Zagreb, Stvarnost, 1976.
- Palić, Milenko, *Radnički pokret u Vojvodini 1921.-1929.*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1973.
- Milenko Palić (ur.), *Revolucionarni radnički pokret u Subotici*, Gradski muzej Subotica, Subotica, 1974.
- Pedeset godina tvornica keksa i kruha Sloboda Osijek: 1922.-1972*, Čakovec, 1972.

- Pejić, Luka, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj. Fragmenti subverzije*, DAF, Zagreb, 2016.
- Perović, Latinka, *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*, Globus, Zagreb, 1984.
- Pirjevec, Jože, *Tito i drugovi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2012.
- Plećaš, Dušan, *Prvomajske proslave u Osijeku*, Revija-časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, Osijek, 1973.
- Plećaš, Dušan, *Socijalna demokracija 1894.-1919.*, Izdavača: Socijaldemokratska partija Hrvatske, Zagreb, 1994.
- Požar, Petar, *Jugoslaveni žrtve staljinskih čistki*, Beograd, Nova knjiga, 1989.
- Preston, Paul, *The Spanish Civil War*, W.W. Norton & Company, New York, 2006.
- Prica, Ognjen, *Izabrani spisi*, (ur. Nusret Seferović), Kultura, Beograd, 1960.
- Prilozi za istoriju socijalizma*, (ur. Pero Damjanović), Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1966
- Protić, Žarko; Vesović, Milan; Matić, Milan, *Socijalistički i radnički pokret i Komunistička partija Jugoslavije (1867.-1941)*, Institut za savremenu historiju, Beograd, 1972.
- Rajković, Ana; Tvrtko Jakovina, „*Povijest neostvarenih mogućnosti. Socijaldemokracija i nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.-1921.)*“, Regionalni ured Zaklade Friedrich Ebert, Zagreb, 2018.
- Rašeta, Boris (ur.), *Komunizam. Hrestomanija: ključni tekstoovi o ideologiji, njezinu usponu i padu*, 24 sata d.o.o., Zagreb, 2017.
- Read, Anthony, *The World on Fire: 1919 and the Battle with Bolshevism*, W.W. Norton & Company, New York, 2008.
- Renouvin, Pierre, *Evropska kriza i prvi svjetski rat*, Naprijed, Zagreb, 1965.
- Ristović, Ljubiša; Kržavac, Savo, *Robija*, Republika, Zagreb, 1968.
- Rosenhaft, Eva, *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence 1929.-1933*, Cambridge University Press, 2008.

- Russel, Bertrand, *The Practice and Theory of Bolshevism*, Arc Manor, Rockville 2008.
- Sassoon, Donald, *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*, The New Press, New York, 1996.
- Shlaes, Amity, *The Forgotten Man: A New History of the Great Depression*, New York, Harper Perennial, 2008.
- Skupina autora, *Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871.-1914.)*, knj. 14., Jutarnji list, Zagreb, 2008.
- Skupina autora, *Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871.-1914.)*, knj. 15, Jutarnji list, Zagreb, 2008.
- Skupina autora, *Povijest i baština. Osječki generalni štrajk iz 1905. godine*, Muzej Slavonije/Filozofski fakultet, Osijek, 2015.
- Skupina autora, *Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, knj. 17., Jutarnji list, Zagreb, 2008.
- Skupina autora, *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, (ur. Rodoljub Čolaković, Pero Damjanović, Sergije Dimitrijević i dr.), Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963.
- Skupina autora, *Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936.)*, knj. 16., Jutarnji list, Zagreb, 2008.
- Skupina autora, *SOUR Industrijsko poljoprivredni kombinat Osijek: povodom 25. obljetnice Kombinata*, Zagreb, 1985.
- Skupina autora, *Sovjetska zemlja*, Beograd, Kultura, 1948.
- Sršan, Stjepan, *200 godina školstva i prosvjete u Petrijevcima i povijest Petrijevacu*, Osnovna škola „Republika“, Petrijevci, 1988.
- Stanić, Vladimir (ur.), *Elektroslavonija: elektroprivredno poduzeće Slavonije i Baranje Osijek 1926. – 1976.*, Osijek, 1976.
- Stipetić, Zorica, *Argumenti za revoluciju – August Cesarec*, Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1982.

Strugar, Vlado, *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914.-1918.*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1963.

Strugar, Vlado, *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, Rad, Beograd, 1965.

Supek, Ivan, *Tragom duha kroz divljinu*, Profil, Zagreb, 2006.

Šimončić-Bobetko, Zdenka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj (1918. – 1941.)*, (prir. Mira Kolar – Dimitrijević), Hrvatski institut za povijest/AGM, Zagreb, 1997.

Šimončić-Bobetko, Zdenka, *Industrija Hrvatske 1918.-1941.*, AGM, Zagreb, 2005.

Valerie Raleigh Yow, *Recording Oral History: A Guide for Humanities and Social Sciences*, Aldamira Press, Walnut Creek, 2005.

Vesović, Milan, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918.-1929.*, Institut za savremenu istoriju/IRO Narodna knjiga, Beograd, 1979.

Vinaj, Marina, „Građa za bibliografiju osječkih novina 1848.-1945.“, *Knjižničarstvo: Glasnik Društva knjižničara Slavonije i Baranje*, 7., br. 1-2

Vranicki, Predrag, *Historija marksizma*, knji. I., Liber/Naprijed, Zagreb, 1978.

Vujić, Antun, *Hrvatska i ljevica. Prilog socijaldemokratskom gledištu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2014.

Weitz, D. Eric, *Creating German Communism 1890.-1990.: From Popular Protest to Socialist State*, Princeton University Press, New Jersey, 1997.

Živaković-Kerže, Zlata, *Plan proizvodnje i organiziranost poljoprivrednika na području Slavonsko-baranjske regije u 1982. godini*, Zadružni savez Slavonije i Baranje, Osijek, 1982.

Živaković-Kerže, Zlata/ Gabriela Dobsai, *KAROLINA Od Pillerovog paromlinskog društva, karoline, SLOBODE do Kraš grupe*, Osijek 2017.

Članci u časopisima i zbornicima

Adler, Max, „Lijevi socijalizam“, *Austromarksizam* (ur. Cartan, Branko; Kalanj, Rade; Mikecin, Vjekoslav), Globus, Zagreb, 1982.

Belić-Franić, Stevan, „Druga internacionala“, *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, (ur. Ljubinka Krešić), Rad, Beograd, 1964.

Bernstein, Eduard, „Revizionizam u socijaldemokraciji“, (prijevod: Tomislav Martinović), *Politička misao: časopis za politologiju*, br. 4., 16/1979.

Blackledge, Paul, „Karl Kautsky and Marxist Historiography“, *Science & Society*, br. 3., 70/2006.

Bogadanović, Tomislav, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, br. 12., 23/2013.

Britovšek, Marjan, „Radnički pokret u periodu između Prve i Druge internacionalne“, *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, (ur. Ljubinka Krešić), Rad, Beograd, 1964.

Bronner, Stephen Eric, „Karl Kautsky and the Twilight of Orthodoxy“, *Political Theory*, br. 3., 10/1982.

Buiting, Henny, „The Netherlands“, *The Formation of Labour Movements 1870.-1914., Contributions to the History of Labour and Society*, 2 (ur. Jurgen Rojahn), Brill Academic Pub, Boston, 1990.,

Cesarec, August, „Putovanje po Sovjetskom Savezu“, *Put. Časopis za književnost i kulturu, Osijek*, 1940.,

Cvetković, Slavoljub, „Pojava individualnog terora kod mladih jugoslavenskih komunista“, *Istorija XX. veka, Zbornik Radova*, Beograd, 1965.

Cvjetičanin, Veljko, „Bernštajinizam – pretpostavke, doktrina i sudbina“, *Idejne koncepcije radničkog pokreta*, (ur. Adolf Dragičević), *Naše teme*, Zagreb, 1970.

Debenjak, Božidar, „90. godišnjica Oktobarske revolucije“, *Zarez*, br. 440., 15. XI. 2007.

Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929.-1935.*, Institut za savremenu historiju, Beograd, 2006.

Engelsfeld, Neda, „Rad Kluba komunističkih poslanika u plenumu Ustavotvorne skupštine (u prosincu 1920. i u siječnju 1921.)“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijesti*, br. 1., 2/1972.

Erl, Vera, „Socijalna i ekonomska struktura stanovništva, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, (ur. Ive Mažuran), Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijek, Osijek, 1996.

- Gross, Mirjana, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, *Historijski zbornik*, br. 1-4., 8/1955.
- Gross, Mirjana, „Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890.-1902.“, *Historijski zbornik*, br. 1-4., 9/1958.
- Hasanagić, Edib, „Prvi kongres Komunističke partije Jugoslavije, *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, (ur. Ljubinka Krešić), Rad, Beograd, 1964.
- Hrabak, Bogumil, „Socijaldemokrati Hrvatske, Slavonije, Srema i Istre u 'prevratu' 1918. godine“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 9/1972.
- Janjatović, Bosiljka, „Povijesna literatura o sindikalnom pokretu u Hrvatskoj između dva rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1., 2/1970.
- Janjatović, Bosiljka, „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933.-1936. s obzirom na politiku KPJ“, prvi dio, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1-2, 1/1970.
- Janjatović, Bosiljka, „Uvreda Veličanstva?: teži zločin u karađorđevićevoj kraljevini, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, br. 30., 1/1998.
- Janjatović, Bosiljka; Strčić, Petar, „O ubojstvu dr. Milana Šufflaya“, *Historijski zbornik*, br. 1., 46/1993.
- Bosiljka Janjatović, „Sindikalni pokret u razdoblju između dva svjetska rata i radnici-seljaci“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1., 6/1974.
- Jelić, Ivan; Rastić, Marijan, „Organizacija znanstvenoistraživačkog rada na povijesti radničkog pokreta, KPJ, NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1., 2/1970.
- Jović, Dragiša, „Hrvatska zajednica u političkom životu Slavonije, Srijema i Baranje 1919.-1929. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., 32/2000.
- Knapič-Krhen, Cveta, „Jugoslavenska radnička društva u Austriji i pokušaj osnivanja Saveza jugoslavenskih radničkih društva u inozemstvu“, *Migracijske teme*, br. 1-2., 4/1988.
- Knapič-Krhen, Cveta, „Radnički pokret u Osijeku prema vijestima objavljenim u 'Slobodi' 1892.-1902., *Materijali naučnog skupa Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama – Osijek 1867.*, (gl. ur. Zdravko Krnić), Slavonski Brod, 1969.
- Knežević, Relja, „Direktaši: Revolucionarno-socijalistička struja unutar Srpske socijaldemokratske partije 1906.-1912.“, *Tokovi istorije*, 2/2014.

Koprivica-Oštrić, Stanislava, „Nezavisna radnička partija Jugoslavije i njena djelatnost u Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., 7/1975.

Koprivica-Oštrić, Stanislava, „Programi radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919.-1929. (poredbena analiza)“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, br. 7-8./1970.

Kosanović, Nikola, „Radnički pokret u Osijeku i Slavoniji od dolaska na vlast Khuen-Hedervarya do osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, *Materijali naučnog skupa Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama – Osijek 1867.*, (gl. ur. Zdravko Krnić), Slavonski Brod, 1969.

Leček, Suzana, „Izbori ili imenovanje – problem gradske (samo)uprave u Slavonskom Brodu 1918.-1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1., 45/2013.

Lenjin, Vladimir, „Marksizam i reformizam“, *V. I. Lenjin, Izabrana djela*, (ur. Miroslav Vitorović), knj. 8., Kultura, Beograd, 1960.

Lončar, Ivana, „Udruga Hrvatska žena u Osijeku 1921.-1943.“, *Scrinia Slavonica*, br. 1., 11/2011.

Lukić, Anamarija, „Ako neće milom, hoće komesarijatom: mehanizam državne centralizacije na primjeru grada Osijeka (1926.-1928.)“, *Hum: Časopis Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 5., 11/2016.

Marx, Karl, „Kritika Gotskog programa“, *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, (ur. Adolf Dragičević), Stvarnost, Zagreb, 1979.

Melnik, Tatjana, „Emigranti iz Rusije između dva svjetska rta na području Slavonskog Broda“, *Prilozi za povijest Broda i okolice*, 3/2017.

Mesarš, Šandor, „Mađarska Sovjetska Republika i revolucionare perspektive u Jugoslaviji“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 7-8/1970.

Milanović, Vladimir, „Revolucija i revolucionarni pokret u Europi (1918.-1923.)“, *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, (ur. Ljubinka Krešić), Rad, Beograd, 1964.

Milenković, Toma, „Pregled razvitka socijaldemokratskog pokreta u Europi za vreme prvog svetskog rata“, *Zbornik radova XII*, Beograd, 1972.

Milenković, Toma, „Prilog istoriji socijaldemokratskog pokreta u Europi (1919.-1929.), *Prilozi za istoriju socijalizma*, knj. 9., Beograd, 1974.

Milenković, Toma, „Privremeno radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji (od kraja prvog svetskog rata do donošenja Vidovdanskog ustava)“, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, br. 11., 1981.

Milenković, Toma, „Socijalreformistički pokret u jugoslavenskim zemljama (1917—1929)“, *Zbornik radova „Politički život Jugoslavije 1914.—1945.“*, Beograd, 1973.

Milušić, Anto, „Pravni i politički aspekti općinskih izbora u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1920“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, br. 7-8., 1970.

Nikšić, Tomo, „Borba ursovog sindikata drvodjelskih radnika u Požeškoj kotlini 1935.-1939.“, *Radnički pokret u Požeškoj kotlini između dva rata*, (ur. Vladimir Smojver), Općinski komitet SKH Slavonska Požega/Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonska Požega, 1978.

Očak, Ivan „Povratnici iz sovjetske Rusije u borbi za stvaranje ilegalnih komunističkih organizacija uoči prvog kongresa SRPJ(k“), *Historijski zbornik*, br. 27.-28.; VIII/1974.-1975.

Očak, Ivan, „Građa za biografiju Rudolfa Hercigonje“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, br. 1., 18/1986.

Očak, Ivan, „Iz povijesti jugoslavenske emigracije u SSSR-u između dva rata“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 1., 16/1983.

Odavić-Jocović, Ravijola, „Organiziranje prvog strukovnog sindikata krojača u Osijeku“, *Materijali naučnog skupa Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama – Osijek 1867.*, (gl. ur. Zdravko Krnić), Slavonski Brod, 1969.

Oreščanin, Dušan, „Prilike na svetskom i domaćem tržištu drva u XX veku“, *Zbornik radova simpozija 'Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja*, (ur. Josip Roglić), Osijek, 1980.

Oštrić, Vlado, „Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine“, *Povijesni prilozi*, br. 2., 2/1983.

Oštrić, Vlado, „Sudjelovanje osječkih socijalista u osnivanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije“, *Materijali naučnog skupa Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama – Osijek 1867.*, (gl. ur. Zdravko Krnić), Slavonski Brod, 1969.

Oštrić, Vlado, „Tokovi revolucije, zbornik istorijskih radova I i II 1967, III 1968.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1., 2/1970.

Pejić, Luka, „Godine revolta: Štrajkovi radnika slavonske drvnoprerađivačke industrije 1905.-1907.“, u: *Slavonske šume kroz povijest*, (ur. Dinko Župan i Robert Skenderović), Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2017.

Pejić, Luka, „Godine revolta: Štrajkovi radnika slavonske drvnoprerađivačke industrije 1905.-1907.“, u: *Slavonske šume kroz povijest*, (ur. Dinko Župan i Robert Skenderović), Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2017.

Pejić, Luka, „Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu 19. u 20. stoljeće u Osijeku i okolici“, *Historijski zbornik*, br. 2., 70/2017.

Priklamjer-Tomanović, Zorica, „Radnički pokret u jugoslavenskim zemljama do 1914. godine.“, *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, (gl. ur. Ljubinka Krešić), Beograd, 1964.

Rajković, Ana, „Kreiranje građanskog narativa u kontekstu radničkog pokreta (Primjer Narodne obrane – stav i izvještavanje o generalnom štrajku u Osijeku 1905.)“, *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje*, 13/2015.

Rajković, Ana, „Odnos Ivana Supeka prema jugoslavenskoj ljevici (1939. – 1972.)“, *Historijski zbornik*, br. 2., 67/2014.

Sassoon, Donald, „Socijalizam u dvadesetom stoljeću. Povijesna refleksija“, *Političke ideologije. Novi prikaz*, (ur. Michael Freeden), Algoritam, Zagreb, 1996.

Sayer, Jennifer, „Ideology: The Bridge Between Theory and Practice“, *Community Development in Theory and Practice: An International Reader*, (ur. Craig, Gary; Popple, Keith; Shaw, Mae), Spoksmen, Nottingham, 2008.

Stråth, Bo, „Ideology and conceptual History“, *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, (ur. Michael Freeden, Lyman Sargent, Marc Stears), Oxford University Press, Oxford, 2013.

Swain, Geoffrey, „Wreckage or Recovery. A Tale of Two Parties“, *In the Search Revolution: International Communist Parties in the Third Period*; Worley, Matthew (ur.), London, I.B. Tauris, 2004.

Šeš, Zvonko, „Počeci djelovanja službe za zapošljavanje u Hrvatskoj“, *Revija za socijalnu politiku*, br. 2., 7/2000.

Šimončić-Bobetko, Zdenka, „Agrarna reforma i kolonizacija na području Baranje u međuratnom razdoblju 1919.-1941., *Tri stoljeće Belja*, (gl. ur. Dušan Čalić), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Osijek, 1986.

Šimončić-Bobetko, Zdenka, „Agrarna reforma na području Hrvatskog zagorja, Međimurja i Podravine u međuratnom razdoblju (1918.-1941.)“, br. 7., *Povijesni prilozi*, 7/1988.

Štager, Ivanka, „Pregled sindikalnog pokreta varaždinskih tekstilaca između dva rata“, *Godišnjak gradskog muzeja Varaždin*, br. 4., 4/1970.

Šute, Ivica, *Hrvatska povijest 1918.-1941.*, Leykam internationa, Zagreb, 2019.

van Dijk, T. A., „Discourse semantics and ideology“, *Discourse & Society*, br. 2., 6/1995.

Višinger, Franjo, *Diskusije, Radnički pokret u Požeškoj kotlini između dva rata*, (ur. Vladimir Smojver), Općinski komitet SKH Slavonska Požega/Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonska Požega, 1978.

Volner, Hrvoje, „Odnos poduzeća S.H. Gutmann d.d. prema sindikatima“, *Studia lexicographica*, br. 2., 2/2008.

Vrčinac, Julijana, „Komunistička Partija Jugoslavije (1919.-1937.), *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, (ur. Ljubinka Krešić), Beograd, 1964.

Vukadin, Ante, „Arhivska građa društveno-političkih organizacija“, *Vodič Historijskog arhiva u Osijeku*, Historijski arhiv, Osijek, 1987.

Vukadinović, Radovan, „Proleterski internacionalizam u teoriji i praksi odnosa između socijalističkih država“, *Politička misao: časopis za politologiju*, br. 4., 5/1968.

Žarić, Slobodan, „Istorija XX veka – Zbornik radova, sv. I-X, Beograd 1959.-1969.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., 2/1971., 266.-272.

Živaković-Kerže, Zlata, „Gospodarski razvoj“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, (ur. Ive Mažuran), Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijek, Školska knjiga d.d, Osijek, 1996.

Doktorski, magistarski i diplomski radovi

Držaić, Karlo, *Povijest i ideologija Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije na prijelazu iz Habsburške Monarhije u monarhističku Jugoslaviju*, diplomski rad

Gross, Mirjana, *Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890.-1905.*, (disertacija)

Lukić, Anamarija, *Vjekoslav Hengl – urbana politika i gradska vlast u Osijeku, 1920.-1934.*, doktorska disertacija

Rukopisi

Jović, Dragiša, „KPJ i revolucionarni radnički pokret u Slavoniji 1918.-1929.“

Povijest radničkog pokreta Osijeka i okolice 1867.-1945.

Pregled partijske organizacije 1919-1945., Historijski arhiv Osijek

Internet

„Esperanto u Osijeku – sažeto“, http://www.esperanto.hr/galerio_osijek_resumo.htm

„Lenin and the socialist paper“, http://socialistworker.org/2004-1/502/502_08_Lenin.shtml

„Socijaldemokratska tradicija Srbije“,

http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2002/288-289/288-289_11.html

„Zeleni kadar“, Leksikografski zavod Miroslav Krleža,

<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=23011>

Afera Diamanstein, Leksikografski zavod Miroslav Krleža,

<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1216>

Ángel Herrera-Zgaib, Miguel, „The Public Intellectual in Critical Marxism: From the Organic Intellectual to the General Intellect!“,

http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0122-44092009000100007

Arhiva marksističkih tekstova, <https://www.marxists.org>

Babić, Eugen „Filozofski i politički razvoj Mihaila Aleksandroviča Bakunjina“, <http://anarhizam.hr/povijest/237-eugen-babi-2011-filozofski-i-politiki-razvoj-mihaila-aleksandrovica-bakunjina>

Bernstein, Eduard, Internet Archive, <https://www.marxists.org/reference/archive/bernstein/>

Bernstein, Eduard, *Evolutionary Socialism*,

<https://www.marxists.org/reference/archive/bernstein/works/1899/evsoc/ch03-1.htm>

Bukšeg, Vilim, Leksikografski zavod Miroslav Krleža,

<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3111>,

Dauvé Gilles; Authier, Denis, *The 1918. „November Revolution“*, u: *The Communist Left in Germany 1918.-1921.*, <https://www.marxists.org/subject/germany-1918-23/dauve-authier/ch05.htm>

Dragiša

Lapčević“,

Republika,

http://www.yuope.com/zines/republika/arhiva/99/222/222_28.html

Engels, Friedrich, „The Program of the Blanquist Fugitives from the Paris Commune“,

<https://www.marxists.org/archive/marx/works/1874/06/26.htm>

Grigorjević, Genrih, Jagoda, Proleksis enciklopedija, <http://proleksis.lzmk.hr/20702/>

Heirich Brüning, *Hrvatski enciklopedijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža,

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9833>

Hrvatska zajednica, Proleksis enciklopedija, <http://proleksis.lzmk.hr/27213/>

Irons, Jessica; Chruch, Christ: „Politics and the People during the French Popular Front“,

http://www2.port.ac.uk/special/france1815to2003/chapter7/interviews/filetodownload,38434_en.pdf

Kautsky, Karl, „The Social Revolution“,

<https://www.marxists.org/archive/kautsky/1902/socrev/>

Kraus, Lavoslav, *Hrvatski enciklopedijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža,

<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10915>

Lenin, V. I., „State and revolution. The Marxist Theory of the State & the Tasks of the

Proletariat in the Revolution“, <https://www.marxists.org/ebooks/lenin/state-and-revolution.pdf>

Lenin, V. I., „Letter to the Workers of Europe and America“, *Pravda*, (Moskva), br. 16., 24. I. 1919., VII., <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1919/jan/21.htm>

Lenin, Vladimir I., „Terms of Admission into Communist International“, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1920/jul/x01.htm>

Lenin, Vladimir, „Democracy“ and Dictatorship“, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/dec/23.htm>

Lenjin, Vladimir, „Marksizam i revizionizam“, <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/lenjin/1908/04/03.htm>

Lenjin, Vladimir, Bolsheviki Must Assume State Power, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/sep/14.htm>

Lenjin, Vladimir, Bolshevism and 'Demoralisation' of the Army, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/jun/03.htm>

Lenjin, Vladimir, Bolshevism and Petty Bourgeoisie, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1907/feb/25.htm>

Luxemburg, Rosa, „Reform or Revolution“, <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1900/reform-revolution/>

Mattick Paul, „Luxemburg versus Lenin“, <https://www.marxists.org/archive/mattick-paul/1935/luxemburg-lenin.htm>

Milan Milošević, „Istorijski portreti“, *Vreme*, https://www.vreme.com/arhiva_html/496/09.html

Pinterović, Danica, *Hrvatski enciklopedijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48302>

Spisso, Will, „Ideology and Practice. The Material and Social Production of Human Existence“, <http://web.uvic.ca/~onpol/autumn2006/8-Spisso.pdf>

Stalin, J. V., „The Social-Democratic Deviation in our Party“, <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1926/11/01.htm>

Stiplovšek, Miroslav, „Povezanost štrajka rudara u Sloveniji i Bosni i Hercegovini krajem 1920. godine“, <http://muzejibtuzla.podkonac.org/wp-content/uploads/sites/7/2014/10/08->

[1982-miroslav-stiplovšek-povezanost-štrajka-rudara-u-sloveniji-i-bih-krajem-1920-godine.pdf](#)

Šeštaj, Ivan, *Hrvatski enciklopedijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=47828>

Teun, van Dijk, „Politics, Ideology, and Discourse“, <http://www.discourses.org/OldArticles/Politics,%20Ideology%20and%20Discourse.pdf>

Teun, van Dijk, „Race, riots and the press analysis of editorials in the British press about the 1985 disorders“, <http://www.discourses.org/OldArticles/Race,%20riots%20and%20the%20press.pdf>

Teun, van Dijk, „Semantics of a press panic: The Tamil 'invasion'“, <http://www.discourses.org/OldArticles/Semantics%20of%20a%20press%20panic.pdf>;

Tomsky, Mikhail, *The Trade unions, the Party and the State*, Commission for Foreign relations of the Central Council of the Trade Unions for the USSR, Moskva, 1927., <https://archive.org/stream/TheTradeUnionsThePartyAndTheState/Tomsky#page/n0/mode/1up>

Triša Kaclerović“, *Politika*, <http://www.politika.rs/sr/clanak/289958/Trisa-Kaclerovic-posle-pola-veka-pomenut-samo-u-citulji>

Vitimir Korać, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=239>

Vrangel, Pjotor Nikolajevič, *Hrvatski enciklopedijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65396>,

Vukliš, Vladan, „Zaokret Kominterne prema Narodnom frontu i propaganda KPJ (1934.-1939.)“, https://www.academia.edu/1223029/Zaokret_Kominterne_prema_narodnom_frontu_i_propaganda_KPJ_1934-1939_

Dokumentarni film

When the World Breaks, dokumentarni film, redatelj Hans Fjellestad, 2010.

Intervjui

Mira Bogdanović, 23. XI. 2016.

Donald Sassoon, 21. VII. 2016.

Ana Rajković, kratki životopis

Ana Rajković rođena je 2. kolovoza 1983. godine u Slavonskom Brodu. Osnovnu školu pohađala je u Vrpolju, a srednju u Slavonskom Brodu. Filozofski fakultet u Osijeku upisala je 2002. godine, a potom i diplomirala 2007. godine. Predavala je u nekoliko slavonskobrodskih škola. Godine 2008. upisala je Poslijediplomski studij moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Sudjelovala je na mnogim međunarodnim skupovima te je objavljivala u znanstvenim i publicističkim časopisima. Od 2019. godine zaposlena je na Hrvatskom institutu za povijest – Podružnici za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

Objavljeni radovi:

1. „The Position of female workers in Yugoslavia between the Two World Wars – a Historical Perspective (1918-1939)“, *Antropologija*, br. 1.-2., 20/2020., 27.-54. (izvorni znanstveni rad)
2. „Jedan prilog o razvoju centrumaške struje u BiH u njeni doticaji s radničkim pokretom u Hrvatskoj kroz djelovanje Jove Jakšića (1918.-1921.)“, *Prilozi*, Institut za historiju u Sarajevu, 48/2019., 49.-91. (pregledni rad)
3. Rajković, Ana; Jakovina, Tvrtko, „A History of Unrealised Possibilities: Social Democracy and the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918-1921)“, u *Social Democracy and State Foundation: The emergence of a new European style landscape after the First World War*, (ur. Tobias Mörschel), Dietz, 341.-368.
4. „Počeci kreiranja anarhističkog narativa u kontekstu slavenskog radničkog pokreta 1881.-1914.“, *Historijski zbornik*, br. 1., 71/2018., 61.-86. (izvorni znanstveni rad)
5. „Godina 1914. – napuštanje koncepta proleterskoga internacionalizma na primjeru ratne mobilizacije slavenskoga radništva“, *Zbornik radova 1914. – prva godina rata u Trojnoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, (ur. Vijoleta Herman), Zagreb, 2018., 545.-563. (izvorni znanstveni rad)
6. *Širenje bludnih ideja u Slavoniji. Pojava anarhističkih ideja u radničkom pokretu Slavonije*, Što čitaš?, Zagreb, 2016.
7. „Utjecaj austrijske socijaldemokracije u kontekstu razvoja radničkog pokreta na području Slavonije na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, *DG Jahrbuch. Godišnjak njemačke zajednice*, 22/2015., 219.-237. (izvorni znanstveni rad)
8. „Kreiranje rodnog identiteta u bračnom okviru na primjeru osječke Narodne obrane 1902.-1914.“, *Uzduž i poprijeko. Brak, zakon i intimno građanstvo u povijesnoj i suvremenoj perspektivi. Zbornik 14. Znanstvenog skupa Dani Marije Jurić Zagorke*, Zagreb, 2016., 100.-112.
9. „Kreiranje građanskog narativa u kontekstu radničkog pokreta (Primjer Narodne obrane – stav i izvještavanje o generalnom štrajku u Osijeku 1905.)“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 13/2015., str. 294.-317. (izvorni znanstveni rad)
10. „Odnos Ivana Supeka prema jugoslavenskoj ljevici (1939.-1972.)“, *Historijski zbornik*, 57/2014., br. 2., str. 381.-401. (pregledni rad)

